UNIVERZITA KARLOVA V PRAZE

Přírodovědecká fakulta

Demografie

Demografie

Bc. Helena Polesná

ZMĚNY REPRODUKČNÍHO CHOVÁNÍ Z POHLEDU DRUHÉHO DEMOGRAFICKÉHO PŘECHODU VE VYBRANÝCH EVROPSKÝCH ZEMÍCH

CHANGES IN REPRODUCTIVE BEHAVIOUR WITHIN THE SECOND DEMOGRAPHIC TRANSITION IN THE SELECTED EUROPEAN COUNTRIES

Diplomová práce

Vedoucí závěrečné práce/Školitel: RNDr. Jiřina Kocourková, Ph.D.

Praha, 2013

Prohlášení

Prohlašuji, že jsem závěrečnou práci zpracovala samostatně a že jsem uvedla všechny použité informační zdroje a literaturu. Tato práce ani její podstatná část nebyla předložena k získání jiného nebo stejného akademického titulu.

V Praze, 11.8.2013

……...

Poděkování

Na tomto místě bych ráda poděkovala vedoucí mé diplomové práce
RNDr. Jiřině Kocourkové Ph.D. za inspirativní rady, její ochotu a čas, který mi věnovala. Dále bych chtěla poděkovat svým blízkým za pomoc a trpělivost při mém studiu.

Změny reprodukčního chování z pohledu druhého demografického přechodu ve vybraných evropských zemích

Abstrakt

Cílem práce je analyzovat změny v reprodukčním chování v pěti evropských zemích z pohledu druhého demografického přechodu. Mezi analyzované země patří Česká republika, Estonsko, Nizozemsko, Finsko a Portugalsko. Každá země reprezentuje jeden model průběhu druhého demografického přechodu ve vybraném evropském regionu. Na základě prozkoumání teoretické základny druhého demografického přechodu bylo přistoupeno k analýze zvláště kulturních faktorů, které mohou změny v daných zemích stimulovat. Pozornost byla zaměřena na vývoj hodnotové orientace populací na základě dat European Values Study (EVS) a International Social Survey (ISSP). Tato analýza byla doplněna o rozbor reprodukčního chování v daných zemích. Bylo zjištěno, že změny v hodnotové orientaci v postkomunistických zemích nemohly být jediným determinantem změn v reprodukčním chování a také to, že změna hodnot dosud probíhá i v zemích, kde druhý demografický přechod začal o tři až čtyři desetiletí později. Podařilo se identifikovat celoevropský mechanismus diferenciace hodnotových orientací. Nositeli liberálních a individualistických hodnot se stávají spíše více vzdělaní, mladí, svobodní a žijící ve větších městech. Takto provedené analýzy v mnoha ohledech naznačují přibližování postkomunistických zemí k situaci v severozápadní Evropě. Analýza reprodukčního chování vybraných evropských zemí potvrdila výskyt obecných faktorů druhého demografického přechodu ve všech zemích. Trajektorie, které byly zkoumány na základě časové sekvence navržené v rámci druhého demografického přechodu, však ukazují, že cesty druhého demografického přechodu byly v rámci Evropy odlišné. Je pravděpodobné, že příčinou odlišností v demografickém chování i hodnotových aspektech je kulturní, sociální, historická, náboženská a ekonomická rozmanitost zkoumaného regionu.

Klíčová slova: druhý demografický přechod, změna reprodukčního chování, hodnotové orientace, individualismus, kulturní faktory

Changes in reproductive behaviour within the second demographic transition in the selected european countries

Abstract

The aim of this work is to analyze the changes in reproductive behavior within the second demographic transition in five countries of Europe. The Czech Republic, Estonia, The Netherlands, Finland and Portugal were selected. Each of them represents one of trajectories of the second demographic transition in the European region. Within theoretical concept of the second demographic transition the research of cultural factors was particularly stressed as they are considered to be the main factors of stimulation of the changes. Attention was focused on the analysis of value orientation of selected populations using data of the European Values Study (EVS) and the International Social Survey (ISSP). Analysis of reproductive behavior in those countries was included as well. It was found out, that changes in value orientation in the post-communistic countries couldn´t have been the only determinant of changes in reproductive behavior. Moreover, the value change has been still taking place even in the countries where the second demographic transition started three or four decades ago. The European-wide mechanism of the differentiation in value orientations has been identified. The holders of liberal and the individualistic values have become rather more educated, young, unmarried people and those living in larger cities. Thus, the analysis suggested post-communist countries have been approaching, the North-western European countries. The analysis of the reproductive behavior in the chosen European countries confirmed the existence of the general factors behind the second demographic transition in all countries. The trajectories that have been explored on the basis of the time sequence of the course of second demographic transition show that the paths of the second demographic transition have been different in Europe. Probably the causes of the different paths are of cultural, social, historical, religious and economic character.

Keywords: second demographic transition, change in reproductive behaviour, value orientation, individualism, cultural factors

OBSAH

Přehled použitých zkratek ... **9**

Seznam tabulek ... **10**

Seznam obrázků ... **18**

1 Úvod ... **19**

1.1 Struktura práce ... 21

2 Teorie druhého demografického přechodu dříve a dnes ... **22**

2.1 První konceptuální rámce teorie ... 22

2.2 Van de Kaa a jeho další příspěvky k vymezování druhého demografického přechodu ... 25

2.3 Lesthaeghe a jeho podíl na vývoji teorie druhého demografického přechodu ... 34

2.4 Kritiky a námitky k teorii druhého demografického přechodu ... 37

2.5 Reakce autorů na kritiku a obhajoba teorie ... 39

2.6 Rozšíření teorie druhého demografického přechodu na země střední a východní Evropy ... 42

2.7 Kulturní faktory vs. strukturální faktory, příklad diskuze v České republice ... 49

2.8 Zhodnocení významu teorie ... 53

3 Metodologická část práce ... **55**

3.1 Postup analýzy demografického vývoje ve vybraných zemích ... 55

3.1.1 Konkrétní specifikace využitých demografických ukazatelů ... 58

3.2 Metody zkoumání hodnotových orientací populací ... 60

3.2.1 Diferenciace postojů dle vybraných charakteristik respondenta ... 61

3.2.2 Míra sekularizace populace a důležitost rodiny v životě respondenta ... 64

3.2.3 Druhý demografický přechod a postmaterialistické hodnoty ... 65

3.2.4 Metodologický postup analýzy kontingenčních tabulek ... 66

3.2.5 Rozšíření analýzy hodnotových orientací pomocí pokročilých statistických metod ... 67

3.3 Zdroje dat ... 71

3.3.1 Charakteristika výběrového souboru European Values Study ... 75

4 Demografická analýza změn reprodukčního chování v zemích Evropy z pohledu vybraných ukazatelů ... **87**

4.1 Trendy ve vývoji plodnosti ... 88
4.2 Změny v časování plodnosti ... 91
4.3 Růst významu plodnosti mimo manželství ... 92
4.4 Přeměna reprodukčního modelu ... 93
4.5 Vývoj plánovaného rodičovství ... 98
4.5.1 Reflexe legislativních podmínek pro umělá přerušení těhotenství ... 98
4.5.2 Vývoj umělé potratovosti ... 102
4.5.3 Rozšíření používání moderních antikoncepčních metod ... 104
4.6 Vývoj sňatkového chování ... 107
4.7 Rozšíření nesezdaného soužití ve vybraných evropských populacích ... 110
4.8 Změny v rozvodovém chování ... 112
4.8.1 Legislativní podmínky jako určující faktor úrovně rozvodovosti ... 112
4.8.2 Vývoj úhrnné rozvodovosti ... 113
4.9 Zhodnocení vývoje z hlediska teorie druhého demografického přechodu ... 115
5 Analýza postojů k rodině evropských populací dle vybraných kategorií respondentů ... 120
5.1 Považují Evropané manželství za přežitek? ... 120
5.2 Rozhodnutí o dítěti, individuální či společenské zájmy? ... 129
5.3 Stává se nesezdané soužití alternativou manželství? ... 134
5.4 Nárůst mimomanželské plodnosti a míra přijatelnosti svobodného mateřství, paralelní procesy v evropských zemích? ... 137
5.5 Myslí si Evropané, že je mateřství posláním ženy? ... 146
5.6 Úplná rodina jako determinant štěstí dítěte ... 154
5.7 Je umělé přerušení těhotenství legitimním způsobem rozhodnutí o rodičovství? ... 162
5.8 Zhodnocení změn hodnotových orientací zaznamenaných v průběhu času v evropských populacích ... 171
5.9 Míra sekularizace obyvatel evropských populací ... 172
5.10 Důležitost rodiny pro život jedince ... 174
6 Vládnou evropským společnostem postmaterialistické hodnoty? ... 176
6.1 Postmaterialismus a věk respondenta ... 177
6.2 Postmaterialistická orientace a rodinný stav respondenta ... 181
6.3 Postmaterialistická orientace a vzdělání respondenta ... 184
6.4 Postmaterialistická orientace a velikostní kategorie obce, ve které respondent žije 187
6.5 Zhodnocení ... 191
7 Kvantifikace rozdílů mezi zástupci skupin dle vybraných sociodemografických kategorií pomocí binární logistické regrese ... 193
7.1 Zhodnocení ... 203
8 Pro jaké skupiny respondentů je typická liberální hodnotová orientace, a pro které konzervativní? ... 205
8.1 Zhodnocení ... 220

9 Závěr **222**

Seznam použité literatury **226**

Seznam použitých pramenů **236**

Přílohy **237**

PŘEHLED POUŽITÝCH ZKRATEK

ČSÚ	Český statistický úřad
EUROSTAT	Statistický úřad Evropské unie
EVS	European Values Study
ISCED	International Standard Classification of Education
ISSP	International Social Survey
LAT	Living-apart-together
SDT	Second Demographic Transition (druhý demografický přechod)
SPSS	Statistical Package for the Social Sciences
UNSD	United Nations Statistics Division
UPT	Umělé přerušení těhotenství

SEZNAM TABULEK

Tab. 1 Schéma: Vysvětlující rámec pro druhý demografický přechod 27
Tab. 2 Pohled na svět z postmoderní a post-materialistické pozice v extrémních kontrastech 30
Tab. 3 Přehled demografických a sociálních charakteristik v souvislosti s prvním a druhým demografickým přechodem v západní Evropě 35
Tab. 4 Orientační výčet hlavních klasifikačních hledisek kategorizace vzdělání ISCED ... 63
Tab. 5 Přehled dosud uskutečněných vln šetření European Values Study a dostupnost dat pro participující země 73
Tab. 6 Velikost výběrových souborů v jednotlivých zemích v rámci uskutečněných vln šetření 75
Tab. 7 Charakteristika výběrového souboru v České republice dle rodinného stavu v letech 1990, 1999 a 2008 75
Tab. 8 Charakteristika výběrového souboru v Estonsku dle rodinného stavu v letech 1990, 1999 a 2008 76
Tab. 9 Charakteristika výběrového souboru ve Finsku dle rodinného stavu v letech 1990, 1999 a 2008 76
Tab. 10 Charakteristika výběrového souboru v Nizozemsku dle rodinného stavu v letech 1990, 1999 a 2008 77
Tab. 11 Charakteristika výběrového souboru v Portugalsku dle rodinného stavu v letech 1990, 1999 a 2008 77
Tab. 12 Charakteristika výběrového souboru v České republice dle věku respondenta v letech 1990, 1999 a 2008 78
Tab. 13 Charakteristika výběrového souboru v Estonsku dle věku respondenta v letech 1990, 1999 a 2008 78
Tab. 14 Charakteristika výběrového souboru ve Finsku dle věku respondenta v letech 1990, 1999 a 2008 79
Tab. 15 Charakteristika výběrového souboru v Nizozemsku dle věku respondenta v letech 1990, 1999 a 2008 79
Tab. 16 Charakteristika výběrového souboru v Portugalsku dle věku respondenta v letech 1990, 1999 a 2008 80
Tab. 17 Charakteristika výběrového souboru v České republice dle vzdělání respondenta v letech 1990, 1999 a 2008 80

Tab. 18 Charakteristika výběrového souboru v Estonsku dle vzdělání respondenta v letech 1990, 1999 a 2008 81
Tab. 19 Charakteristika výběrového souboru ve Finsku dle vzdělání respondenta v letech 1990, 1999 a 2008 82
Tab. 20 Charakteristika výběrového souboru v Nizozemsku dle vzdělání respondenta v letech 1990, 1999 a 2008 82
Tab. 21 Charakteristika výběrového souboru v Portugalsku dle vzdělání respondenta v letech 1990, 1999 a 2008 83
Tab. 22 Charakteristika výběrového souboru v České republice dle velikostní kategorie obce v letech 1990, 1999 a 2008 84
Tab. 23 Charakteristika výběrového souboru v Estonsku dle velikostní kategorie obce v letech 1990, 1999 a 2008 84
Tab. 24 Charakteristika výběrového souboru ve Finsku dle velikostní kategorie obce v letech 1990, 1999 a 2008 85
Tab. 25 Charakteristika výběrového souboru v Nizozemsku dle velikostní kategorie obce v letech 1990, 1999 a 2008 85
Tab. 26 Charakteristika výběrového souboru v Portugalsku dle velikostní kategorie obce v letech 1990, 1999 a 2008 86
Tab. 27 Vývoj používání vybraných antikoncepčních metod v evropských zemích 106
Tab. 28 Rozšíření nesezdaných soužití ve vybraných evropských zemích v roce 2002 (v %) 110
Tab. 29 Jednotlivé body průběhu transformace reprodukčního chování ve vybraných evropských zemích, část 1. 116
Tab. 30 Jednotlivé body průběhu transformace reprodukčního chování ve vybraných evropských zemích, část 2. 118
Tab. 31 Souhlasné vyjádření respondentů z vybraných evropských zemí s výrokem „manželství je zastaralá instituce“ dle věku v letech 1990, 1999 a 2008 (v %) 121
Tab. 32 Souhlasné vyjádření respondentů z vybraných evropských zemí s výrokem „manželství je zastaralá instituce“ dle vzdělání v letech 1990, 1999 a 2008 (v %)..... 124
Tab. 33 Souhlasné vyjádření respondentů z vybraných evropských zemí s výrokem „manželství je zastaralá instituce“ dle rodinného stavu v letech 1990, 1999 a 2008 (v %) 126
Tab. 34 Souhlasné vyjádření respondentů z vybraných evropských zemí s výrokem „manželství je zastaralá instituce“ dle velikostní kategorie obce v letech 1990, 1999 a 2008 (v %) 127
Tab. 35 Souhlasné vyjádření respondentů z vybraných evropských zemí s výrokem „Mít děti je zodpovědnost vůči společnosti“ dle věku v roce 2008 (v %) 130
Tab. 36 Souhlasné vyjádření respondentů z vybraných evropských zemí s výrokem „Mít děti je zodpovědnost vůči společnosti“ dle vzdělání v roce 2008 (v %) 131

Tab. 37 Souhlasné vyjádření respondentů z vybraných evropských zemí s výrokem „Mít děti je zodpovědnost vůči společnosti“ dle rodinného stavu v roce 2008 (v %) 132
Tab. 38 Souhlasné vyjádření respondentů z vybraných evropských zemí s výrokem „Mít děti je zodpovědnost vůči společnosti“ dle velikostní kategorie obce v roce 2008 (v %)... 132
Tab. 39 Souhlasné vyjádření respondentů z vybraných evropských zemí s výrokem „Je v pořádku, když spolu dva žijí, aniž by byli sezdáni“ dle věku v roce 2008 (v %)..... 134
Tab. 40 Souhlasné vyjádření respondentů z vybraných evropských zemí s výrokem „Je v pořádku, když spolu dva žijí, aniž by byli sezdáni“ dle vzdělání v roce 2008 (v %) 135
Tab. 41 Souhlasné vyjádření respondentů z vybraných evropských zemí s výrokem „Je v pořádku, když spolu dva žijí, aniž by byli sezdáni“ dle rodinného stavu v roce 2008 (v %) 135
Tab. 42 Souhlasné vyjádření respondentů z vybraných evropských zemí s výrokem „Je v pořádku, když spolu dva žijí, aniž by byli sezdáni“ dle velikostní kategorie obce v roce 2008 (v %) 136
Tab. 43 Souhlasné vyjádření respondentů z vybraných evropských zemí s výrokem „Chce-li žena dítě, ale chce je vychovávat sama a žít bez muže, schvalujete to nebo ne?“ dle věku v letech 1990, 1999, 2008 (v %)..... 138
Tab. 44 Souhlasné vyjádření respondentů z vybraných evropských zemí s výrokem „Chce-li žena dítě, ale chce je vychovávat sama a žít bez muže, schvalujete to nebo ne?“ dle vzdělání v letech 1990, 1999, 2008 (v %) 140
Tab. 45 Souhlasné vyjádření respondentů z vybraných evropských zemí s výrokem „Chce-li žena dítě, ale chce je vychovávat sama a žít bez muže, schvalujete to nebo ne?“ dle rodinného stavu v letech 1990, 1999, 2008 (v %) 142
Tab. 46 Souhlasné vyjádření respondentů z vybraných evropských zemí s výrokem „Chce-li žena dítě, ale chce je vychovávat sama a žít bez muže, schvalujete to nebo ne?“ dle velikostní kategorie obce v letech 1990, 1999, 2008 (v %)..... 143
Tab. 47 Souhlasné vyjádření respondentů z vybraných evropských zemí s výrokem „Žena potřebuje dítě, aby se naplnilo její poslání“ dle věku v letech 1990, 1999, 2008 (v %) 147
Tab. 48 Souhlasné vyjádření respondentů z vybraných evropských zemí s výrokem „Žena potřebuje dítě, aby se naplnilo její poslání“ dle vzdělání v letech 1990, 1999, 2008 (v %) 148
Tab. 49 Souhlasné vyjádření respondentů z vybraných evropských zemí s výrokem „Žena potřebuje dítě, aby se naplnilo její poslání“ dle rodinného stavu v letech 1990, 1999, 2008 (v %) 150

Tab. 50 Souhlasné vyjádření respondentů z vybraných evropských zemí s výrokem „Žena potřebuje dítě, aby se naplnilo její poslání“ dle velikostní kategorie obce v letech 1990, 1999, 2008 (v %) 151
Tab. 51 Souhlasné vyjádření respondentů z vybraných evropských zemí s výrokem „Když někdo říká, že dítě potřebuje domov s oběma rodiči, aby vyrůstalo šťastně, souhlasil(a) byste s ním, nebo nesouhlasil(a)?“ dle věku v letech 1990, 1999, 2008 (v %) 155
Tab. 52 Souhlasné vyjádření respondentů z vybraných evropských zemí s výrokem „Když někdo říká, že dítě potřebuje domov s oběma rodiči, aby vyrůstalo šťastně, souhlasil(a) byste s ním, nebo nesouhlasil(a)?“ dle vzdělání v letech 1990, 1999, 2008 (v %) 156
Tab. 53 Souhlasné vyjádření respondentů z vybraných evropských zemí s výrokem „Když někdo říká, že dítě potřebuje domov s oběma rodiči, aby vyrůstalo šťastně, souhlasil(a) byste s ním, nebo nesouhlasil(a)?“ dle rodinného stavu v letech 1990, 1999, 2008 (v %) 158
Tab. 54 Souhlasné vyjádření respondentů z vybraných evropských zemí s výrokem „Když někdo říká, že dítě potřebuje domov s oběma rodiči, aby vyrůstalo šťastně, souhlasil(a) byste s ním, nebo nesouhlasil(a)?“ dle velikostní kategorie obce v letech 1990, 1999, 2008 (v %) 160
Tab. 55 Souhlasné vyjádření respondentů z vybraných evropských zemí s výrokem „Schvalujete nebo neschvalujete provedení potratu za následujících okolností? Nechtějí-li mít manželé další děti“ dle věku v letech 1990, 1999, 2008 (v %) 163
Tab. 56 Souhlasné vyjádření respondentů z vybraných evropských zemí s výrokem „Schvalujete nebo neschvalujete provedení potratu za následujících okolností? Nechtějí-li mít manželé další děti“ dle vzdělání v letech 1990, 1999, 2008 (v %) 165
Tab. 57 Souhlasné vyjádření respondentů z vybraných evropských zemí s výrokem „Schvalujete nebo neschvalujete provedení potratu za následujících okolností? Nechtějí-li mít manželé další děti“ dle rodinného stavu v letech 1990, 1999, 2008 (v %) 167
Tab. 58 Souhlasné vyjádření respondentů z vybraných evropských zemí s výrokem „Schvalujete nebo neschvalujete provedení potratu za následujících okolností? Nechtějí-li mít manželé další děti“ dle velikostní kategorie obce v letech 1990, 1999, 2008 (v %) 169
Tab. 59 Vyjádření důležitosti náboženství v životě respondentů z vybraných evropských zemí v letech 1990, 1999, 2008 (v %) 173
Tab. 60 Vyjádření důležitosti rodiny v životě respondentů z vybraných evropských zemí v letech 1990, 1999, 2008 (v %) 174
Tab. 61 Vývoj podílu respondentů s postmaterialistickou, materialistickou a smíšenou orientací ve vybraných evropských zemích v letech 1990, 1999, 2008 (v %) 176

Tab. 62 Vývoj podílu respondentů s postmaterialistickou, materialistickou a smíšenou orientací v České republice dle věku v letech 1990, 1999, 2008 (v %)..... 177
Tab. 63 Vývoj podílu respondentů s postmaterialistickou, materialistickou a smíšenou orientací v Estonsku dle věku v letech 1990, 1999, 2008 (v %)..... 178
Tab. 64 Vývoj podílu respondentů s postmaterialistickou, materialistickou a smíšenou orientací ve Finsku dle věku v letech 1990, 1999, 2008 (v %)..... 179
Tab. 65 Vývoj podílu respondentů s postmaterialistickou, materialistickou a smíšenou orientací v Nizozemsku dle věku v letech 1990, 1999, 2008 (v %) 179
Tab. 66 Vývoj podílu respondentů s postmaterialistickou, materialistickou a smíšenou orientací v Portugalsku dle věku v letech 1990, 1999, 2008 (v %) 180
Tab. 67 Vývoj podílu respondentů s postmaterialistickou, materialistickou a smíšenou orientací v České republice dle rodinného stavu respondenta v letech 1990, 1999, 2008 (v %) 181
Tab. 68 Vývoj podílu respondentů s postmaterialistickou, materialistickou a smíšenou orientací v Estonsku dle rodinného stavu respondenta v letech 1990, 1999, 2008 (v %) 181
Tab. 69 Vývoj podílu respondentů s postmaterialistickou, materialistickou a smíšenou orientací ve Finsku dle rodinného stavu respondenta v letech 1990, 1999, 2008 (v %) 182
Tab. 70 Vývoj podílu respondentů s postmaterialistickou, materialistickou a smíšenou orientací v Nizozemsku dle rodinného stavu respondenta v letech 1990, 1999, 2008 (v %) 183
Tab. 71 Vývoj podílu respondentů s postmaterialistickou, materialistickou a smíšenou orientací v Portugalsku dle rodinného stavu respondenta v letech 1990, 1999, 2008 (v %) 183
Tab. 72 Vývoj podílu respondentů s postmaterialistickou, materialistickou a smíšenou orientací v České republice dle vzdělání respondenta v letech 1990, 1999, 2008 (v %) 184
Tab. 73 Vývoj podílu respondentů s postmaterialistickou, materialistickou a smíšenou orientací v Estonsku dle vzdělání respondenta v letech 1990, 1999, 2008 (v %)... 185
Tab. 74 Vývoj podílu respondentů s postmaterialistickou, materialistickou a smíšenou orientací ve Finsku dle vzdělání respondenta v letech 1990, 1999, 2008 (v %)..... 185
Tab. 75 Vývoj podílu respondentů s postmaterialistickou, materialistickou a smíšenou orientací v Nizozemsku dle vzdělání respondenta v letech 1990, 1999, 2008 (v %) 186
Tab. 76 Vývoj podílu respondentů s postmaterialistickou, materialistickou a smíšenou orientací v Portugalsku dle vzdělání respondenta v letech 1990, 1999, 2008 (v %) 187

Tab. 77 Vývoj podílu respondentů s postmaterialistickou, materialistickou a smíšenou orientací v České republice dle velikostní kategorie obce v letech 1990, 1999, 2008 (v %) 187
Tab. 78 Vývoj podílu respondentů s postmaterialistickou, materialistickou a smíšenou orientací v Estonsku dle velikostní kategorie obce v letech 1990, 1999, 2008 (v %) 188
Tab. 79 Vývoj podílu respondentů s postmaterialistickou, materialistickou a smíšenou orientací ve Finsku dle velikostní kategorie obce v letech 1990, 1999, 2008 (v %) 189
Tab. 80 Vývoj podílu respondentů s postmaterialistickou, materialistickou a smíšenou orientací v Nizozemsku dle velikostní kategorie obce v letech 1990, 1999, 2008 (v %) 189
Tab. 81 Vývoj podílu respondentů s postmaterialistickou, materialistickou a smíšenou orientací v Portugalsku dle velikostní kategorie obce v letech 1990, 1999, 2008 (v %) 190
Tab. 82 Poměry šancí pro výroky: „Mít děti je zodpovědnost vůči společnosti“, „Je v pořádku, když dva lidé žijí spolu, aniž by byli sezdáni“, „Souhlasíte nebo nesouhlasíte s následujícím výrokem? Manželství je zastaralá instituce“ v České republice v roce 2008 194
Tab. 83 Poměry šancí pro výroky: „Mít děti je zodpovědnost vůči společnosti“, „Je v pořádku, když dva lidé žijí spolu, aniž by byli sezdáni“, „Souhlasíte nebo nesouhlasíte s následujícím výrokem? Manželství je zastaralá instituce“ v Estonsku v roce 2008 196
Tab. 84 Poměry šancí pro výroky: „Mít děti je zodpovědnost vůči společnosti“, „Je v pořádku, když dva lidé žijí spolu, aniž by byli sezdáni“, „Souhlasíte nebo nesouhlasíte s následujícím výrokem? Manželství je zastaralá instituce“ ve Finsku v roce 2008 198
Tab. 85 Poměry šancí pro výroky: „Mít děti je zodpovědnost vůči společnosti“, „Je v pořádku, když dva lidé žijí spolu, aniž by byli sezdáni“, „Souhlasíte nebo nesouhlasíte s následujícím výrokem? Manželství je zastaralá instituce“ v Nizozemsku v roce 2008 200
Tab. 86 Poměry šancí pro výroky: „Mít děti je zodpovědnost vůči společnosti“, „Je v pořádku, když dva lidé žijí spolu, aniž by byli sezdáni“, „Souhlasíte nebo nesouhlasíte s následujícím výrokem? Manželství je zastaralá instituce“ v Portugalsku v roce 2008 202
Tab. 87 Výsledky faktorové analýzy baterie výroků měřících konzervativní a liberální orientaci v České republice v roce 2008..... 206
Tab. 88 Výsledky Bonferoniho post-hoc testu pro jednotlivé věkové kategorie ve vybraných evropských zemích v roce 2008, testován první extrahovaný faktor (sestavený průměrový index) 207

Tab. 89 Skutečné hodnoty testovaných průměrů v jednotlivých věkových kategoriích ve vybraných evropských zemích v roce 2008, výsledky pro první extrahovaný faktor (sestavený průměrový index)..... 207
Tab. 90 Výsledky Bonferoniho post-hoc testu pro jednotlivé kategorie vzdělání ve vybraných evropských zemích v roce 2008, testován první extrahovaný faktor (sestavený průměrový index)..... 208
Tab. 91 Skutečné hodnoty testovaných průměrů v jednotlivých kategoriích vzdělání ve vybraných evropských zemích v roce 2008, výsledky pro první extrahovaný faktor (sestavený průměrový index)..... 209
Tab. 92 Výsledky faktorové analýzy baterie výroků měřících konzervativní a liberální oreintaci v Estonsku v roce 2008..... 210
Tab. 93 Výsledky Bonferoniho post-hoc testu pro jednotlivé velikostní kategorie obce ve vybraných evropských zemích v roce 2008, testován první extrahovaný faktor (sestavený průměrový index)..... 211
Tab. 94 Skutečné hodnoty testovaných průměrů v jednotlivých velikostních kategoriích obcí ve vybraných evropských zemích v roce 2008, výsledky pro první extrahovaný faktor (sestavený průměrový index)..... 211
Tab. 95 Výsledky Bonferoniho post-hoc testu pro jednotlivé kategorie rodinného stavu ve vybraných evropských zemích v roce 2008, testován první extrahovaný faktor (sestavený průměrový index)..... 212
Tab. 96 Skutečné hodnoty testovaných průměrů dle rodinného stavu ve vybraných evropských zemích v roce 2008, výsledky pro první extrahovaný faktor (sestavený průměrový index)..... 213
Tab. 97 Výsledky faktorové analýzy baterie výroků měřících konzervativní a liberální oreintaci ve Finsku v roce 2008..... 213
Tab. 98 Výsledky Bonferoniho post-hoc testu pro jednotlivé kategorie vzdělání ve vybraných evropských zemích v roce 2008, testován druhý extrahovaný faktor (sestavený průměrový index)..... 214
Tab. 99 Skutečné hodnoty testovaných průměrů v jednotlivých kategoriích vzdělání ve vybraných evropských zemích v roce 2008, výsledky pro druhý extrahovaný faktor (sestavený průměrový index)..... 214
Tab. 100 Výsledky faktorové analýzy baterie výroků měřících konzervativní a liberální oreintaci v Nizozemsku v roce 2008..... 216
Tab. 101 Výsledky Bonferoniho post-hoc testu pro jednotlivé velikostní kategorie obce ve vybraných evropských zemích v roce 2008, testován druhý extrahovaný faktor (sestavený průměrový index)..... 217
Tab. 102 Skutečné hodnoty testovaných průměrů v jednotlivých velikostních kategoriích obcí ve vybraných evropských zemích v roce 2008, výsledky pro druhý extrahovaný faktor (sestavený průměrový index)..... 217

Tab. 103 Výsledky faktorové analýzy baterie výroků měřících konzervativní a liberální oreintaci v Portugalsku v roce 2008 218
Tab. 104 Výsledky Bonferoniho post-hoc testu pro jednotlivé věkové kategorie ve vybraných evropských zemích v roce 2008, testován druhý extrahovaný faktor (sestavený průměrový index) 219
Tab. 105 Skutečné hodnoty testovaných průměrů v jednotlivých věkových kategoriích ve vybraných evropských zemích v roce 2008, výsledky pro druhý extrahovaný faktor (sestavený průměrový index)..... 219
Tab. 106 Výsledky Bonferoniho post-hoc testu pro jednotlivé kategorie rodinného stavu ve vybraných evropských zemích v roce 2008, testován druhý extrahovaný faktor (sestavený průměrový index)..... 220
Tab. 107 Skutečné hodnoty testovaných průměrů dle rodinného stavu ve vybraných evropských zemích v roce 2008, výsledky pro druhý extrahovaný faktor (sestavený průměrový index) 220

SEZNAM OBRÁZKŮ

Obr. 1 Baterie otázek měřících liberální či konzervativní orientaci respondenta z šetření EVS 67
Obr. 2 Vývoj úhrnné plodnosti ve vybraných evropských zemích v období 1960–2011 88
Obr. 3 Vývoj průměrného věku matek při narození prvního dítěte ve vybraných evropských zemích v období 1960–2011 91
Obr. 4 Vývoj procenta dětí narozených mimo manželství ve vybraných evropských zemích v letech 1960–2011 92
Obr. 5 Posun měr plodnosti dle věku žen v Nizozemsku 94
Obr. 6 Posun měr plodnosti dle věku žen ve Finsku 95
Obr. 7 Posun měr plodnosti dle věku žen v České republice 96
Obr. 8 Posun měr plodnosti dle věku žen v Estonsku 97
Obr. 9 Posun měr plodnosti dle věku žen v Portugalsku 98
Obr. 10 Vývoj indexu umělé potratovosti ve vybraných evropských zemích v letech 1960–2010 102
Obr. 11 Vývoj úhrnné prvosňatečnosti žen ve vybraných evropských zemích v letech 1960–2010 107
Obr. 12 Vývoj průměrného věku při prvním sňatku žen ve vybraných evropských zemích v období 1960–2011 109
Obr. 13 Vývoj úhrnné rozvodovosti ve vybraných evropských zemích v období 1960–2009 115

Kapitola 1

Úvod

Rokem 1965 je možné ohraničit začátek nové etapy evropského demografického vývoje. V této době se v západních a severních zemích Evropy začal prosazovat nový model reprodukčního chování, který byl od toho předchozího typický mnohem nižšími úrovněmi plodnosti a sňatečnosti. Nastupující generace mladých lidí si spolu s rostoucí životní úrovní v těchto zemích, rozvojem sociálního státu a dalšími aspekty, začíná osvojovat nové životní hodnoty. Tyto nové hodnoty jsou charakteristické vyšší mírou individualismu, důrazem na seberealizaci či důležitostí svobodného rozhodování. Přijetí nových hodnot s sebou přineslo také nový úhel pohledu na rodinu jako instituci. V praxi se tyto tendence projevily například pluralizací partnerských forem soužití. Život v manželství již není považován za jedinou možnou cestu životní trajektorie jedince, na scénu nastupují nové formy soužití jako je nesezdané soužití či soužití living-apart-together. Legitimním se také ve společnosti stává rozvod, interrupce nebo výskyt rodin s jedním rodičem samoživitelem. Tyto změny brzy překračují hranice severní a západní Evropy a zdá se, že se v rychlejším tempu projevují v zemích jižní Evropy.

Do počátku devadesátých let se zdálo, že železná opona je nepřekonatelnou překážkou pro šíření těchto nových trendů. Situace se však zásadně mění na počátku devadesátých let, když se v bývalých postkomunistických zemích objevují obdobné změny demografických ukazatelů jako v jiných zemích Evropy, ale s mnohem razantnějším průběhem. Tato změna byla spojována buď s neblahým dopadem transformace plánovaného hospodářství na hospodářství tržně orientované, které přineslo nepříznivé ekonomické dopady na mnohé jedince nebo jako důsledek proměny hodnot. V případě tohoto druhého vysvětlení byly proměny hodnot obyvatel těchto zemí interpretovány jako vyvíjející se ve směru vývoje hodnot v západní Evropě. Toto vysvětlení je spojováno s dodnes vlivnou teorií druhého demografického přechodu.

Druhý demografický přechod je pojem, který se v demografické a sociologické literatuře nejvíce ustálil pro pojmenování těchto evropských změn, i když je jeho relevance leckdy zpochybňována. Proto lze považovat otázku po příčině těchto dalekosáhlých změn za stále aktuální a do jisté míry nevyřešenou. Cílem této práce bude zaměřit se na průběh výše nastíněných změn demografického chování a také změn v hodnotovém systému vybraných evropských populací, a to z pohledu právě teorie druhého demografického přechodu. Důraz bude kladen na průběh změn v jednotlivých evropských regionech. Práce by tak měla podat

odpověď na několik otázek obecnějšího typu. Lze zaznamenat obdobné trajektorie demografického vývoje v různých evropských regionech z pohledu druhého demografického přechodu? Případně jaké se zde realizují odlišnosti? Lze případné odlišnosti vysvětlit rozdílnými postoji respondentů k rodině, instituci manželství či jiným formám soužití? Nebo jsou ve hře také jiné faktory?

Obecným cílem práce by tedy mělo být pokusit se přiblížit změny reprodukčního chování ve vybraných evropských zemích, a to v kontextu teorie druhého demografického přechodu. Pozornost bude zaměřena na šíření druhého demografického přechodu do evropských regionů, z tohoto důvodu bylo vybráno pět evropských zemí, přičemž každá z nich zastupuje jeden z evropských geografických regionů. Jedná se o Finsko, jakožto zástupce severní Evropy a Nizozemsko jako zástupce Evropy západní. Tyto země zároveň reprezentují země, kde se druhý demografický přechod objevil nejdříve. Jako zástupce jižní Evropy a pozdějšího nástupu druhého demografického přechodu bylo vybráno Portugalsko. Střední Evropa je v práci zastoupena Českou republika a Evropa východní Estonskem[1]. Dvě poslední jmenované země jsou zároveň reprezentanty transformace demografického chování v postkomunistických zemích. Výběr Nizozemska a České republiky byl také ovlivněn tím, že tyto země byly již součástí mé bakalářské práce na téma změn v reprodukčním chování v České republice po roce 1990 (Polesná, 2011). V této práci byly příčiny změn reprodukčního chování české populace zkoumány v komparaci s populací nizozemskou, jakožto modelovou zemí průběhu druhého demografického přechodu. Finsko bylo jako zástupce severní Evropy vybráno jako méně častý zástupce tohoto regionu ve srovnání například se Švédskem. Populace Estonska byla jako zástupce zemí východní Evropy potažmo jako zástupce postkomunistických zemí vybrána také s ohledem na ve srovnání s ostatními východoevropskými zeměmi na uspokojivou datovou základnu z hlediska potřeb této práce.

Vzhledem k tomu, že neodmyslitelnou součástí druhého demografického přechodu je již zmiňovaná proměna hodnot populací, bude i v této práci na tento aspekt zaměřena pozornost. Cílem části práce zaměřené na hodnotové orientace populací bude zachytit změny ve vnímání instituce manželství, poslání mateřství, rodičovství a dalších aspektů a přitom komparovat tyto zjištěné informace ve zkoumaných zemích a také v čase. Pozornost bude zaměřena zvláště na zodpovězení následujících otázek: Je změna hodnotových orientací v postkomunistických zemích v souladu s vývojem v severozápadní Evropě? Byla změna v postkomunistických zemích natolik silná, aby mohla být jedinou příčinou změny demografického chování na počátku devadesátých let? Jaké rozdíly lze zaznamenat mezi postoji v jednotlivých částech Evropy? Které země jsou spíše liberálně orientovány a ve kterých naopak převládá konzervativní orientace? Je možné vybrané evropské populace považovat za postmaterialisticky orientované? Dále bude součástí práce také snaha navázat na dosavadní výsledky zkoumání v oblasti této problematiky.

[1] Pravděpodobně by bylo možné namítnout, že věrnějším zástupem východní Evropy by byl stát, ve kterém měla ekonomická transformace hlubší dopady nebo stát, který je jasněji geograficky zapadající do východní Evropy.

1.1 Struktura práce

Struktura práce je následující. První část práce je věnována vývoji druhého demografického přechodu jako teorie, a to od prvních konceptuálních rámců teorie až po rozšiřování teorie na oblast postkomunistických zemí. Jsou také představeny jednotlivé metodologické součásti teorie, které je možné využít v rámci této práce. Druhou stěžejní částí práce je část věnovaná demografickému vývoji v jednotlivých zemích, a to z pohledu druhého demografického přechodu. Důraz je dán na podobnosti a odlišnosti trajektorií jednotlivých transformací. Z důvodu zaměření na proměnu v čase se zkoumaný úsek omezuje na časové období 1960 až 2011, s tím, že byl leckdy časový úsek zkracován z důvodu nedostupnosti některých dat. Třetí nepostradatelnou částí práce je část věnující se hodnotovým orientacím populací. Jelikož je celkově v této práci položen důraz na kulturní faktory změn, tak se identifikace hodnotových orientací populací stává stěžejní částí, proto je rozdělena na několik úseků, které se postupně snaží zachytit různé aspekty změn hodnotových orientací. První část se věnuje zachycení proměny v čase, a to pomocí dat mezinárodního komparativního šetření European Values Study (hodnotové orientace budou zachyceny ve třech časových bodech 1990, 1999, 2008). Zde jsou pro vybrané výroky sestrojeny kontingenční tabulky a v nich reprezentována proměna postoje dle vybraných charakteristik respondentů, a to pomocí řádkových procent. Rozsahově zanedbatelnější částí je identifikace případné postmaterialistické orientace respondentů v jednotlivých zemích, a to v průběhu času. Další části se již zaměřují na situaci v roce 2008. Současné rozdíly mezi zkoumanými charakteristikami respondentů jsou kvantifikovány pomocí metody binární logistické regrese. Dále jsou na základě baterie otázek měřících různé aspekty společného či rodinného života respondentů v jednotlivých zemích provedeny faktorové analýzy a takto nalezené faktory jsou dále testovány dle vybraných charakteristik respondentů s cílem odhalení liberální či konzervativní orientace jednotlivých skupin respondentů.

V následující části práce bude představen vývoj výstavby teorie druhého demografického přechodu a poté bude věnován prostor metodologické části práce. Teoretická část předchází metodologické z toho důvodu, že se teoretická část stane mnohdy základem pro zkoumání v této práci, která budou blíže specifikována v metodologické části práce.

Kapitola 2

Teorie druhého demografického přechodu dříve a dnes

2.1 První konceptuální rámce teorie

Myšlenka druhého demografického přechodu se poprvé objevila roku 1986. Nizozemský demograf Dirk van de Kaa a belgický demograf Ron Lesthaeghe byli roku 1985 požádáni redakcí nizozemského sociologického časopisu *Mens en Maatschappij*, aby prozkoumali demografickou situaci ve svých mateřských zemích. Samotní autoři byli překvapeni nad zjištěními, které se jim podařilo odhalit, téměř každá proměnná týkající se porodnosti a rodinných struktur prošla výraznými změnami od poloviny šedesátých let (van de Kaa, 2002). Článek dostal název *Twee demografische transities?* (Lesthaeghe, van de Kaa, 1986) a již samo pojmenování vypovídá o nejistotě, se kterou autoři koncept druhého demografického přechodu předkládali. Nicméně tato nejistota zmizela poté, co na základě zkoumání vybraných evropských zemí van de Kaa dochází ke stejnému závěru. Koncept druhého demografického přechodu byl tedy pro širší zahraniční odbornou veřejnost představen o rok později v článku napsaném v anglickém jazyce již samotným Dirkem van de Kaa (předchozí článek byl publikován v rodném jazyce obou autorů, holandštině). Článek s názvem *Europe´s Second Demographic Transition* van de Kaa uvádí (van de Kaa, 1987, s. 3,4) svým vlastním pociťováním zásadní změny v hodnotách a postojích mladých lidí, a to na základě plakátu (vídává ho na belgických silnicích), jež svým sdělením manifestuje proměnu, která se odehrála, a která reprezentuje opuštění stávajícího, do jisté míry konzervativního hodnotového modelu evropských populací. Poprvé zde van de Kaa přišel s myšlenkou, že by nová etapa ve vývoji mohla být nazývána druhým demografickým přechodem (van de Kaa, 1987, s. 4) (zde je již teorie prezentována bez původního otazníku). Dále van de Kaa (van de Kaa, 1987, s. 5) stanovuje počátek tohoto procesu na rok 1965 a za hlavní demografický rys považuje pokles plodnosti pod záchovnou úroveň. Přestože podle van de Kaa (van de Kaa, 1987, s. 5) ani nelze shrnout všechny determinanty druhého demografického přechodu, tak zmiňuje posun od altruismu k individualismu jako určující pozadí této změny. Navzdory tomu, že hodnotová proměna byla komentována mnohými autory, van de Kaa používá zvláště přístup Ronalda Ingleharta, který je založený na rozlišení materialismu a postmaterialismu.

Pojem postmaterialismu je vlastní významnému politologovi a sociologovi Ronaldu F. Inglehartovi a je používán k *„označení syndromu hodnotových preferencí v současných vyspělých západních společnostech vstupujících do jejich postindustriální fáze“* (Velký sociologický slovník II, 1996, s. 810). Vznik postmaterialismu je podle Ingleharta (Inglehart, 1971, s. 991) součástí širší transformace (nazývá ji tichou revolucí), při které se proměňují hodnoty generací, a to v důsledku měnících se podmínek, které ovlivňují jejich základní socializaci. Postmaterialistické hodnoty jsou charakteristické důrazem na samostatnost, kvalitu života, možnost seberealizace, naproti tomu hodnoty materialistické kladou důraz na ekonomické a vůbec fyzické bezpečí (Inglehart, 2008, s. 130). Vznik nového typu hodnot byl zapříčiněn existenciální jistotou, která byla lidem v průběhu dvacátého století umožněna. Při svých empirických testováních Inglehart identifikuje materialistické hodnoty jako typické pro starší generaci a postmaterialistické jako hodnoty, se kterými se ztotožňuje mladá generace. Klíčovým momentem Inglehartova přístupu je rozlišení dvou typů hypotéz, hypotézy nedostatku a hypotézy socializace (a scarcity hypothesis, a socialisation hypothesis) (Inglehart, 1977). Hypotéza nedostatku je založena na předpokladu, že za horších ekonomických podmínek se lidé budou přiklánět spíše k materialistickým hodnotám a naopak za dob ekonomické prosperity budou dávat důraz na postmaterialistické hodnoty. Ekonomické podmínky však nejsou podle Ingleharta (Inglehart, 1977) dostačující k šíření a postupnému posílení postmaterialistických hodnot, proto zavádí ještě hypotézu socializace, která předpokládá, že ve většině případů si člověk podržuje ty hodnoty, které se u něj vytvořily v době dospívání, a tyto hodnoty odráží prostředí, ve kterém je člověk formoval. Mezi příčiny této společenské změny patří zvláště prosperita, která je typická pro západní státy od roku 1950 do roku 1970 a rovněž absence války (Rabušic, 1990, s. 506).

Tak jako Inglehart užívá pojmů materialismus a postmaterialismus, tak van de Kaa používá k zachycení této dichotomie pojmy konzervatismus a progresivita. Podle něj (van de Kaa, 1987, s. 7) se většina evropských populací po roce 1950 posunula směrem k progresivitě, která je typická příklonem ke změnám, nezávislostí na minulosti a schopností kritičnosti k současným poměrům. Konzervatismus je naopak charakteristický důrazem na tradici oproti změnám. Éra progresivity s sebou přináší větší rovnost příležitostí a svobody volby. Zde uvedený Inglehartův přístup i přístup van de Kaa značí, že k dané problematice bylo navrženo mnoho pojmů, vysvětlení, schémat… K tomuto problému se vyjadřuje i van de Kaa (van de Kaa, 1987, s. 7), když říká, že některé z termínů mohou být snad i nedostatečné k popisu soudobé situace, nicméně popisují stejný fenomén, a to velkou změnu v normách a postojích.

Soudobou hodnotovou proměnu van de Kaa prezentoval na datech z tehdejšího šetření Eurobarometr, kde byl postmaterialismus měřen v duchu Inglehartovy koncepce. Důležité však je, že již zde se pozastavil nad situací ve východní Evropě, za kterou nebyla data dostupná, a tudíž mohl jen odhadovat, v jaké fázi je změna v tomto regionu, či zda je vůbec přítomna. Nicméně dochází k závěru, že posun směrem k „progresivitě“ či postmatetrialismu je v západních společnostech silný. Dále se zde van de Kaa (van de Kaa, 1987, s. 9) zabývá sekvencí změn, a zda tyto změny mají nějaký standardní scénář, v obecné rovině se jedná o

posun od manželství k nesezdanému soužití, od „uniformních“ forem domácností k pluralitním, od zaměření na dítě k zaměření na vlastní párový vztah apod. Na základě zkoumání třiceti zemí van de Kaa dochází k závěru, že od standardního scénáře průběhu přechodu existují odchylky (standardní průběh zakusily dle jeho pozorování jen dvě země, Dánsko a Švédsko), navzdory tomu sumarizuje čtyři základní rysy, které se na změně významně podílejí:

1. Posun od zlatého věku manželství k úsvitu nesezdaných soužití
2. Posun od éry, v níž bylo dítě králem života rodičů, k éře, kdy je králem pár s dítětem
3. Posun od preventivní antikoncepce (ochrana před nechtěným otěhotněním) k sebenaplňující se koncepci (umožňuje rozhodnutí, kdy a jestli vůbec dítě mít)
4. Posun od uniformních forem domácností k pluralitním

(van de Kaa, 1987, s. 11)

Dle nalezených charakteristik průběhu změn v evropských podmínkách van de Kaa vymezuje čtyři skupiny zemí (van de Kaa, 1987, s. 12). První skupinu tvoří již zmiňované Dánsko a Švédsko spolu se zeměmi, které se přibližují „ideálnímu“ průběhu změny, jedná se zvláště o země severní a západní Evropy. Druhou skupinu tvoří země, kde nebyl pokles plodnosti tak výrazný, nicméně zdá se, že průběh bude následovat vývoj ve skupině první, jedná se zejména o země jižní Evropy. Třetí skupinu zemí tvoří některé země z oblasti východní Evropy, zde má podle van de Kaa druhý demografický přechod jiný charakter. Politický vývoj po válce zde má neopomenutelnou roli (pod tlakem politických vlivů se obyvatelstvo přiklání spíše k tradičnějším vzorcům chování, sexuální svoboda je zde méně výrazná, k liberalizaci potratových zákonů zde došlo mnohem dříve než ve zbytku Evropy…). Nakonec, čtvrtá skupina je do jisté míry skupinou zbytkovou, jsou zde zařazeny země, které mají výrazné kulturní a historické odlišnosti (Irsko, Albánie, Turecko, část SSSR…) a dle van de Kaa nelze předvídat, zda se zde druhý demografický přechod vůbec projeví.

Již v této studii jako jedné z prvních se van de Kaa dotkl tématu, které jak se ukáže později, bylo postupem času velmi diskutováno, jedná se o vztah ekonomických podmínek a druhého demografického přechodu. Uvádí (van de Kaa, 1987, s. 8), že průběh druhého demografického přechodu je do jisté míry závislý na daných ekonomických podmínkách, nicméně se zdá, že je poměrně necitlivý na hospodářské recese či krize, proto se zdá, že hodnotová proměna má svou vlastní dynamiku. V článku jsou dále diskutovány úmrtnostní podmínky v rámci Evropy a také migrace, nicméně van de Kaa (van de Kaa, 1987, s. 35) explicitně považuje změny v úmrtnosti jako druhotné, co do důležitosti v rámci druhého demografického přechodu, jak bude zmíněno dále, nejen tento aspekt se stal předmětem kritiky této teorie. Dále nejsou opomíjeny ani nové problémy, které vznikly spolu s nastolením nového režimu, jedná se o feminizaci chudoby, otázky udržitelnosti modelů sociálních států (zvyšující se populace starších 65-ti let, neúplné rodiny…), možnosti populačních politik atd.

2.2 Van de Kaa a jeho další příspěvky k vymezování druhého demografického přechodu

V reakci již na některé kritiky van de Kaa roku 1994 rozšířil především teoretickou základnu teorie druhého demografického přechodu, a to v článku s názvem *The Second Demographic Transition Revisited: Theories and expectations*. Nicméně před představením teoretických předpokladů se van de Kaa věnuje soudobé demografické situaci Evropy a dochází k závěru (van de Kaa, 1994, s. 83), že snižování úrovní plodnosti v západní a severní Evropě se vyskytuje bez ohledu na různé faktory, jako je náboženství, sociální postavení, vzdělání, hospodářský růst, úroveň nezaměstnanosti. Dále rozdíly v soudobé úrovni plodnosti (například Švédsko dosahovalo úrovní rovnajících se záchovné úrovni) vysvětluje určující rolí vládních zásahů do této oblasti, proto změna kontextu a hodnot týkajících se zakládání rodiny nemusí nutně znamenat dlouhodobý pokles počtu obyvatel (van de Kaa, 1994, s. 92). Bez povšimnutí nenechává ani situaci ve východní Evropě. Konstatuje (van de Kaa, 1994, s. 92), že zde existují rozdíly v sociálních, ekonomických i kulturních podmínkách od zbytku Evropy, nicméně se domnívá, že po politické transformaci na konci osmdesátých let je velmi pravděpodobné, že se demografické chování v těchto zemích postupně přiblíží tomu západoevropskému. Zkoumání z té doby mu dovolují dojít k závěru, že tempo změn v severní a západní Evropě se již zpomalilo a přichází období stability (země, ve kterých se změny projevily nejdříve (Dánsko a Švédsko) by snad mohly udávat nový směr vývoje). V jižní Evropě došlo ke změně později, ale nastolení nového demografického režimu přišlo velmi rychle. V rámci popisu stávající situace Evropy v rámci průběhu druhého demografického přechodu komentuje i změny v úmrtnosti a migraci a i zde nachází největší odlišnosti ve východní Evropě (van de Kaa, 1994, s. 103).

Předtím než van de Kaa podává teoretické vysvětlení druhého demografického přechodu, tak zdůrazňuje (van de Kaa, 1994, s. 104), že se pokusil multidimenzionální realitu nějakým způsobem zachytit lineárně, sekvenčně. Z toho vyplývá, že je nutné chápat celou teorii jako určitý referenční rámec. Teorie druhého demografického přechodu se tedy snaží zachytit širokou sociální změnu, která se týká tří dimenzí sociálního systému – strukturální, kulturní a technologické (mezi těmito dimenzemi existují vztahy, nicméně kulturní dimenze ve změně sehrála zvláště důležitou roli). Teorie druhého demografického přechodu předpokládá, že změny ve struktuře, kultuře a technologii mohou mít vliv na průběh demografických trendů, a to prostřednictvím řady složitých procesů (van de Kaa, 1994, s. 117). Tři zmiňované dimenze se týkají tří společenských celků, které jsou relevantní pro studium demografických procesů, jedná se o sekundární skupiny (skupiny založené na příslušnosti k určitému náboženství, politické straně apod.), primární skupiny (založeny na příbuzenských vztazích) a individua. Van de Kaa vymezuje strukturu a kulturu s odkazem na Hoffmann-Nowotnyho (Hoffmann-Nowotny, 1987), kde je struktura definována jako systém pozic společenských jednotek (jednotlivců, skupin…) a kultura je pro ně systémem symbolů (hodnot, norem, institucí). Technologii definuje van de Kaa sám (van de Kaa, 1994, s. 104) jako systém technik pro výrobu a pro vytváření věcí. Pro zkoumání těchto dimenzí je důležité, že ne vždy je v realitě lehké odlišit účinky jednotlivých

dimenzí na společenské celky (viz sekundární skupiny, primární skupiny a jednotlivci) a také je tento princip zkoumání, dle van de Kaa (van de Kaa, 1994, s. 106) srozumitelnější při aplikaci na zkoumání změn v porodnosti než změn v úmrtnosti a migraci. Z tohoto důvodu bude i v této práci zaměřena pozornost spíše na oblast porodnosti, aniž by však ostatní procesy byly autory nějak podceňovány (i když důležitější místo v samotné teorii bezesporu zaujímá důraz na porodnost, sňatečnost apod.).

Tab. 1 - Schéma: Vysvětlující rámec pro druhý demografický přechod

	SPOLEČENSKÉ DIMENZE/PROCESY	SPOLEČENSKÉ JEDNOTKY		
		SEKUNDÁRNÍ SKUPINY	PRIMÁRNÍ SKUPINY RODINY/PÁRY	JEDNOTLIVCI
STRUKTURA	Modernizace, rozvoj post-industriální společnosti a sociálního státu Zvýšení: -životní úrovně -sociálního zabezpečení -funkcionální diferenciace -strukturální komplexity (složitosti) -mobility -vzdělání -participace žen	-rozšíření střední vrstvy -snížení jejich ochranné úlohy -zvýšení vzájemné závislosti -vytrácí se náboženské a politické uskupení v praxi -vznik občanských sdružení (action groups)	-zvýšení nákladů obětované příležitosti v případě manželství a rodičovství -větší nezávislost partnerů, svobody volby -větší problémy s kombinací partnerské a rodičovské role	-individuální kvality, ambice a kvalifikace určují jejich sociální pozici a příjmy -jsou vystaveni mnoha požadavkům, které je těžké kombinovat -částečná integrace -brzká nezávislost -individuální zabezpečení
KULTURA	*Tichá revoluce* Zvýšení: -demokracie -rovnosti -osobní svobody -hodnotového pluralismu -universalismu -individualismu -sekularizace -orientace na vyšší řády potřeb	-snížení dominance normativních skupin -snížení míry soudržnosti a normativní kontroly těchto skupin -zvýšení působnosti napříč vztahy -zvýšení soutěže mezi pohlavími -zvýšení soutěže mezi jednotlivými věkovými skupinami atd.	-změny rozložení sil mezi pohlavími -absence hlavních určujících principů -je třeba vytvořit si vlastní sadu norem -rodičovská role je méně jasná a určitá -děti nebo partner snižují míru svobody volby -obtížnost slaďování různých životních trajektorií	-neochota vstoupit do dlouhodobých vztahů/závazků -zvýšený důraz na seberealizaci -je obtížné ustanovit si vlastní identitu -hledání vlastního osobního životního stylu -průběh života žen je více nezávislý -konflikt rolí v různých oblastech života
TECHNOLOGIE	*Druhá antikoncepční revoluce* a šíření informací z televizního vysílání Zlepšení: -dopravy -komunikace -zdravotní péče -zdravotnické techniky -antikoncepčních metod a prostředků	-rychlé šíření informací a prostředků -snižování nákladů -právo na služby prostřednictvím zdravotního pojištění -rovný přístup pro všechny skupiny	-informace o pracovních příležitostech, platové úrovni atd. -rychlé šíření znalostí -možnost „dokonalé“ antikoncepce -antikoncepce není nutně vědomým rozhodnutím -bezdětnost je přijatelná jako možná volba	-antikoncepce může být individuálním rozhodnutím -zvýšení sexuální svobody -„chyby“, které mohou být napraveny prostřednictvím možnosti umělého přerušení těhotenství -větší osobní zodpovědnost

(van de Kaa, 1994)

Poznámky: anglický originál textu je dostupný v příloze

Účinky strukturálních procesů jsou především součástí procesu modernizace, který se v období, v němž je zasazen druhý demografický přechod, projevuje posunem od ekonomiky zaměřené na výrobu a produkci zboží k ekonomice založené na produkci služeb (ekonomiku nyní řídí vzdělaní, důležité jsou teoretické znalosti a výpočetní technika spolu s automatizací). Výsledkem je post-industriální společnost[2] či společnost založená na sociálním státu. V tomto druhu společnosti roste životní úroveň, vzdělanost (zvláště vzdělanost žen), ale také strukturální složitost společnosti. Dále dochází k rozšíření střední vrstvy, společnost je stále více sekularizovaná, ženy dostávají příležitost k ekonomickému osamostatnění, tudíž pro ně ztrácí manželství hodnotu z hlediska ekonomického zajištění, dochází k pluralizaci životních stylů, a to nejen v oblasti partnerského a rodičovského života.

V oblasti účinků kulturní dimenze je důležitý Inglehartův pojem tiché revoluce, jež byl používán již v prvním důležitějším příspěvku k teorii druhého demografického přechodu. V novém typu společnosti dochází k orientaci mužů a žen na úspěch, což vede k soutěžnímu chování, individualismu a rovnostářským tendencím (tyto tendence se projevují v zemích, kde se objevuje druhý demografický přechod). Důležitý je zejména proces individualizace[3], tento proces významně ovlivnil vztahy mezi pohlavími, věkovými skupinami a skupinami dle dalších různých demografických charakteristik, ale také přispěl ke změně životního stylu, co se týče důrazu na zdraví (diety, cvičení…). Mezi projevy tohoto nového směru patří soupeření mezi pohlavími, mladší generace se snaží vymezit proti starším a i jejich socializace již není tolik vázána na rodinu, ale na instituce jako škola apod. Nárůst rozvodovosti a přijímání nových typů soužití je známkou oslabování starších tradičních norem. Podle van de Kaa (van de Kaa, 1994, s. 111) je výsledkem procesu individualizace neustálý nátlak na jedince v hledání stabilizačních směrů, a to v prostředí hodnotového pluralismu, který nabízí mnohé životní styly a osobní identity. Proto je podle van de Kaa (van de Kaa, 1994, s. 111) rozhodnutí o prvním dítěti postaveno před jiný typ rozhodování než rozhodování o dalším dítěti, jedná se o rozhodnutí, které by v nově nastolených podmínkách mělo přispívat k seberealizaci ženy nebo jejího partnera.

[2] Post-industriální společnost je termín, který je některými autory používán k označení vývojové fáze společnosti od šedesátých a zejména sedmdesátých let dvacátého století. *„V představách svých zastánců je tato společnost logickým, ne-li přímo nevyhnutelným vyústěním vývoje industriální společnosti. Nastupuje tam, kde se industriální společnost již vytvořila a vyvolala problémy, které sama vlastními silami nestačí řešit.*“ (Velký sociologický slovník II, 1996, s. 1202-1203). Jedním z hlavních představitelů tohoto konceptu je Daniel Bell. Podle Bella má post-industriální společnost zvláště tyto znaky: 1. V ekonomické oblasti dochází k přesunu výroby zboží do produkce v oblasti služeb, 2. Ve společnosti, co do významu převažují technici a vědci, 3. Teoretické vědění se stává zdrojem inovací a orientací vnitřní politiky, 4. Věda hraje hlavní úlohu ve společnosti, na jejímž základě by se mělo vytvořit technologické řízení této společnosti (Bell, 1973, s. 14).

[3] Individualismus (z latinského individuus, což znamená nedělitelný) je pojmem, který bývá vysvětlován na třech úrovních (Velký sociologický slovník I, 1996, s. 421). První úrovní je individualismus jako postoj, který v morálních a politických rozhodováním dává přednost jednotlivci před kolektivitami (rodinou, sdružením, občanskou společností, státem). Na druhé úrovni chápání tohoto pojmu je individualismu pojímán jako politická teorie či doktrína, jež klade důraz na práva jedince jako nezbytnou podmínku svobody a která vznáší požadavek na omezení moci státu a jiných kolektivních orgánů. Nakonec třetí úroveň odkazuje k individualismu jako filozofické koncepci, podle které je individuum cílem samo o sobě, přičemž jeho posláním je seberealizace a sebekultivace (Velký sociologický slovník I, 1996, s. 421). Všechny tři úrovně jsou do jisté míry vzájemně spjaté, nicméně v tomto textu je individualismus charakterizován pomocí první úrovně.

Účinky v technologické dimenzi byly podle van de Kaa (van de Kaa, 1994, s. 112) určeny zvláště rozvojem dopravy, televize a antikoncepce. Díky pokroku v dopravě se lidé mohou velmi rychle přemisťovat a spolu s tím poznávat nové kultury, díky rozvoji televize mohou poznávat názory jiných a spolu s tím utvářet svůj vlastní názor. A nakonec rozvoj antikoncepce umožnil lidem získat moc nad svým rozhodováním o reprodukci. Pro rozvoj v oblasti antikoncepce používá van de Kaa termín „druhá antikoncepční revoluce" (tento termín přejímá od Leridon, Toulemon, 1988). Spolu s rozvojem této téměř dokonalé kontroly plodnosti dochází také ke změně norem týkajících se sexuálního a reprodukčního chování a jak van de Kaa poznamenává (van de Kaa, 1994, s. 113), následně i v demografických trendech. Mezi projevy této změny patří mimo jiné to, že předmanželský sexuální styk se stává běžným a roste mimomanželská plodnost. V tomto kontextu van de Kaa uvádí (van de Kaa, 1994, s. 114), že právě dostupnost antikoncepce po roce 1970 přispěla k nahrazování manželství nesezdaným soužitím a tudíž i ke zvýšení věku při prvním sňatku.

Van de Kaa také uvádí (van de Kaa, 1994, s. 114), že tržní ekonomiky jsou kompatibilní se soudobými demografickými trendy a čím vyšší je v zemi zaznamenávána životní úroveň, vyšší ekonomická nezávislost, tak tím větší je posun v hodnotách směrem k individualismu a postmaterialismu. Dále komentuje (van de Kaa, 1994, s. 117) situaci ve východní Evropě, zde měl modernizační proces jiný směr, vzhledem k nedostatku bytů je život jednotlivce pouze iluzí, manželství a rodičovství zde přetrvává jako cesta k nezávislosti. Také v této oblasti není rozšířena antikoncepce, jako prostředek kontroly plodnosti fungují umělá přerušení těhotenství, dále je zde migrace omezována a zdravotní péče zde není optimální. Tyto aspekty spolu s vládními zásahy s cílem ovlivnit demografické trendy van de Kaa považuje (van de Kaa, 1994, s. 117) jako příčinu rozdílnosti trendů mezi východní Evropou a ostatními zeměmi Evropy.

Van de Kaa se ve svém dalším článku snažil propojit ideu postmaterialismu, která je vlastní Ronaldu Inglehartovi a je teoretickým základem druhého demografického přechodu, s ideou postmodernismu (van de Kaa, 1998).[4] Van de Kaa se snaží pomocí analýzy výběrových šetření týkajících se hodnotových orientací evropských populací doložit, že pojem postmodernismu by se mohl uplatnit i v demografii (je možné uvažovat o posunu od hodnotových orientací moderních k postmoderním). Společnost dospívá do stavu, kdy již nejsou objektivní pravdy legitimní, lidé proto musí neustále hledat svou identitu skrze sebereflexi a dávají tak důraz na své blaho, možnost sebevyjádření, uspokojení (nejlépe okamžité) a také zábavu (van de Kaa,

[4] Pojem postmodernismus (postmoderna) je do jisté míry kontroverzním pojmem, který bývá nejednoznačně definován. Jednou z obecnějších definic, kterou je na tomto místě možné uvést je tato: pojem se vztahuje ke způsobu života, životnímu stylu, jež spočívá zejména v pluralitě, heterogenosti a diskontinuitě jako základní orientační směrnici (Velký sociologický slovník II, 1996, s. 811). Důležitým teoretikem postmoderny je Jean-Francois Lyotard, na kterého van de Kaa explicitně navazuje (např. van de Kaa, 1998, s. 3). Lyotard označuje postmodernou *„stav kultury po oněch proměnách, které prodělala pravidla hry u vědy, literatury a umění od konce 19. století. Zde tyto proměny budeme pojímat ve vztahu ke krizi narativních koncepcí.*" (Lyotard, 1993, s. 97). Důležité je ozřejmit pojem narativní koncepce, který je i v rámci teorie druhého demografického přechodu hojně zmiňován. Lyotard vystihuje pojem následovně: *„Když věci v krajní míře zjednodušíme, je za „postmoderní" pokládána nedůvěřivost vůči metanarativním příběhům. Ta je bezpochyby výsledkem pokroku věd... (...)*" (Lyotard, 1993, s. 97-98) Pro metanarativní příběhy se užívá českého ekvivalentu „velká vyprávění" v podstatě se jedná o určitou formu ideologie, která byla užívána, aby legitimizovala určitou podobu světového řádu nebo dominantní teorie (lze sem zařadit v textu zmiňované objektivní pravdy jako je náboženství).

1998, s. 6). Klíčovou dynamikou v případě postmodernismu je kultura. Lidé jsou nyní nově vystaveni působení masových médií, setkávají se tak s různorodostí kulturních projevů, různými typy chování, a toto jim podle van de Kaa (van de Kaa, 1998, 7) dalo možnost odmítnout již zmiňované objektivní pravdy v podobě náboženství, sociálního řádu, sexuálního chování apod.

Jelikož se snaží van de Kaa do zkoumání druhého demografického přechodu zakomponovat ideu postmodernismu, tak se nutně musí dostat k otázce vztahu k postmaterialismu. Společné těmto dvou přístupům je to, že se oba snaží vysvětlit posun v hodnotách ve vyspělých průmyslových zemích v posledních desetiletích a oba věnují pozornost stejným procesům jako je sekularizace, individualizace, masové vzdělávání jako procesům pohánějícím změny (van de Kaa, 1998, s. 8). Dochází k závěru, že postmodernizace je širším procesem než posun k postmaterialismu (k tomuto závěru dochází i Inglehart ve svých pozdějších zkoumáních evropského hodnotového systému, Inglehart, 1997). Van de Kaa dochází k závěru, že demografické chování vyplývající z druhého demografického přechodu odráží příchod postmoderní doby (van de Kaa, 1998, s. 12).

Tab. 2 - Pohled na svět z postmoderní a post-materialistické pozice v extrémních kontrastech

Postmodernista	**Postmaterialista**
STRUKTURÁLNÍ DIMENZE	
Odmítá velká vyprávění o pokroku Socioekonomická budoucnost je nejistá Přijímá rizika a nejistoty Pochybuje o kapitalistickém systému Hledá přehodnocení politického systému Není motivován participovat na pracovní síle apod.	Orientace na vývoj a pokrok Technologický pohled na budoucnost Akcentuje důležitost oblasti bezpečnosti Přijímá liberální humanistický systém Je připraven fungovat pod autoritou Je ochotný účastnit se sociální změny
KULTURNÍ DIMENZE	
Hledá sebevyjádření, nové struktury pocitů Představa požitku, napodobování a reprezentace Hledá okamžité uspokojení a potěšení Jazyk, řeč produkuje realitu Přijímá ideu neustále rekonstrukce identity Rezervovaný postoj k formálnímu vzdělávání Vystavuje se působení masové, populární kultury Vítá pluralitu, heterogenitu, rozdíly Odmítá epistemologickou filozofii Odmítá velká vyprávění o úmrtnosti atd.	Hledá seberealizaci Těší ho skutečnost, autenticita, příroda Hledání sebenaplnění skrze vývojovou škálu, stupnici Považuje jazyk za okno do světa Předpokládá stabilní socializaci Zdůrazňuje hodnotu vyššího vzdělání Hodnoty „elitářské“ kultury Pluralitu akceptuje, hodnoty homogenity Považuje epistemologickou filozofii jako měřítko pravdy Nezpochybňuje společenskou hodnotu velkých vyprávění
TECHNOLOGICKÁ DIMENZE	
Pochybuje o objektivitě vědy a výzkumu Následkem jsou útoky na modernizaci	Důležitost role výzkumu a vývoje Vítá jeho potenciální přínosy k blahobytu

(van de Kaa, 1998, s. 10)

Poznámky: anglický originál textu je dostupný v příloze

Tento příspěvek však neobsahuje jen nové teoretické momenty týkající se teorie druhého demografického přechodu, ale rovněž i cenné metodologické náměty, které spočívají v předložení sekvence změn v rámci teorie druhého demografického přechodu a také návrhy, jakým způsobem, a za použití kterých ukazatelů zachytit probíhající změny.

Časová sekvence demografických změn pochází z pozorování let 1965 až 1995 a van de Kaa předpokládá (van de Kaa, 1998, s. 12), že čím je dotyčná populace dále v této sekvenci, tím je významnější posun směrem k postmaterialismu a postmodernismu.

Časová sekvence změn

1. Pokles úhrnné plodnosti v důsledku snížení plodnosti ve vyšším věku: pokles vyšších pořadí narozených
2. Klesá počet předmanželských početí a s tím i počet manželství uzavřených na základě těhotenství snoubenky
3. Sňatkový věk ještě klesá
4. Dochází k odkládání rodičovství, plodnost mladých žen klesá
5. Zvyšuje se počet rozvodů
6. Dochází k odkladu manželství do vyššího věku a roste počet nesezdaných soužití před uzavřením manželství. Zvyšuje se věk při prvním sňatku
7. Nesezdaná soužití jsou stále populárnější, manželství jsou odložena do doby těhotenství snoubenky. Zvyšuje se podíl dětí narozených mimo manželství a také průměrný věk matek při narození prvního dítěte
8. Dochází k legalizaci interrupcí a sterilizací, čímž dochází k dalšímu snížení nechtěných těhotenství. Klesá počet těhotenství žen staršího věku.
9. Nesezdaná soužití se stávají ještě populárnějšími, jsou stále častější u ovdovělých a rozvedených.
10. Nesezdaná soužití se stávají stále více alternativou manželství, zvyšuje se mimomanželská plodnost
11. Průměrný počet dětí na jednu ženu se stabilizuje na nízké úrovni
12. Průměrný počet dětí na jednu ženu mírně roste v důsledku plodnosti žen, které své první mateřství odložily na pozdější dobu. Stále častěji se rodí děti nízkých pořadí ve vyšším věku
13. Ne všechny odložené děti se narodí
14. Roste dobrovolná bezdětnost
15. Velikost plodnosti generací nezajišťuje jejich reprodukci, tzn. počet dcer je menší než počet matek

(van de Kaa, 1997)

Z čistě demografického hlediska lze podle van de Kaa seznam změn obsažených v sekvenci zredukovat do několika hlavních rysů:

- Značný pokles plodnosti, a to částečně v důsledku odložení narozených. To vede k tomu, že se z odhadů generační plodnosti zdá, že bude dosaženo hodnot pod záchovnou hranicí
- Značný pokles úhrnné prvosňatečnosti, který je spojen s růstem průměrného věku při prvním sňatku

- ❖ Výrazný nárůst počtu rozvodů (tam, kde je povoleno) a všeobecně nárůst rozpadu svazků
- ❖ Výrazný nárůst nesezdaných soužití, a to i v zemích, kde tento jev není tradiční praxí
- ❖ Výrazný nárůst podílu mimomanželských porodů
- ❖ Urychlený posun v užívání antikoncepčních prostředků; moderní prostředky nahrazují tradiční metody

(van de Kaa, 2002, s. 10)

Posuny týkající se manželství lze dle van de Kaa zachytit následujícími ukazateli (van de Kaa, 1998, s. 13): úhrnná prvosňatečnost žen (za předpokladu, že čím nižších hodnot tento ukazatel dosahuje, tím je důležitější nesezdané soužití nebo odložení manželství na pozdější dobu), průměrný věk žen při prvním sňatku (čím starší ženy vstupují do manželství, tím je v dané zemi přechod pokročilejší), úhrnná rozvodovost (čím je vyšší, tím je nižší stabilita manželství) a jako poslední výskyt nesezdaného soužití. Dále posuny týkající se plodnosti je možné zachytit těmito ukazateli: úhrnná plodnost pro ženy starší třiceti let (vyšší míra je znakem posunutí plodnosti do vyššího věku), podíl dětí narozených mimo manželství (čím vyšší míra, tím pokročilejší přechod). Dále van de Kaa z důvodu svého výzkumu hodnotových preferencí využívá hodnotu úhrnné plodnosti v roce uskutečnění šetření a také změnu hodnot úhrnné plodnosti mezi vybranými roky (v jeho případě 1980 a 1995).

Van de Kaa dále zkoumá pomocí dat z výběrového šetření World Values Study vztah mezi postmodernou a chováním, které se týká plodnosti. [5] Modernismus a postmodernismus byl posuzován dle toho, zda se většina respondentů vyjádřila jedním nebo druhým směrem (modernisté zaujímají spíše „tradičnější“ postoje k vybraným otázkám). Van de Kaa dochází k závěru, že vztah mezi nástupem postmoderní éry a demografickým chováním existuje a předkládá tři hypotézy týkající se hodnotové změny, které jak sám uznává (van de Kaa, 1998, s. 37), jsou silně inspirovány Inglehartovým přístupem. Jako první uvádí hypotézu hierarchie potřeb, která je založena na tom, že spolu s tím jak se společnost stává stále více moderní, tak se lidé dostávají k vyšším řádům potřeb (dávají důraz na své blaho, své sebevyjádření), a to v takové míře, že se z těchto potřeb stanou potřeby postmoderní. Druhou hypotézou je hypotéza socializace, která je prakticky totožná s Inglehartovou stejnojmennou hypotézou. Předpokládá, že to, v jakém prostředí probíhá socializace těsně před dospělostí je velmi důležité pro formování hodnot, které si s sebou jedinec nese do dalšího období. Třetí již čistě originální hypotézou je hypotéza „duševních“ kohort („mental cohort“). Van de Kaa je toho názoru, že

[5] Ve výzkumu byly využity následující otázky:

1. Když někdo říká, že dítě potřebuje domov s oběma rodiči, aby vyrůstalo šťastně, souhlasil(a) byste s ním, nebo nesouhlasil(a)?
2. Myslíte si, že žena musí mít děti, aby se splnilo její poslání, nebo to není nutné?
3. Souhlasíte nebo nesouhlasíte s následujícím výrokem? Manželství je zastaralá instituce.
4. Chce-li žena dítě, ale chce je vychovávat sama a žít bez muže, schvalujete to, nebo ne?
5. Který z následujících výroků nejlépe vystihuje Váš názor na odpovědnost rodičů vůči dětem?: Povinností rodičů je udělat to nejlepší pro své děti i na úkor svého vlastního prospěchu/ Rodiče mají svůj vlastní život a neměl by po nich nikdo chtít, aby se obětovali ve prospěch svých dětí
6. Schvalujete nebo neschvalujete provedení potratu za následujících okolností? Nechtějí-li mít manželé další děti.

v demografii nemusíme vymezovat kohorty jen podle společného ročníku narození apod., ale také podle jejich pohledu na svět, který sdílejí. V tomto případě jako světový názor sdílejí názor postmoderní. Tyto kohorty jsou typické nedůvěrou v metanarativní příběhy, jejich pohled na společnost je sekularizovaný, mají flexibilní životní styly než kohorty předcházející. Nakonec van de Kaa vysvětluje (van de Kaa, 1998, s. 38) rozdíly v úrovních plodnosti v Evropě jako odraz rozdílného kulturního dědictví a také jejich rozdílnou schopnost či připravenost přijmout novou éru, éru postmoderny.

Van de Kaa se v jednom z dalších příspěvků snaží vyrovnat (van de Kaa, 2002, s. 8) s tím, že je často teorie druhého demografického přechodu spojována jen s poklesem plodnosti, proto se do tohoto konceptu snaží zakomponovat i změny v úmrtnosti a migraci. V případě úmrtnosti uvádí důležitost kampaní s důrazem na zdravý životní styl, což bylo v souladu s individualistickými trendy té doby. Lidé sami přejímají odpovědnost za své zdraví, ale tento trend se projevil až později po poklesu porodnosti a většina evropských zemí tak stojí před problémem demografického stárnutí obyvatelstva. Snížení počtu obyvatelstva v mladších věkových skupinách zvýšilo poptávku po pracovní síle zvláště ze zahraničí. Nicméně je zřejmé, že pokles plodnosti hrál nejdůležitější roli, což sám van de Kaa v některých svých příspěvcích také uznává (například van de Kaa, 1987).

Na úrovni teorie figuruje v základu konceptu druhého demografického přechodu ještě přístup jednoho z autorů, a to historika Phillippa Áriese. Áries se pokusil (Áries, 1980) vysledovat vztah mezi vzory porodnosti a postoji k dítěti. Nejprve se zamýšlí nad třemi důvody, které jsou používány k vysvětlení poklesu plodnosti, který je možné zaznamenat od poloviny šedesátých let 20. století. Prvním vysvětlením, které se nabízí je hédonismus, hledání potěšení bez závazků, druhým je „rozkvět osobnosti“ zejména v případě žen, což může vést k váhání nad tím, zda mít děti. A třetím vysvětlením je to, že lidé si nepřejí mít děti, které by se narodily do neobyvatelného světa (hrozba atomové bomby apod.). Tyto důvody však nepřijal (Áries, 1980, s. 649) jako přesvědčivé, jelikož jsou příliš přímočaré. Lidský pohled na život je určován spíše více nepřímými příčinami. Vztahem, který je relevantní k vysvětlení změn, je vztah mezi vzory porodnosti a postoji vůči dítěti, jež Áries nastiňuje následovně. Pokles porodnosti, který začal na konci osmnáctého století, rozpoutal vlnu sentimentální a finanční investice do dítěte. „*Vidím aktuální pokles plodnosti jako vyvolaný opačným postojem (...) Dny, kdy bylo dítě králem, jsou pryč*“ (Áries, 1980, s. 649). Takto Áries komentuje začátek nové epochy, ve které již dítě nemá ústřední místo; jedná se o přechod z epochy, kde bylo králem dítě do epochy, kde je králem pár a dítě (vztah v páru získává na významu, důležité je štěstí každého individua v rodině). Tento zlom se odehrává přibližně v sedmdesátých letech dvacátého století. Hnutí za emancipaci žen je v této době posíleno, stejně tak ideologie lásky v partnerském svazku rovněž posiluje (Dudová, Vohlídalová, 2005, s. 9). Lesthaeghe a van de Kaa tak spojují éru, kdy bylo králem dítě s prvním demografickým přechodem a novou éru, kdy se mění role dítěte v rodině s druhým demografickým přechodem. V kontextu Sauvyho terminologie autoři v některých pracích (např. van de Kaa, 2002) charakterizují první demografický přechod jako typický altruistickými hodnotami a normami a druhý demografický přechod jako charakteristický individualistickými

hodnotami a normami (rozlišení altruistický a individualistický lze rovněž spojit s rozlišením dvou motivací k rodičovství Phillipa Áriese). Pomocí tohoto teoretického zakotvení se autoři snaží ukázat, že se nejedná v případě druhého demografického přechodu jen o pokles plodnosti pod záchovnou úroveň, není to změna ve vztahu k plození dětí, ale vůbec změna týkající se rodiny. Dle van de Kaa (van de Kaa, 2002) jsou dva přechody založeny na odlišných rodinných modelech, buržoazním rodinném modelu a individualistickém rodinném modelu.

Mezi další teorie, které byly inspirací při formulování teorie druhého demografického přechodu, patří cyklická teorie plodnosti formulovaná Richardem Easterlinem (Easterlin, 1973) a také Maslowova teorie hierarchie potřeb (Maslow, 1970). Easterlinova teorie je založena na rozlišení málo početných a početnějších kohort. Méně početné kohorty mají širší pracovní příležitosti a tedy také vyšší plodnost a nižší sňatkový věk. Naopak vícečetné kohorty generují opačné trendy. Maslowova teorie je založena na pozorování posunu od materiálních k nemateriálním potřebám. Postupem času se důraz přesouvá z potřeb typu fyzického a ekonomického bezpečí k potřebám týkajícím se emancipace, autonomie, uznání. K tomuto posunu od nižších k vyšším potřebám dochází spolu s ekonomickým rozvojem společností. Lesthaeghe uvádí (Lesthaeghe, 2010, s. 3), že Easterlinova teorie byla dobrým vysvětlením pro změny, které nastaly v šedesátých letech, nicméně tato teorie předpokládá, že se opětovně vytvoří generace méně početných, což povede k návratu plodnosti k záchovné hranici. Tento předpoklad však dle Lesthaeghe nebyl splněn, naopak, nízká úroveň plodností se stává jakousi „vnitřní podstatou“ nového demografického režimu. A v souvislosti s Maslowovou teorií Lesthaeghe uvádí (Lesthaeghe, 2010, s. 3), že první demografický přechod je zakotven zvláště ve fázi realizace materiálních potřeb a druhý demografický přechod je důkazem rozvoje potřeb vyššího řádu.

2.3 Lesthaeghe a jeho podíl na vývoji teorie druhého demografického přechodu

Nyní je namístě představit příspěvky k teorii druhého z autorů, Rona Lesthaegeho. Dá se říci, že van de Kaa poskytl teorii dostatečnou teoretickou základu a metodologický aparát a Lesthaeghe se zaměřil na testování teorie v nejširších oblastech Evropy, a to nejen to. Jeho zaměření spočívá zvláště na problematiku hodnotových orientací. Za nejaktuálnější téma z pera Rona Lesthaegho by bylo možné považovat diskuzi o druhém demografickém přechodu v postkomunistických zemích.

V prvních zkoumáních proměny hodnotových orientací v západní Evropě Lesthaeghe (Lesthaeghe, 1991-1992, s. 4) zdůrazňuje důležitost osobní autonomie, která po druhé světové válce vystupuje proti všem tlakům ze strany vnější institucionální kontroly, jež do té doby byla vykonávána například ze strany církve či státu. Důležitost ztráty objektivních pravd z institucionálně zakotvených pozic zdůrazňuje i van de Kaa (van de Kaa, 1998), jak bylo výše uvedeno. Dále Lesthaeghe jako specifický rys změn uvádí to (Lesthaeghe, 1991-1992, s. 23), že k proměně v rodinných strukturách a plození dětí došlo v mnohem kratším časovém úseku, než

tomu bylo v případě prvního demografického přechodu. Není to důvodem jen šíření nových vzorců pomocí masmédií, ale také z důvodu kulturních a ekonomických faktorů a také zásadní historickou rolí protestantismu, která se projevuje větším důrazem na individuální autonomii a také rychlejším rozvojem ženské ekonomické samostatnosti.

Tab. 3 - Přehled demografických a sociálních charakteristik v souvislosti s prvním a druhým demografickým přechodem v západní Evropě

První demografický přechod	**Druhý demografický přechod**
A. Sňatečnost • Zvýšení podílu sňatků, klesá věk při prvním sňatku • Nízké rozšíření nesezdaného soužití • Nízká míra rozvodvosti • Vysoká míra opakované sňatečnosti	A. Sňatečnost • Snížení podílu sňatků, roste věk při prvním sňatku • Růst nesezdaných soužití (před manželstvím i po předchozím manželství) • Zvýšení rozvodovosti, rozvody jsou častější i po kratší době trvání manželství • Pokles opětovných sňatků po rozvodu i po ovdovění
B. Porodnost • Pokles manželské plodnosti z důvodu snížení plodnosti ve vyšším věku, snižuje se průměrný věk při narození prvního dítěte • Nedostatečná úroveň antikoncepce, slouží spíše k zabránění těhotenství vyšších pořadí • Klesá mimomanželská plodnost • Nízká bezdětnost v manželství	B. Porodnost • Další pokles plodnosti prostřednictvím odložení narození dítěte, zvyšuje se průměrný věk při narození prvního dítěte, plodnost je pod záchovnou hranicí • Účinná antikoncepce (výjimky tvoří jen specifické sociální skupiny) • Roste mimomanželská plodnost, rodičovství je realizováno v nesezdaných soužitích • Roste konečná bezdětnost lidí žijících ve vztahu
C. Společenské pozadí změn • V centru jsou materiální potřeby: příjem, pracovní podmínky, bydlení, zdraví, vzdělání, sociální zabezpečení. Solidarita je nejdůležitější hodnotou • Je stále častější členství v politických, občanských či komunitních sdruženích. Je posilována sociální soudržnost • Jsou znatelné silné normativní regulace ze strany státu a církve. Objevuje se první vlna sekularizace • Oddělení genderových rolí, rodinná politika, „zburžoaznění“ • Převládá tradiční uspořádání životních tranzic, dominance jednoho modelu rodiny	C. Společenské pozadí změn • Vzestup potřeb „vyššího řádu“: individuální autonomie, seberealizace, pracovních a společenských hodnot, demokracie, uznání. Tolerance je nejvyšší hodnotou • Odpojení od občanských a komunitních organizací (sítí), posun k výrazovým a emočním typům sítí, oslabení sociální soudržnosti • Stát ztrácí vliv, druhá vlna sekularizace, sexuální revoluce, odmítnutí autorit • Rostoucí symetrie genderových rolí, nárůst ženské ekonomické nezávislosti • Flexibilní průběh životních tranzic, různorodé životní styly, otevřená budoucnost

(Lesthaeghe, Neels, 2002)

Poznámky: anglický originál textu je dostupný v příloze

Lesthaeghe a Surkyn věnují detailnější pozornost odlišení druhého demografického přechodu od prvního. Jedno z možných odlišení se snaží ukázat s odkazem na rozlišení dvou motivací pro rodičovství, které vypracoval již zmiňovaný Áries. Dále poukazují (Lesthaeghe, Surkyn, 2004b, s. 3) na odlišné režimy sňatečnosti a také rozvodovosti. V případě prvního demografického přechodu byla legislativa pro rozvody přísná, kdežto v éře druhého demografického přechodu je legislativa liberalizována a je zpochybňováno celoživotní partnerství. V období prvního demografického přechodu byly časté opakované sňatky vdov, vdovců či rozvedených, ale v období druhého demografického přechodu jsou mnohem častější novější formy společného života, jako je nesezdané soužití či forma soužití zvaná LAT.[6] První známky druhého demografického přechodu se objevují již v padesátých letech, kdy v USA a Skandinávii roste míra rozvodovosti. Tento nárůst považují Lesthaeghe a Surkyn (Lesthaeghe, Surkyn, 2004b, s. 4) za první projev nárůstu individuální autonomie v kontrastu k morálnímu řádu, který byl stanoven církví a státem. Druhý demografický přechod je pro Lesthaeghe a Surkyna (Lesthaeghe, Surkyn, 2004b, s. 5) revolucí s mnoha tvářemi, ale všechny aspekty v této revoluci obsažené měly vliv na úroveň plodnosti. V této revoluci měl nemalý podíl rozvoj antikoncepce, a to zvláště hormonální. Během prvního demografického přechodu byla k dispozici jen nedokonalá antikoncepce, a proto byla nechtěná těhotenství poměrně častá, toto se s příchodem druhého demografického přechodu zásadně změnilo. Dalším aspektem druhého demografického přechodu je pokles věku při prvním sexuálním styku a genderová revoluce (žena již není podřízena manželi, dostává právo regulovat svou plodnost sama...). Dalším důležitým rozdílem mezi dvěma přechody jsou velmi nízké úrovně plodnosti, které se velmi vzdalují od ideálního výsledku prvního demografického přechodu – stacionární populace a vůbec každý z přechodů má kořeny v rozdílných historických obdobích společenského vývoje (Lesthaeghe, Surkyn, 2004b, s. 6). Druhý demografický přechod tak přináší i odlišné důsledky:

- Výraznější proces stárnutí populace v důsledku nízké plodnosti, a tedy větší tlak na základy sociálního státu
- Výraznější role přistěhovalectví a spolu s tím rozšíření multietnických a multikulturních zvláštností ve společnostech
- Méně důrazu na sociální soudržnost
- Vyšší výskyt nestability rodin a spolu s tím výskyt přidružených sociálních problémů (chudoba rodin s jedním rodičem apod.)

(Lesthaeghe, Surkyn, 2004b, s. 8)

Lesthaeghe spolu se Surkynem se ve svých pracích také pokoušel zkoumat druhý demografický přechod jako proces difúzní. Ke konci osmdesátých let se zdálo, že je druhý

[6] LAT-vztah (living-apart together, „žít spolu, ale odděleně“) jako pojem bylo zavedeno holandským novinářem Michielem Berkelem v roce 1978. Tehdy Berkel hledal vhodné pojmenování pro vztah se svou přítelkyní načež mu někdo při debatě připoměl film „Frank & Eva/Living apart together“, tudíž použil v duchu této inspirace v textu zkratku LAT-vztah. Definice pojmu je problematická, nejen proto, že se jedná o nový fenomén, nicméně klasickou definicí je tato: jedná se o pár, který nesdílí stejnou domácnost. „*Oba partneři žijí ve vlastních domácnostech, ve kterých s nimi mohou žít i jiní lidé; definují sami sebe jako pár a vědí, že i jejich blízké sociální okolí je jako pár vnímá*“ (Očadlíková, 2009, s. 117)

demografický přechod záležitostí hlavně severozápadní Evropy, jak uvádí (Lesthaeghe, Surkyn, 2004a, s. 47), že překročil hranice oceánů, šířil se do Austrálie, Kanady, USA…, ale ne dále do Evropy. V jižní Evropě se náznaky změny objevovaly, ale jednalo se zvláště o odklad manželství a plodnosti do vyššího věku, nesezdané soužití a mimomanželská plodnost si nezískala své místo (Itálie) anebo šíření bylo teprve na počátku (Španělsko, Portugalsko). Nicméně tato situace se změnila v devadesátých letech. V jižní Evropě rychleji roste procento narozených mimo manželství a v zemích střední a východní Evropy klesá plodnost na bezprecedentní úrovně. Lesthaeghe se snaží dokázat (Lesthaeghe, Surkyn, 2004a), zda země, které byly prvními nositeli znaků druhého demografického přechodu, stále vykazují pro druhý demografický přechod typické hodnotové orientace a jestli jsou tyto trendy v souladu s ostatními regiony Evropy. Dochází k zajímavému zjištění, že Skandinávské země, které jsou v pokročilé fázi procesu druhého demografického přechodu, vykazují stejné profily hodnot ve vztahu k různým druhům domácností jako Iberské země. Iberské země srovnával také se západními zeměmi, kde dochází k závěru, že Španělsko a Portugalsko sledují podobné trajektorie jako například Belgie či Francie. Některé profily Skandinávských zemí (Dánsko, Švédsko) se pak jeví v detailech jako výstřední (například nachází nižší vliv sekularizace v těchto zemích). Tyto rozdíly Lesthaeghe a Surkyn přikládají (Lesthaeghe, Surkyn, 2004a, s. 72) odlišnostem v historických kořenech, kulturních předpokladech a různých časových nástupech druhého demografického přechodu. Podobnosti v hodnotových orientacích v rámci Evropy dle typu domácnosti zaznamenávají i v zemích střední a východní Evropy. Nacházejí tak poměrně robustní evropské vzory, které podporují tvrzení, že kulturní faktor změny je nezbytný, ale ne postačující k vysvětlení druhého demografického přechodu (Lesthaeghe, Surkyn, 2004a, s. 46).

Podle Lesthaeghe a Surkyna se následující body, které vyjadřují spojení mezi demografickou a hodnotovou transformací, staly nezbytnou součástí nové Evropy spojené s druhým demografickým přechodem.

- Zdůrazňování individuální autonomie v etické, morální a politické sféře
- Současně odmítání všech forem institucionální kontroly a autority
- Vzestup hodnot, které jsou spojeny s tzv. „vyšším řádem potřeb“

(Lesthaeghe, Surkyn, 2004a, s. 47)

2.4 Kritiky a námitky k teorii druhého demografického přechodu

Každý teoretický koncept má své příznivce i své odpůrce, i na vrub teorie druhého demografického přechodu bylo sneseno mnoho kritických poznámek a námětů k revidování teorie. Cílem této části práce je představit některé z nich. Řada z názorů, které zde budou představeny, pochází z Evropské populační konference pořádané roku 2003 Francescem C. Billiarim a Aartem C. Liefbroerem.

Jedním ze známějších kritiků teorie druhého demografického přechodu se stal Robert Cliquet. Hlavní body kritiky Cliquet vznáší (Cliquet, 1991, s. 11) s odkazem na autory (Coale a

Muhsam), kteří v historii lidstva rozpoznali více přechodů nežli jeden (například neolitická revoluce). Protože tito autoři již rozlišili čtyři přechody v lidské historii, měl by být tento přechod (pokud k němu vůbec došlo) nazýván přechodem pátým. Dále Cliquet (Cliquet, 1991) nepopírá akceleraci změn v postojích, reprodukčním chování apod., nicméně přiklání se k interpretaci, která má také četné zástupce, a to k vysvětlení tehdejších změn jako pokračování trendů nastolených demografickou revolucí. Cliquet svou kritiku uzavírá (Cliquet, 1991, s. 72) tvrzením, že změny, které van de Kaa spolu s Lesthaeghem reflektují, nelze srovnávat s revolučními změnami, které se projevily s nástupem modernizace.

Dalším kritikem teorie je David Coleman, jehož hlavní výhrady lze shrnout v kritických bodech týkajících se názvu teorie. Podle něj (Coleman, 2004, s. 11) by neměl být přechod nazýván druhým, ale spíše druhotným („secondary“) a dále tento přechod není demografický a vlastně by neměl být vůbec popisován jako přechod. Nicméně Coleman uznává teorii jako vynikající, vědecky cennou, ale rovněž zranitelnou, a to zvláště proto, že je zde spojena výstavba teorie s empirickým testováním (což je současně i její předností, jelikož nebývá zvykem takto teorii vystavět). Jak Coleman uvádí (Coleman, 2004, s. 12), tak se svými poznámkami snaží nastínit možná omezení teorie druhého demografického přechodu. Mezi které podle něj patří (Coleman, 2004, s. 12), což uvádí v souladu s již zmiňovaným Cliquetem, zvláště to, že v historii lidstva bylo již mnoho velkých změn, okamžiků, a proto by bylo nutno považovat tento přechod za čtvrtý nebo dokonce pátý. Dále v souladu s Cliquetem zmiňuje (Coleman, 2004, s. 13), že se v případě změn nastíněných v teorii druhého demografického přechodu jedná jen o pokračování základních trendů prvního demografického přechodu (to uvádí na příkladu individualizace, která je podle něj dlouhodobým procesem, není něčím novým, co by se objevilo s nástupem změn v polovině šedesátých let[7]). Další již zmiňovanou výhradou je to, že přechod není skutečně demografickým, a to zvláště ve srovnání s prvním demografickým přechodem (koncept se netýká úmrtnosti, populačního růstu a migrace). Proto jsou podle Colemana (Coleman, 2004, s. 14) procesy, které teorie popisuje, velmi důležité a zajímavé, ale není nutné je povyšovat na roveň prvního demografického přechodu. Dále Coleman komentuje to (Coleman, 2004, s. 14), že by tyto změny neměly být nazývány přechodem, jelikož přechod se má týkat něčeho nezvratného, ne cyklického nebo přechodného (dokumentuje na příkladu heterogenního chování mezi zeměmi, kde se druhý demografický přechod projevil a jeho regionalitě). Dále Coleman problematizuje (Coleman, 2004, s. 17) vztah mezi hospodářským růstem a hodnotovou proměnnou, jelikož sociální státy se staly brzy neudržitelnými, a tudíž ekonomické podmínky, které panovaly v prvních letech projevu změn, již nejsou realitou. Nové fenomény, které se objevily spolu s druhým demografickým přechodem (neúplné rodiny apod.) přinášejí finanční zatížení, už na tak populačním stárnutím vytížené evropské ekonomiky. Coleman se dále zabývá (Coleman, 2004, s. 17) tím, že druhý demografický přechod je spojen s velmi nízkými úrovněmi úhrnné plodnosti (pod 1,5 či 1,3

[7] Samotný pojem individualismu se objevuje již v průběhu devatenáctého století, byl však skloňován v různých konotacích (zprvu se významy diferencovaly dle území, ve Francii byl pojem chápán pejorativně jako reakce na osvícenství a Francouzskou revoluci, v Německu byl individualismus spojován s romantickými představami o roli jedince v dějinách) (Velký sociologický slovník I, 1996, s. 422).

dítěte na jednu ženu), nicméně toto není podle Colemana novým jevem, ve třicátých letech bylo v Evropě dosahováno nejen v důsledku hospodářské krize obdobných úrovní plodnosti. Dále Coleman shledává (Coleman, 2004, s. 19) Inglehartovu teorii jako nedostatečný teoretický základ pro vysvětlení změn, a to z důvodu nízkých korelací mezi hodnotou postmaterialismu naměřenou ve výběrových šetřeních a skutečným demografickým chováním a také pro nedostatečnost běžně užívaného dotazníku.

Jak uvádí Billari a Liefbroer (Billari, Liefbroer, 2004, s. 1), Davida Colemana lze jasně zařadit k autorům, kteří jsou skeptičtí k této teorii, nicméně názor Evy Bernhardt, jež bude nyní představen, není tak lehké přiřadit k zastáncům nebo odpůrcům teorie. Nicméně se zdá, že Bernhard koncept přijímá, ale uvádí možné cesty k jeho vylepšení. Nejprve se snaží uvést (Bernhard, 2004, s. 25) na pravou míru vztah mezi změnou hodnot a strukturálními faktory (ekonomika, politika, sociální prostředí), zde tvrdí, že změna hodnot probíhala v interakci se strukturálními faktory a že strukturální faktory mohou být leckdy důležitější. Podle ní jsou na společenské úrovni hodnoty průběžně konstruovány a rekonstruovány, a to v neustále souhře s hospodářskými a sociálními okolnostmi. Nicméně jako největší nedostatek teorie druhého demografického přechodu Bernhardtová shledává (Bernhardt, 2004, s. 26) absenci explicitní genderové perspektivy. Dle jejího názoru, je důležité ji do teorie zakomponovat, jelikož autonomie a seberealizace, která přichází s trendy druhého demografického přechodu, má odlišné důsledky pro muže a pro ženy. Podle ní probíhá genderová revoluce, která začala vstupováním žen na pracovní trh, politického života a také ženy dostaly příležitost k vzdělání. Nastala tedy rovnost v ekonomických rolích mezi muži a ženami, ale v domácích pracích zůstaly dominantní ženy, což mohlo rovněž přispět k nárůstu rozvodovosti. Nicméně gender revoluce je neúplná právě díky chybějící rovnosti mužů a žen v rodinných institucích (v některých zemích se již projevuje tento trend, ale v některých nejsou náznaky). Proto se Bernhardtová domnívá (Bernhardt, 2004, s. 27), že by bylo možné druhý demografický přechod zobrazit jako první fázi gender revoluce, a proto by se podle ní dal očekávat třetí demografický přechod nebo druhou fázi druhého demografického přechodu, kde získají muži a ženy stejné postavení a zde bude cesta ke zvýšení plodnosti. Dále Bernhardtová ještě vznáší námitky (Bernhard, 2004, s. 28) k názvu teorie, kde již jako mnozí jiní, poukazuje na nepřesné užití termínu přechod v názvu teorie. Přechod podle ní odkazuje k tomu, že se odehrála dynamická změna z jedné rovnováhy do druhé, ale to nenastalo. Tudíž navrhuje jiný termín, a to „revoluce ve struktuře rodinných vzorců“.

2.5 Reakce autorů na kritiku a obhajoba teorie

Z pera van de Kaa a Rona Lesthaeghe vznikly dva články, které by bylo možné považovat jako reakci na některé momenty teorie, které byly výše zmiňovanými kritiky problematizovány. Van de Kaa i Lesthaeghe své reakce na kritiky a body obhajoby teorie zpracovávají formou otázek a odpovědí.

V rámci již zmiňované Evropské populační konference vystoupil také van de Kaa, aby podal odpovědi na některé otázky, které jsou na vrub teorie druhého demografického přechodu často vznášeny. Mimo jiné van de Kaa objasňuje rozdíly mezi prvním a druhým demografickým přechodem (van de Kaa, 2004, s. 8). Motorem prvního přechodu je úmrtnost, ale v případě druhého přechodu je to porodnost, mezinárodní migrace pak hraje roli vyvažovacího faktoru. Další rozdíly charakterizuje s odkazem na Landryho terminologii. Základním principem prvního přechodu byla „racionalizace života", kdežto v případě druhého demografického přechodu je to „individualizace života". Dále se van de Kaa zabývá regiony či zeměmi, které nenásledují navržený koncepční vzor. V tomto případě uvádí, že odchylky od již poměrně obecného vzoru samy o sobě nesnižují hodnotu koncepčního výzkumného rámce. Dokonce píše (van de Kaa, 2004, s. 8), že je velmi nepravděpodobné, aby populace s odlišným kulturním zázemím, v různých časových bodech v závislosti na sociálním a ekonomickém prostředí dosáhly rychlé konvergence. Dále se zabývá tím, zda je možné určit bod, kdy začíná druhý demografický přechod (van de Kaa, 2004, s. 9). Druhý demografický přechod je velmi komplikovaný, je ovlivněn změnami v oblasti kultury, sociální a ekonomické struktuře a také technologii, proto není možné určit konkrétní demografickou proměnou, která proces spustila. Píše, že bychom měli hledat spíše něco jako je duch doby či světový názor, který by odrážel změnu.

V jednom ze svých novějších článků se Lesthaeghe snaží podat odpověď (Lesthaeghe, 2010) na šest otázek, které jsou v souvislosti s druhým demografickým přechodem často diskutovány, či dokonce problematizovány. Jelikož tato část jeho práce poskytuje ucelený pohled na tuto teorii, budou zde otázky s odpověďmi postupně podrobně představeny.

Otázka 1 a 2: *Je druhý demografický přechod pokračováním prvního demografického přechodu? Je jen popisem „druhotného" souboru fenoménů?*

V tomto bodě Lesthaeghe explicitně reaguje (Lesthaeghe, 2010, s. 30) na Cliquetovu a Colemanovu kritiku teorie. Uvádí, že druhý demografický přechod se jasně liší od prvního, a to jak z hlediska předpovědi budoucího vývoje, tak z pohledu základních motivací pro přechod. Druhý demografický přechod nesměřuje k rovnovážnému stavu, kterým je stacionární populace, ale ku příkladu plodnost je pod záchovnou hranicí, roste pluralita struktur domácností a vůbec životních forem a důležité místo zaujímá mezinárodní migrace. Dle Lesthaeghe (Lesthaeghe, 2010, s. 30) jsou součástí druhého demografického přechodu problematičtější vyhlídky do budoucnosti. Nízká úroveň plodnosti způsobuje další stárnutí a spolu s tímto jsou ohroženy systémy sociálního zabezpečení. Takto nízká plodnost bude stimulovat „náhradovou migraci"[8] (ne jako vyvážení celkových důsledků stárnutí, ale jako řešení nedostatku pracovních sil). Dále některé z nově ustavených forem společného života budou více nestabilní, a to tak, že mohou

[8] Koncept náhradové migrace (replacement migration) byl v ucelené podobě předložen Spojenými národy v roce 2000, nicméně byl některými autory zmiňován již dříve. Cíl konceptu uvádí například Burcin, Drbohlav a Kučera: „*V rámci tohoto konceptu se odhadují objemy migračního salda, které jsou potřeba k nahrazení ztrát způsobených snižováním počtu obyvatel jako takového i snižováním zastoupení osob v ekonomicky aktivním věku*" (Burcin, Drbohlav, Kučera, 2007, s. 170-171)

být méně adekvátní k plození dětí a k jejich socializaci (to vše k protikladu k dřívějšímu režimu). „*Tyto výsledky evidentně nejsou „druhotnými" fenomény*" (Lesthaeghe, 2010, s. 30).

Otázka 3: *Rozšířil se druhý demografický přechod do zbytku Evropy?*

V případě této otázky považuje Lesthaeghe odpověď za jednoznačně pozitivní (Lesthaeghe, 2010, s. 31). A soudí tak na základě nárůstu plodnosti mimo manželství (což s sebou přináší nové formy společného života a i důsledky, které druhý demografický přechod přináší, například nesezdané soužití a rodiče samoživitelé). Dokonce i hodnotové profily dle forem domácností jsou napříč Evropou srovnatelné.

Otázka 4: „*Byly demografické změny ve střední a východní Evropě od roku 1990 výsledkem krize spojené s přechodem na tržní hospodářství*?"

Lesthaeghe uznává (Lesthaeghe, 2010, s. 331) důležitou roli krize v odkladu manželství a rodičovství do vyššího věku, nicméně tento faktor jako jediný vysvětlující faktor se mu jeví jako neudržitelný. Zvláště z toho důvodu, že v některých zemích se ekonomická situace již vylepšila, ale stávající trendy se nevrací ke svým původním trajektoriím, naopak více se prohlubují. Proto je dle Lesthaeghe nutné hledat příčiny ještě na straně strukturálních a kulturních faktorů změny. V případě strukturálních faktorů mohlo hrát roli rozšíření vzdělanosti žen. Kulturní faktory změny jako je vzestup individuální autonomie, svobody volby se zde rozšířily ve velmi krátkém čase. Tyto rysy dle Lesthaegehe nemohou být zvráceny, a právě proto bude druhý demografický přechod pokračovat ve stejném kurzu jako v západních a severních zemích Evropy.

Otázka 5: „*Fungují různé demografické složky druhého demografického přechodu jako soudržný soubor?*"

Podle Lesthaeghe existuje (Lesthaeghe, 2010, s. 31) více variant průběhu druhého demografického přechodu, objevilo se tedy více různých „směsí" složek. Dokládá to na následujícím příkladu, na jednom konci škály jsou severozápadní země, kde se plodnost udržuje na vyšších úrovních díky větší rekuperaci. Naopak na druhém konci škály jsou země, kde plodnost dosahovala bezprecedentních úrovní a míra rekuperace je mnohem nižší.

Otázka 6: „*Může se druhý demografický přechod rozšířit na jiné kontinenty do neevropských společností?*"

Lesthaeghe se domnívá (Lesthaeghe, 2010, s. 32), že pravděpodobně ano, dle jeho názoru některé asijské země nastoupily druhý demografický přechod (i když uznává, že se nevyskytuje mimomanželská plodnost). Dodává, že některá data z Japonska, Singapuru a Jižní Koreji jsou v souladu s tím, co bylo zjištěno v evropských populacích.

Lesthaeghe uvádí, že existují různé cesty druhého demografického přechodu, které jsou závislé na historických i kulturních faktorech, které způsobují výslednou heterogenitu některých

vzorců. I přesto však nalézá následující soubor společných předpovědí budoucího vývoje (Lesthaeghe, 2010, s. 32-33):

1. Normativní a institucionální opory tradičního formování vztahů a struktur domácností budou systematicky oslabovat ve všech společnostech, které se pohybují ve směru rovnostářského a demokratického systému, a které se řídí respektem k individuální volbě. To znamená šíření jiných forem organizace vztahů.
2. Vedle individuální autonomie bude důležitým cílem také seberealizace jako součást našich práv. Je stále produkována poptávka po vysokoškolském vzdělání, a to zvláště u žen. Poroste pluralita životních stylů a výsledkem bude plodnost pod záchovnou úrovní.
3. Komunikační technologie a masová média šíří znalosti o všech nových formách chování do nejodlehlejších koutů světa. Nové formy jsou spojeny s cílem, aby veřejnost byla pokrokovější. Stejně tak jako v některých rozvojových zemích bylo využito této revoluce v komunikaci k šíření prvního demografického přechodu, tak i v případě difúze druhého demografického přechodu bude důležitá globální komunikace.
4. Mohou se vyskytnout fundamentalistické reakce jako odezva na tyto globální posuny v idejích, ale zatím Lesthaeghe soudí (Lesthaeghe, 2010, s. 33), že jejich úspěch byl omezený na to, aby zastavil posun směrem k postmaterialistickým hodnotovým orientacím. Nicméně uznává, že tyto reakce mohou některé trendy druhého demografického přechodu zpomalit nebo vyprodukovat prostorové rozdíly, ale nemohou zastavit trend obecně.

2.6 Rozšíření teorie druhého demografického přechodu na země střední a východní Evropy

Lesthaeghe v jednom z prvních příspěvků v souvislosti s oslabováním institucionální kontroly a současným rozvojem osobní autonomie zmiňuje (Lesthaeghe, 1991-1992, s. 4), že vzestup individuální autonomie není omezen jen na oblast západní Evropy. Demografické trendy a hodnotové orientace se pod vlivem osobní autonomie mění i ve východní Evropě. Podle něj je nedávný politický vývoj v tomto regionu důkazem toho, že éra, kde dominovaly náboženské a politické doktríny se již blíží ke konci. Pro západní svět jsou tímto mezníkem šedesátá léta a pro východní svět osmdesátá léta. Souvislost mezi demografickými změnami ve východní a západní Evropě není náhodná (Lesthaeghe, 1991-1992, s. 5). Z tohoto příspěvku Lesthaeghe a mnohých dalších autorů uvedených výše je zřejmé, že se velmi brzy začalo v diskuzích o druhém demografickém přechodu uvažovat o jeho šíření do zemí střední a východní Evropy. Nicméně aplikace na tuto oblast není bezproblémová. Existují odborníci, kteří jsou přesvědčeni, že se druhý demografický přechod rozšířil i do těchto oblastí, ale také tací, kteří takovouto aplikaci zpochybňují. Změny, které se ve střední a východní Evropě objevily zanedlouho po pádu komunistických režimů, byly často vysvětlovány v duchu hodnotové proměny spojené se šířením druhého demografického přechodu nebo jako důsledek ekonomické krize té doby.

Nicméně se v průběhu času uplynulého od prudkých změn v devadesátých letech doznal tento názor pod vlivem nejrůznějších zkoumání značného vývoje. Vysvětlení změn se již nehledá buď ve faktorech ekonomických, anebo hodnotových, ale v jejich interakci.

Aplikaci teorie druhého demografického přechodu zpochybňuje Coleman (Coleman, 2004, s. 20), a to z toho hlediska, že by postmaterialistická orientace populace měla být živena hmotnými jistotami, nicméně v postkomunistických zemích byla v období nástupu změn hospodářská recese. Rychtaříková rovněž poukazuje na odlišné vnější podmínky transformace (ekonomické a sociální) ve střední a východní Evropě (Rychtaříková, 1999, s. 24). Ekonomickou situaci mladých lidí v této oblasti ztěžoval nejen nedostatek bytů. Podle Rychtaříkové (Rychtaříková, 1999, s. 27) stejně tak jako nové možnosti seberealizace, které se v devadesátých letech objevují, by mohly obdobnou roli hrát faktory jako je nově se objevující fenomén nezaměstnanosti. Dále také zmiňuje odlišnou rychlost změn, hodnoty všech ukazatelů poklesly prakticky naráz, tudíž není dodržena časová sekvence zaznamenaná na západě. Zároveň však Rychtaříková upozorňuje (Rychtaříková, 1999, s. 27), že uplynula příliš krátká doba od projevu změn, aby bylo možné přesněji určit faktory změny, nicméně se přiklání spíše k interpretaci, dle které obyvatelstvo reaguje svým chováním na stávající krizi. Rychtaříková dále vznáší čtyři otázky, které se týkají aplikace druhého demografického přechodu na země střední a východní Evropy (Rychtaříková, 1999, s. 21):

1. Je princip univerzální? Můžeme v budoucnosti očekávat, že země, které projdou přechodem, zažijí obdobné sekvence demografických událostí? Dosáhnou tyto země stejných konečných úrovní demografických ukazatelů?
2. Je možné považovat nízké hodnoty demografických ukazatelů jako je úhrnná plodnost a úhrnná sňatečnost jako důkaz průběhu druhého demografického přechodu, a to navzdory velmi odlišným sociálním a ekonomickým podmínkám?
3. Má podíl narozených mimo manželství nebo četnost předmanželských koncepcí stejný sociální význam v různých společnostech?
4. Kde je hranice mezi přechodem a krizí?

Dle Lesthaeghe a Surkyna (Lesthaeghe, Surkyn, 2004a, s. 47) hrálo při prudké změně v devadesátých letech významnou roli spojení mezi odložením plodnosti a vstupu do manželství na pozdější dobu na jedné straně a ekonomickou transformací na straně druhé (jednalo se zvláště o rostoucí nezaměstnanost, pokles státní podpory rodin, chudoba se stává viditelnější…). V devadesátých letech byla předmětem diskuzí právě příčina změn v postkomunistických zemích. Lesthaeghe a Surkyn uvádí (Lesthaeghe, Surkyn, 2004a), že zejména starší generace demografů byla skeptická k vysvětlení pomocí konceptu druhého demografického přechodu, přikláněly se spíše k vysvětlení pomocí dopadů hospodářské krize. V severozápadních zemích byl pokles plodnosti nejprve také spojován s ekonomickými problémy, které přišly spolu s ropnou krizí. Nicméně tento výklad se ukázal jako nedostatečný. Stejně tak se dle Lesthaeghe a Surkyn (Lesthaeghe, Surkyn, 2004a, s. 48) ukázalo v zemích střední a východní Evropy, že ekonomická krize nebyla jediným vysvětlením demografických změn. Ke konci devadesátých let, kdy se většina postkomunistických ekonomik zotavuje z transformačních problémů, nenastal

návrat úrovní ukazatelů na původní hodnoty, jak by se dalo předpokládat, pokud by byla jedinou příčinou změny ekonomická krize. Nicméně se dle Lesthaeghe a Surkyn zdá, že hospodářská krize v těchto zemích destabilizovala demografický režim, ale také to, že některé rysy druhého demografického přechodu bylo možné zaznamenat již před rokem 1990 (například růst mimomanželské plodnosti). Zvláštností průběhu druhého demografického přechodu v těchto zemích je to, že se téměř všechny rysy objevují současně na počátku devadesátých let (Lesthaeghe, Surkyn, 2004b, s. 9). V jednom ze svých dalších příspěvků Lesthaeghe a Surkyn (Lesthaeghe, Surkyn, 2002, s. 3) uvádějí, že když byla ekonomická krize v těchto zemích překonána, tak se hlavním faktorem změny stává druhý demografický přechod. Stejně tak náznaky ideových změn se vyskytovaly již v období komunismu, události z roku 1989 byly jen vyvrcholením politických událostí. Dále z průzkumů hodnot Lesthaeghe a Surkyn (Lesthaeghe, Surkyn, 2002, s. 26) z té doby vyplývá, že nové formy uspořádání domácností získávají své místo během devadesátých let a spolu s tím roste i jejich přijatelnost a legitimita. Tento trend je o něco méně výrazný ve východní Evropě oproti střední. Dále spojují (Lesthaeghe, Surkyn, 2002, s. 27) růst nových uspořádání s oslabením sociální soudržnosti a jakési roztříštěnosti společnosti. Proto ani ne tak hospodářská krize sama o sobě, ale celá restrukturalizace společnosti je akcelerátorem změn.

Dle Frejky je velmi důležité pochopit hlavní determinanty poklesu plodnosti v západních částech Evropy, protože obdobné podmínky se vytvořily ve střední a východní Evropě po pádu socialistických režimů (Frejka, 2008b, s. 142). Změny v této oblasti byly řízeny následujícími mechanismy: rostoucí poptávkou po lidech, kteří mají vyšší než základní vzdělání, rostoucí mírou participace žen na pracovní síle, rostoucí rolí a odpovědností žen. K těmto mechanismům se však postupem času připojují i další faktory. Pro mladé lidi je stále obtížnější vytvořit si vlastní domácnost, není snadné najít si zaměstnání, rostou náklady na bydlení, šíří se moderní antikoncepční metody, mění se vzorce partnerských vztahů a rodinná politika je relativně slabá. Tyto všechny faktory generují nižší úrovně plodnosti ke konci dvacátého století. V době, kdy v západní Evropě probíhaly revoluční změny, byl demografický režim ve východní Evropě určován jinými faktory: pronatalitní populační politikou, centrálně plánovaným ekonomickým systémem a socialistickým státem blahobytu a také autoritářským politickým systémem (Frejka, 2008b, s. 149). Dále se Frejka zabývá proměnou demografického chování ve střední a východní Evropě v devadesátých letech. Upozorňuje, že je již dokázáno, že dichotomizace příčin na důsledky krize a hodnotové aspekty je zjednodušující. Frejka se dále domnívá (Frejka, 2008b, s. 160), že se kromě faktorů spojených s hospodářskou krizí objevují nové ekonomické faktory, které nebyly v době socialismu známé (soutěž na trhu práce, nejistota zaměstnání a další). Dle Frejky (Frejka, 2008b, s. 164) je povaha těchto faktorů ekonomická, ale nezapadají do kategorie faktorů hospodářské krize ani do kategorie kulturních faktorů. Nicméně to nesnižuje důležitost těchto faktorů, zásadní revize ekonomické, politické a sociální infrastruktury byla základem pro změnu v hodnotových systémech. Šíření těchto západních norem pokračovalo, protože se zde začaly objevovat odpovídající ekonomické, politické a sociální infrastruktury. I již zmiňovaní Lesthaeghe a Surkyn (Lesthaeghe, Surkyn, 2002) uvádějí, že celá restrukturalizace společnosti

působila jako urychlovač ideové a demografické změny. Mnoho faktorů změny bylo v postkomunistických zemích identifikováno a diskutováno. Nicméně souhra těchto faktorů se v každé zemi liší, v některých zemích hrály roli faktory hospodářské povahy, v jiných byly zase spíše sociální, kulturní, psychologické nebo politické povahy (Frejka, 2008b, s. 162). Transformace do kapitalistického systému byla rychlá a měla silný dopad, ale ostatní faktory se zdají mít dlouhodobý vliv. Proto Frejka uvádí (Frejka, 2008b, s. 162) dvě kategorie ekonomických faktorů, ty, které působily v prvních letech transformace a ty, které mají dlouhodobý vliv a jsou spojeny s rozvojem tržní ekonomiky.

Ekonomické faktory působící zejména v prvních letech transformace:

- Silná inflace
- Výrazná nezaměstnanost, zejména mezi ženami
- Ztráta dříve zaručených práv a nároků, především zaručeného zaměstnání spolu s příjmy, stejně jako ztráta bezplatného vzdělání a zdravotní péče v některých zemích
- Pokles společenských funkcí a služeb poskytovaných různými společenskými organizacemi – například zdravotnická zařízení, jídelny a dětská zařízení denní péče
- Pokles reálných příjmů jednotlivců i domácností, prodleva v placení nebo nezaplacení vydělaných mezd a platů v řadě zemí, požadavky, aby si někteří zaměstnanci vzali neplacené volno, často i na dlouhou dobu
- Zvýšení úrovně diskriminace žen v ekonomice, zejména na trhu práce
- Klesající kapacity veřejných zařízení péče o děti, zejména pro děti ve věku 0-2
- Nedostatek bydlení spolu s rostoucími náklady na bydlení, nedostatek úvěrů zejména pro mladé lidi
- Zvýšení nepoměru v rozdělování příjmů, některé části populace se stávají chudými, zatímco jiní se stávají bohatšími
- Stav deprivace a anomie v některých částech populace

Ekonomické faktory spojené s rozvojem tržní ekonomiky:

- Restrukturalizace trhu spolu s rostoucí dostupností spotřebního zboží a služeb
- Zpřísnění na trhu práce a rostoucí míra konkurence, která vyústila ve zvýšení požadované kvalifikace, která vyžaduje získání nutných dovedností
- Rostoucí nejistota zaměstnání
- Nové pracovní příležitosti zejména pro osoby s vyšším vzděláním
- Rostoucí přímé náklady na péči o dítě, školství a zdravotnictví, rostoucí podíl výdajů má nést uživatel
- Růst nepřímých nákladů na děti

(Frejka, 2008b, s. 163)

Frejka se však zabývá také ostatními faktory, které mohly ve změně v postkomunistických zemích hrát roli, proto nastiňuje ještě faktory sociální, kulturní a psychologické povahy a také faktory politické:

Sociální, kulturní a psychologické faktory:

- Změna norem, hodnot a postojů týkajících se manželství, nesezdaného soužití, rozvodu, mimomanželské plodnosti a moderní antikoncepce
- Silný pokračující trend v tradičním vnímání genderových rolí v rodině, i když více rovnostářské moderní vnímání se také začíná šířit
- Pokračující nerovné rozdělení odpovědnosti a prací v domácnosti mezi pohlavími (nakupování, údržba, péče o děti, praní, vaření, apod.)
- Pokračování či další prohloubení nestability manželství a vztahů
- Výrazné rozšíření přístupu k moderní antikoncepci
- Dočasná či trvalá emigrace za prací či studiem vytvářená vidinou příjmu či budoucího příjmu, ale doprovázená destabilizací rodinných vztahů
- Umocnění sociální stratifikace s výraznějšími rozdíly mezi nižší, střední a vyšší vrstvou
- Masivní expanze vzdělání, zvláště vzdělání na terciární úrovni
- Rozšíření konzumního chování
- Zvýšení příležitostí k vzdělávání, volnočasovým aktivitám a mezinárodnímu cestování

Politické faktory:

- Zmatek v rodinných politikách, chybí jasné cíle v oblasti rodinné politiky a její strategie, omezují se dávky rodinné politiky
- Legalizace umělého přerušení těhotenství v Albánii a Rumunsku
- Výrazná omezení právních předpisů týkajících se potratovosti v Polsku a možnost restrikcí v jiných zemích

(Frejka, 2008b, s. 164)

V případě ekonomických faktorů Frejka upozorňuje (Frejka, 2008b, s. 164), že mezi dvěma skupinami neexistuji jasné hranice, už jen proto, že například náklady na vzdělání, zdravotní péči a na děti, jež se staly odpovědností rodiny, byly původně vnímány jako součást krizových faktorů. Frejkovo rozlišení různých faktorů změny se zdá být relevantní pro zkoumání druhého demografického přechodu v postkomunistických zemích, jelikož se zdá, že v každé zemi měla ekonomická transformace jiný dopad, tudíž ani tento region není v trajektorii přechodu homogenní. Například v České republice, Maďarsku, Slovinsku měla transformace hladší průběh než v ostatních postkomunistických zemích (Frejka, 2008b, s. 165). Frejka tedy k pochopení změn v postkomunistických zemích navrhuje (Frejka, 2008b, s. 166) k vysvětlení změn přidat kromě faktorů hospodářské krize a kulturních faktorů ještě faktory související s přechodem k tržní ekonomice a rozvojem demokratických institucí veřejné správy.

Zastáncem teorie druhého demografického přechodu ve střední a východní Evropě je bezpochyby Tomáš Sobotka, který se touto problematikou hojně zabývá. Důležité jsou jeho příspěvky i k aplikaci teorie druhého demografického přechodu v České republice, jak se ukáže v další kapitole. Nicméně se zabývá teorií druhého demografického přechodu jako takovou. Dle jeho názoru, proces druhého demografického přechodu nemusí nutně vést ke generační plodnosti nižší než je záchovná hranice (Sobotka, 2008, s. 183). Nejen ve střední a východní

Evropě, ale také Evropě jižní byly zaznamenány nízké či velmi nízké úrovně plodnosti, což Sobotka považuje za známku důležitosti strukturálních faktorů jako je forma rodinné a sociální politiky, hospodářské situace, trendů zaměstnanosti apod. (Sobotka, 2008, s. 184). Při analýze postkomunistických zemích Sobotka upozorňuje (Sobotka, 2008, s. 189), že je nutné mít na zřeteli obrovskou kulturní a hospodářskou rozmanitost tohoto regionu, která je dle jeho názoru často přehlížena v různých srovnávacích studiích. Jedná se o rozdíly v míře sekularizace, ale také v rozdílných dopadech ekonomické restrukturalizace v devadesátých letech. V tomto regionu dle zkoumání, které Sobotka provedl, opravdu existuje souvislost mezi vývojem rodinného chování a mezi trendy v hodnotových orientacích, a to ve smyslu druhého demografického přechodu. Toto tvrzení dále podporuje fakt, že po překonání hospodářské krize se zlepšují životní podmínky lidí v této oblasti, však návrat k původním hodnotám ukazatelů se nekonal, jak již bylo upozorněno výše, což nenasvědčuje pro vysvětlení pomocí jen jednoho faktoru, hospodářské krize. Dále Sobotka uvádí (Sobotka, 2008, s. 192), že jsou zde jasné náznaky transformace hodnot týkajících se rodiny a dětí, dále o šíření individualismu, a to mezi mladšími lidmi, více vzdělanými a obyvateli měst. Dále Sobotka dochází k závěru (Sobotka, 2008, s. 193), že trajektorie transformací rodinného chování v postkomunistických společnostech jsou stejně rozmanité jako jejich kulturní dědictví, ale přesto nachází několik společných rysů v jejich průběhu druhého demografického přechodu:

1. Výskyt mnoha druhů chování a hodnotových proměn typických pro přechod, a to zejména těch, které souvisejí s alternativním uspořádáním společného života
2. Rychlost, s níž se objevilo mnoho rysů přechodu v průběhu devadesátých let
3. Význam strukturálním a ekonomických faktorů zejména v počáteční fázi přechodu
4. Význam znevýhodněných sociálních skupin v šíření některých nových typů rodinného chování, zejména mimomanželské plodnosti a také v mnoha případech nesezdaných soužití

Sobotka dále identifikuje faktory (Sobotka, 2008), které způsobují rozdílnosti mezi jednotlivými postkomunistickými zeměmi. Jedná se o rozdílnou míru sekularizace, úroveň sociální a rodinné politiky, historické rodinné vzory (tyto tři faktory považuje za nejdůležitější). Roli však hrají i další faktory jako je ekonomická prosperita a blahobyt, jelikož individualistické hodnoty se mohou šířit až po dosažení určité úrovně blahobytu ve společnosti. Důležitá je také historie dané země, zde uvádí, že například pro Českou republiku je stávající vývoj pouze „návratem“, jelikož v minulosti se svými demografickými vzory Česká republika řadila spíše mezi západní země (Sobotka, 2008, s. 200).

Sobotka se rovněž zabývá otázkou rozdílu v hodnotových orientacích dle různých skupin obyvatelstva. Lesthaeghe a Surkyn (Lesthaeghe, Surkyn, 1988, s. 18) zdůrazňují důležitost vzdělání pro šíření postmaterialistických hodnot. Sobotka uvádí (Sobotka, 2008, s. 201), že počáteční studie druhého demografického přechodu v západních zemích poukazovaly na myšlenku, že by vzdělaní lidé mohli být průkopníky nových hodnot spojených s přechodem. Sobotka dochází k závěru (Sobotka, 2008, s. 207), že se úloha vzdělání v šíření nových hodnot výrazně liší mezi jednotlivými zeměmi, nicméně i když rozvoj vzdělávacího systémů může

pozitivně souviset s rozšiřováním alternativních druhů soužití, ale nemusí nutně vést k poklesu popularity manželství. Dále lze vyšší vzdělání spojovat spíše s odkladem manželství a rození dětí do vyššího věku a také s rizikem bezdětnosti, kdežto nestabilní bydlení a mimomanželská plodnost se týká zvláště méně vzdělaných. Tuto úvahu Sobotka spojuje (Sobotka, 2008, s. 210) s ekonomickou transformací, která přinesla anomii, jež nejvíce ovlivnila právě méně vzdělané jedince. Proto se mimomanželská plodnost a nesezdaná soužití vyskytují častěji u této skupiny. Tímto způsobem se tato skupina stala průkopníkem nových rodinných forem, které jsou později otevřeně přijímány i ve skupinách výše vzdělaných lidí. Z tohoto důvodu existují dvě cesty šíření druhého demografického přechodu. První cesta se týká „klasického" šíření, v tomto případě se mění hodnoty a poháněcím mechanismem je blahobyt. Za těchto okolností se šíří individualismus a další hodnoty spojené se seberealizací. Průkopníky tohoto chování se stali vzdělanější jedinci z ekonomicky silných pozic ve společnosti. Druhá cesta šíření začíná mezi znevýhodněnými vrstvami, a to v důsledku strukturálních změn spojených s hospodářskou krizí. Nehrají zde takovou roli osobní preference, ale spíše je nové chování výsledkem reakce na nepříznivé podmínky. Nicméně tento typ nového chování je postupně přijímán jinými skupinami obyvatelstva, dochází ke změnám v postojích a tato difúze posiluje sama sebe a pokračuje v době, kdy již pominuly nepříznivé podmínky spojené s hospodářskou krizí. Takto Sobotka nastiňuje (Sobotka, 2008, s. 210) dvě cesty vývoje, přičemž ale uvádí, že žádná z cest se nevyskytuje v „čisté formě", reálná situace je směsicí strukturních a kulturních faktorů, které mohou vést k rozdílným reakcím a různým vazbám mezi sociálními skupinami. Sobotka dále dává do spojitosti nízkou úroveň plodnosti v zemích střední a východní Evropy s nízkou úrovní rovnosti mužů a žen ve společnosti (Sobotka, 2008, s. 211). Demokratizace vzdělání a prodloužení doby vzdělávání se má rovněž nesporný vliv na šíření nových hodnot, Sobotka tak poznamenává (Sobotka, 2004, s. 218), že v postkomunistických zemích byli vysokoškolští studenti průkopníky liberální kultury a nových forem chování, jako je nesezdané soužití a LAT.

Na jiném místě Sobotka uvádí čtyři významná vysvětlení změn ve střední a východní Evropě (Sobotka, 2011, s. 276). První jsou již výše komentované faktory spojené s hospodářskou krizí. Pro některé země neměla hospodářská krize příliš závažné dopady, jedná se například o Českou republiku a Slovinsko. Nicméně nebylo tomu tak ve všech zemích, dlouhou krizí si prošla například Ukrajina, Rusko a Moldavsko. Druhým vysvětlením jsou již také zmiňované kulturní faktory spojené s druhým demografickým přechodem. I z hlediska tohoto vysvětlení existují mezi zeměmi rozdíly, pokročilejších úrovní kolem roku 2005 dle Sobotky dosahuje Česká republika, východní Německo a Slovinsko. Některé země nejsou v procesu tak daleko, jedná se o Polsko, Rumunsko a východní Evropu. Důležitá je také změna časování narození dětí. Zde je odklad vnímán ne jako důsledek přijetí nových hodnot, ale jako racionální reakce na ztížené ekonomické podmínky. Sobotka uvádí (Sobotka, 2011, s. 280), že v případě této perspektivy je změna hodnot považována spíše jako „vedlejší produkt". Dalším specifikem tohoto odkládání je, že jakmile je proces zahájen, tak postupuje po dlouhou dobu, a to i v zemích s různým socioekonomickým kontextem a je také determinantem poklesu plodnosti, nicméně generační plodnost není tímto vývojem tolik zasažena (Sobotka, 2011, s.

280). Čtvrtou možností vysvětlení je antikoncepční a sexuální „revoluce“. Liberalizace v této oblasti se mírně vyskytovala již před rokem 1990, nicméně v plném rozsahu se objevuje po roce 1990. Zvláště dochází k šíření metod moderní antikoncepce. Je velice pravděpodobné, že všechny tyto tři faktory působily při změnách v postkomunistických zemích v interakci. Sobotka dále uvádí některé rysy (Sobotka, 2011, s. 285), které mají postkomunistické země společné. Jedná se o vysokou hodnotu přikládanou rodičovství, důraz na tradiční genderové role (kromě Slovinska a východního Německa). Přetrvávání tradičních genderových rolí je často podporováno rodinnými politikami, které jsou založeny na modelu muž živitel.

2.7 Kulturní faktory vs. strukturální faktory, příklad diskuze v České republice

„Ne všichni ve střední a východní Evropě byli přesvědčeni, že ekonomická krize je jediným vysvětlením pro demografické změny; hlavně mladší demografové v České republice, Maďarsku a Rusku měli podezření, že „západní hodnoty“ pronikly do jejich společností“ (Lesthaeghe, Surkyn, 2002, s. 2). Právě v České republice se rozproudila diskuze nad příčinami změn v demografickém chování, která zde bude podrobněji představena. Tato diskuze probíhala zvláště na stránkách časopisu Demografie a jejími hlavními aktéry byli Jitka Rychtaříková a Ladislav Rabušic. Rychtaříková se v této diskuzi stala zastáncem krizových faktorů změny a Rabušic kulturních faktorů změny[9]. Téma druhého demografického přechodu v České republice později dále rozvíjel již zmiňovaný Tomáš Sobotka.

Rychtaříková v jednom ze svých příspěvků uvádí (Rychtaříková, 1996, s. 76), že rychlost, se kterou se demografické chování obyvatel začalo měnit, nasvědčuje spíše krizovému chování, jelikož se zásadně proměnily vnější podmínky, které mají dopad na rozhodování o zakládání rodiny. Dále dává své tvrzení do souvislosti s délkou transformace na Západě. V západních zemích byl pokles dlouhý a plynulý, kdežto na Východě plodnost značně poklesla během dvou až tří let. V té době se na scéně objevují nové problémy jako je nezaměstnanost, bytová krize a další, které přináší ekonomická transformace a také transformace celého sociálního systému. Klesající objem bytové výstavby spolu s finanční nedostupnosti koupě bytů a rostoucími nájmy dle Rychtaříkové (Rychtaříková, 1997, s. 268) nevytváří standardní podmínky pro založení rodiny ani pro nesezdaná soužití. S těmito novými aspekty vývoje se obyvatelstvo nejen České republiky musí vyrovnat a uzpůsobit jemu své plány reprodukčního chování. Rychtaříková dále zmiňuje (Rychtaříková, 1996, s. 82), že ekonomické reformy neměly tak dramatický dopad na životní úroveň obyvatelstva v České republice, jako tomu bylo například v jiných postkomunistických zemích. I přesto se ekonomické podmínky České republiky výrazně liší od těch, které byly typické pro západní země v době druhého demografického přechodu, až na dílčí nepříliš hluboké ekonomické recese (Rychtaříková, 1996, s. 82). Rychtaříková dochází k závěru, že se zdá *„jakoby vedle sebe v současné době koexistovaly dva modely prokreativního*

[9] K charakteristice této diskuze bývá často užíváno pojmů strukturální versus kulturní faktory změny, a to ve smyslu rozlišení tří dimenzí van de Kaa, jak bylo uvedeno výše.

chování: starší, nastolený v minulosti, který doznívá u „starších“ žen, a nový, který nastolují početné generace narozené na přelomu šedesátých a sedmdesátých let a v první polovině let sedmdesátých“ (Rychtaříková, 1996, s. 84). Rychtaříková dále na jiném místě uvádí (Rychtaříková, 1997-1998, s. 40), že situace v osmdesátých letech všeobecně ve východní Evropě nebyla totožná s tou v západní Evropě v polovině let šedesátých. V mnoha zemích byla vysoká ekonomická aktivita žen, byla legalizována umělá přerušení těhotenství a také zde byla vysoká míra rozvodovosti. Proto nejen z těchto důvodů můžeme dle Rychtaříkové (Rychtaříková, 1997-1998, s. 42) shledat mnoho rozdílů od časové sekvence nastíněné v rámci teorie druhého demografického přechodu.

„Cílem tohoto příspěvku je ukázat, že současné populační trendy jsou – jako i v jiných oblastech života země – posunem k standardům typickým pro moderní demokratické společnosti, že česká rodina není v krizi a že, obecněji řečeno, sledovaný vývoj je nejen logickou, ale z jistého úhlu pohledu i zdravou součástí celkového vývoje společnosti“ (Rabušic, 1996, s. 173). Tímto způsobem Rabušic uvádí první ze svých příspěvků k problematice příčin změn demografického chování v České republice. Již z této pasáže je zřejmé, že jeho postoj byl v opozici k postoji, který zastávala Rychtaříková. Rabušic se tedy domnívá (Rabušic, 1996, s. 178), že Česká republika začíná vykazovat charakteristiky režimu druhého demografického přechodu, což chápe jako důkaz toho, že se i česká společnost začíná začleňovat do skupiny moderních evropských společností. Vyjadřuje se však i roli ekonomických faktorů: *„Je samozřejmé, že mezi rodinným a reprodukčním chováním na straně jedné a socioekonomickými strukturami na straně druhé existuje vztah vzájemnosti: určitý režim reprodukčního chování socioekonomické struktury dále podporuje a tvaruje“* (Rabušic, 1996, s. 178). Mezi hlavními příčinami změny demografického chování však Rabušic uvádí (Rabušic, 1997, s. 114) vznik demokratického prostoru pro svobodné volby a individuální životní styl. Tyto tendence dle jeho názoru dozrávaly v české společnosti již v době před transformací a nositeli nových kulturních proměn se staly věkové kohorty narozené na počátku sedmdesátých let. *„Aniž bych chtěl ubírat na důležitosti faktorům strukturálním, přikláním se ve svém výkladu ke kulturním faktorům – a především proměnám hodnotovým – jakožto hlavním zdrojům, které stojí v pozadí nízké intenzity české plodnosti*“ (Rabušic, 2001, s. 206).

K tématu příčin změn demografického chování v České republice se vyjadřovali v devadesátých letech i jiní odborníci. Kučera dochází k závěru (Kučera, 1997, s. 269), že tehdejší situace v České republice je dána souběhem změn ekonomických a sociálních a také začátkem druhého demografického přechodu. Dle jeho názoru Rychtaříková přeceňuje vliv sociálních podmínek a Rabušic naopak tento vliv podceňuje. Reflexi tohoto tématu uzavírá tímto způsobem: *„Reprodukční tendence se nedají skutečně chápat jako výraz ekonomické krize – jde prostě o pragmatické chování s krizovými prvky spíše v oblasti hledání smyslu života a vytváření nové kategorizace životních hodnot, často odlišných od někdejšího chování jejich rodičů v jiných podmínkách*“ (Kučera, 1997, s. 270). Na jiném místě Kučera spolu s Fialovou tematizují čtyři základní příčiny (Fialová, Kučera, 1997, s. 99-100), které byly pravděpodobně ve hře při změně demografického chování v České republice. První z nich je skutečnost, že před

rokem 1990 byla plodnost soustředěna do velmi úzkého věkového intervalu, což znamená, že při změně vnějších podmínek této poměrně úzké skupiny obyvatel dochází k ovlivnění celkového růstu populace. Druhým faktorem je vliv dřívějšího provázání manželství a plození dětí, který vystupuje do popředí v momentě, kdy se lidé rozhodují odložit jak vstup do manželství, tak zahájení rodičovství, dochází pak k hromadění účinků těchto rozhodnutí. Jako třetí faktor Fialová s Kučerou uvádějí (Fialová, Kučera, 1997, s. 99) vliv sociální a ekonomické situace na rozhodování o manželství a rodičovství mladé generace. Čtvrtým faktorem jsou víceméně faktory kulturní povahy, k jejichž rozvoji v české populaci dochází v kontaktu se západními společnostmi (rozšíření nových typů životních stylů apod.). Dále uvádějí (Fialová, Kučera, 1997, s. 103), že nový model, který se v České republice ustavuje, bude pravděpodobně velmi blízký situaci v západní Evropě. Rozdíl zde je, že v západní Evropě byla změna relativně hladká a postupná, nicméně všeobecně v postkomunistických zemích byl tento proces urychlen nově nastolenými hospodářskými podmínkami. Pavlík upozorňuje (Pavlík, 1997, s. 203), že pokles úrovně porodnosti souvisí s ekonomickou a sociální transformací, ale rysy tohoto vývoje se rodily již minimálně o deset let dříve. Stávající vývoj šel dle jeho názoru ve směru vývoje ve vyspělých zemích po ukončení demografické revoluce.

Autorem, který se v devadesátých letech postavil spíše na stranu strukturálních faktorů, je Stloukal, který uvádí (Stloukal, 1998, s. 8), že stávající vývoj v postkomunistických zemích obecně je výsledkem sociální a hospodářské politiky, posuny v hodnotové orientaci pak hrají méně důležitou roli. Z výše uvedených příspěvků je zřejmé, že v devadesátých letech byla diskuze nad příčinami změn demografického chování v České republice vnímána spíše dichotomicky a existovala snaha nalézt důkazy pro jedno nebo druhé vysvětlení, nicméně je velmi pravděpodobné, že oba dva faktory měly svou neopomenutelnou roli.

Tomáš Sobotka vstoupil do diskuze na toto téma o něco později a jeho příspěvek spočívá v diskuzi nad teoretickými předpoklady druhého demografického přechodu a následné aplikaci nejen na oblast České republiky. Zabýval se rovněž problémem, jak celý koncept operacionalizovat, proto je důležité pro účel této práce jeho výsledky představit.

V oblasti teoretických předností a nedostatků teorie druhého demografického přechodu Sobotka konstatuje (Sobotka, Zeman, Kantorová, 2003, s. 251), že spolu s tím, jak se teorie rozvíjela postupně cestou různých článků Lesthaeghe i van de Kaa a také spolu s rostoucí popularitou teorie se často dostáváme do bodu, který přináší nejasnosti, o tom, co vlastně druhý demografický přechod znamená. Z tohoto důvodu navrhuje tři konceptualizace druhého demografického přechodu, které si je třeba ujasnit, při zkoumání tohoto procesu. Dle Sobotky (Sobotka, Zeman, Kantorová, 2003, s. 251) je možné zkoumat druhý demografický přechod jako označení pro řadu širokých a propojených demografických změn. Dále je možné uchopit koncept jako sled změn, který probíhá v logickém sledu a uspořádání. Jako třetí možnost navrhuje uchopit druhý demografický přechod jako koncept týkající se změny v chování, která je převážně řízena kulturní a ideovou změnou. Sobotka se snaží nastínit možnosti zkoumání druhého demografického přechodu dle těchto jednotlivých pojetí. První přístup zahrnuje zkoumání následujících propojených změn jako je pokles plodnosti, změna v tvorbě a

rozpouštění domácností a Sobotka tento pohled považuje za nejjednodušší. Dále se Sobotka vyjadřuje (Sobotka, Zeman, Kantorová, 2003, s. 253) v rámci druhé konceptualizace také k časové sekvenci navržené van de Kaa a uvádí, že se jedná o „ideální systém" přechodu, a že van de Kaa na svých zkoumáních také dokazuje silnou rozmanitost u evropských společností, která však nevylučuje možnost konvergence. Třetí přístup zahrnuje zkoumání hodnotových orientací populací, přičemž se změna projevuje vyššími standardy pro partnerství, vyšším odmítáním celoživotních závazků, vyšší tolerancí k menšinám, zvýšením konzumu, odmítáním autorit a nedůvěrou v politické instituce. Tento přístup rovněž zahrnuje zkoumání změn na technologické, kulturní a strukturální úrovni. Strukturální procesy jako je modernizace, růst blahobytu společnosti, expanze vysokoškolského vzdělávání a přechod k ekonomice služeb dle Sobotky (Sobotka, Zeman, Kantorová, 2003, s. 254) vedly k uvolnění tradičních strukturálních vazeb (včetně vazeb rodinných) a spolu s technologickými změnami, které umožnily lidem kontrolovat svou reprodukci, se ustavuje nové pole pro nástup kulturních faktorů, které přinášejí hodnotovou proměnu. Dále zdůrazňuje (Sobotka, Zeman, Kantorová, 2003, s. 255), že nemohou být přehlíženy specifické kulturní a institucionální faktory jednotlivých zemí a s odkazem na Billari a Wilson (Billari, Wilson, 2001, s. 14) konstatuje, že pokud se zvýší v dané zemi tendence k individualistickému životnímu stylu, tak to neznamená, že preference pro určitý životní styl budou stejné v různých kulturních kontextech.

V této kapitole bezesporu nesmí chybět Sobotkům příspěvek k aplikaci teorie druhého demografického přechodu v České republice. Jak je zřejmé z výše uvedených faktů, Sobotka je zastáncem průběhu druhého demografického přechodu nejen v České republice, ale i v postkomunistických zemích všeobecně. Některé změny, které patří k projevům druhého demografického přechodu, se na území České republiky objevují již v padesátých letech, a to v podobě zvyšování míry rozvodovosti (důsledkem liberální rozvodové legislativy), pokles vyšších pořadí narozených a dostupnost umělého přerušení těhotenství na žádost ženy. Sobotka uvádí (Sobotka, Zeman, Kantorová, 2003, s. 258), že v jistém smyslu byla druhá polovina šedesátých let v České republice z demografického hlediska srovnatelná se západoevropskými zeměmi. Nicméně situace se dle něj mění, když moderní antikoncepční prostředky, informace o sexuálním chování a další se již do České republiky nedostávají. Výsledkem vyšší kontroly nad společností uplatňované ve vypjatější formě od roku 1968 pak dle Sobotky (Sobotka, Zeman, Kantorová, 2003, s. 258) byl „útěk do rodiny", který byl v dalších letech podporován pronatalitními opatřeními ze strany státu. Takto se v České republice vytvořila dlouhá před-tranzitivní fáze, která trvala čtyři desetiletí a připravila cestu k rychlému začátku druhého demografického přechodu v devadesátých letech (Sobotka, Zeman, Kantorová, 2001, s. 3). Během této fáze se v západoevropských společnostech rozšířily hodnoty individuální autonomie a svobody. Po pádu režimu se řada změn typických pro západoevropské země objevuje v České republice naráz. Sobotka tak dochází k závěru (Sobotka, Zeman, Kantorová, 2003, s. 263), že nové demografické změny v České republice odpovídají změnám, které jsou předpokladem pro existenci druhého demografického přechodu, a to jak z makro, tak mikro-perspektivy (kterou dokládá nově variabilními životními tranzicemi apod.).

Dále rozlišuje dvě období na cestě k druhému demografickému přechodu v České republice (Sobotka, Zeman, Kantorová, 2001). Jedná se o před-tranzitivní fázi, která začíná kolem roku 1950 a byla velmi poznamenána „nucenou modernizací" pod vedením socialismu. Některé změny typické pro druhý demografický přechod se objevují již v padesátých a šedesátých letech, ale projevu alternativního životního stylu bránil soudobý státní systém až do konce osmdesátých let. „*Společnost byla směsicí modernizačních a tradičním prvků se silnou kontrolou státu nad každičkým aspektem společenského života*" (Sobotka, Zeman, Kantorová, 2001, s. 15). Sobotka dále upozorňuje, že před-tranzitivní fáze by neměla být vykládána jako počáteční projev druhého demografického přechodu, nicméně jako cesta důležitá pro rychlý a intenzivní nástup změn během devadesátých let. Bez komentáře neponechává i faktory hospodářské krize, o jejichž vlivu se v devadesátých letech uvažovalo. V tomto případě uvádí (Sobotka, Zeman, Kantorová, 2003, s. 269), že se po období ekonomické krize (trvající zvláště 1991–1993) se česká ekonomika poměrně úspěšně obnovila, nicméně jako přetrvávající problém zmiňuje nízkou dostupnost levného bydlení, která však byla jen jedním aspektem při odkládání manželství do vyššího věku. Fakt, že se v případě změny demografického chování v České republice nejedná o následky hospodářské krize, dokládá dle Sobotky (Sobotka, Zeman, Kantorová, 2003, s. 270) šíření nesezdaných soužití, společenská akceptace homosexuality nebo legitimizace bezdětnosti. Určující vliv ekonomických faktorů dle Sobotky (Sobotka, Šťastná, Zeman, Hamplová, Kantorová, 2008, s. 404) také zpochybňuje existence rozsáhlé sítě sociálního zabezpečení v kombinaci s rychlým rozvojem malých podniků. Díky těmto aspektům vývoje nepřinesla transformace tak závažné následky pro většinu populace. Sobotka tedy i přes určité nejasnosti shledává (Sobotka, Zeman, Kantorová, 2003, s. 270) druhý demografický přechod jako vhodný rámec pro pochopení demografické změny v České republice. Nicméně rovněž upozorňuje (Sobotka, Zeman, Kantorová, 2001, s. 14), že důležitost ekonomických otázek by neměla být opomíjena při interpretaci demografických změn, protože kořeny změn pramení v široké transformaci celé společnosti po roce 1989.

Sobotka se také věnoval podrobněji procesu porodnosti, jakožto procesu, který v devadesátých letech zaznamenal snad nejvýraznější změny. Při svých analýzách úrovně plodnosti v České republice dochází Sobotka k závěru (Sobotka, 2003, s. 78), že rostoucí věk při narození dítěte souvisí s poměrně výrazným procesem „odkládání" vstupu do manželství, rodičovství do vyššího věku, díky čemuž úhrnná plodnost nabyla bezprecedentních hodnot. Proto je dle jeho názoru (Sobotka, 2003, s. 85) prudký pokles plodnosti v devadesátých letech do značné míry způsoben změnou časování mateřství.

2.8 Zhodnocení významu teorie

Cílem této kapitoly bylo představit teorii druhého demografického přechodu, která se z myšlenky či hypotézy demografického vývoje poprvé prezentované s otazníkem v roce 1986 stala velmi vlivným konceptem. Teorie byla v průběhu času postupně budována a rozvíjena mnohými autory a v současnosti je mnohými pojímána jako zastřešující rámec evropského

demografického vývoje vůbec. Důležitá je také již desítky let přetrvávající aktuálnost tématu druhého demografického přechodu, jelikož jak poznamenává Lesthaeghe a Surkyn (Lesthaeghe, Surkyn, 2004b, s. 12), proces není dodnes ukončen v severní ani v západní Evropě. Předností teorie bezpochyby je dostatečná teoretická základna, ale také navržený metodologický aparát vhodný ke zkoumání změn v podobě vhodných ukazatelů pro zachycení změny či časová posloupnost změn, která umožňuje komparaci jednotlivých zemí. Jistou nevýhodou teorie může být, že se snaží postihnout sociální změnu společenského systému, a proto je velmi obtížné ověřovat existenci jednotlivých procesů, které tuto změnu doprovázejí. Proto jak bylo uvedeno výše, van de Kaa vystavěl teorii jako určitý referenční rámec, který se snaží multidimenzionální realitu zachytit v jakési zhuštěné formě. I v této práci bude teorie pojímána jako metodologický aparát či teoretická základna, nikoliv jako teorie vyžadující empirické ověření.

Kapitola 3

Metodologická část práce

První úsek této části práce bude věnován postupu demografické analýzy včetně specifikace využitých ukazatelů. Budou komentovány důvody výběru ukazatelů a také návaznost na teorii druhého demografického přechodu. Dále bude věnována pozornost postupu analýzy hodnotových orientací vybraných populací. Zde budou specifikovány jednotlivé statistické metody použité v rámci této části práce. Stejně jako v demografické části práce bude zmiňována návaznost na teorii druhého demografického přechodu. Dále budou přiblíženy zdroje dat použité v části zabývající se reprodukčním chováním, ale také datové zdroje použité v části zabývající se hodnotovými orientacemi vybraných evropských populací. Zdroje dat pro posouzení hodnotových orientací jedinců budou blíže popsány včetně struktury souboru dle zkoumaných charakteristik respondentů.

3.1 Postup analýzy demografického vývoje ve vybraných zemích

V práci bude pozornost zaměřena na zachycení demografického vývoje ve vybraných zemích z pohledu teorie druhého demografického přechodu (součást kapitoly 4), proto bude využito nástrojů, které byly představeny v teoretické části práce. Jedná se o vymezení hlavních rysů druhého demografického přechodu, časové sekvence změn a v neposlední řadě o ukazatele, které van de Kaa navrhuje jako vhodné ke zkoumání této problematiky. Mimo jiné bude tedy zhodnoceno, zda jsou v jednotlivých zkoumaných populacích přítomny hlavní rysy, kterými se druhý demografický přechod vyznačuje:

Van de Kaa uvádí několik rysů, kterými lze z čistě demografického hlediska vymezit druhý demografický přechod:

- Značný pokles plodnosti, a to částečně v důsledku odložení narozených. To vede k tomu, že se z odhadů generační plodnosti zdá, že bude dosaženo hodnot pod záchovnou hranicí
- Značný pokles úhrnné prvosňatečnosti, který je spojen s růstem průměrného věku při prvním sňatku

- ❖ Výrazný nárůst počtu rozvodů (tam, kde je povoleno) a všeobecně nárůst rozpadu svazků
- ❖ Výrazný nárůst nesezdaných soužití, a to i v zemích, kde tento jev není tradiční praxí
- ❖ Výrazný nárůst podílu mimomanželských porodů
- ❖ Urychlený posun v užívání antikoncepčních prostředků; moderní prostředky nahrazují tradiční metody

(van de Kaa, 2002, s. 10)

Demografický vývoj ve zkoumaných zemích bude zkoumán s ohledem na specifika jednotlivých zemí, které mohou být příčinou variability trajektorií druhého demografického přechodu. Jako empirický nástroj zachycení změn v demografickém chování posouží časová sekvence změn navržená van de Kaa. Z časové sekvence změn budou pro jednotlivé země určeny zásadní momenty v průběhu transformace (časové určení prvních změn, hodnoty jednotlivých ukazatelů v různých částech transformace atd.).

Časová sekvence změn

1. Pokles úhrnné plodnosti v důsledku snížení plodnosti ve vyšším věku: pokles vyšších pořadí narozených
2. Klesá počet předmanželských početí a s tím i počet manželství uzavřených na základě těhotenství snoubenky
3. Sňatkový věk ještě klesá
4. Dochází k odkládání rodičovství, plodnost mladých žen klesá
5. Zvyšuje se počet rozvodů
6. Dochází k odkladu manželství do vyššího věku a roste počet nesezdaných soužití před uzavřením manželství. Zvyšuje se věk při prvním sňatku
7. Nesezdaná soužití jsou stále populárnější, manželství jsou odložena do doby těhotenství snoubenky. Zvyšuje se podíl dětí narozených mimo manželství a také průměrný věk matek při narození prvního dítěte
8. Dochází k legalizaci interrupcí a sterilizací, čímž dochází k dalšímu snížení nechtěných těhotenství. Klesá počet těhotenství žen staršího věku.
9. Nesezdaná soužití se stávají ještě populárnějšími, jsou stále častější u ovdovělých a rozvedených.
10. Nesezdaná soužití se stávají stále více alternativou manželství, zvyšuje se mimomanželská plodnost
11. Průměrný počet dětí na jednu ženu se stabilizuje na nízké úrovni
12. Průměrný počet dětí na jednu ženu mírně roste v důsledku plodnosti žen, které své první mateřství odložily na pozdější dobu. Stále častěji se rodí děti nízkých pořadí ve vyšším věku
13. Ne všechny odložené děti se narodí
14. Roste dobrovolná bezdětnost

15. Velikost plodnosti generací nezajišťuje jejich reprodukci, tzn. počet dcer je menší než počet matek

(van de Kaa, 1997)

V duchu časové sekvence budou hodnoceny následující momenty demografického vývoje v jednotlivých zemích, které pomohou určit variabilitu trajektorií druhého demografického přechodu a také jeho pokročilost. U některých ukazatelů bylo nutné omezit se na hodnoty z roku 2003, jelikož ostatní hodnoty nebyly pro všechny zkoumané země dostupné. Z hlediska zachycení současné úrovně vybraných ukazatelů byl vybrán rok 2010. Jedná se o přibližnou lokalizaci těchto změn v demografickém vývoji:

- Začátek poklesu úhrnné plodnosti
- Rok dosažení minimální hodnoty úhrnné plodnosti
- Rok dosažení maximální hodnoty úhrnné plodnosti
- Úhrnná plodnost 2010
- Stabilizace úhrnné plodnosti
- V době stabilizace plodnosti se hodnoty úhrnné plodnosti pohybovaly…
- Délka stabilizace
- Začátek zvyšování průměrného věku matek při narození prvního dítěte
- Průměrný věk matek při narození prvního dítěte 2003
- Začátek poklesu úhrnné prvosňatečnosti žen
- Úhrnná prvosňatečnost žen 2003
- Začátek nárůstu věku při prvním sňatku žen
- Průměrný věk při prvním sňatku 2003
- Začátek nárůstu úhrnné rozvodovosti
- Úhrnná rozvodovost 2003
- Začátek nárůstu procenta živě narozených mimo manželství
- Živě narození mimo manželství 2010
- Legalizace umělých přerušení těhotenství
- Index umělých přerušení těhotenství 2010

Ukazatele pro zachycení demografického chování obyvatel byly rovněž vybírány s ohledem na doporučení, která uvádí van de Kaa. Z tohoto důvodu byly do analýzy zařazeny následující ukazatele.

Van de Kaa uvádí (van de Kaa, 1998, s. 13), že posuny týkající se manželství je možné zachytit následujícími ukazateli:

- Úhrnná prvosňatečnost žen (za předpokladu, že čím nižších hodnot tento ukazatel dosahuje, tím je důležitější nesezdané soužití nebo odložení manželství na pozdější dobu)
- Průměrný věk žen při prvním sňatku (čím starší ženy vstupují do manželství, tím je v dané zemi přechod pokročilejší)
- Úhrnná rozvodovost (čím je vyšší tím je nižší stabilita manželství)

- Výskyt nesezdaného soužití

Dále van de Kaa doporučuje (van de Kaa, 1998, s. 13) zachytit posuny týkající se plodnosti těmito ukazateli:

- Úhrnná plodnost pro ženy starší třiceti let (vyšší míra je znakem posunutí plodnosti do vyššího věku)
- Podíl dětí narozených mimo manželství (čím vyšší míra, tím pokročilejší přechod)

V souladu s ukazateli, které uvádí van de Kaa bude v této práci ke zkoumání posunů týkajících se manželství rovněž využito ukazatele úhrnné prvosňatečnosti žen a průměrného věku žen při prvním sňatku. Pozornost bude zaměřena také na rozpad manželských svazků v podobě úhrnné rozvodovosti. Vzhledem k důležitosti nesezdaného soužití v rámci teorie druhého demografického přechodu bude v rámci demografické analýzy této práce zkoumán výskyt nesezdaného soužití v rámci zkoumaných zemích, a to pomocí dat z mezinárodního komparativního šetření ISSP. Posuny týkající se plodnosti budou v práci zachyceny zvláště pomocí ukazatele úhrnné plodnosti a také měr plodnosti dle věku žen, s cílem zachytit posun měr plodnosti do vyššího věku, jak naznačuje van de Kaa. Jak uvádí dále van de Kaa, tak bude také využito procenta dětí narozených mimo manželství. Nad rámec těchto doporučení bude v souladu s časovou sekvencí navrženou van de Kaa zaměřena pozornost také na průměrný věk matek při narození prvního dítěte, pomocí nějž bude možné indikovat posun rození dětí do vyššího věku. Pozornost bude také zaměřena na umělá přerušení těhotenství a spolu s nimi také na antikoncepční chování populací, jelikož pokročilost plánovaného rodičovství z hlediska druhého demografického přechodu sehrává významnou roli.

3.1.1 Konkrétní specifikace využitých demografických ukazatelů

K zachycení úrovní plodnosti budou využity míry plodnosti dle věku ženy. Tento ukazatel je možné vypočítat jako poměr počtu živě narozených ženám ve věku x ke střednímu stavu žen ve věku x.

$$f_x = N_x^v / {}_{1.7.}P_x^{ženy}$$

Součtem takto vypočítaných měr plodnosti dle věku v daném období (v této práci rok) vzniká ukazatel úhrnná plodnost. Úhrnná plodnost je ukazatelem intenzity plodnosti v daném období. Jedná se o ukazatel transverzální. Hodnota úhrnné plodnosti se uvádí jako počet dětí na 1000 žen. Nevýhodou tohoto transverzálního ukazatele je jeho citlivost na časování porodů, které se může projevit v době přijímání propopulačních opatření apod.

$$úp = \sum f_x$$

Dalším využitým ukazatelem je průměrný věk matky při narození prvního dítěte. Výpočet tohoto ukazatele se provádí z věkově specifických intenzit plodnosti:

$$f_x^{(1)} = N_x^{v(1)} / {}_{1.7.}P_x^{ženy}$$

Výpočet průměrného věku při narození prvního dítěte, pak probíhá takto:

$$\bar{x}^{(1)} = \sum x_s \cdot f_x^{(1)} / \sum f_x^{(1)}$$

Mimomanželská plodnost v této práci bude zachycena podílem dětí narozených mimo manželství.

$$N^n / N^v \cdot 100$$

K zachycení rozvodového chování obyvatel je využito ukazatele, který je poměrně vhodný k mezinárodnímu srovnání, a to ukazatel úhrnné rozvodovosti. Úhrnná rozvodovost vzniká součtem redukovaných měr rozvodovosti v příslušném roce.

$$úr = \sum r_x^r$$

Redukované míry rozvodovosti vznikají jako podíl počtu rozvodů k výchozí sňatkové kohortě podle dané doby trvání manželství.

K zachycení intenzity sňatečnosti je využito ukazatele úhrnná sňatečnost svobodných žen (též úhrnná prvosňatečnost), jehož výpočet vychází z redukovaných měr dle věku (sňatky jsou vztaženy k celkovému počtu osob v daném věku bez ohledu na jejich rodinný stav). Tento ukazatel zachycuje podíl žen, které za svého života alespoň jednou uzavřou sňatek.

$$s_x^r = \frac{S_x^s}{{}_{1.7.}P_x}$$

$$ús = \sum s_x^r$$

Dále bylo využito průměrného věku při prvním sňatku žen, počítaného též z redukovaných měr sňatečnosti dle věku.

$$\bar{x}^{(1)} = \sum x_s \cdot s_x^r / \sum s_x^r$$

Vývoj umělé potratovosti zachycuje index umělých přerušení těhotenství, který je konstruován jako počet UPT na 100 živě narozených v daném roce.

$$ipo^{u,v} = UPT / N^v \cdot 100$$

Poznámka: K definici daných ukazatelů byly použity Základy demografie a Demografický mnohojazyčný slovník.

3.2 Metody zkoumání hodnotových orientací populací

V rámci příspěvků k teorii druhého demografického přechodu van de Kaa testuje sadu výroků, které považuje za indikátory modernistické a postmodernistické orientace respondenta. Zaměřuje se na testování následující sady výroků:

1. Když někdo říká, že dítě potřebuje domov s oběma rodiči, aby vyrůstalo šťastně, souhlasil(a) byste s ním, nebo nesouhlasil(a)?
2. Myslíte si, že žena musí mít děti, aby se splnilo její poslání, nebo to není nutné?
3. Souhlasíte nebo nesouhlasíte s následujícím výrokem? Manželství je zastaralá instituce.
4. Chce-li žena dítě, ale chce je vychovávat sama a žít bez muže, schvalujete to, nebo ne?
5. Který z následujících výroků nejlépe vystihuje Váš názor na odpovědnost rodičů vůči dětem?: Povinností rodičů je udělat to nejlepší pro své děti i na úkor svého vlastního prospěchu/ Rodiče mají svůj vlastní život a neměl by po nich nikdo chtít, aby se obětovali ve prospěch svých dětí
6. Schvalujete nebo neschvalujete provedení potratu za následujících okolností? Nechtějí-li mít manželé další děti.

Van de Kaa využil ke zkoumání druhého demografického přechodu v evropských zemích data ze šetření World Values Study, na které do jisté míry později navazuje European Values Study. Díky tomuto faktu je většina jím použitých otázek shodná s otázkami, které se vyskytují v European Values Study. Pět ze šesti výše uvedených výroků bude tedy testováno i v této práci (zařazena nebude jen otázka č. 5). Postoj respondentů evropských společností k těmto výrokům lze sledovat díky datům European Values Study v čase. K výše uvedeným pěti výrokům byly přidány ještě další dva výroky, které byly do šetření zařazeny až s ohledem na soudobý sociální vývoj v roce 2008. Cílem analýzy těchto výroků by mělo být postihnout změnu v čase a komparovat postoje mezi zkoumanými zeměmi a případně získané výsledky propojit s teorií druhého demografického přechodu či případně celkově s demografickým vývojem v dané zemi. Tato analýza je součástí páté kapitoly práce.

Ke zkoumání byly vybrány následující výroky[10]:

1. „*Souhlasíte nebo nesouhlasíte s následujícím výrokem? Manželství je zastaralá instituce*“ Respondenti měli možnost odpovídat: „*souhlasím*“ a „*nesouhlasím*“
2. „*Mít děti je zodpovědnost vůči společnosti*“, tato otázka byla zařazena do šetření v roce 2008, tudíž není dostupné srovnání v čase, respondenti mohli vyjádřit svůj postoj na pětibodové škále: „*rozhodně souhlasím*“, „*souhlasím*“, „*ani souhlas ani nesouhlas*“, „*nesouhlasím*“, „*rozhodně nesouhlasím*“
3. Pouze v roce 2008 byl zkoumán názor respondentů k tomuto výroku: „*Je v pořádku, když dva lidé žijí spolu, aniž by byli sezdáni*“. Svůj názor respondenti vyjadřovali opět

[10] Není-li uvedeno jinak je dostupné srovnání v čase ze všech tří vln výzkumu EVS.

na škále „*rozhodně souhlasím*“, „*souhlasím*“, „*ani souhlas ani nesouhlas*“, „*nesouhlasím*“, „*rozhodně nesouhlasím*“

4. „*Chce-li žena dítě, ale chce jej vychovávat sama a žít bez muže, schvalujete to, nebo ne?*“ Respondenti vyjadřovali svůj postoj ke svobodnému mateřství na škále: „*schvaluji*“, „*neschvaluji*“ a „*záleží na okolnostech (spontánně řečeno)*“
5. „*Myslíte si, že žena musí mít děti, aby se splnilo její poslání, nebo to není nutné?*“ škála nabízených odpovědí byla následující: „*souhlasí*“ a „*nesouhlasí*“
6. „*Když někdo říká, že dítě potřebuje domov s oběma rodiči, aby vyrůstalo šťastně, souhlasil(a) byste s ním, nebo nesouhlasil(a)?*“ Respondenti se mohli vyjádřit v podobě „*spíše souhlasím*“ a „*spíše nesouhlasím*“
7. Zkoumány budou i postoje k umělému přerušení těhotenství[11], a to prostřednictvím následujícího výroku „*Schvalujete nebo neschvalujete provedení potratu za následujících okolností? Nechtějí-li mít manželé další děti*“ názor respondentů byl zachycen škálou „*schvaluji*“ a „*neschvaluji*“

3.2.1 Diferenciace postojů dle vybraných charakteristik respondenta

V této analýze bude dán důraz na změnu v čase a bude testována existence vztahu dle vybraných kategorií utvořených na základě charakteristik respondenta a také síla případného vztahu (rovněž součástí páté kapitoly práce). V analýze hodnotových orientací bude zkoumána diferenciace postoje dle vybraných charakteristik respondenta, a to s cílem identifikovat případného nositele změn v reprodukčním chování. Ke zkoumání byly vybrány tyto charakteristiky respondenta: věk, vzdělání, velikostní kategorie obce, ve které respondent žije a rodinný stav respondenta. Nejtradičnější demografická proměnná pohlaví nebyla do analýzy zahrnuta z toho důvodu, že není v teorii druhého demografického přechodu explicitně zmiňována diferenciace hodnotových a demografických charakteristik dle pohlaví. K analýze byl využit statistický software SPSS.

Věk respondenta

První, tradiční kategorií, dle které se často postoje nejrůznějšího druhu diferencují, je kategorie věku respondenta. Lze předpokládat, že nositeli nových hodnotových orientací budou právě mladí respondenti. V severní a západní Evropě se nositeli nových hodnot stali mladí respondenti. Z tohoto důvodu lze předpokládat, že nositeli nových hodnot v jižních zemích Evropy a zemích postkomunistických budou také mladí respondenti. U severních a západních zemí pak bude možné sledovat, jak se postoje vyvíjí dále, zda jsou i pro starší respondenty typické individualističtější hodnoty apod. V European Values Study je věk respondenta zjišťován prostřednictvím jeho roku narození. Pro účely této analýzy byl tedy vypočítán věk pro každého respondenta a následně byl takto získaný věk kategorizován do čtyř kategorií, které jsou poměrně obvykle v analýzách tohoto typu používané. První kategorie je v souladu s tím, že v European Values Study je šetřena populace starších 18 let ohraničena tímto věkem. První

[11] V části práce zaměřené na hodnotové orientace evropských populací je v některých částech užíváno termínu „potrat“ v souladu s užitím v šetření EVS.

kategorii tedy tvoří respondenti mezi 18 až 29 let. Druhou kategorii tvoří respondenti mezi 30–44 lety. Třetí kategorii utvořili respondenti mezi věkem 45–59 let a poslední kategorii tvoří respondenti starší 60 let.

Rodinný stav

Charakteristikou, která je poměrně obvyklá v demografických a sociologických analýzách, je rodinný stav respondenta. Apriorní odůvodnění výběru této charakteristiky není v teorii druhého demografického přechodu možné najít. Nicméně tato charakteristika byla zařazena z toho důvodu, že lze předpokládat, že nositeli nových individualistických a liberálních hodnot by se mohli stát svobodní respondenti. Do určité míry je také tato kategorie spjatá s předchozí charakteristikou věku. Je pravděpodobné, že nositeli nových hodnot by mohli být mladší a právě svobodní respondenti. Ve většině zemí European Values Study jsou na doporučení koordinátorů tohoto šetření zkoumány svobodní, rozvedení, žijící v manželství a také ovdovělí respondenti. Právě tyto kategorie vstoupí do analýzy uvedené v této práci. Jisté problémy s touto kategorizací rodinného stavu může způsobit způsob zjišťování rodinného stavu ve Finsku. V roce 1990 a 1999 byly v rámci šetření EVS zjišťovány i jiné kategorie nad rámec čtyř kategorií zde uvedených. Tyto kategorie nebylo možné jednoznačně přiřadit k některé z výše uvedených kategorií, proto se u finské populace v těchto letech objevilo vyšší procento chybějících hodnot.[12]

Vzdělání respondenta

Další důležitou zkoumanou charakteristikou bude dosažené vzdělání respondenta. Na tuto charakteristiku je upřena pozornost, jelikož některé studie ukazují, že vzdělání vede ke zvýšení věku vstupu do manželství a ke zvýšení věku při narození prvního dítěte (např. Blossfeld, 1995). Ale také z toho důvodu, jak bylo podrobněji rozebráno v teoretické části, vzdělanější respondenti byli v severozápadních zemích nositeli nového typu hodnot, orientovaného na liberalismus a individualismus.

V European Values Study je respondentovo vzdělání zkoumáno prostřednictvím dotazu na to, v kolika letech respondent ukončil své vzdělání. S ohledem na dobrou diferenční schopnost kategorií a zachování běžné kategorizace vzdělání bylo vzdělání respondenta v této práci rozděleno do čtyř kategorií. Při této kategorizaci by mohly způsobovat problémy různé vzdělávací systémy zkoumaných zemí, právě proto byla při kategorizaci respektována mezinárodní srovnatelnost, a to prostřednictvím mezinárodní kategorizace vzdělání ISCED.

[12] Tento problém bude rozebrán konkrétněji v části věnující se zdrojům dat a struktuře výběrového souboru.

Tab. 4 – Orientační výčet hlavních klasifikačních hledisek kategorizace vzdělání ISCED

Úroveň vzdělání		Obvyklý věk		Obv. délka trvání (roky)	Vstup z úrovně	Výstup do úrovně	Rámcový vzdělávací program
kód	název	vstupu	výstupu				
0	Preprimární vzdělání	3	6	3	-	1	Uvedení dětí raného věku do prostředí školního typu, získání základních sociálních návyků.
1	Primární vzdělání (první stupeň základního vzdělání)	6	11	5	0	2	Poskytnutí pevného základního vzdělání ve čtení, psaní a matematice spolu s elementárním porozuměním ostatním předmětům.
2	Nižší sekundární vzdělání (druhý stupeň základního vzdělání)	11	15	4	1	3, TP	Dokončení základního vzdělání, položení základů pro celoživotní vzdělávání, vytváření základních dovedností. Konec povinné školní docházky.
3	Vyšší sekundární vzdělání	15	19	4	2	3, 4, 5, TP	Druhý stupeň sekundárního vzdělání, programy jsou častěji předmětově specializovány.
4	Postsekundární neterciární vzdělání	19+	20+	1	3	5, TP	Programy sloužící pro rozšiřování znalostí získaných na úrovni ISCED 3.
5	Terciární vzdělání - první stupeň	19+	24+	5	3, 4	6	Programy s obsahem na vyšší úrovni než ISCED 3 nebo 4 poskytující kvalifikaci k vědecko-výzkumným programům i k profesím s vysokými kvalifikačními požadavky.
6	Terciární vzdělání - druhý stupeň	24+	27+	3+	5	TP	Programy, které vedou přímo k udělení vědecko-výzkumné kvalifikace.

Poznámky: v příloze je uvedena tabulka, která specifikuje typy vzdělání dle jednotlivých úrovní
Zdroj: Mezinárodní klasifikace vzdělání, ČSÚ

Jak ukazuje tabulka, tak respondenti, kteří ukončili vzdělání do patnácti let (touto hranicí bude definována první kategorie) budou reprezentovat skupinu respondentů s úplným či neúplným základním vzděláním. Dle mezinárodní klasifikace ISCED by měla kategorie respondentů, kteří ukončili vzdělávání mezi šestnáctým a devatenáctým rokem zachytit respondenty se středním vzděláním bez maturity. Respondenty se středním vzděláním s maturitou či vyšším odborným vzděláním by měla zachytit kategorie 20–23 let. Poslední zkoumanou kategorií jsou respondenti, kteří ukončili vzdělání ve více než 24 letech. Jedná se o respondenty s vysokoškolským vzděláním.

Velikostní kategorie obce, ve které respondent žije

Poslední zkoumanou kategorií bude velikostní kategorie obce, jelikož, jak je uvedeno v teoretické části, individualistické hodnoty mají tendenci se častěji šířit mezi městským obyvatelstvem. Než bylo přistoupeno k samotné analýze, byly tyto kategorie utvořeny, a to následujícím způsobem. V šetření European Values Study byla zkoumána velikostní skupina obce (místa bydliště) v tomto případě bylo zkoumáno osm velikostních kategorií: do 1 999 obyvatel, od 2 000 do 4 999 obyvatel, od 5 000 do 9 999 obyvatel, od 10 000 do 19 999 obyvatel, od 20 000 do 49 999 obyvatel, od 50 000 do 99 999 obyvatel, od 100 000 do 499 999 obyvatel a poslední kategorií byla velikostní skupina určená 500 000 a více obyvatel. Vzhledem k množství kategorií bylo vysoce pravděpodobné, že by při třídění do kontingenčních tabulek a následného testování vztahů mohly nastat problémy s nedostatečnou obsazeností tabulek a tedy problémy s nespolehlivostí chí-kvadrát testu. Z tohoto důvodu byla velikost místa bydliště respondenta kategorizována do pěti kategorií, a to následovně: do 4 999 obyvatel, od 5 000 do 19 999 obyvatel, od 20 000 do 99 999 obyvatel, od 100 000 do 499 999 obyvatel a nad 500 000

obyvatel. Tento údaj byl zjišťován ve všech zkoumaných letech. Problémy s tímto údajem nastávají jen v případě Finska. V roce 1990 není ve Finsku dostupná velikostní kategorie místa bydliště respondenta. A v případě Estonska nejsou v letech 1999 a 2008 dostupná data za respondenty z největší velikostní kategorie obcí, pravděpodobně šetření v této velikostní kategorii neprobíhalo.

Testování výroků dle jednotlivých kategorií utvořených dle vybraných charakteristik respondentů bude probíhat v kontingenčních tabulkách. Pro každý výrok v příslušné zemi budou zkonstruovány tři kontingenční tabulky (pro rok 1990, 1999 a 2008). V kontingenčních tabulkách jsou postoje reprezentovány řádkovými procenty. V případě konstrukce jednotlivých kontingenčních tabulek byla data vážena dle vah dostupných v příslušných datových souborech. Tyto váhy byly zkonstruovány tak, aby při jejich použití výběrový soubor odpovídal rozložení dle věku a pohlaví, které je typické pro danou zemi, tedy aby byl soubor reprezentativní.

Výstupem této analýzy by měla být identifikace specifických kategorií v jednotlivých zemích, které mohly být případným nositelem změny v demografickém chování. Důležité také bude srovnání průběhu hodnotové změny mezi jednotlivými zeměmi v čase a komentovány specifické skupiny respondentů, které se případně při této změně projevily. Závěrem by mělo být, zda je možné identifikovat některé nositele, kteří jsou typičtí pro Evropu jako celek, nebo naopak zaznamenat některé specifické, které se vyskytují jen v některé ze zemí. K tomuto účelu bude dále využito také faktorové analýzy a binární logistické regrese.

3.2.2 Míra sekularizace populace a důležitost rodiny v životě respondenta

Dále bude v obecnější rovině zaměřena pozornost na důležitost náboženství a rodiny v životě jednotlivců ve vybraných evropských zemích (součást páté kapitoly práce). Důležitou součástí teorie druhého demografického přechodu je také sekularizace jako proces pohánějící probíhající změny v demografickém chování, a právě z tohoto důvodu bude alespoň okrajová pozornost věnována také náboženské orientaci zkoumaných populací. Dále bude zkoumáno, zda je nižší frekvence zakládání rodiny, která nachází realizaci zvláště v poklesu hodnot úhrnné plodnosti, odrazem klesající důležitosti rodiny jako instituce. Tento aspekt je možné zkoumat pomocí dotazu na důležitost rodiny v životě jednotlivce v rámci šetření European Values Study. V rámci šetření European Values Study je pomocí následujícího dotazu: „*Prosím řekněte, pro každou z následujících skutečností, jak jsou ve Vašem životě důležité*“ zkoumána důležitost práce, rodiny, přátel a známých, volného času, politiky a náboženství v životě jednotlivce. Respondenti mohli svůj názor vyjádřit na čtyřbodové škále sestávající z následujícího výběru odpovědí: „*velmi důležitá*“, „*dosti důležitá*“, „*ne příliš důležitá*“, „*vůbec ne důležitá*“. Z následujícího výběru zkoumaných oblastí života, jak již bylo výše naznačeno, bude využito náboženství a rodina. V případě těchto dvou výroků je možné zachytit vývoj v čase. Vybrané otázky byly zkoumány ve všech třech letech šetření (1990, 1999, 2008), a to ve všech zkoumaných zemích. V případě těchto otázek nebude blíže zkoumána diferenciace dle příslušných charakteristik respondentů v práci zkoumaných (věk, rodinný stav, vzdělání,

velikostní kategorie obce). Pozornost bude zaměřena jen na obecný příklon obyvatelstva k důležitosti či spíše nedůležitosti daného jevu v jejich životě.

3.2.3 Druhý demografický přechod a postmaterialistické hodnoty

Základní součástí teorie druhého demografického přechodu je předpoklad, že v populacích, kde se druhý demografický přechod šíří, dochází k příklonu obyvatel k postmaterialistickým hodnotám. Díky datům z šetření EVS bude možné tento předpoklad ověřit ve zkoumaných zemích prostřednictvím indexu postmaterialismu. Stejně jako v jiných částech práce bude postmaterialistická orientace respondenta zkoumána dle věku, rodinného stavu, vzdělání a velikostní kategorie obce. V tomto případě bude zkoumána existence vztahu pomocí testu chí-kvadrát již bez bližšího zkoumání případné síly vztahu. Tato analýza je obsahem šesté kapitoly práce.

V rámci teorie druhého demografického přechodu je, jak již bylo uvedeno v rámci teoretické části práce, uvažováno o posun hodnot populací směrem k postmaterialismu jako součásti tohoto procesu. Na základě této hypotézy si populace spolu s narůstající existenční jistotou, která se rozšířila během dvacátého století, osvojují hodnoty, které jsou typické důrazem na kvalitu života, samostatnost a seberealizaci. Tímto vývojem ztrácí do té doby běžné materialistické hodnoty typické důrazem na existenční a ekonomickou životní jistotu. Otcem tohoto přístupu je Ronald Inglehart. Inglehart nevybudoval jen teoretický základ své koncepce, ale své práce postavil také na testování hodnotových systémů jednotlivých evropských populací, k čemuž připravil odpovídající metodologický nástroj. Jak uvádí Rabušic (Rabušic, 2000, s. 4), v průběhu let byly jeho položky, které měří postmaterialismus dané společnosti aplikovány v různých zemích, což by dle něj mohlo indikovat, že nástroj je validní pro různé kultury a různá ekonomická prostředí. Základem může být čtyřpoložková nebo dvanáctipoložková baterie, která měří příklon k materialismu či postmaterialismu. Čtyřpoložková baterie, která bude využita v této práci, vypadá následovně:

POKYN: PŘEDLOŽTE LÍSTEK č. …
A532: Hodně se dnes hovoří o tom, k jakým cílům by naše země měla směřovat v nejbližších deseti letech. Na tomto lístku jsou uvedeny některé z cílů, jimiž by různí lidé dali přednost. Kdybyste si musel(a) vybrat, kterou ze snah na tomto lístku byste označil(a) za nejdůležitější?
(POKYN: VYZNAČTE POUZE JEDNU ODPOVĚĎ VE SLOUPCI „a“ DOLE)
A533: A který z cílů by byl druhý nejdůležitější?
(POKYN: VYZNAČTE POUZE JEDNU ODPOVĚĎ VE SLOUPCI „b“ DOLE)

	A532 (a) První výběr	A 533 (b) Druhý výběr
Udržet pořádek ve státě	1	1
Dát lidem větší možnost hovořit do důležitých vládních rozhodnutí	2	2
Bojovat proti růstu cen	3	3
Bránit svobodu projevu	4	4
Neví	9	9

(Rabušic, 2000, s. 5)

Materialistická orientace respondenta se určuje na základě příklonu k položkám „udržet pořádek ve státě“ a bojovat proti růstu cen“ a naopak postmaterialistická podle položek „dát lidem větší možnost hovořit o důležitých vládních rozhodnutí“ a „bránit svobodu projevu“ (Rabušic, 2000, s. 5). Výsledkem jsou pak tři možné orientace respondenta: materialistická (respondent vyznačil dvě položky značící materialismus), orientace postmaterialistická (respondent vyznačil dvě položky značící postmaterialismus) a smíšená orientace (která vzniká jakoukoli kombinací jedné materialistické položky a jedné postmaterialistické).

Index postmaterialismu zkonstruovaný z čtyřpoložkové Inglehartovy baterie je dostupný v šetření European Values Study od roku 1990 pro všechny sledované země. V této práci poslouží jako indikátor projevu postmaterialistické hodnotové orientace dané populace. Ve výsledcích nebyla zahrnuta kategorie „neví“ uvedená ve zde prezentované části dotazníku. Součástí této analýzy bude tedy posouzení procentuálního výskytu jedinců s jednotlivými typy orientací spjatých s postmaterialismem. Bude posouzen jak vývoj celkového zastoupení jednotlivých typů orientací v příslušné zemi v průběhu času, ale také v průběhu času bude zhodnocen příklon k jednotlivým orientacím dle zkoumaných charakteristik respondentů. Zkoumanými charakteristikami již tradičně jsou rodinný stav respondenta, věk, velikostní kategorie obce, ve které respondent žije a jeho dosažené vzdělání.

3.2.4 Metodologický postup analýzy kontingenčních tabulek

V části věnované analýze hodnotových orientací bude využito převážně těchto postupů. Mezi postojem ke zkoumanému výroku a příslušnou kategorií vybrané charakteristiky respondenta bude testována existence vztahu pomocí testu nezávislosti chí-kvadrát v kontingenčních tabulkách (součástí páté kapitoly práce). Výpočet statistiky chí-kvadrát probíhá na základě porovnání empirických a očekávaných četností. Při hodnocení existence či neexistence vztahu pak bude zaměřena pozornost na signifikanci této statistiky. Pokud signifikance této statistiky bude nižší než 0,05 (hodnota dle hladiny významnosti alfa 5 %, která bude v celé práci používána) tak bude možné zamítnout nulovou hypotézu o tom, že mezi postojem dle jednotlivých kategorií neexistují rozdíly, mezi zkoumanými proměnnými tedy existuje závislost. V případě chí-kvadrát testu bude kontrolována také jeho spolehlivost. Výsledky chí-kvadrátu lze považovat za nespolehlivé, pokud ve více než 20 % tabulky vyplňují očekávané četnosti menší než 5 nebo pokud je jedna z očekávaných četností menší než 1. Tento problém lze většinou řešit slučováním zkoumaných kategorií. V případě, že se tento problém vyskytne v níže uvedené analýze, bude na něj upozorněno. Chí-kvadrátem bude tedy změřena existence vztahu a síla vztahu bude měřena pomocí koeficientů asociace a korelace. Pro měření asociace mezi ordinálními proměnnými byl vybrán koeficient Goodman-Kruskalovo gamma, přičemž jak uvádí Rabušic (Rabušic, 2006) dichotomické proměnné mají tu vlastnost, že mohou být považovány za ordinální. Proto i v této analýze bude pro kombinaci ordinální a dichotomické proměnné používán koeficient Gamma[13]. Koeficient Gamma může nabývat hodnot od -1 do +1, přičemž čím více se blíží jeho hodnota absolutní hodnotě 1, tak lze považovat zjištěnou asociaci

[13] V textu bude používán zkrácený název koeficientu Goodman-Kruskalovo gamma, tedy koeficient Gamma

za silnou. Pokud se jeho hodnota blíží nule, asociace je slabá. Pro ostatní typy dat, tedy zvláště data nominální, bude využit koeficient kontingence, který nabývá hodnot od 0 do 1, přičemž hodnota blíží se 1, znamená silnou asociaci.

3.2.5 Rozšíření analýzy hodnotových orientací pomocí pokročilých statistických metod

Faktorová analýza

Důležitou součástí teorie druhého demografického přechodu je také předpoklad o posunu hodnot obyvatel zemí, kde se druhý demografický přechod šíří, směrem k individualismu či liberalismu. Z tohoto důvodu bude zaměřena pozornost na baterii výroků týkajících se postojů k rodičovství, manželství, alternativním uspořádáním společného života a dalších (součást osmé kapitoly práce). Přičemž lze předpokládat, že většina testovaných výroků může naznačit individualistickou, liberální nebo konzervativní orientaci respondenta. Na této baterii otázek bude provedena faktorová analýza a na základě extrahovaných faktorů budou sestaveny průměrové indexy (indexy budou sestaveny z položek, které sytí příslušný extrahovaný faktor), jejichž diferenciace bude testována dle vybraných zkoumaných kategorií. Tato analýza by měla posloužit k bližší identifikaci rozdílů mezi jednotlivými kategoriemi sestavenými dle zkoumaných charakteristik respondentů. Testovány budou stejné charakteristiky jako v jiných částech práce, tedy věk, vzdělání, velikostní kategorie obce a rodinný stav respondenta.

Obr. 1 – Baterie otázek měřících liberální či konzervativní orientaci respondenta z šetření EVS

PŘEDLOŽTE KARTU 47 – PŘEČTĚTE A ZAZNAMENEJTE ODPOVĚĎ NA KAŽDÉM ŘÁDKU

Q47 Co si myslíte o následujících výrocích? Souhlasíte s nimi nebo nesouhlasíte?

		Rozhodně souhlasím	Souhlasím	Ani souhlas ani nesouhlas	Nesouhlasím	Rozhodně nesouhlasím	NEVÍ	BEZ ODPOVĚDI
v152	Člověk musí mít děti, aby byl jeho život naplněn.	1	2	3	4	5	8	9
v153	Manželství nebo dlouhodobý stálý vztah je předpokladem štěstí.	1	2	3	4	5	8	9
v154	Homosexuální a lesbické páry by měly mít možnost adoptovat děti	1	2	3	4	5	8	9
v155	Je v pořádku, když dva lidé žijí spolu, aniž by byli sezdáni	1	2	3	4	5	8	9
v156	Mít děti je zodpovědnost vůči společnosti	1	2	3	4	5	8	9
v157	Lidé by se měli sami rozhodovat, zdali mít děti nebo ne	1	2	3	4	5	8	9
v158	Když je rodič vážně nemocen nebo je křehkého zdraví, je především povinností jeho dospělého dítěte postarat se o něj.	1	2	3	4	5	8	9

Poznámka: U výroku č. v 154, v155 a v157 byly obráceny škály, tak aby v celé baterii odpověď rozhodně souhlasím vyjadřovala konzervativní či tradiční postoj respondenta a odpověď rozhodně nesouhlasím naopak moderní, individualistický či liberální postoj respondenta. K extrakci faktorů byla použita metoda principal axis factoring. Dále byla použita kolmá rotace Varimax, která zajistí nezávislost jednotlivých extrahovaných faktorů. Jako rozhodovací pravidlo pro výběr počtu faktorů bylo použito Kaiserovo pravidlo.

Zdroj dat: Dotazník EVS pro Českou republiku

Metody, jež lze zařadit do metod pracujících za účelem redukce dimenze, lze rozlišit dvojího typu. Jedná se o analýzu hlavních komponent a faktorovou analýzu. Jak uvádí Heřmanová (Heřmanová, 1991, s. 17) obě tyto metody se snaží zhustit vstupní informaci v datech do nových proměnných (pracují na identifikaci a eliminaci redundance informace obsažené v proměnných), dle kterých je pak daný soubor jednotek popsán úsporněji a syntetičtěji. V tomto procesu jsou dle užité metody identifikovány komponenty či faktory, jejichž menší počet nahrazuje větší počet vstupních proměnných, a to s úmyslem co nejmenší ztráty informace. Rozdíl mezi metodou hlavních komponent a faktorovou analýzou spočívá v tom, s jakým druhem variability metody pracují. Heřmanová uvádí (Heřmanová, 1991, s. 18), že komponentní analýza pracuje s podprostorem, ve kterém je nahromaděna převážná část celkové variability, kdežto faktorová analýza pracuje s podprostorem, ve kterém je obsažena převážná část společné variability proměnných. Faktorová analýza pak rozděluje celkový rozptyl na jedinečné a společné faktory a ignoruje díky specifičnost proměnnou, která výrazně nekoreluje s žádnou z dalších proměnných (Heřmanová, 1991, s. 18).

Hendl uvádí tři základní cíle faktorové analýzy (Hendl, 2009, s. 505):

1. Analyzovat korelace většího množství proměnných tím, že se více proměnných shlukuje tak, že většina proměnných v jednom shluku spolu silně koreluje. Proměnné z různých shluků mezi sebou naopak korelovat nemají. Shluk proměnných je charakteristický pro danou faktorovou proměnnou.
2. Interpretovat faktory podle toho, jaké proměnné obsahuje příslušný shluk.
3. Shrnout variabilitu proměnných pomocí několika málo faktorů.

Hendl upozorňuje (Hendl, 2009, s. 507), že řešení získané faktorovou analýzou není jednoznačné, proto doporučuje přistoupit k faktorové rotaci, jejímž cílem je získat interpretovatelné faktory. V praxi dojde k tomu, že nové faktorové zátěže nabývají hodnot blízkých nule nebo jedné, příslušná proměnná bude tedy korelovat více jen s některými faktory. Přičemž faktorové zátěže udávají, jakou část variability příslušné proměnné vysvětluje nalezený faktor. Dle záměru výzkumníka lze využít buď ortogonální rotaci, která zachová nekorelované jednotlivé faktory, anebo rotaci neortogonální, při níž budou jednotlivé faktory zkorelovány. Hendl jako jednu z nejznámějších metod ortogonální rotace uvádí (Hendl, 2009, s. 508) rotaci Varimax, jakožto metodu, která minimalizuje počet proměnných, jež mají vysoké zátěže s každým společným faktorem. Tato metoda rotace bude využita i v této práci.

Důležité je také věnovat pozornost charakteru dat a zaměřit se na otestování, zda jsou data pro faktorovou analýzu vůbec vhodná. K tomuto účelu se používá KMO míry (Kaiser-Meyer-Olkinova míra) a Bartlettův test sféricity. Obě dvě kritéria testují dostatečnou zkorelovanost zkoumaných proměnných. KMO míra může nabývat hodnot od 0 do 1, přičemž hodnoty vyšší než 0,6 či 0,5 se považují za přijatelné pro provedení faktorové analýzy. Bartlettův test testuje nulovou hypotézu o tom, že mezi sebou proměnné nezávisejí. V této práci bude využito obou těchto přístupů ke zhodnocení vhodnosti dat pro faktorovou analýzu.

Volba počtu faktorů probíhá často na základě Kaiserova pravidla, které pracuje jen s faktory, které mají vlastní číslo vyšší než 1. Vlastní hodnota či číslo je takové číslo, které ve faktorové analýze udává pro daný faktor, kolik vysvětluje variability ze systému proměnných, jež sledujeme (Hendl, 2009, s. 508).

K identifikaci liberální moderní či spíše konzervativní orientace respondentů v evropských zemích bude v této části práce využito faktorové analýzy, pomocí níž budou nalezeny faktory, které budou reprezentovat jakési latentní proměnné skryté za daty. Bude analyzována baterie výroků zařazená do šetření EVS v roce 2008, kterou lze pojímat tak, jako baterii zkoumající liberální či konzervativní orientaci respondenta.[14] Pro jednotlivé extrahované faktory pak budou vytvořeny průměrové indexy, které umožní srovnávat rozdílnost postoje u jednotlivých faktorů dle analyzovaných kategorií, tedy dle věku, vzdělání, velikostní kategorie obce a rodinného stavu. Průměrový index bude spočítán z odpovědí respondenta, a to u výroků, které se objevují v příslušném faktoru. Výpočet bude prováděn z nejméně dvou platných hodnot odpovědí. Takto utvořený index bude kardinální proměnnou, která bude nabývat hodnot od jedné do pěti. Před konstrukcí jednotlivých indexů bude zkoumána reliabilita utvářené škály, a to prostřednictvím Cronbachovo alfa. Jak uvádí Soukup (Soukup, 2013), pokud chceme z několika položek konstruovat souhrnnou škálu (průměrovou či aditivní) měla by být její tvorba smysluplná, položky by měly měřit společný konstrukt a k tomuto účelu bývá často využíváno právě Cronbachovo alfa. Cronbachovo alfa nabývá hodnot od nuly do jedné, přičemž za uspokojivé hodnoty lze považovat hodnoty vyšší jak 0,6 případně 0,5 (pokud Cronbachovo alfa nabyde této či vyšší hodnoty je smysluplné ze zkoumaných položek vytvořit novou škálu). K identifikaci rozdílů dle výše uvedených kategorií bude využito analýzy rozptylu, ANOVA (v tomto případě bude její jednofaktorová alternativa). Tato analýza umožní srovnat, jak se liší jednotlivé skupiny u nezávisle proměnné dle závisle proměnné. Nezávisle proměnnou zde bude představovat vybraná kategorie a závislou příslušní index vytvořený z nalezeného faktoru. Mezi předpoklady analýzy ANOVA patří nezávislost pozorování, normální rozložení závisle proměnné a rovnost rozptylů. Nezávislost pozorování bude předpokládána, stejně jako předpoklad normality, jelikož je velice pravděpodobné, z důvodu velikosti výběru, že je tento předpoklad robustní. Rovnost rozptylů je testována v rámci výpočetního algoritmu analýzy rozptylu, tudíž bude v průběhu komentování výsledků jednotlivých analýz upozorněno na případný problém s tímto předpokladem. Hendl uvádí (Hendl, 2009, s. 350), že nulová hypotéza zní, že všechny průměry v jednotlivých populacích jsou stejné, alternativní hypotézou tedy potom je, že ne všechny průměry jsou stejné. Rozhodnutí o přijetí či zamítnutí nulové hypotézy se provádí na základě zhodnocení hodnoty F-statistiky a její signifikance. ANOVA umožní identifikovat nejen to, že jsou či nejsou nalezeny rozdíly mezi danými průměry, ale také pomocí tzv. Post-hoc testů určit, mezi kterými kategoriemi se tyto rozdíly realizují. Této možnosti bude využito i v tomto

[14] Faktorová analýza bude provedena na této pětibodové škále, a to s vědomím, že by byla pro tuto analýzu vhodnější data s delší škálou, nicméně v literatuře lze nalézt aplikaci faktorové analýzy i na tomto typu škál (viz. Paloncyová, 2009)

případě, a to pomocí Bonferoniho testu, který je jedním z mnoha testů, které se používají k tomuto mnohonásobnému srovnání. [15]

Binární logistická regrese

Pro případy, kdy je závislá proměnná binárního typu lze použít metodu binární logistické regrese. Podobně jako jiné typy regrese, binární logistická regrese slouží k odhadnutí modelu mezi závislou proměnnou a skupinou nezávislých proměnných. Nezávisle proměnné mohou být různého typu, spojité i kategorizované. Jak uvádí Řeháková (Řeháková, 2000, s. 476), binární logistická regrese pracuje na základě klasifikace případů do dvou kategorií, které tvoří závislou proměnnou, a to na základě skupiny nezávislých proměnných, jedná se tedy o problém predikce pravděpodobnosti v tom smyslu, že případ patří do jedné kategorie závisle proměnné. Logistická regrese pracuje s pojmem šance. Šance vyjadřuje poměr pravděpodobnosti, že událost nastala ku pravděpodobnosti, že daná událost nenastala. Důležitým výstupem binární logistické regrese pak je poměr šancí Exp(B), který vzniká podílem dvou šancí. Poměr šancí pak udává skutečně podíl šancí výskytu (rizika výskytu) pro dvě různé hodnoty nezávisle proměnných. Z hlediska interpretace poměru šancí je důležité stanovení referenčních kategorií pro každou nezávisle proměnnou. Poměr šancí pak udává převahu zkoumaného jevu vzhledem k referenční kategorii, a to za předpokladu, že se hodnoty ostatních nezávislých proměnných nezmění.

V této práci bude věnována důkladnější pozornost diferenciaci postoje dle jednotlivých kategorií, a to prostřednictvím právě binární logistické regrese (součást sedmé kapitoly této práce). Tato metoda umožní kvantifikovat rozdíly v postoji mezi jednotlivými kategoriemi, a to prostřednictvím poměru šancí. Tímto bude rozšířena část práce zabývající se analýzou v kontingenčních tabulkách a vývojem v čase. V rámci této analýzy již byly naznačeny některé rozdíly mezi jednotlivými kategoriemi charakteristik respondentů, zde budou tyto rozdíly kvantifikovány. Pozornost bude zaměřena již pouze na současnou situaci, kterou je v rámci European Values Study zachytit rokem 2008. Byly vybrány tři výroky, u nichž bude v jednotlivých zemích modelován souhlas s daným výrokem v roce 2008. Jedná se o následující výroky:

1. „*Mít děti je zodpovědnost vůči společnosti*“, tato otázka byla zařazena do šetření v roce 2008, tudíž není dostupné srovnání v čase, respondenti mohli vyjádřit svůj postoj na pětibodové škále: „*rozhodně souhlasím*“, „*souhlasím*“, „*ani souhlas ani nesouhlas*“, „*nesouhlasím*“, „*rozhodně nesouhlasím*“
2. Pouze v roce 2008 byl zkoumán názor respondentů k tomuto výroku: „*Je v pořádku, když dva lidé žijí spolu, aniž by byli sezdáni*“. Svůj názor respondenti vyjadřovali opět na škále „*rozhodně souhlasím*“, „*souhlasím*“, „*ani souhlas ani nesouhlas*“, „*nesouhlasím*“, „*rozhodně nesouhlasím*“

[15] Výsledky ANOVA testů jsou zobrazeny v podobě výsledků post-hoc Bonferoniho testu. V případě jednotlivých zemí jsou uvedeny signifikance mezi jednotlivými testovanými kategoriemi, které určují odlišnost či shodnost testovaných průměrů. Skutečné hodnoty průměrů v jednotlivých skupinách jsou pak uvedeny v samostatných tabulkách.

3. „*Souhlasíte nebo nesouhlasíte s následujícím výrokem? Manželství je zastaralá instituce*“ Respondenti měli možnost odpovídat: „*souhlasím*“ a „*nesouhlasím*“

Jak bylo výše uvedeno, bude modelován souhlas s daným výrokem (souhlas=1, nesouhlas=0). V případě prvního výroku souhlas tvoří respondenti, kteří odpověděli „souhlasím“, v případě druhého výroku respondenti, kteří odpověděli „rozhodně souhlasím“ a „souhlasím“ a v případě třetího výroku opět respondenti, kteří odpověděli „rozhodně souhlasím“ a „souhlasím“. Postoj takto zakódovaný do podoby binární proměnné bude tvořit závislou proměnnou a prediktory, nezávisle proměnné v modelu budou tvořit charakteristiky vzdělání, věku, velikostní kategorie obce a také rodinný stav respondenta. Jako referenční kategorie byla v případě velikostní kategorie obce zvolena největší velikostní kategorie s více než 500 000 obyvatel. V případě rodinného stavu jsou referenční kategorií svobodní, z hlediska věku jsou to nejstarší respondenti v kategorii 60 a více let a v případě vzdělání jsou to nejvíce vzdělaní respondenti z kategorie 24 +, jejichž vzdělání by mělo odpovídat vysokoškolskému vzdělání.

3.3 Zdroje dat

Jelikož je cílem práce zachytit změnu reprodukčního chování pomocí jednotlivých států jako reprezentantů geografických regionů prakticky v celé Evropě, je nutné se zaměřit na delší časové období. A to zvláště z toho důvodu, že první projevy změn v severozápadní Evropě a Evropě východní či střední dělilo více než dvacet pět let. Jelikož je důraz kladen na zachycení změn ve své komplexnosti, bylo časové období zvoleno následovně. K tomu, aby bylo možné zachytit úrovně přecházející transformaci v severní a západní Evropě, je nutné se zaměřit na období před rokem 1965. Zároveň je nutné zhodnotit úrovně vybraných ukazatelů reprodukčního chování v současnosti. Proto bylo zkoumané období ohraničeno rokem 1960 a rokem 2010 či 2011 ve většině případů. Při analýze takto dlouhého období bylo často naráženo na nedostupnost některých dat, proto bylo v některých případech zkoumané období zkracováno.

V části práce věnované demografickému vývoji v jednotlivých zemích bylo využito zvláště dat poskytovaných Council of Europe (většina čerpána z Demographic Yearbook pro příslušné roky). Tato data byla dostupná do roku 2003, proto vznikla u některých ukazatelů potřeba doplnit stávající časovou řadu. V případě nalezení srovnatelných údajů byly takto neúplné časové řady doplňovány. Některá chybějící data byla doplňována z příslušných statistických úřadů vybraných zemí: Eesti Statistika (Estonský statistický úřad) nebo Český statistický úřad nebo z dat EUROSTATu. Problém s dostupností dat se vyskytl zvláště v případě úhrnné prvosňatečnosti žen, průměrného věku při prvním sňatku žen a také úhrnné rozvodovosti. V tomto případě pokud byla nalezena srovnatelná data, tak byla časová řada doplněna, v opačném případě jsou u některých zemí data dostupná jen do zmiňovaného roku 2003. Nedostupnost některých současnějších dat by s největší pravděpodobností neměla způsobovat problémy, jelikož se pomocí dat z předcházejícího období podařily zachytit cesty vývoje jednotlivých demografických ukazatelů, což je důležité pro posouzení průběhu druhého

demografického přechodu. Míry plodnosti dle věku žen byly získány z Human Fertility Database a data zachycující procenta žen užívajících vybraný druh antikoncepce byla získána z United Nations Statistics Division (UNSD). Některá data týkající se nizozemské populace byla převzata z mé bakalářské práce. Tato data mi ochotně poskytl Dr. Gijs Beets z Netherlands interdisciplinary demographic institute.

V části věnované hodnotovým orientacím jsou využita data z dvou mezinárodních komparativních šetření, a to European Values Study (EVS). Ze šetření European Values Study pochází téměř všechna použitá data. Dále jsou využita data z International Social Survey Programme (ISSP), a to k určení podílu respondentů žijících v nesezdaném soužití ve vybraných zemích. Nyní budou obě šetření přiblížena, co se týče jejich zaměření, dostupnosti, výběru vzorku populace a dalších charakteristik.

European Values Study (EVS, Evropská studie hodnot) je mezinárodní longitudinální komparativní výzkum, který se zabývá zkoumáním hodnot evropských populací již od počátku osmdesátých let (iniciace projektu proběhla na konci sedmdesátých let). Krejčí upozorňuje (Krejčí, 2006, s. 151) na důležitost a i poptávku po mezinárodních srovnáních z hlediska kvantitativních výzkumů, nicméně tento požadavek dlouho narážel na vysoké technologické, organizační a finanční nároky, výzkumníci se tedy museli spokojit s daty z oficiálních statistik. Spolu s rozvojem nových technologií se první velké mezinárodní komparativní výzkumy objevují v šedesátých letech dvacátého století. V tomto kontextu vyniká jedinečnost projektu European Values Study, který může nabídnout srovnatelná data z období osmdesátých let do současnosti. „*Jedná se o unikátní výzkumný projekt týkající se toho, jak Evropané smýšlí o životě, rodině, práci, náboženství, politice a společnosti*“ (http://www.europeanvaluesstudy.eu/evs/about-evs/) V počátcích projektu se na jeho uskutečnění podíleli takové osobnosti jako je Ronald Inglehart, jemuž byla věnována část teoretické části této práce, nebo také Elisabeth Noelle-Neumann, významná socioložka a filozofka.

Výzkum prozatím proběhl ve čtyřech vlnách. První vlna se uskutečnila na počátku osmdesátých let, ve většině zemí v roce 1981, šetření se zúčastnilo 10 evropských zemí, mezi něž patřily Skandinávské země, Velká Británie, Francie, Itálie a další. Šetření se opakuje každých devět let a množství zemí zapojených do projektu se rozrůstá. V devadesátých letech se uskutečnila druhá vlna šetření (šetření probíhalo zvláště v roce 1990), do kterého se již zapojují postkomunistické země včetně České republiky. Třetí vlna proběhla ve většině zemí v roce 1999 a počet zemí zapojených do šetření se opět rozrostl, čtvrtá vlna se uskutečnila v roce 2008 a zkoumáno bylo již 47 evropských zemí a v nich přes 70 tisíc respondentů (http://www.europeanvaluesstudy.eu/evs/about-evs/). Daty z tohoto šetření tedy bude možné postihnout vývoj hodnotových orientací ve vybraných zemí pro tuto práci od druhé vlny uskutečněné v roce 1990. Data za nizozemskou populaci jsou dostupná již z roku 1981, ale při neexistenci dat za srovnatelné období v ostatních zkoumaných zemí, nebudou tato data dále analyzována.

Tab. 5 – Přehled dosud uskutečněných vln šetření European Values Study a dostupnost dat pro participující země

Země	1981	1990	1999	2008
Belgie	1981	1990	1999	2009
Dánsko	1981	1990	1999	2008
Francie	1981	1990	1999	2008
Německo	1981	1990	1999	2008/2009
Velká Británie	1981	1990	1999	2009/2010
Island	1984	1990	1999	2009/2010
Irsko	1981	1990	2000	2008
Itálie	1981	1990	1999	2009
Malta	1984	1991	1999	2008
Nizozemsko	1981	1990	1999	2008
Severní Irsko	1981	1990	1999	2008
Španělsko	1981	1990	1999	2008
Švédsko	1982	1990	2000	2009/2010
Norsko	1982	1990	-	2008
Rakousko	-	1990	1999	2008
Bulharsko	-	1991	1999	2008
Česká republika	-	1991	1999	2008
Estonsko	-	1990	1999	2008
Finsko	-	1990	2000	2008
Maďarsko	-	1991	1999	2008/2009
Lotyšsko	-	1990	1999	2008
Litva	-	1990	1999	2008
Polsko	-	1990	1999	2008
Portugalsko	-	1990	1999	2008
Rumunsko	-	1993	1999	2008
Slovensko	-	1991	1999	2008
Slovinsko	-	1992	1999	2008
Bělorusko	-	-	2000	2008
Chorvatsko	-	-	1999	2008
Řecko	-	-	1999	2008
Lucembursko	-	-	1999	2008
Rusko	-	-	1999	2008
Turecko	-	-	2001	2008/2009
Ukrajina	-	-	1999	2008
Albánie	-	-	-	2008
Arménie	-	-	-	2008
Ázerbájdžán	-	-	-	2008
Bosna a Hercegovina	-	-	-	2008
Kypr	-	-	-	2008
Severní Kypr	-	-	-	2008
Gruzie	-	-	-	2008
Kosovo	-	-	-	2008
Makedonie	-	-	-	2008
Moldávie	-	-	-	2008
Černá Hora	-	-	-	2008
Srbsko	-	-	-	2008
Švýcarsko	-	-	-	2008

Zdroj dat: http://www.europeanvaluesstudy.eu/

Výše zmiňovaná organizační náročnost šetření je v tomto projektu řešena ustavením jednotlivých týmů, které se starají o oblasti spojené s realizací výzkumu (tým zajišťující finanční prostředky, tým zaměřený na teorii či metodologii šetření a další). Z hlediska této práce je důležité zmínit práci teoretického a metodologického týmu. Tým zaměřený na teorii se specializuje zvláště na kritické zhodnocení dosud využitých dotazníků, spolu s tím připravuje nové otázky a také navrhuje vyřazení některých otázek ze šetření (http://www.europeanvaluesstudy.eu/evs/about-evs/organisation/theorygroup/). Tým zaměřený na metodologii se pak snaží zajistit srovnatelnost otázek zařazených do dotazníku jak v čase, tak v jednotlivých zemích, jejím úkolem je zajistit kvalitu dat, a to tak, že dohlíží na sběr dat, čištění dat a také jejich analýzu (http://www.europeanvaluesstudy.eu/evs/about-evs/organisation/methodologygroup/).

Sběr dat je prováděn pomocí standardizovaného dotazníku, tento dotazník je vytvářen v anglickém jazyce a poté překládán do národních jazyků jednotlivých zemí. Samotný sběr dat směřuje k získání reprezentativního vzorku dospělé populace, přičemž je k tomuto využíván vícestupňový nebo stratifikovaný náhodný výběr, a to ve většině případů. Při sběru dat jsou tedy respektovány pravděpodobnostní postupy, při nichž jsou využívány opakované návštěvy respondentů při jejich nezastižení (Rabušic, Petrová, Kafková, 2010, s. 7).

Jednotlivé vlny šetření byly koncentrovány okolo roku 1990, 1999 a 2008. Nicméně v některých zemích se šetření konalo později než v tomto roce, například v České republice proběhlo první šetření v roce 1991, dále v Estonsku druhé šetření proběhlo v roce 2000 a ve Finsku třetí šetření proběhlo v roce 2009. Ostatní šetření ve vybraných zemích proběhly v roce, kterými jsou nazvány jednotlivé vlny. I v této práci budou používány roky, které jsou běžné při pojmenovávání jednotlivých vln.

Dále jsou využita data z mezinárodního šetření ISSP (International Social Survey Programme), která umožňují zachytit procento respondentů žijících v nesezdaném soužití. Tento mezinárodní výzkumný projekt byl poprvé uskutečněn v roce 1983, přičemž se každý rok, kdy se uskuteční, zaměřuje na jiné téma spojené s postoji obyvatel různých zemí. Nizozemsko se modulu, jež je zaměřen na téma rodiny, zúčastnilo již v roce 1988. V roce 1994 se ve stejnojmenném modulu k Nizozemsku přidává ještě Česká republika. Tyto dva první výzkumy ještě neumožňují zjistit informaci o respondentech žijících v nesezdaném soužití, alespoň v případě těchto zemí. Tuto informaci lze zjistit z modulu uskutečněného v roce 2002, kdy již bylo ze zkoumaných zemí členem Nizozemsko, Portugalsko, Česká republika a Nizozemsko, tyto údaje tedy nebude možné srovnávat s další zkoumanou zemí, Estonskem. Nejnovější modul zaměřený na rodinu pochází z roku 2012, nicméně tato data nejsou prozatím přístupná.

3.3.1 Charakteristika výběrového souboru European Values Study

Tab. 6 – Velikost výběrových souborů v jednotlivých zemích v rámci uskutečněných vln šetření

	1990	1999	2008
Česká republika	2109	1908	1821
Estonsko	1008	1006	1518
Finsko	588	1038	1134
Nizozemsko	1017	1003	1554
Portugalsko	1185	1000	1553

Zdroj: European Values Study

Velikost výběrového souboru se v jednotlivých zemích ve většině pohybuje mezi 1000 až 2000 respondenty staršími 18ti let. Dále budou výběrové soubory v jednotlivých zemích charakterizovány dle zkoumaných charakteristik respondenta, tj. věku, velikostní kategorie obce, rodinného stavu a vzdělání. V tomto případě bude uvedeno složení souboru z hlediska počtu respondentů v jednotlivých kategoriích vymezených zkoumanou charakteristikou. Toto složení bude vyjádřeno také procentuálně, a to včetně chybějících hodnot. V případě chybějících hodnot bude uvedeno jejich procentuální zastoupení v celém výběrovém souboru a následně také procentuální složení souboru z hlediska platných hodnot. Uvedení složení z hlediska platných hodnot je důležité, jelikož z těchto hodnot vychází analýzy v další části práce. Jelikož jsou soubory vybírány tak, aby odpovídaly skutečnému rozložení populace, bude rovněž zhodnoceno rozložení zkoumaných charakteristik v příslušné populaci a také jeho případná změna.

Charakteristika výběrových souborů z hlediska rodinného stavu respondenta

Tab. 7 – Charakteristika výběrového souboru v České republice dle rodinného stavu v letech 1990, 1999 a 2008

	1990			1999			2008		
Rodinný stav	počet	% podíl	% podíl z PH	počet	% podíl	% podíl z PH	počet	% podíl	% podíl z PH
Ženatý/vdaná	1523	72,2	75,4	1207	63,3	63,9	850	46,7	47,3
Rozvedený/á	110	5,2	5,4	140	7,3	7,4	241	13,2	13,4
Ovdovělý/á	162	7,7	8,0	190	10,0	10,0	255	14,0	14,2
Svobodný/á	226	10,7	11,2	353	18,5	18,7	451	24,8	25,1
Celkem z platných hodnot	2021	95,8	100,0	1890	99,1	100,0	1797	98,7	100,0
Chybějící hodnoty	88	4,2		18	0,9		24	1,3	
Celkem včetně chybějících hodnot	2109	100,0		1908	100,0		1821	100,0	

Poznámky: Zkratka „PH“ znamená platné hodnoty

Zdroj dat: European Values Study

Z hlediska rodinného stavu je v českém výběrovém souboru nejvíce zastoupena kategorie respondentů žijících v manželství, i když je možné v průběhu času zaznamenávat snižování počtu těchto osob, přičemž lze vysledovat kompenzaci tohoto snížení v nárůstu především v kategorii svobodných respondentů. Ve všech sledovaných letech lze nejmenší zastoupení zaznamenat u ovdovělých a rozvedených. Rodinný stav se v šetření v roce 1990 nepodařilo

zjistit u 4,2 % respondentů. V ostatních letech se chybějící hodnoty pohybovaly okolo jednoho procenta.

Tab. 8 – Charakteristika výběrového souboru v Estonsku dle rodinného stavu v letech 1990, 1999 a 2008

	1990			1999			2008		
Rodinný stav	počet	% podíl	% podíl z PH	počet	% podíl	% podíl z PH	počet	% podíl	% podíl z PH
Ženatý/vdaná	575	57,0	63,5	522	52,0	53,7	573	37,7	38,7
Rozvedený/á	78	7,7	8,6	90	9,0	9,3	203	13,4	13,7
Ovdovělý/á	69	6,8	7,6	111	11,0	11,4	275	18,1	18,6
Svobodný/á	184	18,3	20,3	250	24,9	25,7	430	28,3	29,0
Celkem z platných hodnot	906	89,9	100,0	974	96,9	100,0	1481	97,6	100,0
Chybějící hodnoty	102	10,1		31	3,1		37	2,4	
Celkem včetně chybějících hodnot	1008	100,0		1005	100,0		1518	100,0	

Poznámky: Zkratka „PH“ znamená platné hodnoty

Zdroj dat: European Values Study

V případě rodinného stavu lze v Estonsku zaznamenat ve všech sledovaných letech největší podíl respondentů žijících v manželství ve zkoumaných souborech. V průběhu času je patrný nárůst zastoupení svobodných respondentů. Nejnižší zastoupení, stejně jako v ostatních zemích, lze zaznamenat u rozvedených a ovdovělých. V roce 1999 a 2008 je zastoupení rozvedených v estonské populaci nižší než zastoupení ovdovělých. Co se týče procenta chybějících hodnot, tak lze v roce 1990 zaznamenat poměrně vysoké procento nezjištěného rodinného stavu, a to 10 %. V ostatních letech se v Estonsku podařilo zachytit rodinný stav u většího počtu respondentů, procento chybějících hodnot se pohybovalo mezi dvěma až třemi procenty.

Tab. 9 – Charakteristika výběrového souboru ve Finsku dle rodinného stavu v letech 1990, 1999 a 2008

	1990			1999			2008		
Rodinný stav	počet	% podíl	% podíl z PH	počet	% podíl	% podíl z PH	počet	% podíl	% podíl z PH
Ženatý/vdaná	408	69,4	77,9	463	44,6	53,3	603	53,2	55,3
Rozvedený/á	22	3,7	4,2	134	12,9	15,4	129	11,4	11,8
Ovdovělý/á	24	4,1	4,6	92	8,8	10,5	36	3,2	3,3
Svobodný/á	70	11,9	13,4	181	17,5	20,8	323	28,5	29,6
Celkem z platných hodnot	524	89,1	100,0	870	83,8	100,0	1091	96,2	100,0
Chybějící hodnoty	64	10,9		168	16,2		43	3,8	
Celkem včetně chybějících hodnot	588	100,0		1038	100,0		1134	100,0	

Poznámky: Zkratka „PH“ znamená platné hodnoty

Zdroj dat: European Values Study

Ve Finsku dle rodinného stavu lze nejčetnější výskyt zaznamenat u respondentů žijících v manželství a také svobodných. Naopak nejnižší výskyt je možné zaznamenat u ovdovělých v průběhu všech uskutečněných vln šetření. Ve srovnání s ostatními zeměmi se ve Finsku podařilo zachytit rodinný stav u nejmenšího počtu respondentů. Svědčí o tom poměrně vysoká procenta chybějících hodnot. Tyto vyšší procentuální zastoupení chybějících hodnot (zvláště

v roce 1999, 16 %) je způsobeno tím, že ve Finsku byly na rozdíl od ostatních zemí zkoumány další kategorie rodinného stavu nad rámec základních kategorií rodinného stavu běžných v rámci European Values Study. Respondenty z těchto kategorií nebylo možné jasně přiřadit k některé z kategorií ženatý/vdaná, rozvedený/á, ovdovělý/á, svobodný/á, proto byly z této analýzy vyřazeny a způsobují zde tedy vyšší procento chybějících hodnot.

Tab. 10 – Charakteristika výběrového souboru v Nizozemsku dle rodinného stavu v letech 1990, 1999 a 2008

	1990			1999			2008		
Rodinný stav	počet	% podíl	% podíl z PH	počet	% podíl	% podíl z PH	počet	% podíl	% podíl z PH
Ženatý/vdaná	546	53,7	58,1	499	49,7	51,0	898	57,8	62,9
Rozvedený/á	52	5,1	5,5	76	7,5	7,7	89	5,7	6,2
Ovdovělý/á	100	9,8	10,6	82	8,2	8,4	193	12,4	13,5
Svobodný/á	243	23,9	25,8	322	32,1	32,9	247	15,9	17,3
Celkem z platných hodnot	940	92,4	100,0	978	97,6	100,0	1427	91,8	100,0
Chybějící hodnoty	77	7,6		24	2,4		127	8,2	
Celkem včetně chybějících hodnot	1017	100,0		1002	100,0		1554	100,0	

Poznámky: Zkratka „PH“ znamená platné hodnoty

Zdroj dat: European Values Study

V Nizozemsku lze v průběhu let zaznamenat rovněž nejčetnější zastoupení žijících v manželství a také svobodných. Nejméně zastoupenou skupinou jsou v Nizozemsku rozvedení, a to ve všech sledovaných letech. Co se týče chybějících hodnot, tak se v roce 1990 a 2008 nepodařilo rodinný stav zachytit u 8 % respondentů. V roce 1999 bylo procento chybějících hodnot nízké, 2,4 %.

Tab. 11 – Charakteristika výběrového souboru v Portugalsku dle rodinného stavu v letech 1990, 1999 a 2008

	1990			1999			2008		
Rodinný stav	počet	% podíl	% podíl z PH	počet	% podíl	% podíl z PH	počet	% podíl	% podíl z PH
Ženatý/vdaná	670	56,6	58,5	635	63,5	64,1	924	59,5	60,4
Rozvedený/á	44	3,7	3,8	36	3,6	3,6	94	6,1	6,1
Ovdovělý/á	85	7,2	7,4	108	10,8	10,6	226	14,6	14,8
Svobodný/á	346	29,2	30,2	211	21,1	21,3	285	18,4	18,6
Celkem z platných hodnot	1145	96,7	100,0	990	99,0	100,0	1529	98,5	100,0
Chybějící hodnoty	40	3,3		10	1,0		24	1,5	
Celkem včetně chybějících hodnot	1185	100,0		1000	100,0		1553	100,0	

Poznámky: Zkratka „PH“ znamená platné hodnoty

Zdroj dat: European Values Study

V Portugalsku bylo v průběhu času zaznamenáno obdobné rozložení souboru dle rodinného stavu jako v ostatních zemích. Nejčetnější zastoupení u žijících v manželství a svobodných a naopak nejnižší u rozvedených. Procento chybějících hodnot bylo v průběhu času velmi nízké, pohybovalo se pod třemi procenty. V roce 1999 a 2008 se dokonce blížilo jednomu procentu.

Charakteristika výběrových souborů z hlediska věku respondenta

Tab. 12 – Charakteristika výběrového souboru v České republice dle věku respondenta v letech 1990, 1999 a 2008

	1990			1999			2008		
Věková kategorie	počet	% podíl	% podíl z PH	počet	% podíl	% podíl z PH	počet	% podíl	% podíl z PH
18–29 let	432	20,5	20,5	423	22,2	22,3	350	19,2	19,5
30–44 let	694	32,9	32,9	521	27,3	27,4	440	24,2	24,5
45–59 let	531	25,2	25,2	503	26,4	26,5	443	24,3	24,7
60+ let	451	21,4	21,4	453	23,8	23,9	560	30,8	31,2
Celkem z platných hodnot	2108	100,0	100,0	1901	99,7	100,0	1793	98,5	100,0
Chybějící hodnoty	1	0		7	0,3		28	1,5	
Celkem včetně chybějících hodnot	2109	100,0		1908	100,0		1821	100,0	

Poznámky: Zkratka „PH“ znamená platné hodnoty

Zdroj dat: European Values Study

Věkové složení souboru v České republice v roce 1990 ukazuje nejčetnější zastoupení věkové kategorie 30–44 let. Naopak nejméně zastoupeny jsou nejmladší a nejstarší kategorie respondentů. V roce 1999 byla věková struktura výběrového souboru obdobná jako v roce 1990. V roce 2008 je nejvíce zastoupenou kategorií skupina nejstarších respondentů, naopak nejméně zastoupeni jsou respondenti z nejmladší věkové kategorie. Jelikož je věk charakteristikou, která je velmi důležitá pro šetření typu European Values Study, je zde možné nalézt velmi nízká procenta chybějících hodnot. V roce 1990 se v České republice nepodařilo zjistit údaje o věku jen u jednoho respondenta. V roce 1999 u 7 respondentů a v roce 2008 bylo zaznamenáno nejvyšší procento chybějících hodnot, a to 1,5 %, což představovalo 28 respondentů.

Tab. 13 – Charakteristika výběrového souboru v Estonsku dle věku respondenta v letech 1990, 1999 a 2008

	1990			1999			2008		
Věková kategorie	počet	% podíl	% podíl z PH	počet	% podíl	% podíl z PH	počet	% podíl	% podíl z PH
18–29 let	249	24,7	25,6	227	22,6	22,6	266	17,5	17,5
30–44 let	344	34,1	35,4	284	18,3	28,3	336	22,1	22,1
45–59 let	249	24,7	25,6	239	23,8	23,8	392	25,8	25,8
60+ let	129	12,8	13,3	254	25,3	25,3	524	34,5	34,5
Celkem z platných hodnot	971	96,3	100,0	1005	100,0	100,0	1518	100,0	100,0
Chybějící hodnoty	37	3,7		0	0		0	0	
Celkem včetně chybějících hodnot	1008	100,0		1005	100,0		1518	100,0	

Poznámky: Zkratka „PH“ znamená platné hodnoty

Zdroj dat: European Values Study

V Estonsku stejně jako v České republice je ve výběrovém souboru v prvních dvou letech šetření zastoupena nejčetněji kategorie 30–44letých respondentů. V roce 2008 se však nejčetnější kategorií v šetření stává kategorie nejstarších respondentů, nejméně četnou pak nejmladší respondenti. Co se týče chybějících hodnot, tak se v roce 1999 a 2008 podařilo

zachytit věk u všech respondentů. V roce 1990 se nepodařilo věk zachytit u 37 respondentů, což představovalo 3,7 %.

Tab. 14 – Charakteristika výběrového souboru ve Finsku dle věku respondenta v letech 1990, 1999 a 2008

	1990			1999			2008		
Věková kategorie	počet	% podíl	% podíl z PH	počet	% podíl	% podíl z PH	počet	% podíl	% podíl z PH
18–29 let	115	19,6	19,6	212	20,4	21,0	170	15,0	15,0
30–44 let	295	50,2	50,2	274	26,4	27,1	326	28,7	28,7
45–59 let	98	16,7	16,7	277	26,7	27,4	378	33,3	33,3
60+ let	80	13,6	13,6	247	23,8	24,5	260	22,9	22,9
Celkem z platných hodnot	588	100,0	100,0	1011	97,4	100,0	1134	100,0	100,0
Chybějící hodnoty	0	0		27	2,6		0	0	
Celkem včetně chybějících hodnot	588	100,0		1038	100,0		1134	100,0	

Poznámky: Zkratka „PH“ znamená platné hodnoty

Zdroj dat: European Values Study

Ve finském souboru je v roce 1990 zastoupena nejčetněji kategorie respondentů ve věku 30–44 let, přičemž tvoří 50 % všech respondentů zahrnutých do souboru. Toto vysoké procento svědčí pravděpodobně o nadreprezentovanosti této věkové kategorie v souboru. V roce 1999 je nejčetněji zastoupena kategorie 30–44letých a také kategorie 45–59letých. V roce 2008 je struktura souboru obdobná jako v roce 1999, nejčetněji jsou zastoupeny dvě prostřední věkové kategorie. Co se týče chybějících hodnot, tak v roce 1990 a 2008 se podařilo údaje o věku zjistit u všech respondentů zahrnutých ve výběru. V roce 1999 se nepodařilo věk zjistit u 27 respondentů, kteří představují 2,6 % souboru.

Tab. 15 – Charakteristika výběrového souboru v Nizozemsku dle věku respondenta v letech 1990, 1999 a 2008

	1990			1999			2008		
Věková kategorie	počet	% podíl	% podíl z PH	počet	% podíl	% podíl z PH	počet	% podíl	% podíl z PH
18–29 let	271	26,6	26,6	210	20,9	21,0	108	6,9	7,0
30–44 let	310	30,5	30,5	309	30,9	30,9	366	23,6	23,6
45–59 let	205	20,2	20,2	250	25,0	25,0	413	26,6	26,6
60+ let	231	22,7	22,7	232	23,2	23,2	664	42,7	42,8
Celkem z platných hodnot	1017	100,0	100,0	1001	99,9	100,0	1551	99,8	100,0
Chybějící hodnoty	0	0		1	0,1		3	0,2	
Celkem včetně chybějících hodnot	1017	100,0		1002	100,0		1554	100,0	

Poznámky: Zkratka „PH“ znamená platné hodnoty

Zdroj dat: European Values Study

V Nizozemsku je v letech 1990 a 1999 zastoupena nejčetněji kategorie 30–44letých. V roce 2008 je nejvíce zastoupena kategorie nejstarších respondentů a naopak nejméně zastoupena kategorie nejmladších respondentů. Co se týče chybějících hodnot, tak byla v Nizozemku ve všech letech zaznamenána velmi nízká procenta. V roce 1990 se věk podařilo zjistit u všech

respondentů, v roce 1999 se věk nepodařilo zjistit jen u jednoho respondenta a v roce 2008 u třech respondentů.

Tab. 16 – Charakteristika výběrového souboru v Portugalsku dle věku respondenta v letech 1990, 1999 a 2008

	1990			1999			2008		
Věková kategorie	počet	% podíl	% podíl z PH	počet	% podíl	% podíl z PH	počet	% podíl	% podíl z PH
18–29 let	386	32,5	32,5	245	24,5	24,5	189	12,2	12,2
30–44 let	294	24,8	24,8	254	25,4	25,4	393	25,3	25,3
45–59 let	269	22,7	22,7	234	23,4	23,4	338	21,8	21,8
60+ let	237	20,0	20,0	267	26,7	26,7	633	40,8	40,8
Celkem z platných hodnot	1185	100,0	100,0	1000	100,0	100,0	1553	100,0	100,0
Chybějící hodnoty	0	0		0	0		0	0	
Celkem včetně chybějících hodnot	1185	100,0		1000	100,0		1553	100,0	

Poznámky: Zkratka „PH“ znamená platné hodnoty

Zdroj dat: European Values Study

V Portugalsku je jako v jediné ze zkoumaných zemí nejvíce zastoupenou kategorií v prvním roce šetření nejmladší věková kategorie respondentů. V dalším roce šetření je již nejvíce zastoupenou nejstarší věková kategorie a v roce 2008 je tomu stejně tak, jen tato kategorie získává na početnosti. V Portugalsku byla také zaznamenána nejnižší procenta chybějících hodnot. Ve všech sledovaných letech se podařilo zjistit údaje o věku u všech respondentů zařazených do výběru.

Charakteristika výběrových souborů z hlediska vzdělání respondenta

Tab. 17 – Charakteristika výběrového souboru v České republice dle vzdělání respondenta v letech 1990, 1999 a 2008

	1990			1999			2008		
Věk ukončení vzdělání	počet	% podíl	% podíl z PH	počet	% podíl	% podíl z PH	počet	% podíl	% podíl z PH
do 15 let	1341	63,6	63,8	758	39,7	39,7	148	8,1	10,1
16–19 let	433	20,5	20,6	755	39,6	39,6	922	50,6	62,8
20–23 let	214	10,1	10,2	224	11,7	11,7	187	10,3	12,7
24 + let	115	5,5	5,5	172	9,0	9,0	211	11,6	14,4
Celkem z platných hodnot	2103	99,7	100,0	1908	100,0	100,0	1468	80,6	100,0
Chybějící hodnoty	6	0,3		0			353	19,4	
Celkem včetně chybějících hodnot	2109	100,0		1908			1821	100,0	

Poznámky: Kategorie do patnácti let zachycuje respondenty s úplným a neúplným základním vzděláním. Kategorie 16–19 let by měla zachytit respondenty se středním vzděláním bez maturity a kategorie 20–23 let respondenty se střední školou s maturitou či vyšším odborným vzděláním. Poslední kategorií je 24 a více let, která by měla odrážet vysokoškolské vzdělání respondenta.
Zkratka „PH“ znamená platné hodnoty

Zdroj dat: European Values Study

V České republice byli v roce 1990 nejčetněji zastoupeni ve výběrovém souboru respondenti s nejnižším vzděláním. V dalším roce šetření je patrný nárůst respondentů se

vzděláním vyšším než je to nejnižší. V roce 2008 již není kategorie s nejnižším vzděláním tou nejčetněji zastoupenou, ale stává se jí kategorie 16–19 let, která zachycuje respondenty se středním vzděláním bez maturity. V letech 1990 a 1999 bylo procento chybějících hodnot velmi nízké, vzdělání se podařilo zachytit téměř u všech respondentů. Nicméně v roce 2008 bylo procento chybějících hodnot vysoké, a to 19,4 %.

Tab. 18 – Charakteristika výběrového souboru v Estonsku dle vzdělání respondenta v letech 1990, 1999 a 2008

	1990			1999			2008		
Věk ukončení vzdělání	počet	% podíl	% podíl z PH	počet	% podíl	% podíl z PH	počet	% podíl	% podíl z PH
do 15 let	68	6,7	6,8	72	7,2	7,2	124	8,2	8,4
16–19 let	440	43,7	43,7	408	40,6	40,6	658	43,3	44,7
20–23 let	264	26,2	26,2	290	28,9	28,9	423	27,9	28,7
24 + let	234	23,2	23,3	235	23,4	23,4	268	17,7	18,2
Celkem z platných hodnot	1006	99,8	100,0	1005	100,0	100,0	1473	97,0	100,0
Chybějící hodnoty	2	0,2		0	0		45	3,0	
Celkem včetně chybějících hodnot	1008	100,0		1005	100,0		1518	100,0	

Poznámky: Kategorie do patnácti let zachycuje respondenty s úplným a neúplným základním vzděláním. Kategorie 16–19 let by měla zachytit respondenty se středním vzděláním bez maturity a kategorie 20–23 let respondenty se střední školou s maturitou či vyšším odborným vzděláním. Poslední kategorií je 24 a více let, která by měla odrážet vysokoškolské vzdělání respondenta.
Zkratka „PH“ znamená platné hodnoty

Zdroj dat: European Values Study

V Estonsku je na rozdíl od České republiky zastoupena v roce 1990 kategorie respondentů 16–19 let, která by měla zachytit respondenty se středním vzděláním bez maturity. V roce 1999 a 2008 je struktura estonského výběrového souboru z hlediska vzdělání obdobná, nejsou zde tedy vidět výraznější posuny vzdělanostní struktury. V roce 1990 se vzdělání nepodařilo zjistit jen u dvou respondentů a v dalším roce šetření se vzdělání podařilo zjistit dokonce u všech respondentů. V roce 2008 bylo stejně jako v České republice zaznamenáno nejvyšší procento chybějících hodnot v případě vzdělání, a to 3 %.

Tab. 19 – Charakteristika výběrového souboru ve Finsku dle vzdělání respondenta v letech 1990, 1999 a 2008

	1990			1999			2008		
Věk ukončení vzdělání	počet	% podíl	% podíl z PH	počet	% podíl	% podíl z PH	počet	% podíl	% podíl z PH
do 15 let	84	14,3	14,3	224	21,5	21,5	53	4,7	5,1
16–19 let	178	30,3	30,4	340	32,7	32,7	241	21,3	23,0
20–23 let	133	22,6	22,7	187	18,0	18,0	257	22,7	24,6
24 + let	191	32,5	32,6	288	27,7	27,7	495	43,7	47,3
Celkem z platných hodnot	586	99,7	100,0	1038	100,0	100,0	1046	92,2	100,0
Chybějící hodnoty	2	0,3		0	0,0		88	7,8	
Celkem včetně chybějících hodnot	588	100,0		1038	100,0		1134	100,0	

Poznámky: Kategorie do patnácti let zachycuje respondenty s úplným a neúplným základním vzděláním. Kategorie 16 – 19 let by měla zachytit respondenty se středním vzděláním bez maturity a kategorie 20 – 23 let respondenty se střední školou s maturitou či vyšším odborným vzděláním. Poslední kategorií je 24 a více let, která by měla odrážet vysokoškolské vzdělání respondenta.
Zkratka „PH“ znamená platné hodnoty

Zdroj dat: European Values Study

Ve finském výběrovém souboru je nejvíce zastoupenou kategorií vzdělání v roce 1990 kategorie respondentů s nejvyšším vzděláním, tj. vzděláním vysokoškolským. V roce 1999 je naopak nejvíce zastoupenou kategorií kategorie 16–19 let, tj. kategorie respondentů se středním vzděláním bez maturity. V roce 2008 je stejně jako v roce 1990 nejčetněji zastoupena kategorie respondentů s vysokoškolským vzděláním. Co se týče chybějících hodnot, tak stejně jako ve většině ostatních zemí, se nejvíce údajů o vzdělání respondenta nepodařilo zachytit v roce 2008 (7,8 %). V roce 1999 se podařilo zachytit vzdělání u všech respondentů a v roce 1990 se nepodařilo vzdělání zjistit jen u dvou respondentů.

Tab. 20 – Charakteristika výběrového souboru v Nizozemsku dle vzdělání respondenta v letech 1990, 1999 a 2008

	1990			1999			2008		
Věk ukončení vzdělání	počet	% podíl	% podíl z PH	počet	% podíl	% podíl z PH	počet	% podíl	% podíl z PH
do 15 let	257	25,2	25,4	154	15,3	15,3	345	22,2	22,4
16–19 let	376	37,0	37,2	357	25,6	25,6	573	36,9	37,2
20–23 let	215	21,1	21,3	250	24,9	24,9	354	22,8	23,0
24 + let	163	16,0	16,1	241	24,1	24,1	269	17,3	17,5
Celkem z platných hodnot	1011	99,4	100,0	1002	100,0	100,0	1541	99,2	100,0
Chybějící hodnoty	6	0,6		0			13	0,8	
Celkem včetně chybějících hodnot	1017	100,0		1002			1554	100,0	

Poznámky: Kategorie do patnácti let zachycuje respondenty s úplným a neúplným základním vzděláním. Kategorie 16–19 let by měla zachytit respondenty se středním vzděláním bez maturity a kategorie 20–23 let respondenty se střední školou s maturitou či vyšším odborným vzděláním. Poslední kategorií je 24 a více let, která by měla odrážet vysokoškolské vzdělání respondenta.
Zkratka „PH“ znamená platné hodnoty

Zdroj dat: European Values Study

V Nizozemsku je v roce 1990 nejčetněji zastoupena kategorie respondentů se středním vzděláním bez maturity, stejně tak v roce 1999 a 2008. V Nizozemsku se celkově podařilo zachytit vzdělání u největšího procenta respondentů ve všech sledovaných zemí. V roce 1990 se nepodařilo vzdělání zjistit u šesti respondentů. V roce 1999 bylo vzdělání zjištěno u všech respondentů zařazených do výběru a v roce 2008 nebylo zjištěno u 13ti respondentů.

Tab. 21 – Charakteristika výběrového souboru v Portugalsku dle vzdělání respondenta v letech 1990, 1999 a 2008

	1990			1999			2008		
Věk ukončení vzdělání	počet	% podíl	% podíl z PH	počet	% podíl	% podíl z PH	počet	% podíl	% podíl z PH
do 15 let	767	64,7	64,7	765	76,5	76,5	966	62,2	65,7
16–19 let	182	15,4	15,4	100	10,0	10,0	289	18,6	19,6
20–23 let	129	10,9	10,9	63	6,3	6,3	139	9,0	9,4
24 + let	107	9,0	9,0	71	7,1	7,1	77	5,0	5,2
Celkem z platných hodnot	1185	100,0	100,0	1000	100,0	100,0	1471	94,7	100,0
Chybějící hodnoty	0			0			82	5,3	
Celkem včetně chybějících hodnot	1185			1000			1535	100,0	

Poznámky: Kategorie do patnácti let zachycuje respondenty s úplným a neúplným základním vzděláním. Kategorie 16–19 let by měla zachytit respondenty se středním vzděláním bez maturity a kategorie 20–23 let respondenty se střední školou s maturitou či vyšším odborným vzděláním. Poslední kategorií je 24 a více let, která by měla odrážet vysokoškolské vzdělání respondenta.
Zkratka „PH“ znamená platné hodnoty

Zdroj dat: European Values Study

V Portugalsku je v roce 1990, 1999 i 2008 nejčetnější kategorií jasně kategorie nejméně vzdělaných respondentů. Z hlediska této vzdělanostní struktury výběrového souboru je zřejmé, že v Portugalsku je posun vzdělanostní struktury směrem k více vzdělaným jedincům na nejnižším stupni. Co se týče chybějících hodnot, tak se v roce 1990 a 1999 podařilo zachytit vzdělání u všech respondentů. V roce 2008 se vzdělání nepodařilo zjistit u 82 respondentů, kteří tvoří 5,3 % výběrového souboru.

Charakteristika výběrových souborů z hlediska velikostní kategorie obce, ve které respondent žije

Tab. 22 – Charakteristika výběrového souboru v České republice dle velikostní kategorie obce v letech 1990, 1999 a 2008

	1990			1999			2008		
Velikostní kategorie obce	počet	% podíl	% podíl z PH	počet	% podíl	% podíl z PH	počet	% podíl	% podíl z PH
do 4 999	714	33,9	33,9	479	25,1	25,1	615	33,8	34,5
5 000–19 999	450	21,3	21,4	402	21,1	21,1	295	16,2	16,5
20 000–99 999	497	23,6	23,6	494	25,9	25,9	447	24,5	25,0
100 000–499 999	231	11,0	11,0	302	15,8	15,8	171	9,4	9,6
nad 500 000	215	10,2	10,2	231	12,1	12,1	257	14,1	14,4
Celkem z platných hodnot	2107	99,9	100,0	1908	100,0	100,0	1785	98,0	100,0
Chybějící hodnoty	2	0,1		0	0		36	2,0	
Celkem včetně chybějících hodnot	2109	100,0		1908	100,0		1821	100,0	

Poznámky: Zkratka „PH“ znamená platné hodnoty

Zdroj dat: European Values Study

V České republice největší část výběrového souboru v roce 1990 tvořili respondenti žijící v nejmenších obcích. Naopak nejmenší podíl souboru tvořili respondenti žijící v kategorii nad 500 tisíc obyvatel. V roce 1999 a 2008 opět převažují respondenti z obcí s méně obyvateli než 4 999. Nicméně podíl respondentů žijících v kategoriích s největším počtem obyvatel získává na důležitosti v průběhu času. Velikostní kategorie obce se v České republice nepodařila zjistit u dvou respondentů v roce 1990 a v roce 2008 u 36 respondentů, kteří tvořili 2 % souboru. V roce 1999 se velikostní kategorie obce zjistila u všech respondentů zapojených do výběru.

Tab. 23 – Charakteristika výběrového souboru v Estonsku dle velikostní kategorie obce v letech 1990, 1999 a 2008

	1990			1999			2008		
Velikostní kategorie obce	počet	% podíl	% podíl z PH	počet	% podíl	% podíl z PH	počet	% podíl	% podíl z PH
do 4 999	245	24,3	24,3	330	32,8	32,8	500	32,9	32,9
5 000–19 999	108	10,7	10,7	127	12,7	12,7	204	13,4	13,4
20 000–99 999	217	21,5	21,5	162	16,2	16,2	364	24,0	24,0
100 000–499 999	69	6,8	6,9	385	38,3	38,3	450	29,6	29,6
nad 500 000	368	36,5	36,5	-	-	-	-	-	-
Celkem z platných hodnot	1007	99,9	100,0	1005	100,0	100,0	1518	100,0	100,0
Chybějící hodnoty	1	0,1		0	0		0	0	
Celkem včetně chybějících hodnot	1008	100,0		1005	100,0		1518	100,0	

Poznámky: Zkratka „PH“ znamená platné hodnoty

Zdroj dat: European Values Study

V Estonsku v roce 1990 tvořili výběrový soubor z 36,5 % respondenti žijící v největších obcích nad 500 tisíc obyvatel. V dalších letech nebylo v této velikostní kategorii obce šetření prováděno, nicméně v roce 1999 tvořila většinu výběrového souboru druhá největší velikostní kategorie. V roce 2008 nejčetněji zastoupenou velikostní kategorií obce byla naopak kategorie

s nejmenším počtem obyvatel. Z hlediska chybějících hodnot v případě velikostní kategorie místa bydliště respondenta si Estonsko stojí velmi obstojně. V letech 1999 a 2008 byla velikostní kategorie obce zjištěna u všech respondentů a v roce 1990 nebyla zjištěna jen u jednoho respondenta.

Tab. 24 – Charakteristika výběrového souboru ve Finsku dle velikostní kategorie obce v letech 1990, 1999 a 2008

	1990			1999			2008		
Velikostní kategorie obce	počet	% podíl	% podíl z PH	počet	% podíl	% podíl z PH	počet	% podíl	% podíl z PH
do 4 999	-	-	-	123	11,8	11,8	102	9,0	9,3
5 000–19 999	-	-	-	317	30,5	30,5	274	24,2	25,1
20 000–99 999	-	-	-	318	30,7	30,7	344	30,3	31,5
100 000–499 999	-	-	-	143	13,8	13,8	243	21,4	22,3
nad 500 000	-	-	-	137	13,2	13,2	129	11,4	11,8
Celkem z platných hodnot	-	-	-	1038	100,0	100,0	1092	96,3	100,0
Chybějící hodnoty	-	-	-	0	0		42	3,7	
Celkem včetně chybějících hodnot	-	-	-	1038	100,0		1134	100,0	

Poznámky: Zkratka „PH“ znamená platné hodnoty

Zdroj dat: European Values Study

Ve Finsku v roce 1990 nejsou údaje o velikostní kategorii obce dostupné. Tyto informace je možné pro finskou populaci zjišťovat až od roku 1999. V tomto roce největší část souboru tvoří respondenti žijící v kategorii s 5 000–19 9999 obyvatel a také v kategorii 20 000–99 999 obyvatel. V roce 2008 je nejčetnější kategorií již jen kategorie 20 000–99 999 obyvatel. V roce 1999 se podařilo zjistit velikost místa bydliště u všech dotázaných a v roce 2008 se tato informace nepodařila zjistit u 42 respondentů, kteří tvořili 3,7 % výběrového souboru.

Tab. 25 – Charakteristika výběrového souboru v Nizozemsku dle velikostní kategorie obce v letech 1990, 1999 a 2008

	1990			1999			2008		
Velikostní kategorie obce	počet	% podíl	% podíl z PH	počet	% podíl	% podíl z PH	počet	% podíl	% podíl z PH
do 4 999	36	3,5	3,5	11	1,1	1,2	132	8,5	8,5
5 000–19 999	287	28,2	28,6	178	17,8	18,2	338	21,8	21,8
20 000–99 999	407	40,1	40,5	425	42,4	43,6	688	44,3	44,3
100 000–499 999	173	17,0	17,2	243	24,2	24,9	272	17,5	17,5
nad 500 000	102	10,0	10,1	119	11,9	12,2	122	7,9	7,9
Celkem z platných hodnot	1005	98,8	100,0	976	97,4	100,0	1552	99,9	100,0
Chybějící hodnoty	12	1,2		26	2,6		2	0,1	
Celkem včetně chybějících hodnot	1017	100,0		1002	100,0		1554	100,0	

Poznámky: Zkratka „PH“ znamená platné hodnoty

Zdroj dat: European Values Study

V Nizozemsku v roce 1990 většina respondentů z výběrového souboru žila v kategorii obcí s 20 000–99 999 obyvateli. V dalších letech, kdy se šetření uskutečnilo, měl výběrový soubor obdobnou strukturu. Co se týče chybějících hodnot tak v roce 1990 nebyla velikostní kategorie

obce zjištěna u 12 respondentů, kteří tvořili 1,2 % souboru. V dalším roce šetření nebyla tato informace zjištěna u 26 respondentů, kteří představovali 2,6 % výběrového souboru. V roce 2008 se velikost místa bydliště nepodařila zjistit u dvou respondentů, kteří tvořili 0,1 % výběrového souboru.

Tab. 26 – Charakteristika výběrového souboru v Portugalsku dle velikostní kategorie obce v letech 1990, 1999 a 2008

	1990			1999			2008		
	počet	% podíl	% podíl z PH	počet	% podíl	% podíl z PH	počet	% podíl	% podíl z PH
do 4 999	655	55,3	55,3	596	59,6	59,6	887	57,1	57,1
5 000–19 999	112	9,4	9,4	139	13,9	13,9	303	19,5	19,5
20 000–99 999	234	19,7	19,7	140	14,0	14,0	208	13,4	13,4
100 000–499 999	28	2,4	2,4	58	5,8	5,8	114	7,3	7,3
nad 500 000	156	13,2	13,2	67	6,7	6,7	41	2,6	2,6
Celkem z platných hodnot	1185	100,0	100,0	1000	100,0	100,0	1553	100,0	100,0
Chybějící hodnoty	0	0		0	0		0	0	
Celkem včetně chybějících hodnot	1185	100,0		1000	100,0		1553	100,0	

Poznámky: Zkratka „PH“ znamená platné hodnoty

Zdroj dat: European Values Study

V Portugalsku v roce 1990 více než polovinu výběrového souboru tvořili respondenti žijící v nejmenších obcích. V roce 1999 tito respondenti tvořili již téměř 60 %. Obdobné procento bylo možné zaznamenat i v roce 2008. V Portugalsku bylo zjišťování této informace nejúspěšnější, jelikož se podařilo velikostní kategorii obce zjistit u každého respondenta v každém ze sledovaných roků.

Kapitola 4

Demografická analýza změn reprodukčního chování v zemích Evropy z pohledu vybraných ukazatelů

Na úvod nadcházející analýzy je nutné přiblížit obecný vývoj demografického chování v Evropě po druhé světové válce. Většina evropských zemí měla ukončený první demografický přechod před druhou světovou válkou. Rychtaříková uvádí (Rychtaříková, 2001, s. 11), že i přesto, že se po válce Evropa rozdělila na východ a západ, tak byly demografické trendy v obou blocích podobné, jednalo se zejména o přechod k málodětným rodinám, v zemích rostla intenzita sňatečnosti a také se snižoval počet bezdětných žen. Polovina šedesátých let byla zároveň ve znamení nebývalé homogenizace reprodukčního chování v Evropě, ale také začátkem nové éry, která postupem času dostala označení druhý demografický přechod. Hodnoty úhrnné plodnosti začaly klesat dříve ve východoevropských zemích, nemalý podíl na tomto měly legalizace umělých přerušení těhotenství, které probíhaly napříč těmito zeměmi. Poválečný baby-boom zde měl tedy kratšího trvání než v západní Evropě. Tento vývoj nevyhovoval extenzivně orientovanému hospodářskému systému komunistických zemí, a tak ve většině zemí byly zaváděny propopulační opatření, jejichž většina byla koncentrována do sedmdesátých let (Rychtaříková, 2001). Tedy, jak uvádí Kocourková (Kocourková, 1998, s. 248), pokles úrovní plodnosti byl na východě potlačen a také zpomalen specifiky komunistického systému. Na západě vyšší úhrnná plodnost přetrvala až do poloviny šedesátých let, ve většině zemí. Tato část práce se zaměřuje na vývoj reprodukčního chování po roce 1960.

4.1 Trendy ve vývoji plodnosti

Obr. 2 – Vývoj úhrnné plodnosti ve vybraných evropských zemích v období 1960–2011

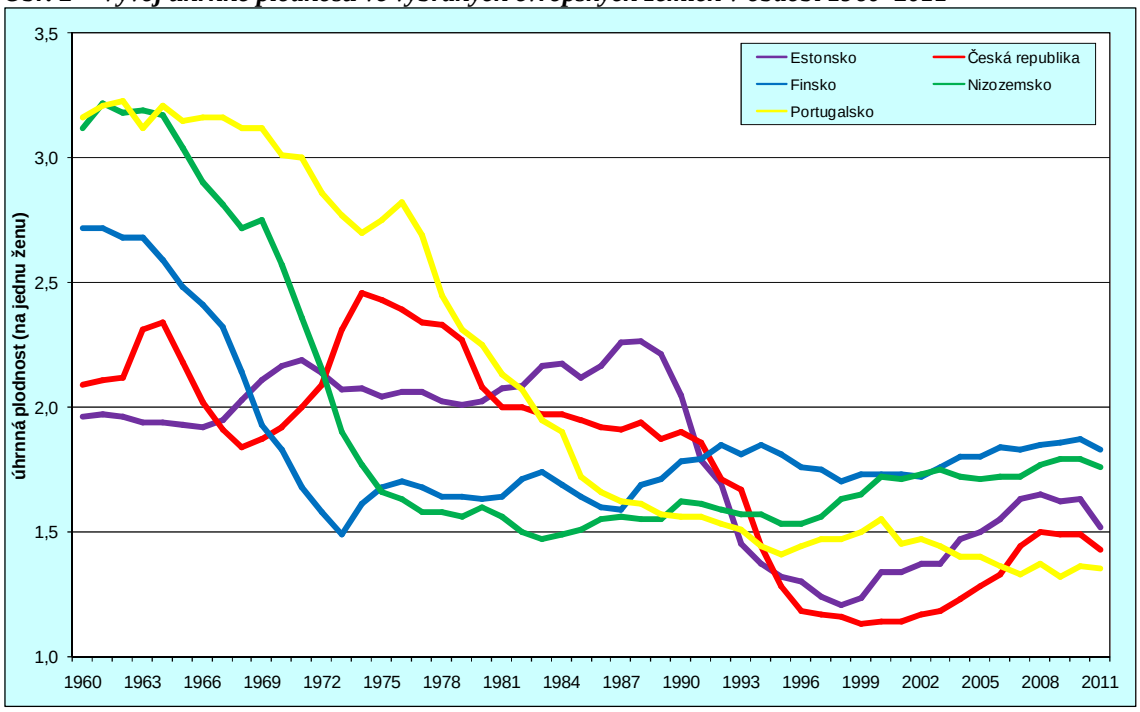

Zdroj dat: Council of Europe, Eesti Statistika

V Nizozemsku v polovině šedesátých let dochází k poklesu úhrnné plodnosti, a to z hodnot vyšších než 3 děti na jednu ženu. Tyto hodnoty řadily Nizozemsko mezi země s nejvyššími hodnotami úhrnné plodnosti. V roce 1960 byly vyšší úrovně plodnosti zaznamenány pouze v Albánii, Irsku a Moldávii (Pikhartová, 1998, s. 12). Tato hodnota naznačuje, že v Nizozemsku bylo v této době dosahováno mnohem vyšších hodnot tohoto ukazatele než v České republice a Estonsku. Zde je důvodem výše uváděný baby-boom, který měl v západní Evropě delšího trvání. Prvním projevem transformace úhrnné plodnosti byl přelom roku 1965 a 1966, zde dochází k poklesu hodnot úhrnné plodnosti z 3,04 dítěte na jednu ženu na hodnotu 2,9. Od této doby nizozemská populace prochází dlouhodobým poklesem plodnosti, který trval více než 10 let a v průběhu osmdesátých let se staly hodnoty pohybující se okolo 1,5 dítěte na jednu ženu běžným jevem. Poté přišla dlouhá stabilizace hodnot úhrnné plodnosti na této úrovni. Oživení hodnot pak lze zaznamenat s nástupem roku 2000. Hodnoty sledovaného ukazatele se pak v následujícím období pohybují mezi hodnotami 1,7–1,8 dítěte na jednu ženu. Ve Finsku transformace úhrnné plodnosti začíná na nižších hodnotách než v Nizozemsku. „Startovními“ hodnotami v tomto případě byly hodnoty úhrnné plodnosti 2,6–2,7 dítěte na jednu ženu. První známka poklesu se projevuje již v roce 1964. Pokles stejně jako v Nizozemsku trval velmi dlouho, ke stabilizaci hodnot dochází v průběhu osmdesátých let, a to na úrovni 1,6–1,7 dítěte na jednu ženu. Před stabilizací hodnot úhrnné plodnosti bylo ve Finsku dosaženo minimální hodnoty tohoto ukazatele ve sledovaném období, a to 1,49 dítěte na jednu ženu v roce 1973. Tento výkyv byl krátkodobý, roku 1974 dochází k mírnému nárůstu hodnot a brzy nato ke

zmiňované stabilizaci. Po roce 2000 pak dochází k navýšení hodnot nad hodnotu 1,8 dítěte na jednu ženu. V současnosti se úhrnná plodnost ve Finsku udržuje na hodnotě 1,83.

Na počátku sledovaného období lze pozorovat jednu z nejnižších hodnot úhrnné plodnosti v České republice. Jak bylo výše uvedeno, pokles úrovní plodnosti nastal na východě dříve než na západě. Poválečný vzestup úrovní plodnosti zde měl kratšího trvání. Ke snížení na konci padesátých let, které zde není zachyceno, přispěla také legalizace umělých přerušení těhotenství roku 1957. Na počátku šedesátých let tedy Česká republika zaznamenávala hodnoty úhrnné plodnosti pohybující se na hranici prosté reprodukce a řadila se k zemím s nízkými úrovněmi plodnosti. Krátkodobé zvýšení úhrnné plodnosti v letech 1963 a 1964 na hodnoty přesahující 2,3 dítěte na jednu ženu bylo stimulováno úpravami mateřské dovolené, které spočívalo v jejím prodloužení. V následujících letech pak hodnoty úhrnné plodnosti znovu klesaly, a to pod hranici prosté reprodukce a dokonce níže, na hodnotu 1,84 v roce 1968. Jak uvádí Fialová a Kučera (Kučera, Fialová, 1996, s. 18) došlo k relativnímu zhoršení situace rodin s dětmi díky stagnaci příjmů, vysoké nezaměstnanosti žen, také byla nízká dostupnost předškolních zařízení, všechny tyto faktory přispěly k vytvoření nepříznivého populačního klimatu v české společnosti. Hlavní opatření, které stimulovaly růst průběhu křivky úhrnné plodnosti, pocházely z počátku sedmdesátých let a zahrnovaly zvýšení podpory při narození dítěte, roku 1973 byly zvýšeny přídavky na děti a také stejného roku byly zavedeny velmi výhodné státní půjčky pro novomanžele. Dle Rychtaříkové (Rychtaříková, Kuchařová, 2008, s. 13) soubor těchto opatření spolu se zlepšením bytové výstavby a dobudováním sítě předškolních zařízení přispěly k růstu hodnot úhrnné plodnosti. Již v roce 1971 se úhrnná plodnost dostala na hodnotu 2,0 dítěte na jednu ženu a nadále narůstala až na maximální hodnotu během sledovaného období dosaženou v roce 1974, 2,46 dítěte na jednu ženu. Od této doby je možné opět zaznamenat pokles hodnot tohoto ukazatele. Pod hladinu prosté reprodukce hodnoty úhrnné plodnosti klesly v roce 1980. Až do začátku devadesátých let bylo možné zaznamenat vyšší úrovně plodnosti v České republice než ve Finsku, Nizozemsku a Portugalsku. Transformace tohoto ukazatele začala v České republice v roce 1992, kdy došlo k výraznému snížení úhrnné plodnosti na hodnotu 1,71 dítěte na jednu ženu. Pokles nadále pokračoval velmi prudkým tempem, který nebyl v jiných regionech Evropy zaznamenán, a to až na minimální hodnotu dosaženou v roce 1999, 1,13 dítěte na jednu ženu. Jak konstatuje Rychtaříková (Rychtaříková, 2004, s. 77), tímto trendem poklesu se česká populace zařadila mezi kategorii zemí s plodností nižší než hodnota 1,3, jež bývá nazývána lowest low fertility.

V Estonsku lze na počátku sledovaného období zaznamenat vůbec nejnižší hodnoty úhrnné plodnosti v rámci sledovaných zemí, které se pohybují již pod hranicí dvou dětí na jednu ženu. Na konci sedmdesátých let dochází k oživení hodnot úhrnné plodnosti, hodnoty tohoto ukazatele se pak pohybují nad hranicí prosté reprodukce. Palivec hodnotí (Palivec, 1998, s. 26) nárůst hodnot ukazatele úhrnné plodnosti na počátku sedmdesátých let jako zlepšení stávajícího vývoje, jelikož byla plodnost před rokem 1970 na nižších úrovních, tento vývoj spojuje s mírným uvolněním politiky ze strany SSSR a následným zlepšování hospodářské situace. V době osmdesátých let pak úhrnná plodnost kolísala okolo hranice prosté reprodukce, přičemž na

konci osmdesátých let docházelo k nárůstu hodnot úhrnné plodnosti, čímž se Estonsko v tomto období řadí na první příčku z hlediska výše úhrnné plodnosti v rámci sledovaných zemí. Explicitní populační politika nebyla v Estonsku do začátku osmdesátých let konceptualizována, nicméně v systému podpory rodin probíhala v průběhu času řada menších úprav, které se mohly do vývoje úhrnné plodnosti promítnout. Mezi tato opatření patřilo prodlužování mateřské dovolené, finanční podpora osamělých matek a další. K formulaci sovětské populační politiky došlo až roku 1981, kdy byla přijata řada opatření, která měla jasně propopulační charakter. Tohoto roku dochází k prodloužení neplacené mateřské dovolené, dalším výhodám v podobě částečně placené dovolené, zvýšení přídavků osamělým matkám, vyplácení částek na výbavičku, přídavky na kojení, také byla definována sada daňových úlev a další. Dále byly již od konce sedmdesátých let poskytovány žákům nižších tříd základních škol bezplatné učebnice. Od roku 1981 pak dochází k rozšíření na všechny třídy základních škol a také se v SSSR a Estonsku rozšiřují kapacity zdravotních a výchovných zařízení (Palivec, 1998, s. 44). Palivec jako další opatření působící v osmdesátých letech uvádí (Palivec, 1998) účelové půjčky mladým manželů, u nichž byla možnost odpisu při narození dítěte, dále byly zaváděny medaile mateřství či medaile mateřské slávy a medaile matka hrdinka, které měly působit v oblasti morální. Tato ocenění byla předávána matkám určitého, předem definovaného, počtu dětí. První zvýšení úhrnné plodnosti se projevilo již v roce 1981. Roku 1983 je pak dosaženo hranice prosté reprodukce a zvyšování hodnot úhrnné plodnosti pokračuje až na lokální maximum 2,26 roku 1987 a 1988. Od roku 1989 dochází opět ke snižování hodnot úhrnné plodnosti. Toto snižování je nejprve pozvolné, nicméně stejně jako v ostatních postkomunistických zemích se na počátku devadesátých let projevil razantní propad hodnot úhrnné plodnosti. V případě Estonska je první výraznější náznak transformace reprodukce patrný mezi lety 1990 a 1991, kdy úhrnná plodnost klesla z 2,05 na hodnotu 1,8 dítěte na jednu ženu. Poté následoval velmi prudký pokles až na hodnoty okolo 1,3, kde se na několik málo let stabilizoval. Minima v transformačním období bylo dosaženo roku 1998, a to na hodnotě 1,28. Od roku 2000 je patrné oživení úrovní plodnosti, přičemž na konci tohoto období lze zaznamenat hodnoty úhrnné plodnosti přesahující 1,6 dítěte na jednu ženu. V posledním roce sledování je však opět naznačen pokles hodnot úhrnné plodnosti, hodnota z roku 2011 byla na úrovni 1,52. V Estonsku začal pokles úhrnné plodnosti z mnohem vyšších hodnot než v České republice. Průměrná hodnota úhrnné plodnosti od roku 1985 až 1989 byla srovnána s nejnižší dosaženou hodnotou v České republice a Estonsku v devadesátých letech. Toto srovnání ukazuje, že v Estonsku je mezi těmito hodnotami rozdíl 42 % a v České republice 41 %. Je tedy zřejmé, že v obou zemích poklesla úroveň plodnosti od konce osmdesátých let k bodu minimální hodnoty úhrnné plodnosti o více než 40 %. Toto srovnání by pravděpodobně mohlo znamenat, že v Estonsku hrály určující roli vyšší úrovně plodnosti, které zabránily až tak hlubokému poklesu. Estonsko se na rozdíl od České republiky nezařadilo mezi země z kategorie lowest low fertility (pokud do této kategorie patřilo, tak se stalo členem jen na jeden rok, a to minimální hodnotou 1,28 dítěte na jednu ženu). Zdá se, že průběh transformace plodnosti probíhal paralelně v obou zemích, jen s rozdílnými dosaženými úrovněmi.

4.2 Změny v časování plodnosti

Obr. 3 – Vývoj průměrného věku matek při narození prvního dítěte ve vybraných evropských zemích v období 1960–2011

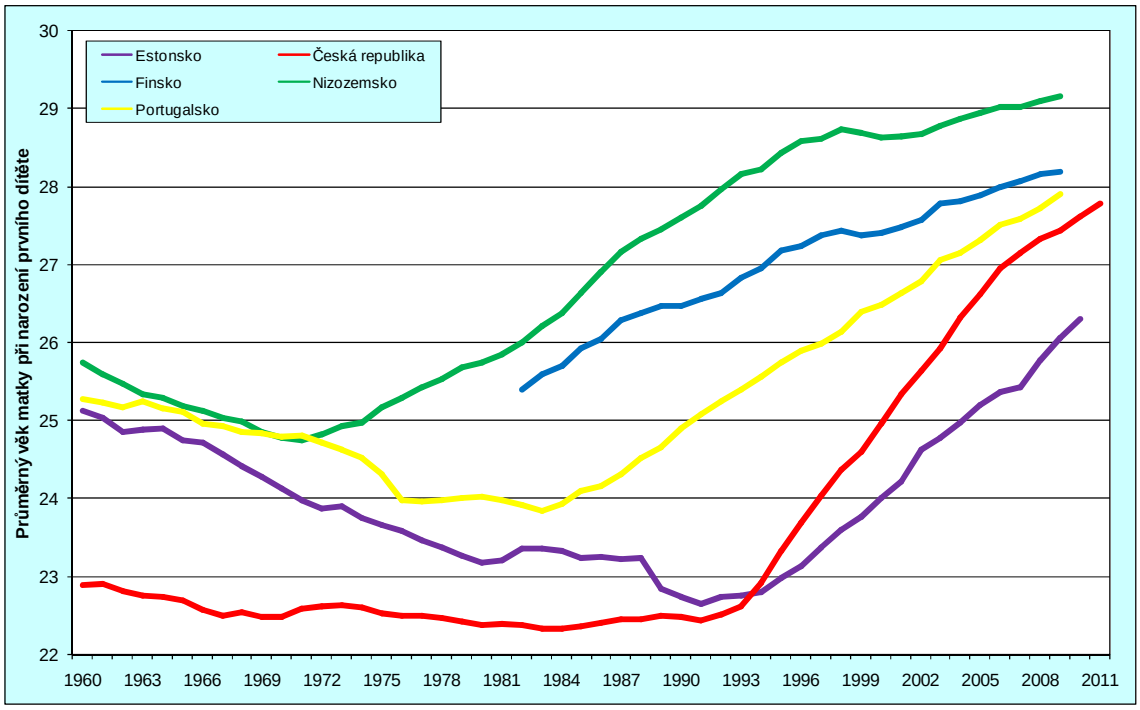

Zdroj dat: Human Fertility Database

Na počátku šedesátých let se ženy stávaly matkami v nejnižším věku v Nizozemsku, přičemž podobná situace byla také v Portugalsku a Estonsku. V těchto zemích bylo ženám při narození prvního dítěte mezi 25ti a 26ti lety. Od této situace se velmi odlišovala Česká republika, kde je možné zaznamenat průměrný věk při narození prvního dítěte pod hranicí 23 let. Data za Finsko nejsou z tohoto období bohužel dostupná, nicméně lze předpokládat, že situace byla podobná jako v Nizozemsku. Prakticky až do konce sedmdesátých let můžeme ve všech zemích zaznamenat snižování hodnot tohoto ukazatele. Ve všech zemích je pak průměrný věk matek při narození dítěte nižší než 25 let. Nejrychlejší tempo snižování hodnot tohoto ukazatele lze zaznamenat v Estonsku, naopak nejpomalejší tempo v podobě jen mírného snížení je možné zaznamenat v České republice, která si i na konci sedmdesátých let udržuje odlišnou pozici od ostatních zemí. V Nizozemsku ke zvyšování průměrného věku matek při narození prvního dítěte dochází na počátku sedmdesátých let. Poté lze sledovat prakticky nepřerušený lineární nárůst tohoto ukazatele s mírným zpomalením nárůstu na konci devadesátých let. Z Nizozemska tento vývoj činí zemi s nejvyšším průměrným věkem matek při narození dítěte v rámci sledovaných zemích, hodnota tohoto ukazatele z roku 2009 je vyšší než 29 let. Ve Finsku lze situaci sledovat až od počátku osmdesátých let. Od této doby lze zaznamenat stejně jako v Nizozemsku nepřetržitý nárůst hodnot tohoto ukazatele až na současné hodnoty převyšující 28 let. Po celé sledované období byla ve Finsku hodnota sledovaného ukazatele v průměru o jeden rok nižší než v Nizozemsku. Lze předpokládat, že z doby, kdy nejsou dostupná data, byl vývoj ve Finsku obdobný jako v Nizozemsku, jen na nižších hodnotách.

V Portugalsku lze snižování hodnot průměrného věku při narození prvního dítěte pozorovat přibližně o deset let déle než v Nizozemsku. Hodnoty tohoto ukazatele v sedmdesátých letech klesají až pod 24 let, přičemž lze nárůst hodnot pozorovat od roku 1985. Stejně jako v Nizozemsku a Finsku dochází pak k lineárnímu nárůstu hodnot ukazatele až na současné hodnoty blížící se hranici 28 let. Tímto vývojem se Portugalsko velmi přiblížilo hodnotám obvyklým ve finské populaci. V Estonsku pokles průměrného věku matek při narození prvního dítěte probíhal až do konce devadesátých let. Zvýšení hodnot ukazatele je možné pozorovat přibližně od roku 1993. Prudké zvýšení hodnot ukazatele pak probíhá po celé další období, přičemž v současnosti je hodnota tohoto ukazatele vyšší než 26 let. I přes toto rapidní zvýšení lze v Estonsku v současnosti zaznamenat nejnižší hodnoty tohoto ukazatele, zvýšení probíhá v trendu přibližování ostatním zemím, nicméně hodnoty jsou zde prozatím nižší. V České republice po téměř třicetileté stabilizaci hodnot sledovaného ukazatele lze pozorovat razantní změnu hodnot směrem ke zvýšení. Česká republika se tímto vývojem ze stabilní pozice nejnižších hodnot tohoto ukazatele v rámci sledovaných zemích dostává velmi rychle na úrovně typické pro Finsko či Nizozemsko. Přiblížení zde tedy proběhlo mnohem rychlejším tempem než v Estonsku. Současná hodnota se již blíží 28 let. První známky navýšení ukazatele lze vysledovat podobně jako v Estonsku okolo roku 1994.

4.3 Růst významu plodnosti mimo manželství

Obr. 4 – Vývoj procenta dětí narozených mimo manželství ve vybraných evropských zemích v letech 1960–2011

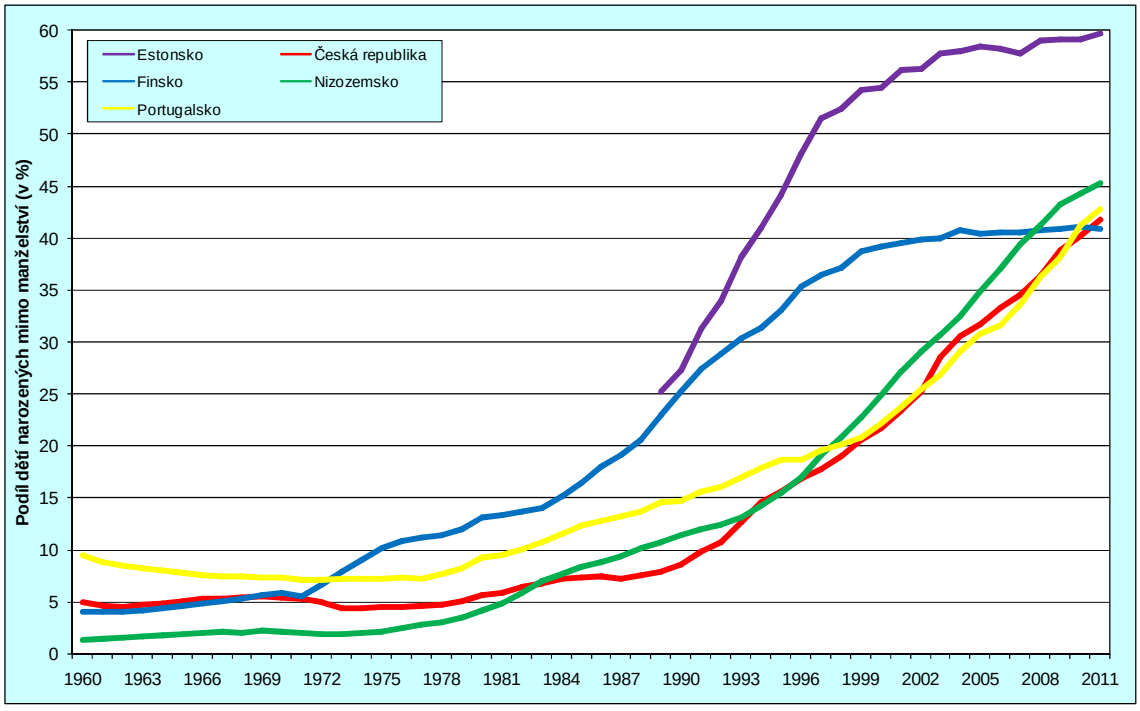

Zdroj dat: EUROSTAT, vlastní výpočty

Součástí přeměny demografického chování po celé Evropě byla také změna rozložení narozených mimo manželství, postupem času se mimo svazek manželský rodilo stále více dětí. Tato změna byla však v různých zemích různě lokalizována, co se týče časového období. Do poloviny sedmdesátých let lze ve sledovaných zemích pozorovat méně než 10 % narozených mimo manželství. Nicméně Finsko v tomto období reprezentuje to, co se odehrálo ve většině severozápadních zemí Evropy, nárůst hodnot mimomanželské plodnosti. Ve Finsku probíhal od této doby nepřerušený nárůst hodnot sledovaného ukazatele, a to s tím, že v období okolo roku 2000 a dále dochází ke stabilizaci hodnot na 40ti procentech narozených mimo manželství ročně. Po většinu sledovaného období zaujímalo Finsko pomyslnou čelní pozici z hlediska hodnot tohoto ukazatele, hodnoty mimomanželské plodnosti zde byly nejvyšší. V současnosti tato jeho pozice oslabuje, jelikož hodnoty tohoto ukazatele ve Finsku stagnují, kdežto v jiných zemích je možné pozorovat nárůst, který bude pravděpodobně ještě nějakou dobu pokračovat. V Nizozemsku docházelo k nárůstu z nižších hodnot než tomu bylo ve Finsku a také k němu došlo později. Výraznější nárůst lze zaznamenat od konce sedmdesátých let, jednalo se však o mnohem pozvolnější nárůst než ve Finsku. Nicméně v současnosti jsou hodnoty mimomanželské plodnosti v Nizozemsku vyšší než ve Finsku. Česká republika z tohoto pohledu prakticky udržovala tempo nárůstu nastolené západní Evropou, alespoň vývoj nizozemského ukazatele byl velmi podobný tomu v České republice. V prvních letech sledovaného období si Česká republika udržovala vyšší úrovně mimomanželské plodnosti, které byly však brzy překonány dřívějším nárůstem hodnot tohoto ukazatele v Nizozemsku. V současnosti se v České republice narodí více než 40 % dětí mimo manželství. Navzdory tradiční katolické orientaci portugalské společnosti lze na počátku sledovaného období zaznamenat nejvyšší procento dětí narozených mimo manželství. Vysoké úrovně si pak Portugalsko udrželo i v dalších letech, všeobecně se dá říci, že vývoj tohoto ukazatele byl obdobný jako v České republice a Nizozemsku. Zdá se tedy, že tyto tři země po celé období nastoupily podobný vývoj, který vedl v současnosti ke sblížení na úrovních lehce přesahujících 40 % narozených mimo manželství. Do jisté míry je možné k této skupině přiřadit i Finsko, které díky stagnaci hodnot tohoto ukazatele dosáhlo obdobných hodnot jako tyto země. Specifické však stále zůstává Estonsko, kde se po celé období, za které jsou pro tuto zemi dostupná data, vyskytovalo vůbec nejvyšší procento narozených mimo manželství. V současnosti je zde velmi výrazný rozdíl oproti ostatním zemím, úroveň mimomanželské plodnosti zachycená podílem dětí narozených mimo manželství zde prakticky dosáhla 60 %.

4.4 Přeměna reprodukčního modelu

K zachycení posunu měr intenzity plodnosti do vyššího věku v průběhu sledovaného období v jednotlivých zemích byly vybrány čtyři časové body k posouzení. Je jím rok 1960, který by měl reprezentovat situaci, kdy ještě byla patrná homogenizace demografického chování v rámci Evropy. Rok 1980 by měl reprezentovat pokročilou situaci druhého demografického přechodu v severozápadních zemích Evropy, v jižní Evropě druhý demografický přechod v plném proudu

a v postkomunistických zemích by měl být patrný vliv tehdejšího zřízení a pravděpodobně ještě patrný vliv také zavádění propopulačních opatření. Rok 1995 by měl v severozápadní i jižní Evropě reprezentovat snad již ustálenější režim plodnosti, v postkomunistických zemích však zachycuje období nejrazantnější změn. Rok 2009 by měl posloužit ke srovnání současné situace a posouzení, jak daleko jsou jednotlivé země v přibližování se podobnému modelu rození dětí dle věku.

Obr. 5 – Posun měr plodnosti dle věku žen v Nizozemsku

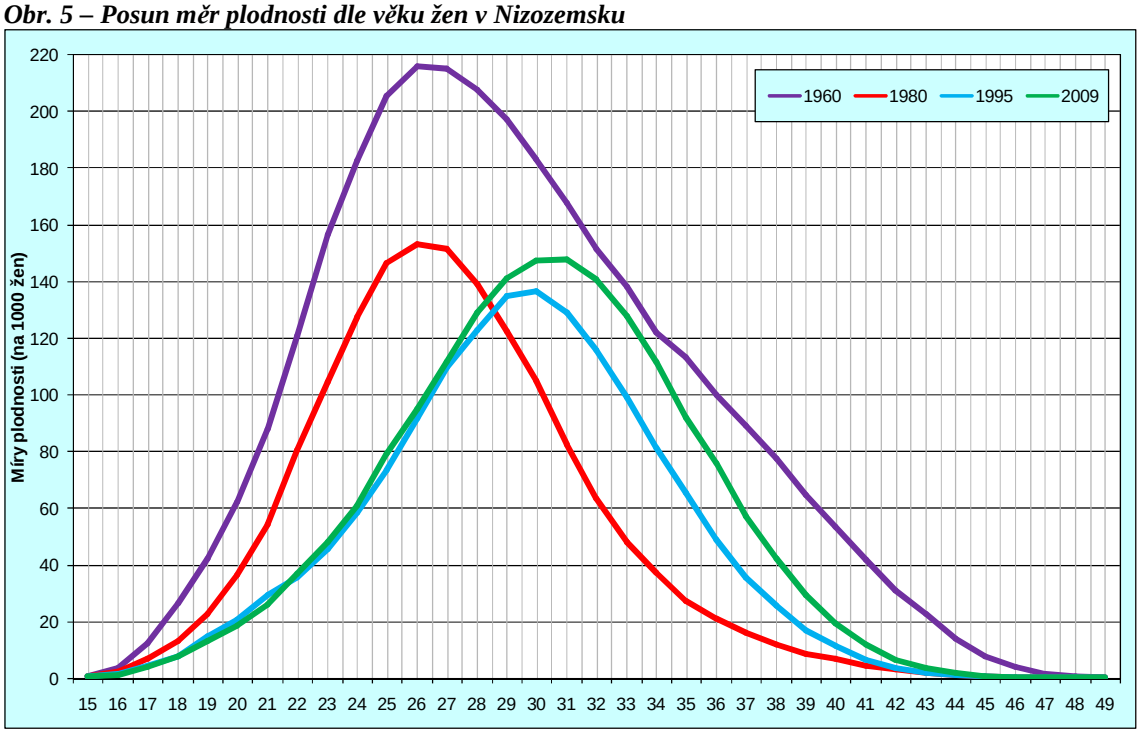

Zdroj dat: Human fertility database

V roce 1960 byla plodnost v Nizozemsku ještě koncentrována do užšího věkového intervalu, a to ve věkové skupině 25–29 let. V roce 1980 je již patrné snížení intenzity plodnosti ve všech věcích, přičemž těžiště plodnosti zůstává stále v nižších věkových kategoriích. V dalších letech již se projevuje efekt odkládání dětí do vyššího věku a je patrný posun těžiště plodnosti do kategorií nad 30 let. Mezi lety 1995 a 2009 je patrný také nárůst intenzity plodnosti ve vyšších věkových kategoriích.

Obr. 6 – Posun měr plodnosti dle věku žen ve Finsku

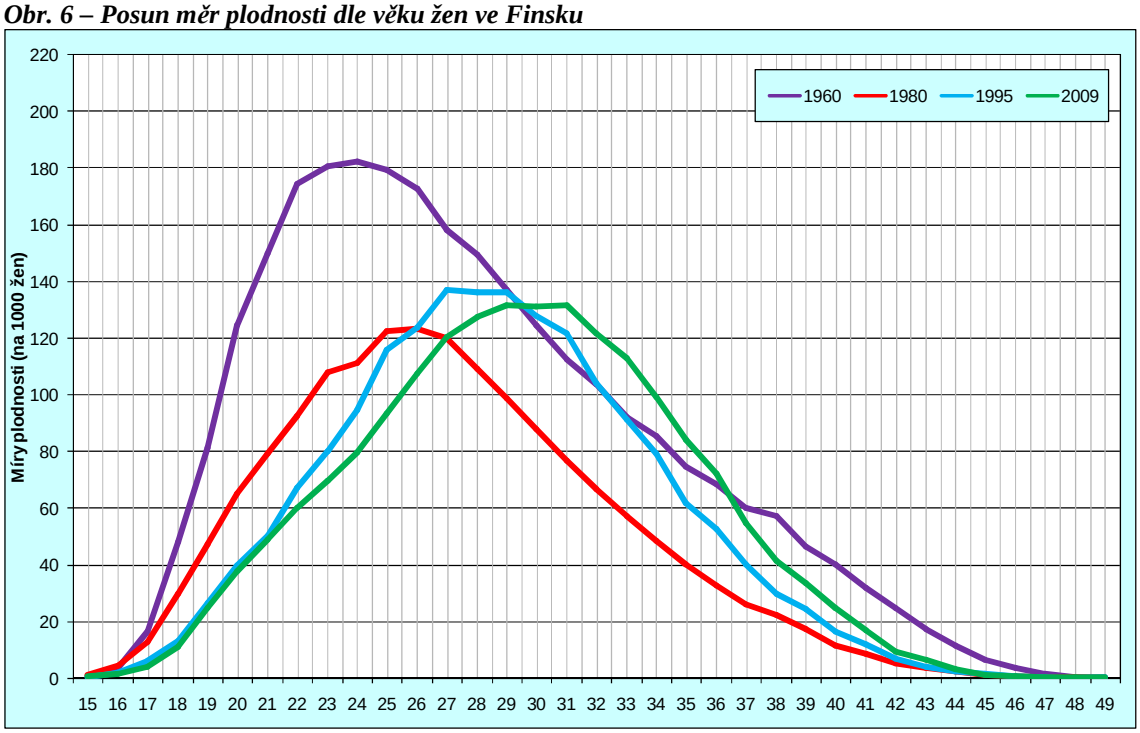

Zdroj dat: Human Fertility database

Ve Finsku je v roce 1960 patrná koncentrace těžiště plodnosti do nižšího věku, přibližně okolo 25ti let, oproti Nizozemsku se jedná o koncentraci do širšího intervalu. V roce 1980 je patrný pokles intenzity plodnosti ve všech kategoriích a nejviditelnější je tento pokles právě v kategorii, kde byla v roce 1960 intenzita plodnosti nejvyšší. V dalších letech již je patrný nárůst intenzit plodnosti a přeskupení těžiště plodnosti do vyššího a širšího věkového intervalu. V roce 1995 je ještě patrná koncentrace v intervalu 25–29 let a do roku 2009 se tento interval ještě více zplošťuje, což naznačuje zvýšenou intenzitu plodnosti i u žen nad třicet let. Ve srovnání s Nizozemskem je i v současnosti plodnost ve Finsku koncentrována do širšího věkového intervalu.

Obr. 7 – Posun měr plodnosti dle věku žen v České republice

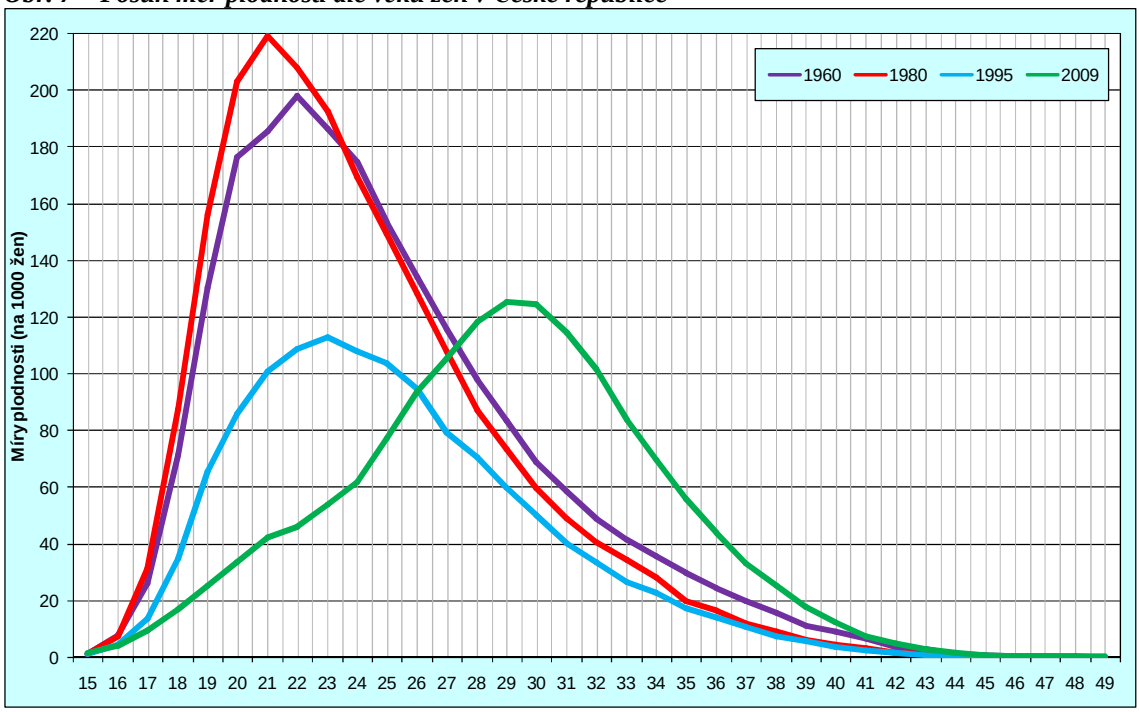

Zdroj dat: Human fertility database

V České republice je plodnost v roce 1960 koncentrována do velmi úzkého intervalu pohybujícího se okolo dvacátého roku života. Ve srovnání s Nizozemskem a Finskem v téže době se jedná o interval koncentrovaný do nižšího věku a také o mnohem užší interval. Je tedy zřejmé, že křehkost tehdejšího předtransformačního modelu spočívala právě v koncentraci do úzkého věkového intervalu. Tento aspekt se projevuje i v roce 1980, kde je patrná ještě vyšší intenzita plodnosti než v roce 1960. V roce 1995 je pak viditelné razantní snížení intenzity plodnosti, a to zvláště v mladších věkových kategoriích. V roce 2009 je pak možné zaznamenat posun měr plodnosti do vyššího věku s koncentrací okolo 30. roku života žen, přičemž oproti roku 1995 narostla i intenzita plodnosti. Tímto vývojem se Česká republika přibližuje Finsku a Nizozemsku, alespoň tedy, co se týče koncentrace do vyššího věku, nikoliv co se týče intenzity plodnosti. Nicméně je možné soudit, že koncentrace v České republice je stále nahromaděna do kratšího věkového intervalu než v Nizozemsku a Finsku.

Obr. 8 – Posun měr plodnosti dle věku žen v Estonsku

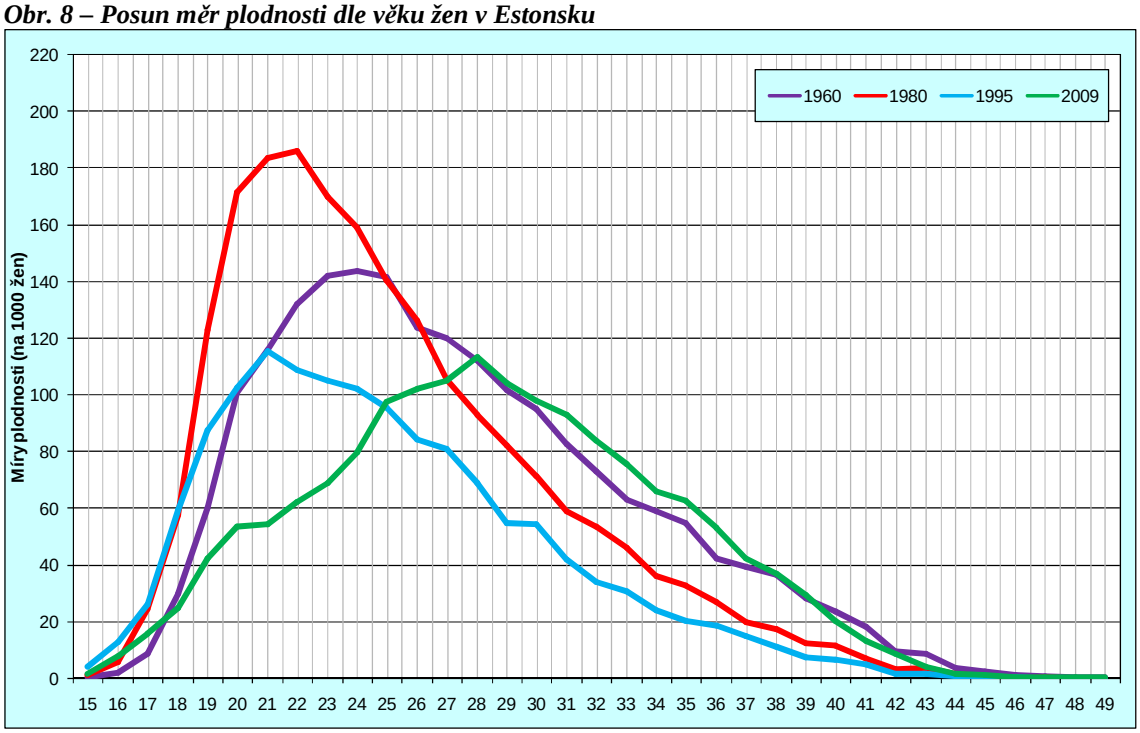

Zdroj dat: Human fertility database

V Estonsku je v roce 1960 intenzita plodnosti koncentrována do širšího věkového intervalu, který je zasazen ve věkové skupině 22–26 let. V roce 1980 je patrné zvýšení intenzity plodnosti v nižších věkových kategoriích a také posun intenzity spíše k dvacátému roku životu. V roce 1995 je pak patrné snížení intenzity plodnosti ve všech věkových kategoriích. Stejně jako v České republice se nejvíce snížení projevilo v mladších věkových kategoriích a v roce 1995 ještě nebyl patrný posun intenzity plodnosti do vyššího věku. Tento se projevuje v roce 2009, kdy je patrná již koncentrace v kategorii 25–29 let. Co se týče šíře intervalu, tak je v současnosti intenzita plodnosti v Estonsku koncentrována do širšího věkového intervalu než dříve.

Obr. 9 – Posun měr plodnosti dle věku žen v Portugalsku

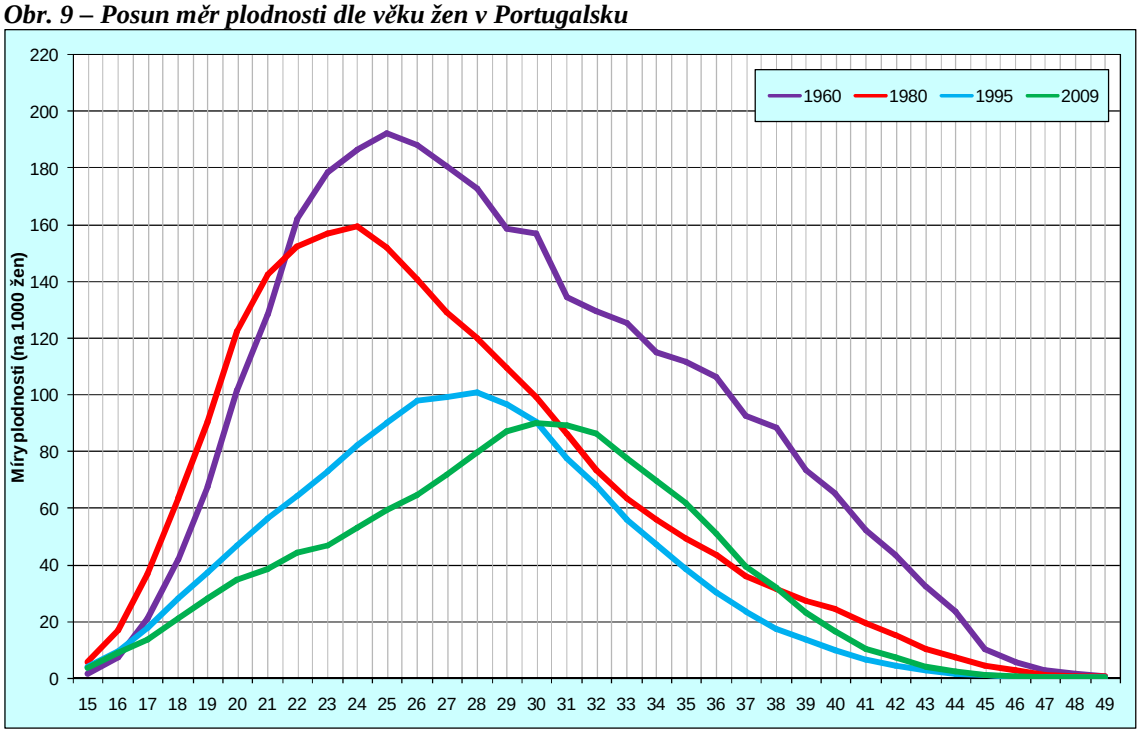

Zdroj dat: Human fertility database

V roce 1960 je v Portugalsku patrná koncentrace plodnosti okolo 25. roku života. V roce 1980 je patrné snížení intenzity plodnosti, ale také poněkud paradoxně, posun intenzity plodnosti do nižšího věku. V roce 1995 je viditelné snížení intenzity plodnosti ve všech věkových kategoriích a vrchol intenzity plodnosti je rozprostřen do širšího věkového intervalu zasazeného zvláště do intervalu 25–29 let. V roce 2009 je patrný posun ještě do vyšších věkových kategorií nad třicet let. V rámci sledovaných zemích je v Portugalsku rozložení intenzit plodnosti nejvíce ploché, což znamená, že k současné úrovni plodnosti přispívají velkou měrou všechny věkové kategorie. Lze tedy shrnout, že v průběhu času dochází k posunu intenzit plodnosti do vyššího věku žen, a to nejdříve v Nizozemsku a Finsku, tento trend zdá se následuje i Portugalsko, Česká republika a Estonsko. V Nizozemsku a Finsku jsou však, co se týče intenzity plodnosti prozatím vyšší věkové kategorie zastoupeny nejvíce.

4.5 Vývoj plánovaného rodičovství

4.5.1 Reflexe legislativních podmínek pro umělá přerušení těhotenství

V úrovních umělé potratovosti se převážně v minulosti odrážely legislativní podmínky dané země, křivka indexu UPT potom reagovala na zpřísňování či naopak uvolňování interrupční legislativy. V současnosti již je ve všech sledovaných zemích interrupce dostupná na žádost ženy, ale nebylo tomu tak vždy. V tehdejších komunistických zemích probíhala vlna legalizace interrupcí zvláště v padesátých letech, a to po vzoru Sovětského svazu, který v roce 1920 uvolnil legislativu týkající se umělého přerušení těhotenství. Toto opatření bylo však

doprovázeno poklesem úhrnné plodnosti, na který SSSR reagovalo opětovným zákazem umělých přerušení těhotenství v roce 1936. Tato opatření vyvolala vlnu ilegálně provedených umělých přerušení těhotenství, což vyústilo v opětovnou legalizaci v SSSR v roce 1955. Právě tento vývoj byl určující z hlediska tehdejších komunistických zemí, tyto země tedy byly mezi prvními státy, ve kterých bylo umělé přerušení dostupné. Nicméně jak uvádí Dudová (Dudová, 2012, s. 9), legalizace interrupcí v tomto období byla chápána a konstruována v jiných intencích než tomu bylo v západních zemích. V západních zemích probíhala legalizace později a většinou byla součástí ženského feministického hnutí, ale v komunistických zemích byla legalizace součástí politik států, které potřebovaly ženskou pracovní sílu bez případných překážek nechtěného těhotenství.

V Estonsku bylo jako v zemi, která byla od roku 1940 součástí Sovětského svazu, umělé přerušení těhotenství z jiných než zdravotních důvodů povoleno rovněž od roku 1955. Sovětský zákon byl přijat 23. listopadu 1955, tímto zákonem bylo možné provádět interrupce na přání ženy v nemocnicích a jiných zařízeních, nejpozději bylo možné provést interrupci do třetího měsíce těhotenství (Koubek, 1971, s. 154). Dalším omezením byla půlroční doba rozestupu mezi jednotlivými interrupcemi ženy. Koubek uvádí (Koubek, 1971, s. 155), že podobně jako v jiných komunistických zemích byla existence zákona zdůvodněna zabráněním škodlivého vlivu interrupcí prováděných ilegálně neodborníky a také snahou dát možnost ženě, aby se sama rozhodovala o svém mateřství. Opětovné uzákonění umělého přerušení těhotenství mělo opravdu za důsledek snížení úmrtí při provádění nelegálních zákroků (Bodrovová, 1977, s. 32). V Estonsku dochází k další změně zákona pod vlivem sovětské legislativy roku 1982. V této době byl zákon více liberalizován, umělé přerušení těhotenství je možné provést do 28. týdne těhotenství. Takto nastoupená liberalizace pokračovala v roce 1987, kdy byly rozšířeny možnosti interrupce z různých sociálních důvodů (Pachlová, 2012, s. 24). Znovu byl estonský zákon upravován až v roce 1992, kdy byla různými způsoby upravena původní verze sovětského zákona, od roku 1998 Estonsko připravilo vlastní legislativní úpravy týkající se umělého přerušení těhotenství, které zahrnují i možnost dotace hormonální antikoncepce do tří měsíců po podstoupení umělého přerušení těhotenství (IPPF, 2007). Dle současné estonské legislativy je možné provést umělé přerušení těhotenství na žádost ženy do 11. týdně těhotenství, do 21. týdne těhotenství je dostupné ze zdravotních důvodů. Nicméně v praxi nejsou doporučené doby striktně dodržovány (IPPF, 2007).

V České republice bylo uvolňování legislativy týkající se umělých přerušení těhotenství koncentrováno stejně jako v Estonsku do období padesátých let. V roce 1957 byly zákonem č. 68/1957 Sb. (Československo, 1957) interrupce povoleny i z jiných důvodů než zdravotních, tento zákon vstoupil v platnost roku 1958. Dalším důležitým zákonem byl zákon č. 66/1986 Sb. (Československo, 1986), který zrušil působení interrupčních komisí, představoval tedy krok k liberalizaci podmínek pro umělé přerušení těhotenství. Další úpravy v České republice probíhaly formou vyhlášek a nařízení. Jedním z takových je vládní nařízení z roku 1962 (Československo, 1962), podle kterého bylo odborné složení interrupčních komisí nahrazeno neodborníky. Zpřísnění podmínek představovala vyhláška ministerstva zdravotnictví České

socialistické republiky z 16. května 1973. Tato vyhláška stanovila specifické důvody k umělému přerušení těhotenství, mezi které patří věk ženy nad 40 let, nejméně tři žijící děti, otěhotnění v důsledku znásilnění nebo jiného trestného činu, obtížná situace vzniklá otěhotněním u ženy neprovdané, ztráta manžela nebo jeho těžký zdravotní stav, bytová nebo finanční tíseň vážně ohrožující životní úroveň rodiny, zvláště nezletilých dětí, prokázaný rozvrat rodiny (Československo, 1973). Přičemž vyhláška uvádí (Československo, 1973), že vzhledem ke stanoveným podmínkám je u vdaných žen bezdětných nebo s jedním dítětem povolováno umělé přerušení těhotenství jen výjimečně. Zákon z roku 1986 je v České republice platný dodnes a podmínky v rámci něj stanovené dovolují potrat do 12. týdne těhotenství na žádost ženy.

Podmínky pro umělé přerušení těhotenství byly v rámci severních a západních zemích velmi brzy uvolněny ve Finsku, a to roku 1950. Od tohoto roku je umělé přerušení těhotenství možné povolit ze sociálních a eugenických důvodů a také z důvodu ženina věku nižšího než 16 let. V praxi však bylo povolováno přibližně 20–30 % žádostí a na posouzení se podíleli dva lékaři (Piepponen, 1974, s. 10). V roce 1970 byl ve Finsku přijat zákon, který je platný dodnes. Dle tohoto zákona je možné umožnit umělé přerušení těhotenství ženě z důvodu ohrožení jejího života, což znamená, že není umělé přerušení těhotenství dostupné na žádost ženy (IPPS, 2007). Dále zákon zachovává dohled dvou lékařů, z uvedených důvodů je umělé přerušení těhotenství možné provést do 12. týdne těhotenství, výjimečně při stanovených podmínkách do 20. týdne těhotenství. Důležité je, že zákon je v praxi uplatňován velmi volně a prakticky jsou umělá přerušení těhotenství povolována bez ohledu na zákonem stanovené podmínky (IPPS, 2007).

V Nizozemsku byla legislativa týkající se umělého přerušení těhotenství uvolněna až v roce 1981. Tento zákon je v Nizozemsku platný dodnes a na základě podmínek, které stanovuje, je možné provést umělé přerušení těhotenství na žádost ženy do 13. týdne těhotenství, ze zdravotních důvodů není doba provedení potratu stanovena, jako omezení funguje životaschopnost samotného plodu (ISSP, 2007). Nizozemský zákon bývá hodnocen jako velmi liberální a dalším specifikem je, že největší počet interrupcí je prováděno na specializovaných neziskových klinikách (ISSP, 2007). Před rokem 1981 působila v Nizozemsku nadace Stimezo, která se zaměřovala na provádění ilegálních, nicméně spolehlivých a bezpečných interrupcí, na specializovaných klinikách (Netherlands Ministry of Foreign Affairs, 2011). Činnost této kliniky byla zahájena roku 1971.

V Portugalsku s pádem autoritářského režimu roku 1974 přichází také diskuze ohledně zákona o umělých přerušeních těhotenství. První zákon týkající se umělého přerušení těhotenství byl uveden v platnost v roce 1984. Do té doby byla umělá přerušení těhotenství ilegální, a to na základě trestního zákoníku z roku 1852 (Vilar, 2002, s. 156). Zákon z roku 1984 do jisté míry navazoval na návrh španělského zákona z roku 1983, kde bylo UPT povoleno ze zdravotních a eugenických důvodů do 22. týdne těhotenství. Portugalský zákon tyto podmínky rozšířil o povolení UPT z důvodu incestu a dobu, do které je možné zákrok provést, zkrátil na 16. týden těhotenství (Pachlová, 2012, s. 23). V době platnosti tohoto zákona docházelo k rozvoji tzv. potratové turistiky a došlo také k rozšíření soukromých klinik, kde jsou nelegálně

prováděny interrupce. Problémem se také stává dostupnost léku misoprostol, který portugalské ženy často užívají doma bez lékařského dohledu, což si přináší své důsledky v podobě následné hospitalizace (Vilar, 2002, s. 156). V této souvislosti Vilar uvádí (Vilar, 2002, s. 157), že v této době byla interrupce jednou ze dvou nejčastějších příčin úmrtí u matek. Prata uvádí (Prata, 2007, s. 1) jako hlavní příčiny této situace vládnoucí katolickou doktrínu, právně nezakotvenou bezpečnou interrupci a nedostupnost spolehlivých antikoncepčních metod. Dobu před přijetím zákona provázely časté diskuze na toto téma, nicméně ty i přesto, že nebylo dosaženo legalizace z důvodu sociálně-ekonomických a jiných častých důvodů pro rozhodnutí pro podstoupení interrupce, utichly, a to z důvodu obavy konfliktu s katolickou církví (Vilar, 2002, s. 158). V devadesátých letech se oživují diskuze na toto téma, roku 1998 je dokonce uspořádáno referendum, jež bohužel mělo nízkou účast (asi 1/3 obyvatel) a pro legalizaci interrupcí se vyslovilo 49,5 % voličů, čímž bylo portugalské pro-choice hnutí opět poraženo (Vilar, 2002, s. 158). V Portugalsku je možné na žádost ženy provádět interrupce až od roku 2007, kdy vstoupil v platnost nový zákon o umělém přerušení těhotenství. V tomto roce také proběhlo druhé referendum na toto téma, ve kterém se ovšem opět nezúčastnila více než polovina všech voličů (účast byla na úrovni 44 %), nicméně 59,2 % voličů deklarovalo souhlas s liberalizací interrupčního zákona (da Silva, 2009, s. 245). I přes tento výsledek byl zákon přijat. Da Silva uvádí (da Silva, 2009, s. 248), že i po přijetí zákona je slyšet aktivistické skupiny, které zákon kritizují z hlediska toho, že podporuje nebezpečné sexuální a antikoncepční chování, nicméně proti tomuto jdou zřetelné výsledky v podobě snížení úmrtnosti a nemocnosti spojené s dřívějším prováděním umělých přerušení těhotenství.

4.5.2 Vývoj umělé potratovosti

Obr. 10 – Vývoj indexu umělé potratovosti ve vybraných evropských zemích v letech 1960–2010

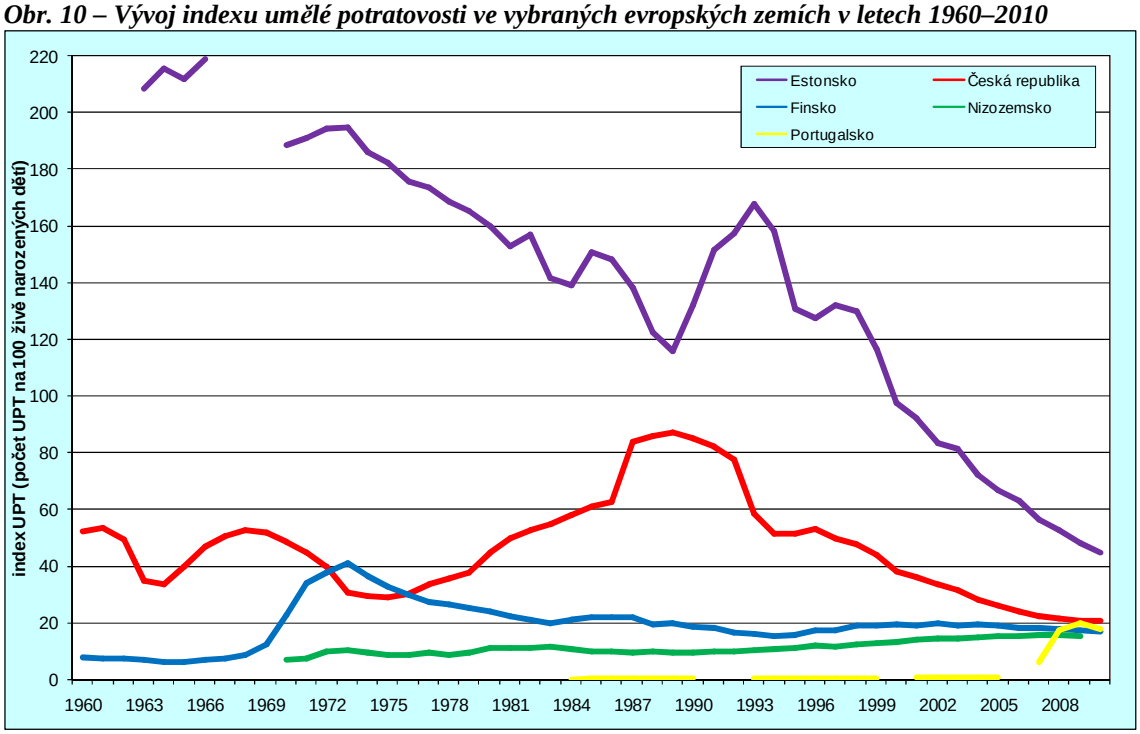

Zdroj dat: EUROSTAT, Pachlová, 2012, vlastní výpočty

V průběhu času je opravdu možné zaznamenat ve vývoji ukazatele index UPT vliv stávajících legislativních podmínek. Fakt, že byly v dnešních postkomunistických zemích zákony přijímány bez celospolečenské diskuze a byly prezentovány jako právo ženy rozhodovat o svém vlastním životě, způsobuje jasné odlišení od vývoje v ostatních zkoumaných zemích (Fialová, Kučera, 1996, s. 21). Umělá přerušení těhotenství se v České republice a Estonsku stala jakousi antikoncepční metodou, kterou v západních a severních zemích Evropy vykonávaly spolehlivější a bezpečnější metody.

V Estonsku data dostupná z šedesátých let ukazují, že index UPT byl na vůbec nejvyšších hodnotách ze všech sledovaných zemích a také na nejvyšší sledované hodnotě vůbec. Tato hodnota představovala v Estonsku více než 200 UPT na 100 živě narozených. Maxima ukazatele index UPT bylo v Estonsku dosaženo v roce 1966, a to 219 UPT na 100 živě narozených, naopak minimum bylo možné zaznamenat v posledním sledovaném roce, 45 UPT na 100 živě narozených. Od doby, kdy byla dosažena maximální hranice zkoumaného ukazatele v Estonsku lze sledovat pokles indexu UPT (jen s krátkodobými výkyvy v podobě mírného zvýšení ukazatele). Tento sestupný trend nebyl nijak vychýlen liberalizací zákona z roku 1982 a 1987. Palivec uvádí (Palivec, 1998), že sovětská společnost věnovala pozornost také odpovídající antikoncepci, roku 1968 byla zahájena hromadná výroba antikoncepčních prostředků, čím mělo dojít ke snížení umělé potratovosti. Proto je pravděpodobně možné i přes liberalizaci zákonů zaznamenat stále sestupný trend úrovně indexu UPT. Navýšení hodnot indexu UPT je možné pozorovat okolo přelomu devadesátých let, nicméně od roku 1994 dochází pravděpodobně spolu s rozšířením hormonální antikoncepce v estonské společnosti,

k poklesu indexu, který je již nepřetržitý. Tento pokles pokračoval až na minimální hodnotu indexu UPT v roce 2010. Lze konstatovat, že se Estonsko úrovní umělé potratovosti začíná přibližovat úrovním v jiných evropských zemích. Fakt, že ještě v roce 2010 lze zaznamenat hodnoty indexu UPT vyšší než 40 UPT na 100 živě narozených je pravděpodobně dán i vyššími hodnotami, ze kterých docházelo k poklesu.

V České republice se úroveň ukazatele index UPT udržovala na počátku šedesátých let na úrovni přibližně 50 UPT na 100 živě narozených. Od roku 1962 lze pozorovat pokles indexu na hranici 33 UPT na 100 živě narozených v důsledku vládního nařízení, které uvedlo v praxi interrupční komise složené převážně z neodborníků. Zdá se, že toto opatření nemělo dlouhotrvající vliv, jelikož lze pozorovat v dalších letech návrat na úrovně indexu UPT z počátku šedesátých let. Ke konci šedesátých let je možné pravděpodobně v souvislosti s tehdejšími propopulačními opatřeními pozorovat mírný pokles hodnot sledovaného ukazatele, který byl umocněn zavedením vyhlášky z roku 1973. Stejně jako předchozí opatření i toto zřejmě v čase oslabovalo a docházelo opět k nárůstu hodnot indexu UPT, největší nárůst lze však v České republice pozorovat v souvislosti s velmi liberálním zákonem z roku 1986. V roce 1989 pak bylo dosaženo maxima hodnot indexu UPT ve sledovaném období, a to 87 UPT na 100 živě narozených. Od té doby je možné ve vývoji ukazatele indexu UPT sledovat kontinuální pokles, který byl v devadesátých letech umocněn rozšiřováním hormonální antikoncepce. Minima hodnot indexu bylo stejně jako v Estonsku dosaženo v posledním sledovaném roce, a to 20 UPT na 100 živě narozených. Tímto vývojem se Česká republika dostává prakticky na úrovně dosahované v západní a severní Evropě.

V Nizozemsku jsou data dostupná již od roku 1970, zde zachycená umělá přerušení těhotenství pochází pravděpodobně z doby, kdy zde působila nelegální nadace Stimezo. Připravenost nizozemské společnosti na liberalizaci interrupčního zákona, na kterém měly bezpochyby podíl celospolečenské diskuze o tématu a dostupnost spolehlivých metod antikoncepce, dokumentuje právě vývoj indexu UPT. Po přijetí zákona nedochází k nárůstu hodnot indexu UPT. Po celé sledované období lze v Nizozemsku pozorovat stabilizovaný vývoj s tím, že minima indexu UPT bylo dosaženo v prvním sledovaném roce a naopak maxima je vcelku paradoxně dosaženo v roce 2007. Zatímco v postkomunistických zemích bylo možné zaznamenat souvislý pokles od roku 1990, tak v Nizozemsku je naopak možné pozorovat mírný nárůst indexu UPT. Nicméně jedná o opravdu velmi mírný nárůst, neboť i přes jeho existenci, je Nizozemsko i v současnosti zemí s nejnižšími hodnotami indexu UPT.

Ve Finsku byl zákon o UPT přijat již v roce 1950, nicméně fakt, že byla v praxi povolována přibližně jedna třetina žádostí, se projevuje i ve vývoji indexu, jelikož lze do přijetí dalšího zákona v roce 1970 lze pozorovat jen velmi nízké hodnoty tohoto ukazatele. V tomto období bylo dosaženo i minimální hodnoty indexu UPT za celé sledované období. Situace se však mění právě s přijetím nového zákona. Je možné pozorovat nárůst hodnot indexu s vrcholem v roce 1973 (41 UPT na 100 živě narozených), který je současně maximální hodnotou indexu dosaženou ve sledovaném období ve Finsku. Od tohoto roku je možné sledovat pokles hodnot

až na úrovně pohybující se pod hranicí 20 UPT na 100 živě narozených, které jsou ve Finsku typické dodnes.

V Portugalsku se přísné podmínky pro provedení umělého přerušení těhotenství projevily i v hodnotách indexu UPT. Až do roku 2007, kdy bylo umělé přerušení těhotenství uzákoněno na žádost ženy, byl počet prováděných interrupcí minimální. Od roku 2007 stoupají hodnoty indexu UPT na hodnotu 19 UPT na 100 živě narozených v roce 2010.

Analýza umělé potratovosti ve vybraných evropských zemích ukázala, že vývoj byl v minulosti velmi rozrůzněný a do jisté míry závislý na době legalizace umělých přerušení těhotenství a rozšíření účinné antikoncepce. Nyní je možné pozorovat souběžné trendy vývoje indexu UPT, ve čtyřech z pěti zemí jsou úrovně sledovaného ukazatele srovnatelné. Estonsko se s největší pravděpodobností přiblíží úrovním v ostatních zemích v následujících letech, v současnosti je zde index UPT dvakrát vyšší než v ostatních zemích.

4.5.3 Rozšíření používání moderních antikoncepčních metod

Při přechodu k novému vzorci demografického chování sehrálo jistě velmi důležitou roli také rozšíření moderních metod antikoncepce. Nicméně jak uvádí Frejka (Frejka, 2008a, s. 74), tento aspekt je třeba považovat za důležitý faktor při změně, ale rozšíření moderní antikoncepce není hlavní příčinou nízkých úrovní plodnosti. A jak uvádí van de Kaa (van de Kaa, 1998) rozšíření moderní antikoncepce a přístup k umělým přerušením těhotenství představuje jednu ze základních součástí druhého demografického přechodu, proto i v této práci bude šíření moderní antikoncepce věnována pozornost. První nitroděložní tělísko se objevuje roku 1920, nicméně rozšíření používání je zaznamenáno až od roku 1960. V tomto roce dochází také k šíření hormonální antikoncepce, a jak uvádí Frejka (Frejka, 2008a, s. 74) od této doby je zahájena éra skutečné moderní antikoncepce. Období masového rozšiřování se tedy shoduje se začátkem druhého demografického přechodu vůbec.

Nejen ve vývoji ukazatele index UPT se odráží nedostupnost moderních antikoncepčních metod v dnešních postkomunistických zemích. Jak uvádí Frejka (Frejka, 2008a) v bývalých komunistických zemích kromě Maďarska, Jugoslávie a NDR a bylo obtížné získat prostředky moderní antikoncepce (zvláště hormonální antikoncepci), proto byla většina párů odkázána na méně spolehlivé tradiční metody. Tento vývoj dokumentuje i zde uvedená tabulka.

V kontextu tohoto vývoje je zajímavé, že některé země ve druhé polovině 20. století přijímaly právní omezení týkající se používání antikoncepčních metod, v těchto snahách se odrážely snahy náboženských institucí (Frejka, 2008a). Právě ve zkoumaném Nizozemsku byl od roku 1960 platný zákaz prodeje a propagace antikoncepce, nicméně toto ustanovení bylo roku 1969 zrušeno (Frejka, 2008a, s. 74). Situaci v postkomunistických zemích a v západních zemích zde reprezentuje vývoj podílu žen užívajících hormonální antikoncepci v České republice a Nizozemsku. Dle ilustrace je zřejmé, že zde byly před rokem 1990 obrovské rozdíly v užívání této moderní antikoncepční metody mezi ženami. Nicméně přibližně od roku 1992 je možné v České republice zaznamenat strmý nárůst podílu žen užívajících hormonální antikoncepci. Do roku 2009 se tento podíl žen až zdesetinásobil a v současnosti lze soudit, že

polovina žen v reprodukčním věku v České republice se spoléhá na hormonální antikoncepci. Tato úroveň je srovnatelná s procentem v Nizozemsku, přičemž je v České republice od roku 2003 dokonce dosahováno vyššího podílu žen užívajících hormonální antikoncepci. Tento pohled je ještě doplněn procentem žen v reprodukčním věku, které užívají moderní či tradiční antikoncepční metodu, dále procentem žen, které užívají moderní metodu, a také je zde uvedeno procento žen, které užívají pilulku. Dostupnost těchto dat se liší země od země. Z Estonska jsou dostupná data z roku 1994, v tomto roce bylo zjištěno 70 % žen užívajících moderní či tradiční metodu a z toho 56 % žen užívajících moderních metod antikoncepce. Procento žen užívajících moderní či tradiční antikoncepční metodu je srovnatelné s procentem zaznamenaným v České republice v roce 1993, nicméně procento žen užívajících moderní metody je v Estonsku vyšší o 10 procentních bodů. Ve Finsku, Nizozemsku a Portugalsku lze v devadesátých letech zaznamenat vyšší úrovně žen užívajících moderní či tradiční antikoncepční metodu (v postkomunistických zemích se toto procento pohybuje okolo 70 % na počátku devadesátých let, v ostatních zemích se toto procento blíží 80 %). Stejně lze zaznamenat v těchto zemích širší rozšíření moderních metod antikoncepce. V Estonsku není dostupné srovnání v čase, ale v České republice lze soudit, že procento žen užívajících moderní metody stoupá a spolu s tím stoupá i procento žen užívajících pilulku. Údaje po roce 2000 jsou dostupné pouze z Nizozemska a Portugalska, tyto naznačují, že je antikoncepce hojně rozšířená, a to zvláště v Portugalsku, zde bylo na přelomu roku 2005/2006 zjištěno 87 % žen užívajících moderní či tradiční antikoncepční metodu. V Portugalsku by bylo možné toto téměř univerzální rozšíření spojovat s tehdejší nedostupností umělého přerušení těhotenství na žádost ženy, které pravděpodobně portugalské ženy donutilo spoléhat jen na antikoncepční prostředky, což se mohlo projevit v jejich častějším využívání.

Tab. 27 – Vývoj používání vybraných antikoncepčních metod v evropských zemích

		všechny metody	jakákoliv moderní metoda	hormonální antikoncepce
Estonsko	1994	70,3	56,4	3,9
Česká republika	1970	66,0	24,3	2,6
	1977	95,0	49,3	14,2
	1991	78,0	53,0	7,0
	1993	68,9	44,9	8,0
	1997	72,0	62,6	23,1
Finsko	1971	77,0	53,9	20,0
	1977	80,0	77,2	11,2
	1989/90	77,4	75,4	11,3
Nizozemsko	1969	59,0	41,6	26,6
	1975	75,0	69,1	49,5
	1977	73,0	65,2	40,0
	1982	76,9	73,9	.
	1988	76,2	72,0	.
	1993	78,5	75,6	49,0
	1998	71,0	70,0	48,0
	2003	67,0	65,0	41,0
	2008	69,0	67,0	40,0
Portugalsko	1979/80	76,3	37,8	22,0
	1997	78,8	70,4	47,8
	2005/06	86,8	82,5	58,9

Poznámky: údaje se vztahují k ženám v reprodukčním věku (15–49 let, které jsou vdané nebo mají partnera, se kterým žijí v instituci podobné manželství, nesezdané soužití). Procento zachycuje ženy užívající různé druhy antikoncepce (zahrnuje i tu informaci, kdy žena uvedla, že její sexuální partner používá některou z metod).
Všechny metody zahrnují procento žen užívajících některou z moderních či tradičních metod antikoncepce.
Moderní metody zahrnují ženskou a mužskou sterilizaci, hormonální pilulky, nitroděložní tělísko, kondom, injekce, implantáty, vaginální bariérové metody a nouzovou antikoncepci.
Tradiční metody antikoncepce zahrnují metody periodické abstinence, dlouhodobé abstinence, výplachy pochvy, kojení, coitus interruptus, laktační amenorea.

Zdroj dat: UNSD

4.6 Vývoj sňatkového chování

Obr. 11 – Vývoj úhrnné prvosňatečnosti žen ve vybraných evropských zemích v letech 1960 –2010

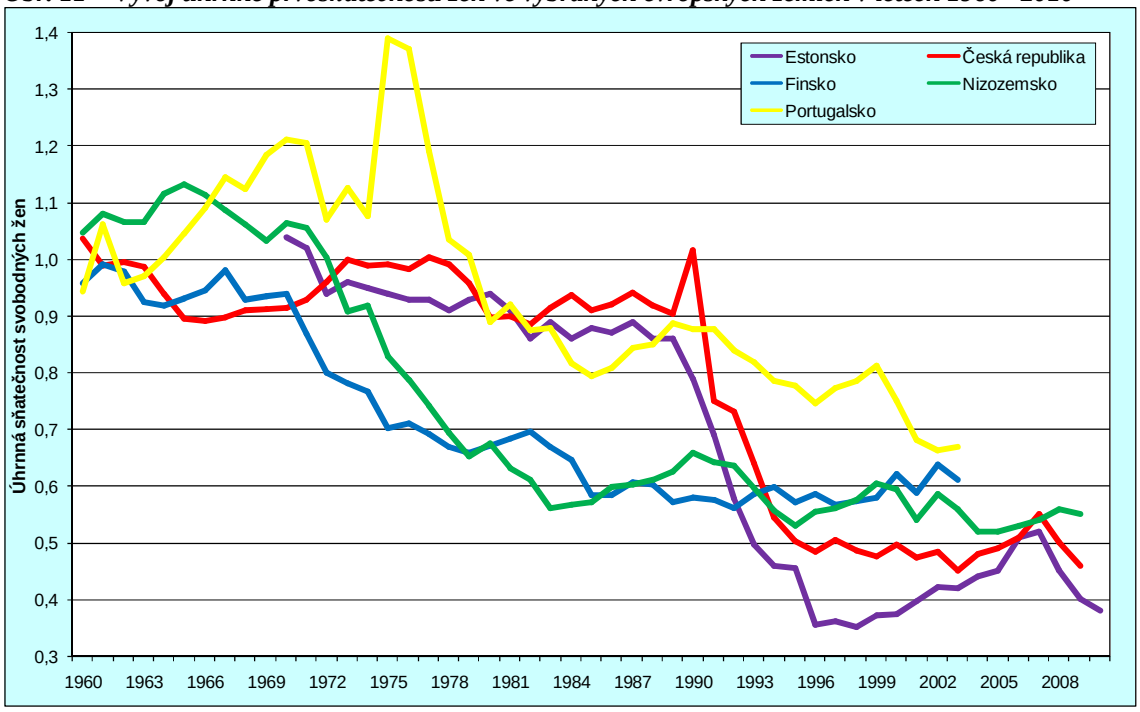

Zdroj dat: Council of Europe, Eesti Statistika, Polesná, 2011, Dr. Gijs Beets

Na počátku sledovaného období je patrné sblížení charakteru sňatkového chování evropských populací. V tomto období byla sňatečnost prakticky univerzálním jevem, lze soudit, že ve všech zemích byl přítomen model častých sňatků. Tato situace však neměla dlouhého trvání, již od počátku sedmdesátých let je patrné jasné rozrůzňování sňatkových modelů jednotlivých zemí. V Nizozemsku lze první výraznou změnu zaznamenat v roce 1973, úroveň úhrnné sňatečnosti žen zde klesá na hodnotu 91 % oproti dřívějším 100 %. Během sedmdesátých let lze pak vysledovat další plynulý pokles úrovně sňatečnosti v Nizozemsku až na úrovně pohybující se pod 60 %. Na konci osmdesátých let je patrné mírné zvýšení hodnot úhrnné prvosňatečnosti žen, které je pak následováno dalším poklesem. V dalších letech se pak úroveň sňatečnosti, zde zachycená úhrnnou prvosňatečností žen, pohybuje mezi 50 až 60 %.

Ve Finsku byl na počátku sledovaného období patrný stejně jako v Nizozemsku model častých sňatků, nicméně ve Finsku je možné zaznamenat nižší úroveň sňatečnosti v tomto období, ukazatel úhrnné prvosňatečnosti žen se již na počátku sledovaného období pohyboval nad hranicí 90 %. První projev poklesu je ve Finsku zaznamenaný v roce 1971, poté stejně jako v Nizozemsku dochází k nepřetržitému poklesu. Z vývoje křivky přibližně od poloviny sedmdesátých let je patrné, že je v obou zemích nastolen stejný režim, a to režim, který je typický málo frekventovanými sňatky. Úroveň sňatečnosti je pak ve Finsku a Nizozemsku prakticky srovnatelná. Ve Finsku se pohybuje rovněž mezi 50–60 %, přičemž je možné v posledním sledovaném roce zaznamenat náznak zvýšení, který se projevuje nárůstem nad 60 %. Vzhledem k tomu, že na počátku sedmdesátých let se začal měnit charakter sňatkového

obyvatelstva severských a západních zemí Evropy zde reprezentovaných Finskem a Nizozemskem dochází k největšímu odlišení od zbytku Evropy. V tomto období je patrné, že v Estonsku, České republice a Portugalsku je ještě model častých sňatků uchován.

Zvýšení úrovně sňatečnosti v České republice na počátku sedmdesátých let pravděpodobně bylo zapříčiněno již zmiňovanými propopulačními opatřeními té doby. Mírný pokles úrovně sňatečnosti lze do konce osmdesátých let v Estonsku i v České republice i přes zavádění propopulačních opatření zaznamenat. Nicméně stále se jednalo o model typický univerzální sňatečností, kde vstoupí do manželství více než 90 % žen. V Portugalsku lze změnu sňatkového chování zasadit přibližně na konec osmdesátých let, kdy úhrnná sňatečnost žen klesá pod 100 %. Tento pokles je přes mírné výkyvy v podobě zvýšení úrovně sňatečnosti následován trendem poklesu. Poslední data z roku 2003 naznačují, že do sňatku vstoupí 66 % žen. Touto hodnotou se v roce 2003 Portugalsko dostává na pozici země s nejvyšší úrovní sňatečnosti žen.

Na počátku devadesátých let probíhá v postkomunistických zemích razantní transformace sňatkového chování obyvatelstva. Roku 1991 dochází k poklesu hodnot sledovaného ukazatele v České republice a v Estonsku již roku 1990. V obou zemích bylo dosaženo bezprecedentních hodnot úrovně sňatečnosti, které v jiných zemích v průběhu transformace zaznamenány nebyly. V České republice klesá v průběhu devadesátých let hodnota tohoto ukazatele pod 50 % a v Estonsku dokonce pod 40 %. V průběhu dalších let je patrné mírné oživení hodnot tohoto ukazatele, které dosáhlo vrcholu okolo roku 2006, kde hodnoty úhrnné sňatečnosti v obou zemích překračují 50 %. Na těchto úrovních se udržela úroveň sňatečnosti přibližně dva roky a v posledních letech je možné zaznamenat opětovný pokles, který vrací tyto země na minimální úrovně sňatečnosti známé z devadesátých let. V roce 2006, kde byly zaznamenány nejvyšší transformační hodnoty úrovně sňatečnosti v postkomunistických zemích, došlo k sblížení s úrovní v Nizozemsku, které by naznačovalo homogenizaci sňatkového chování, nicméně jak bylo uvedeno, tento stav byl neudržitelný.

Obr. 12 – Vývoj průměrného věku při prvním sňatku žen ve vybraných evropských zemích v období 1960–2011

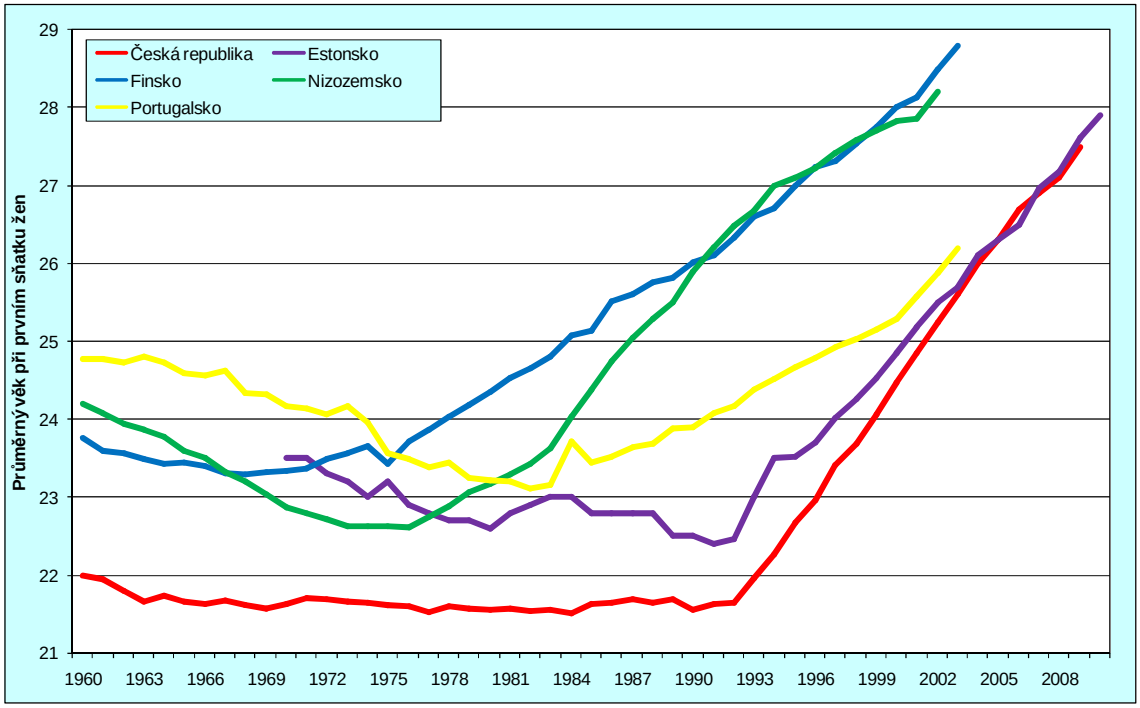

Zdroj dat: Council of Europe, ČSÚ, Eesti Statistika

Vývoj ukazatele průměrného věku při prvním sňatku žen naznačuje, že se na počátku sledovaného období nejednalo jen o model častých sňatků, ale rovněž sňatků časných. V Nizozemsku a Finsku byl první sňatek žen uzavírán přibližně okolo 24. roku života ženy. V nejvyšším věku na počátku šedesátých let uzavíraly ženy první manželství v Portugalsku, naopak v nejnižším věku v České republice. V Nizozemsku lze až do poloviny sedmdesátých let pozorovat pokles průměrného věku při prvním sňatku žen, a to až na hodnoty pohybující se okolo 22,6 roku. Od roku 1978 lze pak vysledovat nepřetržitý nárůst hodnot tohoto ukazatele až na hodnoty přesahující 28 let v roce 2003. Ve Finsku lze náznaky nárůstu hodnot tohoto ukazatele zaznamenat již na počátku sedmdesátých let, od této doby lze stejně jako v Nizozemsku pozorovat nárůst až na hodnoty rovněž přesahující 28 let. Vývoj v těchto dvou zemích byl souběžný, a to tak, že na konci osmdesátých let dochází k jasnému sblížení hodnot tohoto ukazatele, které pokračuje v dalších letech. Tímto vývojem se v sedmdesátých letech tyto země jasně odlišily od zbytku Evropy, je zřejmé, že na počátku sedmdesátých let se stával v nizozemské a finské populaci běžným model málo frekventovaných a pozdních sňatků. V Portugalsku model časných a častých sňatků přetrvával ještě do počátku osmdesátých let, od této doby je patrné zvyšování hodnot tohoto ukazatele, až na hodnotu 26,2 let v roce 2003. Tempo nárůstu hodnot tohoto ukazatele bylo v Portugalsku mnohem pozvolnější než v Nizozemsku a Finsku a také není dosahováno tak vysokých hodnot sledovaného ukazatele. Z hlediska sňatečnosti je velmi pravděpodobné, že transformace ukazatele úhrnné prvosňatečnosti žen a průměrného věku při prvním sňatku žen, nebyla v Portugalsku tak patrná pravděpodobně díky katolické tradici země.

Model častých a rovněž časných sňatků se nejdéle udržel v postkomunistických zemích. V České republice lze od počátku sledovaného období až do přelomu osmdesátých a devadesátých let zaznamenat stagnaci úrovně tohoto ukazatele přibližně na hodnotě 21,6 let. Rokem 1993 započíná trend zvyšování hodnot tohoto ukazatele, v roce 2003, kdy je možné provést srovnání se zeměmi západní a severní Evropy, je v České republice dosahováno hodnot přibližně o tři roky nižších než v těchto zemích. Nicméně je možné zaznamenat trend přibližování severozápadním úrovním. V Estonsku bylo možné v předtransformačním období vysledovat vyšší úrovně průměrného věku při prvním sňatku žen pohybující se lehce pod hodnotou 23 let. Nárůst hodnot lze v Estonsku stejně jako v České republice zaznamenat od roku 1993, kdy dochází prakticky stejným tempem ke zvýšení hodnot tohoto ukazatele. Od konce devadesátých let jsou hodnoty tohoto ukazatele v České republice a Estonsku prakticky totožné, tzn. přibližně o tři roky nižší průměrný věk při prvním sňatku žen než v západní a severní Evropě. Portugalsko se v roce 2003 přibližovalo spíše úrovním typickým pro postkomunistické země nežli pro severozápadní Evropu.

4.7 Rozšíření nesezdaného soužití ve vybraných evropských populacích

Tab. 28 – Rozšíření nesezdaných soužití ve vybraných evropských zemích v roce 2002 (v %)

	Česká republika		Nizozemsko	
	Nesezdané soužití	Manželství	Nesezdané soužití	Manželství
18–29 let	14,2	28,4	27,6	13,6
30–44 let	6,7	73.7	17,2	60,4
45–59 let	6,4	69,4	6,5	71,5
60+ let	4,4	52,9	5,3	64,9

	Finsko		Portugalsko	
	Nesezdané soužití	Manželství	Nesezdané soužití	Manželství
18–29 let	42,8	56,4	3,4	69,6
30–44 let	20,7	73,5	4,4	69,5
45–59 let	10,9	77,3	1,6	76,7
60+ let	7,9	69,2	1,5	56,4

Poznámky: Data za Estonsko nejsou dostupná, Estonsko se v tomto roce nezúčastnilo šetření ISSP.
V tabulce jsou uvedeny podíly mužů a žen dohromady žijících v daném typu svazku.

Zdroj dat: ISSP 2002

Nesezdané soužití jakožto soužití dvou jedinců opačného pohlaví ve svazku podobném manželství bez formálního uzavření sňatku je fenomén, který se objevuje ve větší míře od šedesátých let 20. století (Velký sociologický slovník II, 1996, s. 1190). V moderní společnosti je nesezdané soužití (někdy také kohabitace) spojováno s celkovým procesem modernizace, industrializace, individualizace a dalšími procesy, které umožňují nástup nových hodnotových vzorců. Nicméně tento typ soužití není záležitostí jen moderní doby, v dřívějších společnostech byla kohabitace spojena zvláště s chudšími vrstvami obyvatel (Velký sociologický slovník II, 1996, s. 1190). Takovým příkladem mohou být, jak uvádí např. Perelli-Harris a kolektiv

(Perelli-Harris eds., 2010, s. 777) severské země, kde se nesezdané soužití významně častěji vyskytovalo v polovině 19. století a jejímiž nositeli byly právě znevýhodněné skupiny společnosti. Nesezdané soužití tedy nebylo dáno výběrem partnerů dle hodnotových orientací, ale často bylo určeno finanční situací páru. S tímto souvisí také to, že toto soužití nebylo většinou součástí legitimních způsobů společného života. Nicméně je možné v historii nalézt i odchylky od tohoto vývoje. Historické studie ukazují (Perelli-Harris eds., 2010, s. 778), že rozvoj nesezdaného soužití souvisel v některých zemích s odmítáním manželství jako instituce. Tyto tendence je možné vysledovat ve Švédsku těsně po roce 1900, zde tehdejší intelektuální elita odmítala manželství založené na náboženství. Nesezdané soužití je v současnosti populárním výzkumným tématem, v rámci nichž je důležitým poznatkem, že nesezdané soužití je méně stabilním svazkem než je manželství (např. Kiernan, 2004).

Výskyt nesezdaného soužití lze v rámci sledovaných zemí sledovat na základě dat ISSP z roku 2002. Tato vlna výzkumu poskytuje data pro Portugalsko, Českou republiku, Nizozemsko a Finsko. Data za Estonsko tedy nejsou dostupná, bude tedy ke zmapování situace ohledně tohoto fenoménu využito informací nalezených v literatuře k tomuto tématu. Data z ISSP umožňují zachytit podíl respondentů žijících v různých typech soužití, včetně nesezdaného soužití.

V rámci nejmladší věkové skupiny lze nejvíce osob žijících v nesezdaném soužití zaznamenat ve Finsku, jedná se o 43 % dotázaných. Naopak nejnižší výskyt nesezdaného soužití v této věkové kategorii je v Portugalsku, zde jen 3,4 % respondentů žije v tomto typu svazku. V kontextu jihoevropských zemí bývá uváděno (např. Kalmijn, 2007), že v těchto zemích je možné zaznamenat nárůst věku při vstupu do manželství, nicméně nesezdané soužití zde není příliš rozšířeno. Tento trend jasně potvrzují zde uvedená data. V České republice žije v nesezdaném soužití 14 % nejmladších respondentů a v Nizozemsku 28 % (v roce 2002). O těchto dvou zemích lze soudit, že je i mnoho respondentů bez partnera, kdežto ve Finsku a Portugalsku lze zaznamenat vysoká procenta v kategorii manželství. S nárůstem věku klesá výskyt nesezdaného soužití ve všech sledovaných zemích. Nicméně se zdá, že nejvíce je nesezdané soužití rozšířeno napříč věkovými skupinami v Nizozemsku a zejména Finsku. Ve Finsku je možné zaznamenat vůbec nejvyšší podíl respondentů žijících v nesezdaném soužití v nejvyšší věkové kategorii. Tato skutečnost může také souviset s tím, že v severských zemích obecně má nesezdané soužití delší tradici, tudíž je pravděpodobné, že se šíří již i mezi staršími věkovými skupinami. Toto potvrzuje v rámci svého výzkumu i Moustgaard, Martikainen (Moustgaard, Martikainen, 2009, s. 513), spolu s tím, jak se kohorty, které byly nositeli nesezdaného soužití jako nového typu, dostávají do vyšších věkových skupin, tak roste i prevalence tohoto typu soužití. V rámci Finska byla starší věková skupina obyvatel z hlediska nesezdaného soužití zkoumána, jelikož bylo možné zaznamenat na přelomu roku 2000 zdvojnásobení podílu takto žijících starších osob (Moustgaard, Martikainen, 2009). Ve svém výzkumu Moustgaard a Martikainen dochází k závěru, že osoby, pro které je typické nesezdané soužití ve vyšším věku, jsou častěji rozvedení, méně vzdělaní, mají nižší profesní postavení a také je časté, že nemají své vlastní bydlení. Tyto výsledky pochází z výzkumu starší finské

populace, nicméně jdou proti předpokladu, že do nesezdaného soužití vstupují spíše více vzdělaní lidé, ale zároveň jsou v souladu s předpokladem, že do nesezdaného soužití vstupují spíše liberálně smýšlející lidé, jelikož se většinou jedná o rozvedené. Jalovaara k situaci ve Finsku uvádí (Jalovaara, 2012, s. 79), že finské páry spolu začínají žít brzy, ale ostatní rodinné závazky s dalekosáhlejším dopadem, jako je manželství či rodičovství, odkládají na pozdější dobu.

Údaje z estonské společnosti nejsou ze šetření ISSP dostupné, nicméně lze využít poznatku Haavio-Mannila a Rannik, který se zabýval rodinným uspořádáním ve Finsku a Estonsku. Haavio-Mannila a Rannik dochází k závěru (Haavio-Mannila, Rannik, 1987), že je nesezdané soužití poměrně běžné v obou zemích, přičemž ve Finsku má tento druh soužití delší tradici. K tomuto tématu však také uvádí (Haavio-Mannila, Rannik, 1987), že v Estonsku je častější výskyt rozšířených rodin či jedinců bydlících samostatně, tuto situaci vysvětluje horší situací dostupnosti bydlení v Estonsku. V České republice a Nizozemsku se podíl nesezdaných soužití v nejstarší věkové skupině pohybuje okolo 5 %, nejnižší je však v Portugalsku, přibližně 1,5 %. Hamplová provedla na základě dat z výzkumu SHARE z třetí vlny 2008/2009 analýzu výskytu nesezdaných soužití ve věkové skupině 50–69 let (Hamplová, 2012). Nejvyšší procento respondentů, kteří vstoupí do nového svazku, bylo zjištěno ve Švédsku, Švýcarsku, Německu a Rakousku. A nejnižší procento nesezdaných svazků po padesátce bylo zaznamenáno ve střední a jižní Evropě (ve výzkumu reprezentované Řeckem, Itálií, Českou republikou a Polskem) (Hamplová, 2012, s. 4).

Lze tedy soudit, že procentuální výskyt nesezdaného soužití je i v současnosti určován historií tohoto fenoménu v každé zemi. V případě tohoto zkoumání se podařilo zaznamenat v podstatě dichotomické severo-jižní členění, které bylo prokázáno v jiných výzkumech (např. Nešporová, 2011). Na základě tohoto členění je v severských zemích odcházejí jedinci dříve od rodičů a také častěji žijí v nesezdaném soužití, naopak v jihoevropských zemích můžeme zaznamenat tradici dlouhého soužití s orientační rodinou a menší výskyt nesezdaného soužití (Nešporová, 2011, s. 3).

4.8 Změny v rozvodovém chování

4.8.1 Legislativní podmínky jako určující faktor úrovně rozvodovosti

Jak uvádí Fialová a Kalibová (Fialová, Kalibová, 2010, s. 142), při analýze rozvodového chování lze jako faktory určující jeho vývoj uvažovat řadu společenských a sociálních faktorů, ku příkladu kulturu a tradice dané země, náboženský příklon obyvatelstva, hodnotovou orientaci, ale také růst individualismu a emancipace žen, není však možné opomenout ani vliv intenzity sňatečnosti, populační politiky a rozvodové legislativy. Na tomto místě bude věnována pozornost legislativě týkající se rozvodu v jednotlivých zkoumaných zemích. V České republice byl přelomovým zákonem z hlediska rozvodovosti zákon o rodině z roku 1963, který vstoupil v platnost roku 1964. Tímto zákonem byl zrušen institut viny na rozvratu manželství, jednalo se

tedy o liberalizaci podmínek rozvodu. Zpřísnění rozvodové legislativy nastalo v České republice roku 1998, v rámci nějž bylo ztíženo rozvodové řízení pro rodiny s nezletilými dětmi.

Hlavní změny rozvodových zákonů lze v Evropě zaznamenat v sedmdesátých letech, jednalo se o liberalizaci stávajících zákonů umožňujících rozvod či o uzákonění rozvodu v zemích, kde nebyl dosud povolen (Rychtaříková, Kuchařová, 2008, s. 31). V Nizozemsku je přelomovým bodem rok 1971, kdy vstoupila v platnost liberální novela rozvodového zákona. Před tímto rokem byly možné dva zákonné způsoby rozpuštění manželství, jedno zvané opuštění partnera se zlým úmyslem a druhé mohlo vzniknout na základě odsouzení partnera k výkonu trestů, který byl delší než 4 roky (Pikhartová, 1998, s. 28). Nicméně Pikhartová uvádí (Pikhartová, 1998, s. 28), že v praxi fungoval rozvod na základě dohody. Fokkema a další uvádí (Fokkema a kol., 2008, s. 763), že touto právní úpravou se stal rozvod normálním jevem v nizozemské společnosti, pokud oba partneři podepsali, že jejich partnerství selhalo, tak byl rozvod proveden automaticky. Další důležitou právní úpravou je úprava z roku 2001, která umožňuje manželům rozvést manželství bez formálního postupu za účasti soudu. Ve Finsku byl rozvod možný ze dvou specifikovaných důvodů již v 18. století, jednalo se o cizoložství nebo úmyslné opuštění jednoho partnera druhým (Janoudová, 2004, s. 49). Na základě žádostí o výjimky na počátku dvacátého století byla roku 1930 provedena reforma rozvodového zákona, ta položila základy pro nejdůležitější úpravu, která proběhla roku 1987, při níž bylo výrazně zjednodušeno rozvodové řízení. Zjednodušení spočívalo v rozlišení dvou možností ukončení manželství, jednalo se o rozvod na požádání jednoho z partnerů nebo o rozvod po vzájemné domluvě (Janoudová, 2004, s. 49). V Portugalsku byl první rozvodový zákon ustaven roku 1910. Ve své době byl tento zákon velmi liberální, o rozvod mohl požádat jeden z manželů nebo po dohodě oba manželé dohromady (Sottomayor, 1999, s. 247). Tento zákon byl však ustanoven v tradičně smýšlející společnosti, což znamená, že ho bylo jen minimálně uplatňováno. Spolu s autoritativními tendencemi portugalského státu se měnila i rozvodová legislativa, roku 1940 byl ve směru důrazu na katolické hodnoty katolickým sňatkům přikázáno vzdát se občanského práva na rozvod (Sottomayor, 1999, s. 248). Vzhledem k tomu, že portugalské obyvatelstvo bylo silně katolicky zaměřené, rozvod se stal výjimečnou záležitostí. V roce 1966 byl přijat ne příliš liberální zákon, který upevňoval tradiční charakter portugalské společnosti, tímto zákonem nebyl možný rozvod po vzájemné dohodě. Dalším milníkem nejen z hlediska rozvodové legislativy byl rok 1974 a demokratická revoluce, která znamenala odklon od patriarchálního a autoritativního pojetí rodiny (Sottomayor, 1999). Roku 1995 byl přijat nejliberálnější zákon s ohledem na dopady rozvodu na dítě.

4.8.2 Vývoj úhrnné rozvodovosti

Jedním z ukazatelů, který se v postkomunistických zemích vyvíjel podobně jako v západních a severních zemí Evropy, je úhrnná rozvodovost. Na počátku sledovaného období je v České republice možné zaznamenat vyšší úrovně tohoto ukazatele než v ostatních zemích. Lze předpokládat, že v Estonsku byla situace obdobná, nicméně není možné tuto domněnku podložit odpovídajícími daty. Nicméně celkově lze trend vývoje úhrnné rozvodovosti ve všech zemích

charakterizovat ve většině sledovaného období jako lineárně rostoucí. V České republice byla liberalizace zákona roku 1963 stimulem dalšího nárůstu hodnot úhrnné rozvodovosti. Jako faktor růstu intenzity rozvodovosti uvádí Kučera a Fialová (Kučera, Fialová, 1996, s. 17) kromě uvolňující se legislativy také charakter tehdejší sňatečnosti, sňatky byly uzavírány v nízkém věku, po krátké známosti a nebylo výjimkou, že novomanželé bydleli po sňatku spolu s rodiči jednoho z manželů. Jako další důvod dřívějšího růstu úrovní rozvodovosti v České republice a všeobecně v postkomunistických zemích bývá uváděna (Rychtaříková, Kuchařová, 2008) vyšší ekonomická aktivita žen, leckdy umocněná nepříznivými bytovými podmínkami. Ale svou roli hrála i nedostupnost moderních metod antikoncepce, což vedlo k uzavírání sňatků v nízkém věku z důvodu nechtěného těhotenství. Nejvýraznější stopu na křivce úhrnné rozvodovosti však zanechal zákon z roku 1998, ovšem v jiném směru než byl stávající vývoj. Zpřísnění zákona přineslo výrazné snížení hodnot úhrnné rozvodovosti, nicméně jednalo se jen o krátkodobý výkyv, úhrnná rozvodovost se vrací na původní hodnoty a v několika málo následujících letech i dále narůstá. V České republice, Finsku a Estonsku se tak v současnosti rozvádí každé druhé manželství. O rozvodovém chování estonské společnosti jsou zde dostupné informace pouze od devadesátých let. Na počátku tohoto období je zde patrný výkyv způsobený pravděpodobně přechodem na jinou než sovětskou legislativu. V následujících letech je patrný mírně rostoucí trend úrovní zkoumaného ukazatele.

V Nizozemské křivce rozvodovosti je jasně patrné uvolnění rozvodové legislativy z roku 1971, od této doby je možné pozorovat mnohem rychlejší tempo nárůstu hodnot tohoto ukazatele. Fokkema eds. (Fokkema a kol., 2008, s. 764) uvádí jako určující faktor nárůstu rozvodovosti v Nizozemsku zvyšování vzdělanostní úrovně žen a také jejich narůstající participaci na pracovním trhu. Spolu s tímto vývojem byly ženy jako samoživitelky podpořeny vznikajícím sociálním státem, který jim případně po rozvodu zajistil sociální dávky. Po roce 1990 tempo růstu zpomaluje a v Nizozemsku lze zaznamenat prakticky oscilaci hodnot okolo 35 %, spolu s tímto vývojem lze nalézt podobnost rozvodového chování spíše s Portugalskem, nežli ostatními zeměmi. Spíše stabilizace hodnot úhrnné rozvodovosti v Nizozemsku od devadesátých let je Fokkema a kol. vysvětlována (Fokkema a kol., 2008, s. 764) v souvislosti s rozšířením nesezdaných soužití, které se v Nizozemsku stávají populární od sedmdesátých let, některé sňatky se rozpadnou ještě před tím, než partneři uzavřou manželství a nejsou tedy zachyceny ve vývoji tohoto ukazatele. Snížení hodnot úhrnné rozvodovosti po roce 2000 je způsobeno zavedením možnosti rozvodu bez účasti soudu, takto ukončená manželství nejsou zachycena ve statistikách (Fokkema a kol, 2008). Finsko se v rámci této analýzy jeví jako země velmi liberální k rozvodům. Do roku 1987 probíhal nárůst úhrnné rozvodovosti prakticky stejným tempem jako v České republice, jen na o něco nižších hodnotách. Uvolnění zákona roku 1987, který zjednodušil rozvodové řízení, určilo další vývoj rozvodového chování finské populace. Od této doby se nárůst hodnot úhrnné rozvodovosti zrychluje a na počátku devadesátých let se hodnoty tohoto ukazatele blíží téměř 50 %. Zvláště na počátku sledovaného období je velmi odlišná situace v Portugalsku. Již zmiňovaný katolicismus a důraz na tradici portugalské společnosti spolu s vlivem autoritativního systému byl bezpochyby určujícím

faktorem, který držel hodnoty úhrnné rozvodovosti na velmi nízkých úrovních. Po pádu režimu roku 1974 je patrný nárůst hodnot tohoto ukazatele. Prozatím největší liberalizace rozvodového zákona v Portugalsku pravděpodobně umocnila tempo nárůstu hodnot tohoto ukazatele, jak bylo zmíněno, v současnosti se rozvodové chování podobá tomu, které je typické pro nizozemskou populaci.

Obr. 13 – Vývoj úhrnné rozvodovosti ve vybraných evropských zemích v období 1960–2009

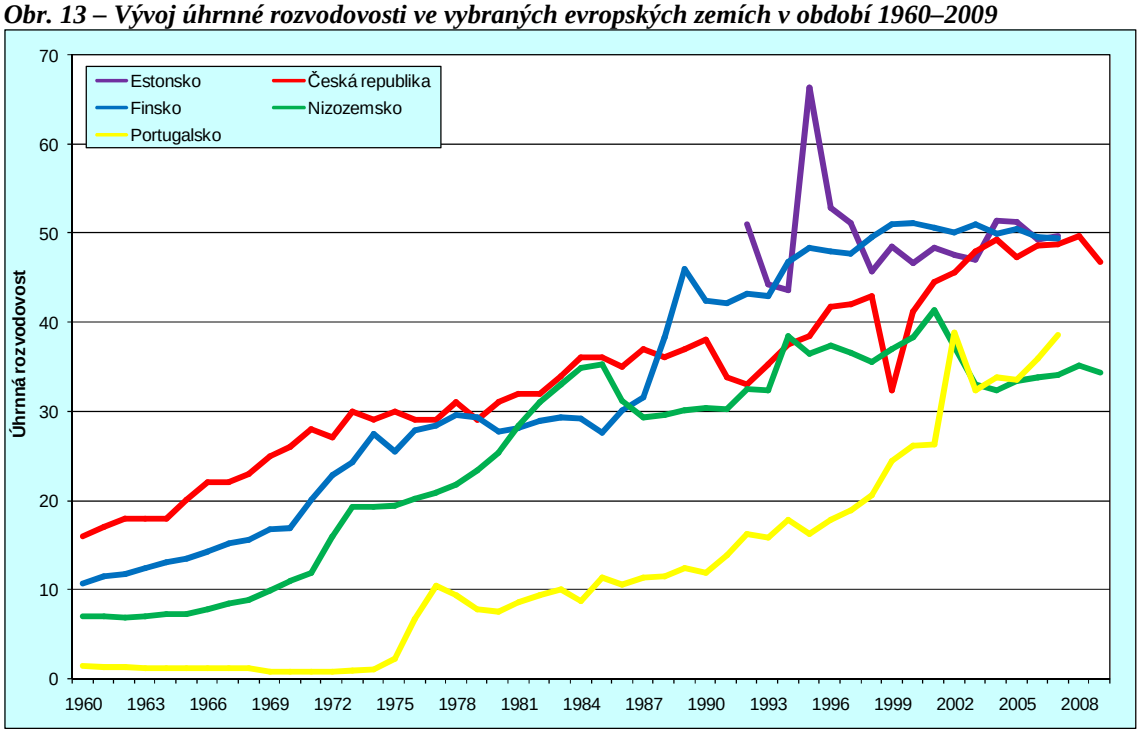

Zdroj dat: Council of Europe, Dr. Gijs Beets, ČSÚ

4.9 Zhodnocení vývoje z hlediska teorie druhého demografického přechodu

Jak bylo uvedeno výše v teoretické části, van de Kaa sumarizuje identifikátory druhého demografického přechodu do několika rysů: pokles plodnosti v důsledku odložení narození do vyššího věku, pokles úhrnné prvosňatečnosti, růst průměrného věku při prvním sňatku, nárůst počtu rozvodů, nárůst výskytu nesezdaných soužití, nárůst podílu dětí narozených mimo manželství, rozšíření antikoncepčních prostředků. Na základě výsledků této práce lze soudit, že tyto změny se v takto obecném pojetí odehrály ve všech zkoumaných zemích, avšak v odlišné míře. Například v Portugalsku je nižší výskyt nesezdaných soužití apod. Tato specifika budou pravděpodobně způsobovány kulturní, sociální a historickou rozmanitostí jednotlivých zemí, která je rovněž v rámci teorie druhého demografického přechodu jako faktor rozrůzňování trajektorií změny uznávána. Změny, které jsou zachyceny v teorii druhého demografického přechodu, se tedy odehrály ve zde zkoumaných zemích. Nicméně již v průběhu výše uvedené části práce bylo poukazováno na odlišnosti jednotlivých průběhů transformací reprodukčního chování. Posloupnost změn je možné v rámci teorie druhého demografického přechodu zachytit

časovou sekvencí změn, která byla představena v teoretické a metodologické části práce. Na základě této sekvence byly pro každou zemi sestaveny momenty jednotlivých změn jako je například minimální hodnota úhrnné plodnosti, období, kdy se plodnost stabilizovala, jak dlouhá byla stabilizace apod. Tyto momenty demografického vývoje byly orientačně časově zasazeny a také určena hodnota příslušného zkoumaného ukazatele. Výsledky takto provedené sumarizace jsou uvedeny v tabulkách a snad poslouží k identifikaci různých trajektorií transformací reprodukčního chování ve vybraných evropských zemí.

Tab. 29 – Jednotlivé body průběhu transformace reprodukčního chování ve vybraných evropských zemích, část 1.

	Česká republika	Estonsko	Finsko
Začátek poklesu úhrnné plodnosti	1992	1990	1964
Rok dosažení minimální hodnoty úhrnné plodnosti	1,13	1,28	1,49
Rok dosažení maximální hodnoty úhrnné plodnosti	1999	1998	1973
Úhrnná plodnost 2010	1,49	1,64	1,87
Stabilizace úhrnné plodnosti	1996 – 2003	1997 – 1999	1974 –1986
V době stabilizace se hodnoty úhrnné plodnosti pohybovaly	1,1 – 1,2	1,28 – 1,32	1,6 – 1,7
Délka stabilizace	8 let	3 roky	13 let
Začátek zvyšování průměrného věku matek při narození prvního dítěte	1994	1993	-
Průměrný věk matek při narození prvního dítěte 2003	25,9	24,6	27,9
Začátek poklesu úhrnné prvosňatečnosti žen	1991	1990	1971
Úhrnná prvosňatečnost žen 2003	0,45	0,42	0,61
Začátek nárůstu věku při prvním sňatku žen	1993	1993	1976
Průměrný věk při prvním sňatku 2003	25,7	25,5	28,8
Začátek nárůstu úhrnné rozvodovosti	1965	-	1964
Úhrnná rozvodovost 2003	0,48	0,48	0,51
Začátek nárůstu % živě narozených mimo manželství	1982	-	1972
Živě narození mimo manželství 2010	40,3%	59,1%	41,4%
Legalizace umělých přerušení těhotenství	1957	1955	1950
Index umělých přerušení těhotenství 2010	20,5	44,7	17,3

V postkomunistických zemích začal pokles plodnosti prakticky bezprostředně po transformaci politických systémů zemí. Tento pokles byl velmi brzy následován zvyšováním průměrného věku matek při narození prvního dítěte. Ve stejné době, kdy se začala snižovat intenzita plodnosti, došlo také ke snížení intenzity sňatečnosti a nárůst průměrného věku při prvním sňatku lze zaznamenat jen s malým zpožděním od poklesu plodnosti a sňatečnosti. Tyto události jasně naznačují změnu reprodukčního chování obyvatel těchto zemí. Nicméně v kontrastu s časovou sekvencí změn existují i změny, které proběhly či alespoň jejich náznaky se uskutečnily ještě v předtransformačním období. Jedná se o nárůst úhrnné rozvodovosti, jejíž úroveň se zvyšovala v postkomunistických zemích ještě dříve než ve zbytku Evropy. I v případě nárůstu podílu živě narozených mimo manželství lze zaznamenat nárůst hodnot již před rokem 1990. Další odlišností průběhu druhého demografického přechodu v severozápadních zemích a postkomunistických zemích je legalizace interrupcí. Jak bylo výše uvedeno, v bývalých socialistických zemích legalizace probíhala v průběhu padesátých let, a to bez informovanosti populace o možnostech antikoncepce a také bez rozšíření bezpečných metod antikoncepce. Existují tedy složky druhého demografického přechodu, o nichž lze soudit, že se jejich průběh

alespoň v náznacích odehrával již před rokem 1990. Ani vývoj na počátku devadesátých let nešel plně v souladu s vývojem zachyceným v teorii druhého demografického přechodu, otázky vyvolával především prudký pokles úrovní plodnosti. V postkomunistických zemích klesá plodnost na minimální úroveň v transformačním období během přibližně osmi let. V obou postkomunistických zemích bylo dosaženo mnohem nižších minimálních hodnot, než tomu bylo v ostatních zemích. V severozápadní Evropě se minimální hodnoty pohybovaly lehce pod hranicí 1,5. V Portugalsku byl již pokles plodnosti výraznější a minimální hodnota byla na úrovni 1,32. Tato hodnota nepochází přímo z transformačního období, zachycuje situaci v roce 2009 a je důkazem přetrvávající velmi nízké plodnosti v Portugalsku. V transformačním období se minimální hodnoty pohybovaly okolo hranice 1,4. V České republice byla minimální hodnota úhrnné plodnosti 1,13 a v Estonsku 1,28. Další odlišností je, že v severozápadní Evropě trval pokles mnohem delší dobu a také rozestupy mezi jednotlivými projevy přechodu byly více časově rozprostřeny. V postkomunistických zemích byla většina změn koncentrována do jednoho úzkého časového období. V průběhu času je možné pozorovat přibližování úrovní demografických ukazatelů v postkomunistických zemích ostatním zemím, nicméně zásadní rozdíl zatím činí stále velmi nízké úrovně plodnosti v těchto zemích. Je tedy zřejmé, že trajektorie druhého demografického přechodu v jednotlivých zemích jsou při bližším pohledu různé, proto je nutné hledat determinanty těchto odlišností.

Tab. 30 – Jednotlivé body průběhu transformace reprodukčního chování ve vybraných evropských zemích, část 2.

	Nizozemsko	Portugalsko
Začátek poklesu úhrnné plodnosti	1965	1978
Minimální hodnota úhrnné plodnosti	1,47	1,32
Minimální hodnoty úhrnné plodnosti bylo dosaženo v roce	1983	2009
Hodnota úhrnné plodnosti 2010	1,79	1,36
Fáze stabilizace úhrnné plodnosti	1977 – 1996	1989 - 1993
V době stabilizace se hodnoty úhrnné plodnosti pohybovaly	1,5–1,6	1,5–1,6
Délka stabilizace	20 let	5 let
Začátek zvyšování průměrného věku matek při narození 1. dítěte	1973	1985
Hodnota průměrného věku matek při narození 1. dítěte 2003	28,7	26,8
Rok poklesu úhrnné sňatečnosti	1972	1978
Úroveň úhrnné sňatečnosti	0,56	0,67
Rok nárůstu věku při 1. sňatku	1977	1984
Úroveň průměrného věku při 1. sňatku 2003	28,2	26,2
Rok nárůstu úhrnné rozvodovosti	1969	1976
Úroveň úhrnné rozvodovosti 2003	0,33	0,39
Rok nárůstu % živě narozených mimo manželství	1979	1979
Úroveň živě narozených mimo manželství 2010	44,3%	41,3%
Legalizace umělých přerušení těhotenství	1981	1984
Úroveň indexu umělých přerušení těhotenství 2010	15,4	-

Z hlediska různorodosti uvedených trajektorií druhého demografického přechodu v Evropě je možné za příčiny považovat v případě postkomunistických zemí jistě vliv socialistických struktur přetrvávající i v dalších letech po změně politického systému, rychlý přechod ke kapitalistickému systému a další. V každé zemi pak jako faktory působí kulturní dědictví, míra sekularizace obyvatelstva, ekonomická situace země a další. Z hlediska druhého demografického přechodu v jihoevropských zemích bývá uváděno (Domínguez-Folgueras, Castro-Martín, 2008, s. 1515), že ačkoli je předpokladem, že by druhý demografický přechod měl jít ruku v ruce s pluralizací rodinných forem, v jihoevropských zemích tomu tak není. Spolu s tímto jevem a zároveň s ustálení nízké plodnosti v těchto zemích bývají také uváděny nejasné genderové vztahy. V jihoevropských zemích je běžné, že žena dostala možnost vyrovnat se muži na poli pracovním, nicméně její tradiční role v domácnosti byla zachována. Tento jev by mohl být jedním z faktorů, které utváří specifika trajektorií druhého demografického přechodu v různých regionech. Domínguez-Folgueras a Castro-Martín rovněž uvádějí (Domínguez-Folgueras, Castro-Martín, 2008, s. 1520), že faktory, které mohou mít vliv, specificky ve Španělsku a Portugalsku, jsou historie spojená s diktátorským režimem, systém spíše slabého sociálního státu s malými investicemi do rodin s dětmi. V postkomunistických zemích mohl také roli při tak prudkém nástupu transformace sehrávat kontakt se západní Evropou, který byl do té doby socialistickým systémem odpírán, a který se po roce 1990 realizoval zvláště skrze média. Jak uvádí Philipov a Thornton (Thorton, Philipov, 2009, s. 136), myšlenky a vzory se do postkomunistických zemí šířily velmi rychle, kanály pro přenos nových myšlenek se vytvořily během několika měsíců, docházelo k rozšíření časopisů, novin, rozhlasového, ale i televizního

vysílání. Philipov a Thorton také uvádějí (Thorton, Philipov, 2009, s. 136) možnost vycestování, při které se lidem naskytla možnost vidět na vlastní oči rodinné, sociální a ekonomické podmínky panující na Západě. Jako další prvek postkomunistických transformací bývá uváděna expanze vzdělávacího systému (např. Philipov, Thorton, 2009; Sobotka, Zeman, Kantorová, 2003), nově rozšířená příležitost vyššího vzdělání mohla vést k odložení rodičovství na pozdější dobu. V této souvislosti Kutsar a kolektiv (Kutsar, Kasearu, Kurrikoff, 2012, s. 172) uvádí, že každá země má svou determinující kulturní cestu, a že reakce na westernizaci, jakožto proces přijímání západních hodnot a vzorců, byla v zemích východní Evropy odlišná.

Kapitola 5

Analýza postojů k rodině evropských populací dle vybraných kategorií respondentů

V následující části práce bude věnována pozornost postojům k rodičovství, rodině, instituci manželství či alternativním formám soužití v rámci sledovaných evropských zemích. Důraz bude kladen na proměnu v čase s cílem identifikace specifických skupin respondentů. Analýza probíhala podle čtyř vybraných charakteristik respondentů, věku, rodinného stavu, vzdělání a velikostní kategorie obce, ve které respondent žije.

5.1 Považují Evropané manželství za přežitek?

Respondenti napříč evropskými regiony neodmítají manželství jako instituci, jen se snížila jeho popularita.

Manželství jako instituce je i v období, kdy můžeme z demografických statistik soudit, že sňatek ztrácí u jednotlivců na popularitě, stále uznávanou institucí ke společnému životu. Ve všech sledovaných zemích však lze zaznamenat posun směrem k souhlasu s výrokem o zastaralosti manželství[16]. Nejvýraznější změnu postoje lze vysledovat v postkomunistických zemích, v České republice se souhlas s tímto výrokem mezi lety 1990 a 2008 ztrojnásobil a v Estonsku ve stejném období se zdvojnásobil. Výsledkem tohoto vývoje je, že každý pátý respondent hodnotil manželství jako instituci zastaralou. V Nizozemsku a Portugalsku to byl přibližně každý třetí respondent. Nejvíce populární je v současnosti manželství ve Finsku, jen 15 % respondentů hodnotilo tuto instituci jako zastaralou.

[16] Při hodnocení celkových procent je vždy využita tabulka diferencovaná dle věkové kategorie respondentů.

Tab. 31 – Souhlasné vyjádření respondentů z vybraných evropských zemí s výrokem „manželství je zastaralá instituce“ dle věku v letech 1990, 1999 a 2008 (v %)

	Česká republika			Estonsko			Finsko		
Věková kategorie	1990	1999	2008	1990	1999	2008	1990	1999	2008
18–29 let	10,2	18,5	37,8	15,5	26,9	25,9	18,6	22,6	21,4
30–44 let	8,6	14,2	24,4	9,3	18,1	27,1	13,0	20,9	18,6
45–59 let	5,0	9,6	21,7	7,7	11,8	17,2	8,2	17,9	17,7
60+ let	3,8	4,1	14.1	9,2	7,9	12,6	8,0	10,4	5,6
Celkem	7,0	11,4	23,7	10,4	15,8	20,5	12,5	17,8	15,0
Signifikance[17]	sig.	sig.	sig.	sig.	sig.	sig.	nesig.	sig.	sig.
Koeficient Gamma	0,283	0,379	0,319	0,199	0,378	0,258	0,263	0,219	0,326

	Nizozemsko			Portugalsko		
Věková kategorie	1990	1999	2008	1990	1999	2008
18–29 let	25,7	22,7	20,3	27,0	33,2	37,3
30–44 let	27,3	29,5	33,3	24,4	24,7	28,5
45–59 let	18,9	27,2	30,1	20,5	23,9	31,1
60+ let	10,2	18,8	22,3	18,5	20,3	20,7
Celkem	21,2	25,0	27,5	23,1	25,4	30,9
Signifikance	sig.	sig.	sig.	nesig.	sig.	sig.
Koeficient Gamma	0,264	0,068	0,045	0,140	0,173	0,125

Poznámky: Respondenti měli možnost odpovídat v podobě „souhlasím“ či „nesouhlasím“, zde je vyjádřeno procento souhlasu s daným výrokem

Zdroj dat: European Values Study

Analýza výroku týkajícího se manželství jako zastaralé instituce dle věku ve Finsku poměrně překvapivě ukazuje, že jsou postoje k tomuto výroku víceméně stabilní během sledovaného období (alespoň ve srovnání s ostatními zeměmi). Z celkového procentuálního vyjádření souhlasu je zřejmé, že se souhlas pohybuje okolo 15ti procent, což je nejnižší procento v rámci sledovaných zemí. Podobně je tomu u nejmladší věkové kategorie. Vztah mezi zkoumaným výrokem a věkem ve Finsku byl nalezen jen v případě roku 1999 a 2008 (v roce 1990 nebyl chí-kvadrát signifikantní na hladině alfa 5 %). Síla vztahu měřená koeficientem Gamma se v případě Finska pohybuje okolo hodnot 0,2 až 0,3.

V nizozemské společnosti byla nalezena signifikantní souvislost mezi věkem a zkoumaným výrokem ve všech sledovaných letech. Stejně tak jako v případě Finska ani v Nizozemsku během sledovaných let nesledujeme překotný vývoj procentuálního souhlasu, nicméně v Nizozemsku jsou tyto hodnoty vyšší než ve Finsku, a to zvláště v devadesátých letech. V Nizozemsku pak v dalších letech v některých věkových kategoriích dochází dokonce k mírnému poklesu souhlasu se zkoumaným výrokem. I v případě Nizozemska byla měřena síla vztahu mezi vybranými proměnnými pomocí koeficientu Gamma. Ještě na počátku devadesátých let je v Nizozemsku síla vtahu 0,26, nicméně v dalších letech klesá na hodnoty pohybující se okolo 0,05. Zdá se tedy, že se v Nizozemsku již neprojevuje výraznější diferenciace postoje k tomuto výroku dle věku. Pohled na výsledky poskytnuté kontingenční tabulkou toto potvrzuje. V nizozemské společnosti se pravděpodobně ustálil postoj napříč

[17] Informace o signifikanci je uvedena buď jako sig nebo nesig. Zkratka sig značí signifikantní hodnotu chí-kvadrát testu, která indikuje zamítnutí nulové hypotézy o nezávislosti, nesig indikuje opačný případ.

věkovými kategoriemi (pro zajímavost je možné uvést, že v roce 2008 souhlasilo s tím, že manželství je zastaralá instituce přes 22 % nizozemských respondentů starších 60ti let, což je stejné procento jako je běžné u nejmladší kategorie respondentů ve Finsku v téže době, dokonce i rok předtím).

Zatím byl poskytnut vhled do vnímání instituce manželství v zemích, kde druhý demografický přechod začal nejdříve, nebyly zde nalezeny výraznější změny hodnotových orientací ani nijak vysoké míry procentuálního souhlasu. Je tedy nutné zaměřit se na situaci zemí, kde se druhý demografický přechod začal šířit později. Zde byl již vývoj výraznější, dokladem může být téměř zdvojnásobení procentuálního souhlasu s tímto výrokem v České republice mezi lety 1999 a 2008 (nárůst z 11,4 % na 24 %). Situace v České republice je tedy následující. Z hlediska výroku týkajícího se manželství jako zastaralé instituce byla ve všech letech v České republice, kdy bylo šetření uskutečněno, nalezena existence vztahu mezi daným výrokem a věkovými kategoriemi (chí-kvadrát je signifikantní na hladině alfa 0,05). Česká společnost všeobecně neodmítá instituci manželství (stejně tak jako v jiných zkoumaných zemích), nicméně lze během sledovaných let zaznamenat příklon obyvatelstva k souhlasu s tímto výrokem. Výraznější změna se odehrála mezi lety 1991 a 1999, kdy se začínají rozdíly mezi jednotlivými věkovými kategoriemi více diferencovat. Jedná se zvláště o rozdíl mezi mladšími a nejstaršími kategoriemi. Mezi těmito lety roste i síla vztahu reprezentovaná koeficientem Gamma, který má v roce 1991 hodnotu 0,28, kdežto v roce 1999 již 0,38. Lze tedy soudit, že posun vnímání instituce manželství se v České republice během sledovaných let odehrál, ve všech věkových kategoriích lze zaznamenat příklon k souhlasu s tímto výrokem, nejvýraznější je však tento posun v nejmladších věkových kategoriích (mezi lety 1990 se souhlas s tímto výrokem v kategorii 18–29 let zvýšil z 10 % na 38 % v roce 2008).

Stejně tak jako v České republice byla v Estonsku ve všech letech šetření nalezena existence vztahu mezi výrokem týkajícím se zastaralosti manželství a věkovými kategoriemi (chí-kvadrát je signifikantní na hladině alfa 5 %). Síla vztahu mezi lety 1990 a 1999 rovněž vzrostla, a to z hodnoty 0,20 na hodnotu 0,38, měřeno koeficientem Gamma. Mezi těmito lety je patrná vyšší míra souhlasu s tímto výrokem ve všech věkových kategoriích oproti roku 1990, ale nejvýraznější příklon k souhlasu je nalezen v nejmladší věkové kategorii respondentů (15,5 % v roce 1990, nárůst na 26,9 % v roce 1999). Mezi šetřeními 1999 a 2008 je pak patrná stejná míra souhlasu ve věkové kategorii 18–29 let, kdežto ve věkové kategorii 30–44 let se míra souhlasu logicky zvyšuje, jedná se o nárůst z 18 % v roce 1999 na 27,1 % v roce 2008. Tato tendence je pravděpodobně důkazem toho, že se snižující se popularita manželství začíná v estonské společnosti stávat normou, ale již pravděpodobně výrazněji nepokračuje vývoj směrem k vyšší míře nepopularity manželství. Podobné asociace byly mezi lety 1999 a 2008 nalezeny i u ostatních zkoumaných zemí, a to zvláště v případě nejmladších respondentů. Výjimkou je Česká republika, kde v tomto období dochází k výraznému nárůstu, a to z 18,5 % na 37,8 %, čímž tato věková kategorie vyjádřila nejvyšší míru souhlasu ve srovnání s ostatními zeměmi. Tento vývoj je o to zajímavější, že česká společnost na počátku devadesátých let vykazovala nejvíce konzervativní postoje k instituci manželství, a to prakticky ve všech

věkových kategoriích. Nyní se nejmladší věková kategorie v České republice ukazuje jako nejvíce liberálně smýšlející z hlediska tohoto výroku. V ostatních věkových kategoriích není tento vývoj až tak razantní, pravděpodobně ukáže čas, zda si respondenti tento svůj postoj „odnesou“ do svých starších let.

Nyní je namístě rozebrat podobněji situaci v Portugalsku. Pokud Česká republika v devadesátých letech ležela na jednom pólu pomyslné škály měřící konzervativní postoj k instituci manželství, tak Portugalsko zaujímalo pól druhý. Prakticky ve všech věkových kategoriích v Portugalsku byla zaznamenána nejvyšší míra souhlasu s daným výrokem. Nepopularita manželství pak v dalších letech pokračovala zvláště u nejmladší kategorie respondentů (jedná se o nárůst 10 procentních bodů z hodnoty 27 %, čímž se Portugalsko dostává prakticky na úroveň souhlasu, která byla zaznamenána v České republice). Existence vztahu mezi zkoumanými proměnnými byla v Portugalsku prokázána jen v letech 1999 a 2008. Co se týče síly vztahu, tak se ve všech sledovaných letech v Portugalsku pohybovala pod 0,2, což je nejnižší ze všech sledovaných zemí. Pokud se zaměříme na celková procenta souhlasu, tak nejvyšší tendence souhlasu byla vysledována právě v Portugalsku. Analýza postoje k instituci manželství dle věkových kategorií odhalila, že průkopníci nových vzorců demografického chování nejsou tak, jak by se dalo předpokládat zeměmi, kde je zakotven nejliberálnější postoj k manželství. Na pomyslném žebříčku se na prvním místě objevuje právě Portugalsko, v České republice je v roce 2008 nejliberálnější skupina mladých respondentů, naopak finské postoje se zdají být ve srovnání s ostatními zeměmi relativně stabilní a konzervativní.

Tab. 32 – Souhlasné vyjádření respondentů z vybraných evropských zemí s výrokem „manželství je zastaralá instituce“ dle vzdělání v letech 1990, 1999 a 2008 (v %)

	Česká republika			Estonsko			Finsko		
Věk ukončení vzdělání	1990	1999	2008	1990	1999	2008	1990	1999	2008
do 15 let	8,2	11	19,7	7,7	14,7	20,2	8,0	15,2	10,4
16–19 let	5,5	13,5	22,1	12,5	16,5	22,4	17,2	24,5	19,1
20–23 let	3,9	5,1	27,4	10,8	16,2	19,7	12,4	20,0	10,1
24 + let	3,6	12,2	24,6	8,5	14,8	16,5	10,4	11,6	16,1
Celkem	6,9	11,4	22,9	10,8	15,8	20,3	12,6	18,3	14,9
Signifikance	sig.	sig.	nesig.	nesig.	nesig.	nesig.	nesig.	sig.	sig.
Koeficient Gamma	0,267	0,035	-0,092	0,082	0,022	0,097	0,061	0,136	-0,025

	Nizozemsko			Portugalsko		
Věk ukončení vzdělání	1990	1999	2008	1990	1999	2008
do 15 let	14,9	23,4	23,5	23,8	24,9	25,3
16–19 let	18,9	24,6	30,1	28,5	33,3	37,0
20–23 let	25,0	22,8	26,5	19,0	24,2	29,8
24 + let	32,1	29,6	26,5	15,2	33,8	34,6
Celkem	21,3	25,2	27,3	23,2	26,6	30,4
Signifikance	sig.	nesig.	nesig.	sig.	nesig.	sig.
Koeficient Gamma	-0,253	-0,068	0,004	0,082	-0,132	-0,139

Poznámky: Kategorie do patnácti let zachycuje respondenty s úplným a neúplným základním vzděláním. Kategorie 16–19 let by měla zachytit respondenty se středním vzděláním bez maturity a kategorie 20–23 let respondenty se střední školou s maturitou či vyšším odborným vzděláním. Poslední kategorií je 24 a více let, která by měla odrážet vysokoškolské vzdělání respondenta.
Respondenti měli možnost odpovídat v podobě „souhlasím“ či „nesouhlasím“, zde je vyjádřeno procento souhlasu s daným výrokem

Zdroj dat: European Values Study

Nyní je namístě se zaměřit na diferenciaci tohoto postoje dle vzdělání respondenta. V České republice můžeme v průběhu času zaznamenat ve všech úrovních vzdělání příklon respondentů k souhlasu s výrokem o zastaralosti manželství. Na počátku devadesátých let byl nejvýraznější příklon souhlasu s tímto výrokem zaznamenán u kategorie nejméně vzdělaných respondentů. V současnosti však nejliberálnější postoje k instituci manželství zaznamenáváme u respondentů s vyšším vzděláním. Nejvýraznější rozdíly mezi kategoriemi vzdělání jsme mohli v České republice zaznamenat v devadesátých letech (byla prokázána i existence vztahu, chí-kvadrát signifikantní na hladině alfa 0,05). V roce 2008 nebyla existence vztahu prokázána, jednotlivé kategorie se poměrně přibližují svým postojem a postupem času také slábne síla vztahu. V Estonsku jako v další postkomunistické zemi můžeme zaznamenat stejně jako v České republice příklon k souhlasu napříč kategoriemi vzdělání. V devadesátých letech nejvýraznější příklon souhlasu můžeme sledovat u kategorie 16-19 let. Tato kategorie si svůj nejméně pozitivní postoj ve srovnání s ostatními kategoriemi vzdělání uchovala do současnosti. Nicméně jsou si kategorie vzdělání v Estonsku, co se týče vzdělání, svým postojem velmi blízké, tudíž nebyla ani v jednom roce šetření prokázána existence vztahu (chí-kvadrát nebyl signifikantní na hladině alfa 0,05), síla vztahu byla velmi nízká.

V Portugalsku se rovněž jako nejliberálnější kategorie z hlediska hodnocení instituce manželství projevuje kategorie 16–19 let. Nejnižší procento souhlasu v současnosti můžeme zaznamenat u kategorie s nejnižším vzděláním, ale nebylo tomu tak vždy, jako

nejkonzervativnější kategorie se na počátku devadesátých let jevila skupina respondentů s nejvyšším vzděláním, kde byl zaznamenán v průběhu času nejvýraznější vývoj, v kategorii s nejvyšším vzděláním došlo ke zdvojnásobení procentuálního souhlasu. Proto lze uvažovat, že stejně jako v České republice, byla v Portugalsku nositelem změny vnímání instituce manželství kategorie nejvzdělanějších respondentů.

V Nizozemsku na počátku devadesátých let byla patrná poměrně výrazná diferenciace postoje z hlediska vzdělání, čím vyšší vzdělání, tím liberálnější postoj k instituci manželství. Nicméně liberální postoj k manželství se stává v průběhu času v Nizozemsku jakousi normou. Vzdělanostní kategorie jsou si svým postojem velmi podobné a lze uvést, že Nizozemsko spolu s Portugalskem je vůbec nejliberálnější z hlediska tohoto postoje. Existence vztahu byla v Nizozemsku prokázána jen v prvním roce šetření (síla vztahu -0,25 měřeno koeficientem Gamma). V dalších letech spolu s pokračující homogenizací dle vzdělanostních kategorií nebyla existence vztahu prokázána a vztah byl velmi slabý. Ve Finsku můžeme zaznamenat v rámci zkoumaných evropských zemích nejkonzervativnější postoj k instituci manželství, jak již bylo uvedeno. V průběhu času byly postoje dle věkových kategorií velmi různorodé, docházelo ke zvýšení souhlasu, který byl následován snížením (například kategorie vzdělání 20-23 let, můžeme zaznamenat zvýšení z 12,4 % na 20 % mezi lety 1990 a 1999, které je následováno poklesem na 10,1 % souhlasu v roce 2008). Všeobecně lze říci, že v současnosti se jeví jako nejliberálnější kategorie s nejvyšším vzděláním a kategorie 16–19 let. Existence vztahu byla prokázána v letech 1999 a 2008, tento vztah však nemá jasný směr. Diferenciace postoje k instituci manželství nebyla v rámci vybraných evropských zemích vždy jasná, v některých zemích se projevily některé skupiny jako nositelé specifického postoje, ale naopak v některých můžeme zaznamenat homogenitu postoje v případě zkoumaného výroku.

Tab. 33 – Souhlasné vyjádření respondentů z vybraných evropských zemí s výrokem „manželství je zastaralá instituce“ dle rodinného stavu v letech 1990, 1999 a 2008 (v %)

	Česká republika			Estonsko			Finsko		
Rodinný stav	1990	1999	2008	1990	1999	2008	1990	1999	2008
Ženatý /vdaná	5,3	8,7	15,3	5,4	9,5	11,4	9,5	9,2	8,0
Rozvedený/á	11,1	21,1	30,9	19,4	25,6	28,1	15,8	26,4	19,0
Ovdovělý/á	4,0	4,9	11,8	13,8	12,7	16,7	8,3	12,5	10,9
Svobodný/á	12,8	19,9	41,3	17,9	27,4	29,2	11,7	24,4	26,9
Celkem	6,3	11,2	23,7	9,6	15,6	20,4	10,0	15,2	14,4
Signifikance	sig.	sig.	sig.	sig.	sig.	sig.	nesig.	sig.	sig.
Kontingenční koeficient	0,108	0,168	0,267	0,193	0,215	0,200	0,048	0,204	0,229

	Nizozemsko			Portugalsko		
Rodinný stav	1990	1999	2008	1990	1999	2008
Ženatý /vdaná	14,7	18,8	21,8	20,9	19,7	23,8
Rozvedený/á	28,0	41,9	45,3	35,7	44,4	51,1
Ovdovělý/á	12,5	18,8	25,2	13,4	27,2	21,9
Svobodný/á	30,4	31,3	30,7	25,5	38,4	40,5
Celkem	19,2	24,7	25,7	22,3	25,4	30,8
Signifikance	sig.	sig.	sig.	sig.	sig.	sig.
Kontingenční koeficient	0,182	0,174	0,138	0,099	0,190	0,197

Poznámky: Respondenti měli možnost odpovídat v podobě „souhlasím“ či „nesouhlasím“, zde je vyjádřeno procento souhlasu s daným výrokem

Zdroj dat: European Values Study

V případě rodinného stavu je možné zaznamenat jasnou diferenciaci postoje dle jednotlivých skupin, a to ve všech zkoumaných zemích. V České republice lze sledovat existenci vztahu mezi postojem k výroku a jednotlivými kategoriemi rodinného stavu ve všech sledovaných letech, v průběhu času získává vztah mezi proměnnými na síle, v roce 2008 se blíží hodnotě 0,3 měřeno koeficientem kontingence. Jako nejvýraznější nositel celé změny postoje se jeví kategorie svobodných, u kterých lze zaznamenat ztrojnásobení souhlasného vyjádření v průběhu času. Zvýšení tendence souhlasu s daným výrokem lze zaznamenat i u ostatních respondentů, nicméně nepříliš překvapivě je nejnižší nárůst realizován v kategorii ovdovělých.

V Estonsku se také jako nejvíce liberální kategorie objevuje kategorie svobodných, nicméně obdobný postoj můžeme zaznamenat i u rozvedených. V průběhu času lze zaznamenat zvýšení tendence souhlasu s výrokem ve všech kategoriích, existence vztahu byla prokázána ve všech sledovaných letech (chí-kvadrát je signifikantní na hladině alfa 0,05). Síla vztahu se pohybuje okolo hodnoty 0,2, měřeno koeficientem kontingence. Nejméně výrazný posun z hlediska vnímání instituce manželství lze v Estonsku zaznamenat u ovdovělých a žijících v manželství.

V Portugalsku, jak známo, byl z hlediska postoje k manželství vcelku liberální postoj již na počátku devadesátých let, bylo zde zaznamenáno nejvyšší procento souhlasných odpovědí v rámci sledovaných zemí. Existence vztahu zde byla prokázána ve všech sledovaných letech, v současnosti se síla vztahu blíží hodnotě 0,2 (měřeno koeficientem kontingence). Pozici nejvíce liberálních kategorií si po celé sledované období podrželi rozvedení a svobodní, dokonce jedna polovina rozvedených respondentů je toho názoru, že manželství je zastaralá instituce.

Ve Finsku, jako v nejkonzervativnější zemi z hlediska tohoto výroku nebyla v prvním roce šetření zaznamenána existence vztahu (chí-kvadrát není signifikantní na hladině alfa 0,05), síla vztahu se v dalších sledovaných letech pohybuje nad hodnotou 0,2 (hodnota koeficientu kontingence). V kategorii žijících v manželství můžeme jako v jediné sledované zemi zaznamenat plynulý posun směrem ke snižujícímu se souhlasu s daným výrokem. V ostatních kategoriích, kromě kategorie svobodných, byl vývoj střídavý, zvýšení procentuálního souhlasu střídalo snížení. Jen v kategorii svobodných respondentů můžeme v průběhu času zaznamenat více než zdvojnásobení procentuálního souhlasu.

Naopak v Nizozemsku můžeme zvyšující se tendenci souhlasu zaznamenat prakticky ve všech kategoriích rodinného stavu. Nejvýraznější však je u rozvedených. Zajímavé je, že navzdory poznatkům z ostatních zemí, v Nizozemsku si kategorie svobodných spíše zachovává konstantní postoj k tomuto výroku v průběhu sledovaných let, jako stimulant změn se zde projevují právě rozvedení. Existence vztahu byla prokázána ve všech sledovaných letech a síla vztahu se pohybuje mezi následujícími hodnotami kontingenčního koeficientu: 0,1 až 0,2. Z výše uvedené analýzy je zřejmé, že z hlediska tohoto výroku nebyl identifikován specifický nositel změn, který by byl shodný pro všechny zkoumané země.

Tab. 34 – Souhlasné vyjádření respondentů z vybraných evropských zemí s výrokem „manželství je zastaralá instituce“ dle velikostní kategorie obce v letech 1990, 1999 a 2008 (v %)

	Česká republika			Estonsko			Finsko		
Velikostní kategorie obce	1990	1999	2008	1990	1999	2008	1990	1999	2008
do 4 999	7,3	7,8	25,3	11,0	17,1	19,0	-	22,2	3,8
5 000–19 999	6,0	15,7	23,8	7,0	8,1	18,1	-	19,3	17,6
20 000–99 999	8,0	12,6	19,8	11,8	20,3	25,1	-	19,0	14,1
100 000–499 999	7,3	10,4	27,3	4,6	15,4	19,1	-	15,3	17,5
nad 500 000	7,9	10,8	22,2	12,4	-	-	-	11,9	16,3
Celkem	7,0	11,4	23,5	10,8	15,8	20,4	-	18,0	15,2
Signifikance	sig.	sig.	sig.	sig.	sig.	sig.	sig.	sig.	sig.
Koeficient Gamma	0,022	-0,040	0,042	-0,053	0,010	-0,025	-	0,133	-0,096

	Nizozemsko			Portugalsko		
Velikostní kategorie obce	1990	1999	2008	1990	1999	2008
do 4 999	21,9	9,1	27,0	23,5	26,3	31,5
5 000–19 999	15,5	24,9	23,1	20,7	22,8	31,2
20 000–99 999	20,1	19,6	26,0	20,0	22,8	33,7
100 000–499 999	26,6	26,7	35,4	19,2	24,1	25,0
nad 500 000	30,6	42,7	30,2	28,9	31,8	18,4
Celkem	21,1	25,0	27,5	23,1	25,5	30,8
Signifikance	sig.	sig.	sig.	sig.	sig.	sig.
Koeficient Gamma	-0,203	-0,200	-0,119	-0,015	0,018	0,048

Poznámky: Respondenti měli možnost odpovídat v podobě „souhlasím“ či „nesouhlasím“, zde je vyjádřeno procento souhlasu s daným výrokem

Zdroj dat: European Values Study

Dle velikosti místa bydliště respondenta byl vztah nalezen ve všech letech jen v Nizozemsku, naopak v Estonsku a Portugalsku nebyla existence vztahu prokázána ani v jednom ze sledovaných let (chí-kvadrát nebyl signifikantní na hladině alfa 0,05). Ve Finsku byl vztah prokázán v roce 2008 a v České republice v roce 1999. Síla nalezených vztahů se

pohybovala na velmi nízkých hodnotách, jen v případě Nizozemska to byly hodnoty okolo 0,2 koeficientu Gamma. Na počátku devadesátých let nebyla dle velikosti místa bydliště v České republice patrná diferenciace postoje k manželství, všechny skupiny byly typické jen nízkým procentem souhlasu s tím, že manželství je zastaralá instituce. V dalším roce šetření je již patrné odlišení postoje v jednotlivých kategoriích. Nicméně není patrná diferenciace ve směru vyšší počet obyvatel v obci, znamená vyšší tendenci souhlasu s daným výrokem. Ve vyšších kategoriích je dosahováno naopak nižšího souhlasu než v kategorii 5 000–19 999 obyvatel a v kategorii 20 000–99 999 obyvatel. Kategorie do 4 999 obyvatel, kde jsou zachyceny vesnice a malá sídla, je patrné nejnižší procento souhlasu, prakticky zde mezi lety 1990 a 1999 nedošlo k posunu názoru respondentů. Mezi lety 1999 a 2008 je pak možno zaznamenat výrazný posun postoje ve všech kategoriích, prakticky ve všech kategoriích souhlas s daným výrokem již přesahuje 20ti procentní hranici. Zajímavý je vývoj v kategorii obcí s malým počtem obyvatel, jelikož zde po první dva sledované roky byl zaznamenán nejnižší souhlas, nyní je však možné soudit, že tato kategorie patří v současnosti mezi ty liberálnější z hlediska postoje k manželství. V současnosti není možné určit, jakým směrem diferenciace postoje dle velikostní kategorie postupuje. Nejvyšší procentuální souhlas je možné zaznamenat v kategorii 100 000–499 999 obyvatel.

V Estonsku během sledovaných let ve všech kategoriích dochází k posunu názoru směrem k postoji, jež vyjadřuje vyšší souhlas s výrokem o zastaralosti manželství. Na počátku devadesátých let se velmi liší postoje mezi jednotlivými kategoriemi, a to v neurčitelném směru. Nejkonzervativnější postoj k manželství lze vysledovat v kategorii 5 000–19 999 obyvatel a 100 000–499 999 obyvatel. Postoj v ostatních kategoriích je prakticky na stejné úrovni. V roce 1999 postoj ve všech kategoriích přesahuje 15ti procentní souhlas kromě kategorie 5 000–19 999 obyvatel, která si podržela tradiční postoj z počátku devadesátých let. V roce 2008 se i tato kategorie posouvá směrem k souhlasu s daným výrokem. V současnosti lze tedy v estonské společnosti zaznamenat v jednotlivých kategoriích obdobný postoj k instituci manželství pohybující se okolo 19 % respondentů vyjadřujících souhlas s tím, že manželství je již zastaralou institucí. Nejvíce liberální postoj lze nalézt v kategorii 20 000–99 999 obyvatel, kde se 25 % respondentů vyjádřilo souhlasně s tímto výrokem.

Ve Finsku se v roce 1999 jako kategorie vyjadřující názor, že manželství je zastaralá instituce nejčastěji, projevuje kategorie zachycující bydliště respondentů s nejnižším počtem obyvatel. Poté se zdá, že se směrem se zvyšující se velikostí sídla snižuje souhlas se zkoumaným výrokem, což je poměrně paradoxní jev. Mezi lety 1999 a 2008 se situace však výrazně změnila. Z do té doby nejliberálnější kategorie s nejnižším počtem obyvatel se rázem stává kategorie vyjadřující tradiční názor k instituci manželství, v roce 2008 se více než 96 % respondentů v této kategorii vyjádřilo, že manželství pro ně není zastaralou institucí. V ostatních kategoriích lze v podstatě zaznamenat obdobný postoj pohybující se okolo 16ti procentního souhlasu s daným výrokem.

Na počátku sledovaného období je možné v Nizozemsku zaznamenat s výjimkou první kategorie zvyšující se tendenci souhlasu s daným výrokem spolu se stoupajícím počtem

obyvatel v obci, ve které respondent žije. Mezi lety 1990 a 1999 lze pak v nejmenší velikostní kategorii pozorovat razantní pokles souhlasu, a to z 22 % souhlasu na 9 % souhlasu, což jasně učinilo z této kategorie kategorii respondentů s nejtradičnějším postojem k manželství. V kategorii 20 000–99 999 obyvatel a 100 000–499 999 obyvatel zůstává pak postoj mezi lety nezměněn, ale v kategorii 5 000–19 999 obyvatel a v kategorii nad 500 tisíc obyvatel dochází k poměrně výraznému nárůstu souhlasu. Směr diferenciace postoje z počátku devadesátých let je v podstatě zachován, jen s výjimkou kategorie 20 000–99 999 obyvatel. Mezi lety 1999 a 2008 dochází k výraznému nárůstu souhlasu v nejnižší velikostní kategorii obcí, a to tak, že je překonána úroveň z počátku devadesátých let a pokles, který nastal v roce 1999, je vyrovnán, či dokonce překonán. Tímto vývojem tato skupina respondentů ztrácí místo nejtradičnější kategorie, na které se nyní dostává kategorie 5 000–19 999 a 20 000–99 999 obyvatel. V současnosti lze tedy o nizozemské společnosti říci, že v každé velikostní kategorii se více než jedna pětina respondentů vyjádřila, že manželství je nyní zastaralou institucí. Nejvyšší tendenci souhlasu bylo možné zaznamenat v kategorii 100 000–499 999 obyvatel. Jasný směr diferenciace postoje se spíše ztrácí.

V Portugalsku lze již na počátku devadesátých let v každé velikostní kategorii nalézt jednu pětinu respondentů vyjadřující se pro zastaralost manželství jako instituce. Z hlediska postoje jsou si velmi podobné kategorie 5 000–19 999, 20 000–99 999 a 100 000–499 999 obyvatel, a to na úrovni souhlasu okolo 20 %. Vyšší souhlas lze poměrně paradoxně zaznamenat ve dvou extrémnějších kategoriích, u respondentů z největších obcí a z nejmenších. Mezi lety 1990 a 1999 dochází ke zvýšení souhlasu v daných kategoriích, a to s tím, že dvě krajní kategorie si ponechávají nejliberálnější postoj k manželství. Do doby posledního šetření se zvyšuje souhlas především v nižších kategoriích obcí, prakticky jedna třetina respondentů z prvních tří velikostních kategorií souhlasila s daným výrokem. V kategorii 100 000–499 999 obyvatel zůstal pak souhlas s výrokem prakticky konstantní a v největších městech, které zachycuje kategorie nad 500 tisíc obyvatel, se souhlas naopak snížil, a to o 13 procentních bodů. V portugalské společnosti pak v současnosti vzniká zajímavá situace, nejliberálnější postoj k manželství si podržují obyvatele žijící na vesnicích a menších městech, naopak obyvatele velkých měst mají tradičnější postoj k manželství.

5.2 Rozhodnutí o dítěti, individuální či společenské zájmy?

V zemích, kde druhý demografický přechod nastoupil nejdříve, jsou patrné hodnoty individualismu, v ostatních zemích se tato tendence spíše neprojevuje.

Ve společnostech, kde mají silný vliv hodnoty individualismu, je možné předpokládat, že jednotlivci nebudou při svých rozhodováních o rodičovství nějak zvažovat dopady na celou společnost, proto lze výrok *„Mít děti je zodpovědnost vůči společnosti“* do jisté míry považovat jako jeden z indikátorů možného rozšíření individualistických hodnot v dané společnosti.

Tab. 35 – Souhlasné vyjádření respondentů z vybraných evropských zemí s výrokem „Mít děti je zodpovědnost vůči společnosti“ dle věku v roce 2008 (v %)

	Česká republika	Estonsko	Finsko	Nizozemsko	Portugalsko
Věková kategorie	2008	2008	2008	2008	2008
18–29 let	36,3	22,2	10,1	0,0	32,6
30–44 let	41,7	24,2	5,4	3,1	40,3
45–59 let	43,7	32,5	9,5	3,2	46,8
60+ let	53,2	44,4	13,4	8,7	53,5
Celkem	44	31,2	9,7	4,2	41
Signifikance	sig.	sig.	sig.	sig.	sig.
Koeficient Gamma	-0,150	-0,198	-0,198	-0,065	-0,135

Poznámky: V případě tohoto výroku souhlas představuje respondenty, kteří rozhodně souhlasí a souhlasí s daným výrokem.

Zdroj dat: European Values Study

Již z pohledu na celková procenta souhlasu dle jednotlivých zemí je zřejmé, že jsou zde velké rozdíly. V Nizozemsku a Finsku je souhlas s tímto výrokem velmi nízký. V Nizozemsku ve věkové kategorii 18–29 let dokonce ani jeden z respondentů neodpověděl, že s daným výrokem rozhodně souhlasí či souhlasí. Naopak nejtradičnější postoje můžeme zaznamenat v České republice, a to napříč všemi věkovými kategoriemi. Podobná situace je i v Portugalsku, naopak v Estonsku se již v nižších věkových kategoriích objevuje nižší míra souhlasu s tímto výrokem. Ve všech případech byla prokázána existence vztahu (chí-kvadrát testy jsou signifikantní, nicméně v případě Nizozemska a Finska jsou testy na hranici spolehlivosti). Dále ve všech případech můžeme konstatovat, že se nejedná o příliš silný vztah. Hodnoty koeficientu Gamma se pohybovaly mezi -0,1 až -0,2, přičemž hodnota koeficientu je v případě Nizozemska nižší. K vysvětlení těchto rozdílů se nabízí hypotéza týkající se individualismu. V Nizozemsku a Finsku je mnohem vyšší míra individualismu než v ostatních zkoumaných zemích. Při vysvětlování těchto rozdílů by bylo možné pravděpodobně zohlednit i problém minulých úrovní plodností dosažených v jednotlivých zemích. V zemích jako je Finsko a Nizozemsko plodnost nikdy neklesla na tak nízké úrovně jako v ostatních zkoumaných zemích. Problém nízké plodnosti byl v těchto zemích často reflektován v médiích, politici toto téma často artikulovali. Vlivem médií na proměnu demografického chování v devadesátých se zabývala v České republice Stašová (Stašová, 2008), která provedla obsahovou analýzu vybraného denního tisku z let 1991 až 2000 a dále se pokusila tato zjištění dát do souvislosti s výběrovým šetřením, kde se mladí lidé pokusili reflektovat mediální vliv na ně samotné. Z jejích zjištění je zřejmé (Stašová, 2008), že téma nízké úrovně plodnosti bylo v médiích reflektováno, a to jak vědci, tak laiky, nicméně názorové spektrum z hlediska tohoto tématu bylo pestré. Z analýzy novinových titulků z devadesátých let, kterou Stašová provedla, lze soudit, že téma nízké plodnosti bylo reflektováno, ať už jako tíživý problém nebo jako přirozený vývoj, ale dochází také k závěru, že v této souvislosti byla často artikulována úloha státu, dokládá to následujícími ukázkami dobových titulků: *„Kvůli státu děti neporodíme“*, *„Nerodíme, ale Klaus za to nemůže“*, *„Stát porodnost neovlivní“* (Stašová, 2008, s. 115). I přes tyto individualisticky vyznívající titulky Stašová na základě celého výzkumu uzavírá, že problematika rodiny byla reflektována tištěnými médií spíše konzervativně. Z tohoto důvodu by bylo snad možné odhadovat, že tyto události

mohly mít na postoje společností nějaký vliv. Nezanedbatelný vliv by také mohla hrát komunistická minulost v případě Estonska a České republiky. V tomto období byly stávajícím systémem upřednostňovány, ba dokonce prosazovány hodnoty kolektivismu před hodnotami individualismu.

Tab. 36 – Souhlasné vyjádření respondentů z vybraných evropských zemí s výrokem „Mít děti je zodpovědnost vůči společnosti" dle vzdělání v roce 2008 (v %)

	Česká republika	Estonsko	Finsko	Nizozemsko	Portugalsko
Věk ukončení vzdělání	2008	2008	2008	2008	2008
do 15 let	46,0	40,0	15,8	11,0	48,9
16–19 let	45,6	32,0	8,8	3,1	36,9
20–23 let	38,3	30,2	9,2	3,9	33,6
24 + let	39,3	28,9	8,5	2,6	31,2
Celkem	43,8	31,5	9,4	4,5	41,3
Signifikance	nesig.	nesig.	nesig.	sig.	sig.
Koeficient Gamma	0,064	0,062	0,095	0,195	0,195

Poznámky: V případě tohoto výroku souhlas představuje respondenty, kteří rozhodně souhlasí a souhlasí s daným výrokem.
Kategorie do patnácti let zachycuje respondenty s úplným a neúplným základním vzděláním. Kategorie 16–19 let by měla zachytit respondenty se středním vzděláním bez maturity a kategorie 20–23 let respondenty se střední školou s maturitou či vyšším odborným vzděláním. Poslední kategorií je 24 a více let, která by měla odrážet vysokoškolské vzdělání respondenta.

Zdroj dat: European Values Study

Na základě provedené analýzy postoje k výroku týkajícího se rodičovství jako odpovědnosti vůči společnosti dle vzdělání respondenta nebyla v případě České republiky, Estonska a Finska prokázána existence vztahu (chí-kvadrát nebyl signifikantní na hladině alfa 5 %), v těchto zemích není zaznamenána přílišná diferenciace postoje dle vzdělání. V České republice byla nejvyšší míra procentuálního souhlasu zaznamenána u respondentů s nižším vzděláním, stejně tak tomu bylo v případě Estonska (zde se jedná zvláště o kategorii respondentů s nejnižším vzděláním). Ve Finsku byla zaznamenána stejná tendence jako v Estonsku, nejméně vzdělaní respondenti cítí, že v rozhodování o rodičovství hraje důležitou roli také vztah k celé společnosti. Ve Finsku se tedy uplatňují stejné mechanismy diferenciace postoje dle vzdělání, ale jedná se o velmi odlišné úrovně. Ve Finsku je nízká míra souhlasu s tímto výrokem, kdežto v Estonsku a České republice více než třetina respondentů souhlasí se zkoumaným výrokem. V Nizozemsku a Portugalsku byla nalezena existence vztahu (v případě Nizozemska je chí-kvadrát na hranici použitelnosti) a síla vztahu se blíží hodnotě 0,2 koeficientu Gamma. V Nizozemsku nejvyšší souhlas s rolí společnosti v rozhodování o dítěti nalézáme u nejméně vzdělaných respondentů, v ostatních kategoriích lze zaznamenat téměř shodnou úroveň nízkého souhlasu s tímto výrokem. Výsledky z analýzy z Portugalska potvrzují univerzalitu nejméně vzdělaných respondentů jako nositelů nejvyšší míry pocitu odpovědnosti vůči společnosti v případě rozhodování o rodičovství. Ostatní kategorie vzdělání vyjadřují také jistou míru odpovědnosti, procento souhlasu se pohybuje okolo jedné třetiny. Existence vztahu v tomto případě byla nalezena a síla vztahu měřená koeficientem Gamma je na hodnotě blížící se 0,2. Na základě provedené analýzy postoje dle vzdělání respondenta lze soudit, že respondenti

s vyšším vzděláním mají větší tendence k příklonu k individualistickým hodnotám než respondenti s nižším vzděláním, a to ve všech zkoumaných zemích.

Tab. 37 – Souhlasné vyjádření respondentů z vybraných evropských zemí s výrokem „Mít děti je zodpovědnost vůči společnosti“ dle rodinného stavu v roce 2008 (v %)

	Česká republika	Estonsko	Finsko	Nizozemsko	Portugalsko
Rodinný stav	2008	2008	2008	2008	2008
Ženatý/vdaná	46,8	33,1	13,5	4,7	44,2
Rozvedený/á	41,0	37,3	4,8	1,3	37,0
Ovdovělý/á	56,5	41,9	1,7	9,6	53,3
Svobodný/á	34,6	22,7	5,9	1,6	36,0
Celkem	43,9	31,3	9,6	4,1	41,3
Signifikance	sig.	sig.	sig.	sig.	sig.
Kontingenční koeficient	0,162	0,161	0,232	0,180	0,151

Poznámky: V případě tohoto výroku souhlas představuje respondenty, kteří rozhodně souhlasí a souhlasí s daným výrokem

Zdroj dat: European Values Study

Na základě respondentova rodinného stavu byly nalezeny vztahy ve všech zemích (ve Finsku a Nizozemsku je chí-kvadrát na hranici použitelnosti). Co se týče síly nalezených vztahů, tak se hodnoty kontingenčního koeficientu pohybovaly mezi 0,15-0,23. V České republice lze jako nejvýraznější vyznavatele spíše kolektivních hodnot identifikovat respondenty žijící v manželství a ovdovělé. V Estonsku jsou to zvláště ovdovělí respondenti, stejně tak v Nizozemsku. Ve Finsku jsou to žijící v manželství a v Portugalsku ovdovělí a žijící v manželství. V České republice a Estonsku se jasně jako nositele individualistických hodnot ukazují svobodní respondenti. Ve Finsku, Nizozemsku a Portugalsku jsou to spolu se svobodnými také rozvedení respondenti. Lze tedy soudit, že z hlediska rodinného stavu se stávají nositeli hodnot orientovaných na individualismus rozvedení a svobodní respondenti.

Tab. 38 – Souhlasné vyjádření respondentů z vybraných evropských zemí s výrokem „Mít děti je zodpovědnost vůči společnosti“ dle velikostní kategorie obce v roce 2008 (v %)

	Česká republika	Estonsko	Finsko	Nizozemsko	Portugalsko
Velikostní kategorie obce	2008	2008	2008	2008	2008
do 4 999	45,1	30,3	13,5	4,3	45,2
5 000–19 999	50,1	45,6	10,3	3,9	36,5
20 000–99 999	45,7	26,8	11,2	5,2	41,2
100 000–499 999	43,1	29,3	8,4	3,2	28,8
nad 500 000	32,2	-	7,5	3,8	33,3
Celkem	44	31,2	10	4,3	41,1
Signifikance	sig.	sig.	nesig.	sig.	sig.
Koeficient Gamma	0,075	0,009	0,153	0,127	0,194

Poznámky: V případě tohoto výroku souhlas představuje respondenty, kteří rozhodně souhlasí a souhlasí s daným výrokem

Zdroj dat: European Values Study

Dle velikostní kategorie obce, ve které respondent žije, byl z hlediska výroku týkajícího se rodičovství jako odpovědnosti vůči společnosti, ve všech zemích kromě Finska nalezen vztah (chí-kvadrát byl signifikantní na hladině alfa 0,05, nicméně v Nizozemsku nebyl chí-kvadrát test spolehlivý). V postkomunistických zemích se však jedná o velmi nízké hodnoty síly vztahu. Nejtěsnější vztah bylo možné zaznamenat v Portugalsku, a to 0,19 koeficientu Gamma. V České

republice lze nejvyšší míru individualismu zaznamenat v kategorii s nejvyšším počtem obyvatel, přibližně jedna třetina respondentů se vyjádřila, že je rodičovství odpovědností vůči společnosti. Druhé nejnižší procento z hlediska souhlasu lze zaznamenat v kategorii 100 000–499 999 obyvatel, naopak přibližně jedna polovina respondentů vyjádřila souhlas v kategorii 5 000–19 999 obyvatel, což z ní činí nejtradičnější kategorii z hlediska České republiky, ale také nejtradičnější kategorii v rámci sledovaných zemí. V Estonsku je stejně jako v České republice nejtradičnější kategorií kategorie 5 000–19 999 obyvatel, zde se 46 % respondentů vyjádřilo souhlasně s daným výrokem. Nejvyšší míru individualismu lze zaznamenat v kategorii 20 000–99 999 obyvatel, jedná se o 26 % souhlasných vyjádření. V rámci estonské společnosti je pak možné zaznamenat obdobný postoj u respondentů žijících na vesních a malých obcích a také ve velkých městech, v kategorii do 4 999 obyvatel a kategorii 100 000–499 999 obyvatel se jedna třetina respondentů vyjádřila souhlasně s daným výrokem. V postkomunistických zemích, jak již bylo uvedeno, převládá ještě v roce 2008 poměrně značná míra kolektivismu oproti individualisticky orientovaným západním a severním zemím, zde reprezentovaných Nizozemskem a Finskem. Ve Finsku lze zaznamenat ve všech velikostních kategoriích poměrně nízká procenta souhlasu, jen výjimečně přesahující hranici 10 %. A lze zde také zaznamenat jasnou diferenciaci postoje, obyvatelé větších měst vykazují vyšší míru individualismu, která se projevuje nižším souhlasem se zkoumaným výrokem. V Nizozemsku lze ve všech kategoriích zaznamenat ještě nižší procento souhlasu než ve Finsku, zde prakticky procentuální souhlas nepřekračuje hranici 5 %. Nejnižší souhlas je zaznamenán v nejvyšších velikostních kategoriích, nicméně jedná se o minimální rozdíly od ostatních kategorií. V Portugalsku podobně jako v postkomunistických zemích převládají tendence kolektivismu, nejvyšší míru souhlasu s daným výrokem je možné zaznamenat vcelku logicky v kategorii, která zachycuje obyvatele vesnic a malých obcí. Naopak nejnižší procento souhlasu je možno zaznamenat ve velkých městech. Nicméně postoji těchto obyvatel se přibližuje postoj respondentů zachycených v kategorii 5 000–19 999 obyvatel, v kategorii nad 500 tisíc obyvatel souhlasilo s daným výrokem 33 % z dané kategorie a v kategorii 5 000–19 999 obyvatel to bylo 36 % respondentů z dané kategorie. Nicméně se zdá, že je v portugalské společnosti nastoupena diferenciace postoje podobná v západních zemích, alespoň, co se týče směru, spolu s narůstající velikostí sídla roste individualismus postoje respondentů. Tento trend je nastoupen i v postkomunistických zemích. Nicméně stále se tyto země odlišují úrovní souhlasu s daným výrokem. Vyšší míru kolektivismu postkomunistických zemí by bylo možné vysvětlit již zmiňovanou komunistickou minulostí obou zemí. Kalmijn v této souvislosti uvádí (Kalmijn, 2007, s. 247), že i přesto, že jsou evropské země ovlivňovány dlouhodobými procesy v podobě industrializace, modernizace a také individualizace, některé tradiční zvyky přetrvávají, předávají se z jedné generace na druhou a stávají se neoddělitelnou součástí kultury dané společnosti.

5.3 Stává se nesezdané soužití alternativou manželství?

Nesezdané soužití je akceptovatelnou formou společného života v evropských zemích.

V roce 2008 byly zjišťovány postoje obyvatel k výroku: „*Je v pořádku, když spolu dva žijí, aniž by byli sezdáni*“.

Tab. 39 – Souhlasné vyjádření respondentů z vybraných evropských zemí s výrokem „Je v pořádku, když spolu dva žijí, aniž by byli sezdáni“ dle věku v roce 2008 (v %)

	Česká republika	Estonsko	Finsko	Nizozemsko	Portugalsko
Věková kategorie	2008	2008	2008	2008	2008
18–29 let	75,4	91,8	92,6	82,4	84,8
30–44 let	65,1	85,5	91,8	89,4	86,4
45–59 let	57,3	71,3	81,7	91,1	79,8
60+ let	38,2	58,5	67,2	83,6	64,4
Celkem	58,2	76,3	81,9	87,2	82,7
Signifikance	sig.	sig.	sig.	sig.	sig.
Koeficient Gamma	0,366	0,386	0,444	0,192	0,152

Poznámky: V případě tohoto výroku souhlas představuje respondenty, kteří rozhodně souhlasí a souhlasí s daným výrokem

Zdroj dat: European Values Study

Na základě vyjádření respondentů k tomuto výroku můžeme usuzovat, že pokud bude respondent považovat tuto alternativu společného soužití jako legitimní, bude i sám ochoten do takového svazku vstoupit. Tuto alternativu soužití považují respondenti téměř ze všech zkoumaných zemí jako legitimní, a to přibližně z 80 %. Ale respondenti z České republiky hodnotili tuto formu soužití jako přijatelnou z 58 %, což je poměrně razantní rozdíl od ostatních zkoumaných zemí. Co se týče diferenciace postojů dle věku, tak ve všech případech byla nalezena existence vztahu (chí-kvadrát je signifikantní na hladině alfa 5 %). Koeficienty Gamma naznačují, že v České republice, Estonsku a Finsku se realizuje poměrně těsný vztah mezi těmito proměnnými (jedná se o hodnoty blížící se hodnotě 0,4, ve Finsku dokonce tuto hodnotu přesahující, měřeno koeficientem Gamma). Dále v České republice, Estonsku a Finsku se jako nejvíce liberální projevila nejmladší skupina respondentů, souhlas s výrokem v Estonsku a Finsku vyjádřilo přes 90 % respondentů z této věkové kategorie. Nicméně v České republice to bylo v rámci ostatních zemí jen 75 % respondentů, nejméně ze všech sledovaných zemí. Nejnižší tolerance je nesezdanému soužití v České republice přisuzována napříč věkovými kategoriemi. Důležité je v případě České republiky zmínit, že se nejedná ani tak o odmítání tohoto soužití (tento výsledek je možné nalézt v příloze), ale spíše nerozhodnost ohledně tohoto výroku, vysoké procento respondentů (přibližně jedna třetina) deklarovalo odpověď „*ani souhlas, ani nesouhlas*“. Nesouhlas vyjádřilo přibližně 14 % respondentů. Z výsledků je tedy zřejmé, že jsou obyvatele evropských regionů víceméně otevření k nové formě soužití v podobě soužití nesezdaného. Nejliberálnější postoj můžeme zaznamenat v Nizozemsku, kde i v nejstarší věkové kategorii je z osmdesáti procent nesezdané soužití akceptováno.

Tab. 40 – Souhlasné vyjádření respondentů z vybraných evropských zemí s výrokem „Je v pořádku, když spolu dva žijí, aniž by byli sezdáni“ dle vzdělání v roce 2008 (v %)

	Česká republika	Estonsko	Finsko	Nizozemsko	Portugalsko
Věk ukončení vzdělání	2008	2008	2008	2008	2008
do 15 let	45,0	60,4	74,3	81,8	77,4
16–19 let	56,8	77,5	82,7	84,4	85,7
20–23 let	70,7	77,1	80,3	88,0	88,7
24 + let	66,1	78,2	85,9	94,3	86,8
Celkem	58,8	76,4	82,9	87,1	82,5
Signifikance	sig.	sig.	sig.	sig.	sig.
Koeficient Gamma	-0,182	-0,060	-0,151	-0,309	-0,172

Poznámky: V případě tohoto výroku souhlas představuje respondenty, kteří rozhodně souhlasí a souhlasí s daným výrokem.
Kategorie do patnácti let zachycuje respondenty s úplným a neúplným základním vzděláním. Kategorie 16–19 let by měla zachytit respondenty se středním vzděláním bez maturity a kategorie 20–23 let respondenty se střední školou s maturitou či vyšším odborným vzděláním. Poslední kategorií je 24 a více let, která by měla odrážet vysokoškolské vzdělání respondenta.

Zdroj dat: European Values Study

Dle vzdělání se postoj k nesezdanému soužití diferencuje, existence vztahu byla nalezena ve všech zkoumaných zemích (chí-kvadrát je signifikantní na hladině alfa 0,05). Síla vztahu se v jednotlivých zemích lišila, nejsilnější asociace byla nalezena v Nizozemsku (-0,3 Gamma koeficient) a naopak nejslabší v Estonsku (0,06 Gamma koeficient). Obecně lze soudit, že nesezdané soužití je oblíbeno zvláště mezi respondenty s vyšším vzděláním, alespoň s vyšším než je vzdělání zachycené v první kategorii. Tento fakt by mohl pravděpodobně souviset i s tím, že jedinci s nižším vzděláním mají obecně nižší socioekonomický status, což pro ně může činit instituci nesezdaného soužití nedostupnou z finančních důvodů. Z čehož by mohlo vyplývat, že situaci, kterou sami nezažili či neviděli ve svém nejbližším okolí, hodnotí spíše negativně. V České republice deklarovalo souhlas s výrokem přibližně 70 % respondentů ze dvou nejvzdělanějších kategorií, což je nejnižší procento v rámci těchto kategorií ve sledovaných zemích. V Estonsku je podobná situace, téměř 80 % respondentů z těchto kategorií souhlasilo s daným výrokem. V ostatních sledovaných zemích je patrnější silnější souhlas s tímto výrokem ve dvou kategoriích s nejvyšším vzděláním.

Tab. 41 – Souhlasné vyjádření respondentů z vybraných evropských zemí s výrokem „Je v pořádku, když spolu dva žijí, aniž by byli sezdáni“ dle rodinného stavu v roce 2008 (v %)

	Česká republika	Estonsko	Finsko	Nizozemsko	Portugalsko
Rodinný stav	2008	2008	2008	2008	2008
Ženatý/vdaná	54,7	71,9	74,8	84,9	80,9
Rozvedený/á	64,9	75,7	84,2	93,6	81,7
Ovdovělý/á	34,1	56,7	86,7	82,4	74,2
Svobodný/á	71,9	89,1	92,0	90,1	85,8
Celkem	58,2	76,2	81,5	86,5	82,4
Signifikance	sig.	sig.	sig.	sig.	sig.
Kontingenční koeficient	0,309	0,290	0,286	0,231	0,112

Poznámky: V případě tohoto výroku souhlas představuje respondenty, kteří rozhodně souhlasí a souhlasí s daným výrokem

Zdroj dat: European Values Study

Postoj k danému výroku se lišil také z hlediska rodinného stavu respondentů. V České republice, Estonsku, Nizozemsku a Portugalsku zaujali nejkonzervativnější postoj k nesezdanému soužití ovdovělí respondenti, u nichž bylo možné tradičnější postoj očekávat. Ve Finsku se jako nejvíce konzervativní skupina jeví respondenti žijící v manželství. Jak již bylo patrné z celkového procenta souhlasu s tímto výrokem i z hlediska rozlišení dle rodinného stavu zaznamenáváme v České republice spíše konzervativní postoje. Skupina svobodných, která se ve většině zemí jevila jako nejotevřenější nesezdanému soužití, je zde ve srovnání s ostatními zeměmi spíše konzervativní. V České republice přibližně 70 % respondentů vyjádřilo souhlasný postoj, v ostatních zemích se tato hodnota blížila 90 %. „Moderní" názor svobodných respondentů byl ve většině zemí, co se týče procentuálního souhlasu, následován kategorií rozvedených. Existence vztahu byla prokázána ve všech sledovaných zemích (chí-kvadrát test byl signifikantní na hladině alfa 0,05, v případě Portugalska, však na hranici použitelnosti). Lišila se však síla vztahu realizovaná mezi kategoriemi v jednotlivých zemích, nejsilnější vztah byl nalezen v České republice (0,3 kontingenční koeficient), naopak nejslabší vztah byl nalezen v Portugalsku (hodnoty kontingenčního koeficientu 0,1).

Tab. 42 – Souhlasné vyjádření respondentů z vybraných evropských zemí s výrokem „Je v pořádku, když spolu dva žijí, aniž by byli sezdáni" dle velikostní kategorie obce v roce 2008 (v %)

	Česká republika	Estonsko	Finsko	Nizozemsko	Portugalsko
Velikostní kategorie obce	2008	2008	2008	2008	2008
do 4 999	53,7	85,8	82,5	81,3	81,4
5 000–19 999	60,6	78,3	76,3	83,7	80
20 000–99 999	55,8	69,9	84,2	86,9	88,6
100 000–499 999	68,1	70,5	80	93,9	87,7
nad 500 000	64,1	-	91,8	88,6	86,5
Celkem	58,3	76,3	81,9	87,1	82,7
Signifikance	sig.	sig.	sig.	sig.	sig.
Koeficient Gamma	-0,089	0,245	-0,154	-0,260	-0,086

Poznámky: V případě tohoto výroku souhlas představuje respondenty, kteří rozhodně souhlasí a souhlasí s daným výrokem

Zdroj dat: European Values Study

V roce 2008 byl ve všech sledovaných evropských zemích nalezen vztah z hlediska daného výroku a velikostní kategorie obce (chí-kvadrát testy byly signifikantní na hladině alfa 0,05 s tím, že v Portugalsku byl tento test na hranici spolehlivosti). Nejsilnější vztah byl nalezen v Estonsku (0,25 koeficientu Gamma) a také v Nizozemsku (-0,26 Gamma). V České republice lze ve větších městech zaznamenat vyšší procentuální souhlasy s daným výrokem. Jako nejliberálnější kategorie se projevila kategorie 100 000–499 999 obyvatel, kde se 68 % respondentů vyjádřilo souhlasně. Nejtradičnější kategorií je nepříliš překvapivě kategorie s nejnižším počtem obyvatel. V Estonsku se tato kategorie vymezuje také jako nejtradičnější z hlediska postoje k nesezdanému soužití, nicméně je její vymezení více jasné než v České republice, přibližně 85 % respondentů se v této kategorie vyjádřilo souhlasně. Spolu se zvyšující se velikostní kategorií města se poměrně paradoxně snižuje souhlas s daným výrokem. Nejvyšší velikostní kategorie se od té nejnižší liší až o 15 procentních bodů. Ve Finsku je situace opačná, respondenti bydlící ve větších obcích deklarují vyšší souhlas s nesezdaným soužitím, naopak

respondenti žijící v menších sídlech, co do velikosti, vykazují vesměs nižší procenta souhlasu. Ve Finsku se jako nejvíce tradiční kategorie projevila kategorie 5 000–19 999 obyvatel, kde 76 % respondentů vyjádřilo souhlas s daným výrokem. V Nizozemsku lze obecně zaznamenat stoupající souhlas spolu s narůstající velikostí bydliště respondenta. Nejvyšší procento souhlasu lze zaznamenat v druhé největší kategorii obcí, a to 94 % souhlas respondentů žijících v těchto městech. Tato nizozemská kategorie je vůbec nejliberálnější ze všech sledovaných evropských velikostních kategorií. Naopak nejnižší procento souhlasu je zaznamenáno v kategorii do 4 999 obyvatel, 81 %. V Portugalsku lze zaznamenat obdobné trendy jako ve Finsku a Nizozemsku, je zde dosahováno vyšších procentuálních souhlasů a diferenciace se přibližuje rozložení ve směru vyšší početní kategorie, vyšší procentuální souhlas respondenta. Nejvyšší procento souhlasu je možné zaznamenat v kategorii 20 000–99 999 obyvatel, ale toto procento je, co do úrovně, srovnatelné s těmi, které jsou zaznamenatelné v kategorii 100 000–499 999 obyvatel a v kategorii nad 500 tisíc obyvatel. Přibližně o 7 procentních bodů se liší od těchto kategorií respondenti žijící v menších sídlech, zde respondenti deklarovali 80 % souhlas.

Česká republika se z hlediska tohoto výroku vyčlenila jako nejvíce konzervativní, právě toto specifické postavení České republiky dokládá Chaloupková. Chaloupková na základě zkoumání akceptace nesezdaného soužití v České republice pomocí dat ISSP dochází k závěru (Chaloupková, 2010, s. 369), že čeští respondenti jsou stále konzervativnější z hlediska tohoto postoje oproti respondentům ze západních zemí. Přičemž nejkonzervativnější postoje zaujímají starší respondenti a méně vzdělaní. Tento poznatek lze vysledovat i na základě dat z European Values Study, která zde byla analyzována. Zajímavé je také srovnání respondentů opravdu žijících v nesezdaném soužití ve zkoumaných zemích a postoj k tomuto druhu soužití. Právě v České republice lze zaznamenat vyšší výskyt nesezdaného soužití než například v Portugalsku, ve kterém lze zaznamenat postoj k nesezdanému soužití prakticky shodný se zeměmi západní a severní Evropy, tedy postoj liberální. Je zde tedy disproporce mezi postojem a skutečným chováním obyvatel. V případě nesezdaného soužití Domínguez-Folgueras a Castro-Martín uvádějí (Domínguez-Folgueras, Castro-Martín, 2008, s. 1522), že ačkoliv je rozšíření nesezdaného soužití nízké v jihoevropských zemích, tak je mezi obyvateli široce akceptováno. V Nizozemsku a Finsku liberálnímu postoji k nesezdanému soužití odpovídá vysoký podíl respondentů žijících v nesezdaném soužití.

5.4 Nárůst mimomanželské plodnosti a míra přijatelnosti svobodného mateřství, paralelní procesy v evropských zemích?

Svobodné mateřství se v průběhu času stává stále více legitimním v evropských zemích, jedná se zvláště o postkomunistické země a Nizozemsko. Finsko zaznamenává návrat tradičních hodnot a souhlas respondentů s tímto uspořádáním se snižuje. Finsko tak zaujímá spolu s Portugalskem nejkonzervativnější pozici z hlediska přijetí instituce svobodného mateřství.

Tab. 43 – Souhlasné vyjádření respondentů z vybraných evropských zemí s výrokem „Chce-li žena dítě, ale chce je vychovávat sama a žít bez muže, schvalujete to nebo ne?“ dle věku v letech 1990, 1999, 2008 (v %)

	Česká republika			Estonsko			Finsko		
Věková kategorie	1990	1999	2008	1990	1999	2008	1990	1999	2008
18–29 let	30,0	47,3	60,1	32,9	33	58,3	61,1	57,8	40
30–44 let	35,6	40,7	59,6	36,0	33,6	58,7	59,4	56	48,6
45–59 let	27,8	40,4	51,4	28	26,5	46,7	58,9	53,1	39,5
60+ let	19,6	28,7	37,7	29,5	21,2	40,3	32,9	47,5	36,9
Celkem	29,1	39,2	51,9	32,3	28,6	50,7	56	53,6	41,1
Signifikance	sig.	sig.	sig.	sig.	sig.	sig.	sig.	nesig.	sig.
Kontingenční koeficient	0,2	0,175	0,212	0,150	0,171	0,165	0,195	0,086	0,121

	Nizozemsko			Portugalsko		
Věková kategorie	1990	1999	2008	1990	1999	2008
18–29 let	48,8	56,7	46	50,5	50,2	50,4
30–44 let	48,5	56,7	64,4	46	43,3	46,5
45–59 let	36,3	54,2	67,7	30,9	29,7	36,7
60+ let	15,0	29,3	49,4	23	23,9	28,9
Celkem	38,4	49,7	58,3	39,7	36,7	43,7
Signifikance	sig.	sig.	sig.	sig.	sig.	sig.
Kontingenční koeficient	0,323	0,237	0,189	0,280	0,217	0,140

Poznámky: Respondenti měli možnost odpovídat na škále „schvaluji“, „neschvaluji“ a „záleží na okolnostech (spontánně řečeno)“. Zde je uvedeno procento respondentů, kteří se vyjádřili v podobě „schvaluji“.

Zdroj dat: European Values Study

Ve všech sledovaných zemích můžeme většinou zaznamenat posun směrem k souhlasu s výrokem „*Chce-li žena dítě, ale chce je vychovávat sama a žít bez muže, schvalujete to nebo ne?*“. Nejvýraznější změny se odehrály v postkomunistických zemích. V České republice se původní 29ti procentní souhlas v roce 1990 navýšil na 52 % v roce 2008, což značí výraznou změnu názoru týkající se této formy mateřství. V Estonsku se odehrála rovněž výrazná změna, z 32 % souhlasu lze zaznamenat nárůst na 51 %, nicméně tato změna nebyla plynulá jako v České republice, kde se nárůst odehrával postupně. V Estonsku se podíl souhlasu mezi šetřeními 1990 a 1999 snížil z 32 % o 4 procentní body, strmý nárůst se realizoval až mezi šetřeními 1999 a 2008. Tímto vývojem dosáhly Estonsko a Česká republika úrovní, které byly běžné ve Finsku na počátku devadesátých let (ve Finsku roku 1991 56 % respondentů vyjádřilo souhlas se zkoumaným výrokem). Nicméně v případě Finska můžeme zaznamenat pozoruhodný vývoj postoje respondentů ke svodnému mateřství. Na počátku devadesátých let zaujímá Finsko jasně nejliberálnější postoj ke svobodným matkám, ale v průběhu dalších let se procento souhlasných odpovědí snižuje, a to tak, že v současnosti můžeme zaznamenat nejkonzervativnější postoj. Bylo by pravděpodobně možné předpokládat, že postoje finské populace se budou blížit nizozemské, ale není tomu tak, v roce 2008 se z hlediska celkových procent Finsko svým postojem ke svobodným matkám blíží nejvíce Portugalsku. Co se týče zmiňovaného Nizozemska, tak stejně tak jako v postkomunistických zemích můžeme zaznamenat posun vyjádření respondentů směrem k vyšší míře tolerance svobodného mateřství, a to až na 58procentní souhlas v roce 2008, což z Nizozemska činí nejliberálnější zemi

z hlediska zkoumaného výroku v rámci této analýzy. Portugalsko během sledovaného období nezaznamenalo výraznější posun směrem k akceptaci svobodného mateřství (lze zaznamenat nárůst přibližně o 4 procentní body mezi lety 1990 a 2008). V České republice, Estonsku a Nizozemsku můžeme tedy během sledovaných let zaznamenat posun směrem k akceptaci svobodného mateřství (konkrétně se jedná o nárůst pohybující se okolo 20ti procentních bodů). Ve Finsku se naopak zdá, že zde zaznamenáváme opačný směr evropského vývoje reprezentovaného vybranými zeměmi. Portugalsko v současnosti zastává podobné postoje jako Finsko.

Nyní je namístě se podívat, zda nebyla nositelem nových postojů ke svobodnému mateřství specifická věková kategorie. V České republice se postoj respondentů změnil napříč věkovými kategoriemi, ale nejvýraznější se odehrál v případě nejmladších respondentů. Dle věku byl v případě tohoto výroku nalezen vztah (chí-kvadrát je signifikantní na hladině 0,05). Hodnota síly vztahu se během let pohybovala okolo 0,2, měřeno koeficientem kontingence. Estonsko v devadesátých letech čelilo obdobným výchozím pozicím jako Česká republika z hlediska tohoto výroku, jen u nejstarších respondentů je v Estonsku patrná vyšší tendence souhlasu. Jak již bylo uvedeno výše, v Estonsku se hlavní změna odehrála mezi šetřeními 1999 a 2008, u kategorie 18–29 let a kategorie 30–44 let můžeme zaznamenat nárůst o 25 procentních bodů na 58procentní souhlas v obou kategoriích. Nárůst procentuálního souhlasu lze nalézt v průběhu času ve všech věkových kategoriích, jako nejliberálnější se projevují již dvě zmiňované nejmladší kategorie respondentů. Ve všech sledovaných letech byl nalezen vztah mezi vyjádřením respondenta a příslušnou věkovou kategorií (chí-kvadrát je signifikantní na hladině alfa 0,05). Síla vztahu se pohybovala okolo hodnot 0,15–0,17, měřeno koeficientem kontingence.

Zajímavé poznatky z hlediska diferenciace zkoumaného postoje přináší pohled na finskou populaci. Jak bylo výše uvedeno, finská společnost jakoby se v průběhu času stávala konzervativnější z hlediska tohoto výroku, a to navzdory jakýmsi standardům evropského vývoje. Ještě pozoruhodnější je vývoj postoje nejmladší věkové kategorie, která se zdá být nositelkou pomyslné renesance konzervativního postoje ke svobodnému mateřství. Mezi lety 1990 a 2008 zde můžeme zaznamenat pokles z 61procentního souhlasu na 40 % souhlasných odpovědí v této věkové kategorii. Naopak postoje nejstarší věkové kategorie jakoby kopírovaly standardní vývoj evropských zemí, postoj ke svobodnému mateřství se zde spíše liberalizuje v průběhu let. Až na výsledky šetření z roku 1999 byl nalezen vztah pomocí chí-kvadrát testu (signifikance na hladině alfa 0,05). Síla vztahu během sledovaných let spíše oslabovala (v roce 2008 hodnota koeficientu kontingence byla 0,12).

Nizozemsko si své nejliberálnější postoje z devadesátých let v rámci zkoumaných zemí podrželo až do současnosti. V průběhu času můžeme většinově zaznamenat příklon k souhlasu s tímto výrokem, nejpatrnější je tento trend u věkové kategorie 30–44 let a 45–59 let, kde lze zaznamenat zvýšení souhlasu až na hodnoty přesahující 60 %. Otázky vyvolává vývoj v nejmladší věkové kategorii, v roce 1990 přibližně 49 % respondentů z této kategorie vyjádřilo souhlas s daným výrokem, v roce 1999 nastalo zvýšení na 57 %, ale mezi šetřeními 1999 a 2008

můžeme zaznamenat snížení o jedenáct procentních bodů, a to na hodnotu souhlasu 46 %. Tento vývoj vyvolává otázku, zda se může jednat o opožděnou variantu konzervativní renesance jako ve Finsku. Signifikantní vztah byl v Nizozemsku nalezen ve všech sledovaných letech, síla vztahu se na počátku devadesátých let pohybovala nad 0,3, měřeno koeficientem kontingence, nicméně vztah ztrácí svou těsnost v průběhu let a v roce 2008 můžeme zaznamenat hodnotu 0,19, která je již srovnatelná s ostatními zeměmi.

Na počátku devadesátých let se Portugalsko z pohledu celkových procent, jevilo jako nejméně liberální země, co se týče existence fenoménu jako je svobodné mateřství. Nicméně již v této době se nejmladší věková kategorie z poloviny vyslovuje pro akceptaci této formy mateřství. Tento postoj v nezměněné podobě si tato kategorie udržela až do současnosti. V ostatních věkových kategoriích můžeme zaznamenat kolísavý vývoj, ale v konečném důsledku došlo v těchto věkových kategoriích ke zvýšení procentuálního souhlasu. Vztah byl zaznamenán ve všech sledovaných letech (chí-kvadrát je signifikantní na hladině alfa 0,05). Síla vztahu se na počátku devadesátých let blížila 0,3, což by naznačovala silnější vztah, nicméně do roku 2008 lze zaznamenat snížení na 0,14.

Tab. 44 – Souhlasné vyjádření respondentů z vybraných evropských zemí s výrokem „Chce-li žena dítě, ale chce je vychovávat sama a žít bez muže, schvalujete to nebo ne?“ dle vzdělání v letech 1990, 1999, 2008 (v %)

	Česká republika			Estonsko			Finsko		
Věk ukončení vzdělání	1990	1999	2008	1990	1999	2008	1990	1999	2008
do 15 let	29,2	36,9	45,6	30,8	27,9	41,1	49,4	45,5	35,7
16–19 let	29,8	41,0	52,7	33,1	28,3	48,5	54,6	58,1	41,5
20–23 let	29,0	38,4	53,2	33,9	30,1	55,8	57,1	52,2	40,9
24 + let	25,0	46,2	56,0	29,3	28,3	50,5	59,6	53,5	42,1
Celkem	29,1	39,6	52,5	32,3	28,8	50,5	56,0	53,5	41,1
Signifikance	nesig.	sig.	sig.	nesig.	nesig.	nesig.	nesig.	sig.	nesig.
Kontingenční koeficient	0,072	0,093	0,106	0,099	0,053	0,090	0,097	0,125	0,067

	Nizozemsko			Portugalsko		
Věk ukončení vzdělání	1990	1999	2008	1990	1999	2008
do 15 let	24,9	32,0	46,5	34,5	34,8	35,6
16–19 let	38,7	48,2	56,5	47,5	48,5	48,9
20–23 let	44,6	51,6	60,4	51,2	55,6	50,2
24 + let	53,5	61,0	68,6	49,1	52,2	45,3
Celkem	38,7	49,7	58,5	39,7	39,5	42,7
Signifikance	sig.	sig.	sig.	sig.	sig.	sig.
Kontingenční koeficient	0,233	0,204	0,148	0,191	0,186	0,149

Poznámky: Kategorie do patnácti let zachycuje respondenty s úplným a neúplným základním vzděláním. Kategorie 16–19 let by měla zachytit respondenty se středním vzděláním bez maturity a kategorie 20–23 let respondenty se střední školou s maturitou či vyšším odborným vzděláním. Poslední kategorií je 24 a více let, která by měla odrážet vysokoškolské vzdělání respondenta.
Respondenti měli možnost odpovídat na škále „schvaluji“, „neschvaluji“ a „záleží na okolnostech (spontánně řečeno)“. Zde je uvedeno procento respondentů, kteří se vyjádřili v podobě „schvaluji“.

Zdroj dat: European Values Study

Lze soudit, že pohled na svobodné mateřství se v evropských zemích liší dle vzdělání, kterého respondent dosáhl. Existence vztahu byla dokázána ve všech zemích s výjimkou Estonska a do jisté míry Finska, kde byl vztah prokázán jen v roce šetření 1999. V Estonsku je

možné zaznamenat posun směrem k souhlasu se zkoumaným výrokem u respondentů všech úrovní vzdělání, s tím, že se hlavní posun odehrál mezi lety 1999 a 2008, mezi prvními lety šetření bylo možné zaznamenat stagnaci či mírný pokles souhlasu s tímto výrokem. Jako nositel změny se v estonské populaci jeví kategorie respondentů s vyšším vzděláním, nicméně vztah nebyl ani v jednom roce nalezen.

Ve Finsku na rozdíl od vývoje v Estonsku lze zaznamenat vývoj směrem ke konzervativnímu postoji ke svobodnému mateřství v průběhu času. Zdá se, že tato změna se šíří napříč vzdělanostními kategoriemi, nicméně mírně vyšší tendenci ke snížení souhlasu s tímto výrokem můžeme zaznamenat u respondentů s vyšším vzděláním. Však s vědomím toho, že rozdíly mezi kategoriemi jsou minimální, a že vztah mezi vzděláním a vyjádřením ke zkoumanému výroku nebyl v roce 2008 a 1990 nalezen. V České republice probíhá v průběhu času také změna napříč vzdělanostními kategoriemi, a to směrem k souhlasu s výrokem o svobodném mateřství. Existence vztahu byla prokázána v letech 1999 a 2008, nicméně se jedná o nízké hodnoty koeficientu kontingence, které hodnotí sílu vztahu. V České republice lze poměrně jednoznačně jako nositele změny identifikovat respondenty s vysokoškolským vzděláním, právě v této kategorii se odehrál nejvyšší procentuální nárůst souhlasu mezi sledovanými lety. Na změně se, jak již bylo výše zmíněno, podílely však všechny vzdělanostní kategorie, a to tím způsobem, že čím vyšší vzdělání, tím výraznější podíl na změně. V Nizozemsku můžeme také v průběhu času zaznamenat kontinuální posun směrem k liberálnějšímu vnímání svobodného mateřství. Existence vztahu byla prokázána ve všech sledovaných letech (chí-kvadrát je signifikantní na hladině alfa 0,05), hodnota značící sílu vztahu se pohybovala spíše pod hranicí 0,2 koeficientu kontingence. Nejvýraznější posun se přitom odehrál v případě respondentů se základním či neúplným základním vzděláním. V devadesátých letech se ale respondenti s nejnižším vzděláním vyznačovali nejkonzervativnějším postojem, který je pro ně typický i nadále, navzdory výrazné změně, kterou lze v rámci jejich kategorie zaznamenat. O postojích nizozemské populace z hlediska vzdělání respondenta lze soudit, že čím vyšší vzdělání respondent dosáhl, tím vyšší je pravděpodobnost, že bude zaujímat spíše liberální postoje ke svobodnému mateřství. Portugalsko si, jak bylo uvedeno výše, udržovalo postoj ke svobodnému mateřství na stejné úrovni v průběhu času, jedná se o přibližně čtyřicetiprocentní souhlas s daným výrokem, podobně jako ve Finsku. Stabilní postoj si udržely i dvě kategorie respondentů s nižším vzděláním, naopak posun směrem ke konzervativnímu postoji můžeme zaznamenat u kategorií s vyšším vzděláním, což by naznačovalo podobné trendy jako ve finské populaci. Existence vztahu byla prokázána ve všech sledovaných letech, nicméně síla vztahu se drží pod hodnotami 0,2 koeficientu kontingence.

Tab. 45 – Souhlasné vyjádření respondentů z vybraných evropských zemí s výrokem „Chce-li žena dítě, ale chce je vychovávat sama a žít bez muže, schvalujete to nebo ne?“ dle rodinného stavu v letech 1990, 1999, 2008 (v %)

	Česká republika			Estonsko			Finsko		
Rodinný stav	1990	1999	2008	1990	1999	2008	1990	1999	2008
Ženatý /vdaná	29,1	37,6	48,5	30,3	25,9	45,9	56,4	46,0	38,8
Rozvedený/á	35,5	39,4	59,4	40,3	30,6	48,4	42,9	58,6	42,4
Ovdovělý/á	17,5	30,7	36,8	36,9	29,0	44,4	26,1	52,4	42,6
Svobodný/á	29,7	49,0	60,7	28,7	31,9	59,9	60,9	60,8	44,7
Celkem	28,6	39,1	51,9	31,4	28,2	50,8	55,1	51,7	41,1
Signifikance	sig.	sig.	sig.	sig.	nesig.	sig.	sig.	sig.	sig.
Kontingenční koeficient	0,116	0,127	0,166	0,120	0,071	0,142	0,165	0,140	0,120

	Nizozemsko			Portugalsko		
Rodinný stav	1990	1999	2008	1990	1999	2008
Ženatý /vdaná	35,1	45,9	57,9	34,8	31,7	42,0
Rozvedený/á	32,0	65,8	72,0	53,7	68,6	54,9
Ovdovělý/á	16,2	24,4	44,5	22,2	25,2	22,6
Svobodný/á	53,5	57,6	58,8	49,9	51,2	46,3
Celkem	37,5	49,4	57,7	39,2	36,5	43,7
Signifikance	sig.	sig.	sig.	sig.	sig.	sig.
Kontingenční koeficient	0,239	0,208	0,120	0,196	0,217	0,105

Poznámky: Respondenti měli možnost odpovídat na škále „schvaluji“, „neschvaluji“ a „záleží na okolnostech (spontánně řečeno)“. Zde je uvedeno procento respondentů, kteří se vyjádřili v podobě „schvaluji“.

Zdroj dat: European Values Study

Rozdílnost postoje ke svobodnému mateřství dle rodinného stavu byla statisticky prokázána ve všech zkoumaných zemích ve všech sledovaných letech. Nicméně se nejedná o příliš silné asociace, hodnoty koeficientů kontingence se pohybují ve většině případů pod hranicí 0,2. V České republice lze narůstající legitimitu svobodného mateřství zaznamenat napříč rodinnými stavy respondentů. Nejvýraznější nárůst procentuálního souhlasu se odehrál mezi sledovanými lety v kategorii svobodných respondentů, nárůst přesahuje hranici 30ti procentních bodů, ale i v ostatních kategoriích se odehrály nezanedbatelné změny (jedná se o nárůst přibližně 20 procentních bodů mezi lety 1990 a 2008). V Estonsku lze zaznamenat obdobný vývoj jako v České republice s výjimkou, že nárůst procentuálního souhlasu mezi krajními lety šetření byl spojen s mírným poklesem souhlasu s tímto výrokem, který byl však vyrovnán do roku 2008. Výrazná změna postoje nastala v případě postoje svobodných respondentů, v jejichž případě došlo mezi lety 1990 a 2008 k nárůstu o 30 procentních bodů, čímž tato kategorie zaujala v rámci estonské populace nejliberálnější pozici z hlediska rodinného stavu. V kategorii žijících v manželství se jednalo o nárůst přibližně 15ti procentních bodů a v případě ovdovělých a rozvedených přibližně 8 procentních bodů.

Finskou populaci na cestě ke konzervativnějšímu postoji provázel zvláště pokles souhlasu respondentů žijících v manželství a svobodných, což je poměrně paradoxní, jelikož kategorie svobodných bývá většinou nositelem liberálních postojů. Kategorie rozvedených si mezi šetřeními 1990 a 2008 zachovala konstantní postoj (pokud nebereme v úvahu krátkodobé zvýšení souhlasu s tímto výrokem v roce 1999, které se však neudrželo a souhlas v této

kategorii se vrátil na úroveň devadesátých let). K podobné situaci došlo v kategorii ovdovělých, téměř zdvojnásobení souhlasu mezi lety 1990 a 1999 bylo provázeno poklesem souhlasu, ne však na úrovně z počátku devadesátých let jako tomu bylo v případě rozvedených respondentů. Ve Finsku můžeme v současnosti nalézt nejkonzervativnější skupinu svobodných respondentů vůbec. V Nizozemsku nebyl vývoj postoje provázen výkyvy jako ve Finsku, jednalo se o stálý nárůst souhlasu s výrokem měřícím toleranci svobodného mateřství. Nejvýraznější změnu zaznamenala kategorie rozvedených, mezi šetřeními se postoj zvýšil o čtyřicet procentních bodů směrem k toleranci svobodného mateřství. Naopak nejméně výraznou změnu zaznamenal postoj v kategorii svobodných respondentů, souhlas narostl, ale jen o pět procentních bodů. V Portugalsku je možné v jednotlivých kategoriích rozlišujících rodinný stav respondenta zaznamenat víceméně posun směrem k akceptaci svobodného mateřství. Nejedná se však o příliš výrazné změny.

Tab. 46 – Souhlasné vyjádření respondentů z vybraných evropských zemí s výrokem „Chce-li žena dítě, ale chce je vychovávat sama a žít bez muže, schvalujete to nebo ne?“ dle velikostní kategorie obce v letech 1990, 1999, 2008 (v %)

	Česká republika			Estonsko			Finsko		
Velikostní kategorie obce	1990	1999	2008	1990	1999	2008	1990	1999	2008
do 4 999	30,8	36,1	54,5	28,1	25,5	51,9	-	47,9	38,9
5 000–19 999	28	46,1	51,1	29,2	27,4	45,3	-	49,5	37,7
20 000–99 999	29	37,2	47,8	28,6	25,6	55,6	-	58,9	40,8
100 000–499 999	25,7	39,7	49,1	40,3	32,8	47,9	-	52,9	44,7
nad 500 000	29,1	37,7	54,7	36,6	-	-	-	57,6	48,3
Celkem	29	39,3	51,8	32,3	28,6	50,7	-	53,7	41,6
Signifikance	sig.	sig.	sig.	nesig.	sig.	sig.	-	nesig.	nesig.
Kontingenční koeficient	0,101	0,092	0,136	0,107	0,135	0,103	-	0,109	0,108

	Nizozemsko			Portugalsko		
Velikostní kategorie obce	1990	1999	2008	1990	1999	2008
do 4 999	37,1	36,4	48,6	34,5	34,9	43,5
5 000–19 999	34,8	45,5	55,6	40	43,7	37,9
20 000–99 999	34,8	47,4	58,9	49,8	43,6	39,9
100 000–499 999	40	51	60,9	50	29,1	63,1
nad 500 000	62,5	61,5	66,7	43,9	28,8	52,6
Celkem	38,5	49,5	58,2	39,7	36,6	43,7
Signifikance	sig.	sig.	nesig.	sig.	nesig.	sig.
Kontingenční koeficient	0,177	0,128	0,093	0,153	0,109	0,138

Poznámky: Respondenti měli možnost odpovídat na škále „schvaluji“, „neschvaluji“ a „záleží na okolnostech (spontánně řečeno)“. Zde je uvedeno procento respondentů, kteří se vyjádřili v podobě „schvaluji“.

Zdroj dat: European Values Study

Ve sledovaných evropských zemích se postoj ke svobodnému mateřství dle velikostní kategorie města diferencoval ve všech sledovaných letech jen v České republice, naopak diferenciace nebyla nalezena ve Finsku. V Nizozemsku, Estonsku a Portugalsku nebyl vztah prokázán jen v jednom ze sledovaných let. Síla nalezených vztahů nebyla příliš vysoká, vesměs se nepřiblížila hodnotě 0,2 kontingenčního koeficientu. Na počátku devadesátých let v České republice lze hodnotit postoje jednotlivých kategorií jako víceméně srovnatelné s výjimkou

kategorie 100 000–499 999 obyvatel. Kromě této kategorie lze soudit, že jedna třetina respondentů v každé kategorii vyjádřila souhlasný postoj ke svobodnému mateřství. Kategorie 100 000–499 999 obyvatel se pak odlišovala od ostatních přibližně o 5 procentních bodů, čímž se dostává na pozici nejméně tolerantní kategorie k instituci svobodného mateřství v rámci České republiky. Mezi lety šetření 1990 a 1999 dochází k posunu názoru českých obyvatel směrem k akceptaci svobodného mateřství, lze opět zaznamenat podobnost postoje některých kategorií, však jinou než na počátku devadesátých let. V roce 1999 jsou si z hlediska postoje podobné kategorie s nejmenším počtem obyvatel, 5 000–19 999 obyvatel a dvě kategorie s nejvyšším počtem obyvatel. Nejvíce se odlišuje kategorie 5 000–19 999 obyvatel, ve které lze zaznamenat nejliberálnější postoj z hlediska zkoumaného výroku diferencovaného dle velikostních kategorií. Mezi lety 1999 a 2008 pokračoval vývoj postoje českých respondentů ve stejném směru, nárůst procentuálního souhlasu ve všech sledovaných kategoriích. Ve třech sledovaných kategoriích je překonána hranice souhlasu značící více než nadpoloviční souhlas s daným výrokem. Nejliberálněji se z hlediska souhlasu projevila kategorie s nejmenším a největším počtem obyvatel, což je zajímavé. Zdá se, že obyvatele malých obcí a velkých měst mají podobný pohled na svobodné mateřství, alespoň v současné České republice. Nejnižší souhlas bylo možné zaznamenat v kategorii 20 000–99 999 obyvatel, nicméně od nejkrajnějších kategorií se jedná o odlišení přibližně o 7 procentních bodů. Tudíž v České republice nelze zaznamenat extrémní rozdíly mezi jednotlivými kategoriemi.

V Estonsku je možné na počátku devadesátých let zaznamenat poměrně jasný rozdíl mezi kategoriemi 100 000–499 999 obyvatel a největší velikostní kategorií a skupinou kategorií do 4 999 obyvatel, 5 000–19 999 obyvatel a 20 000 – 99 999 obyvatel. Mezi prvně jmenovanými dvěma kategoriemi se procento souhlasu blíží ke 40 %, kdežto v prvních třech se přibližuje 30 %. Mezi lety 1990 a 1999 lze pak zaznamenat mírný pokles souhlasu ve všech sledovaných velikostních kategoriích. Nicméně rozdíl mezi skupinami kategorií zůstává víceméně zachován. Souhlas v první skupině se pohybuje mezi 25–27 %, kdežto ve druhé reprezentované již pouze jednou kategorií je souhlas na úrovni 33 % (největší velikostní kategorie nebyla do šetření v roce 1999 a 2008 zařazena). Mezi lety 1999 a 2008 se pak odehrála významná změna postoje estonské společnosti ke svobodnému mateřství, v některých případech se souhlas s daným výrokem až zdvojnásobil a rozdíly mezi dvěma skupinami, které bylo možné zaznamenat v předchozích letech, vymizely. Jako nejliberálnější kategorie se projevuje kategorie 20 000–99 999 obyvatel, kde 55 % respondentů deklarovalo souhlas se zkoumaným výrokem. Ve Finsku se v roce 1999 procentuální souhlas v jednotlivých kategoriích pohyboval okolo poloviny respondentů souhlasících v každé sledované kategorii. Nejvyšší procentuální souhlas bylo možné zaznamenat v kategorii 20 000–99 999 obyvatel a v největší velikostní kategorii, naopak nejnižší, mírně klesající pod hranici 50 % bylo možné zaznamenat v nejmenších velikostních kategoriích. Mezi lety 1999 a 2008 dochází k snížení tolerance svobodného mateřství ve finské společnosti, někde dochází až k poklesu 10 procentních bodů. Poměrně jasně je pak možné ve Finsku v současnosti vymezit diferenciaci tohoto postoje dle velikostních kategorií, zdá se, že záleží na tom, v jaké velikostní kategorii města respondent žije z hlediska

výroku o svobodném mateřství. Respondenti z vyšších velikostních kategorií mají zdá se větší pravděpodobnost k vyšší akceptaci svobodného mateřství. V Nizozemsku lze na počátku devadesátých let pozorovat poměrně značné rozdíly mezi zkoumanými kategoriemi. Ve dvou nejmenších velikostních kategoriích a 20 000–99 999 obyvatel se procentuální souhlas pohybuje mezi 30–35 %, kdežto směrem k vyšším velikostním kategoriím strmě stoupá, v kategorii 100 000–499 999 obyvatel na 40 % a v největší velikostní kategorii na 62,5 %. Mezi lety 1990 a 1999 pak dochází kromě dvou krajních kategorií k nárůstu procentuálního souhlasu, dvě krajní kategorie si ponechávají konstantní postoj. Mezi lety 1999 a 2008 pak pokračuje akceptace svobodného mateřství napříč všemi kategoriemi a projasňuje se tedy struktura postoje v současném Nizozemsku. V nejnižší velikostní kategorii respondenti deklarovali 49 % souhlas, který spolu s navyšujícím se počtem obyvatel v kategorii stoupá až na 67 % v nejvyšší velikostní kategorii. V Portugalsku lze v prvním roce šetření zaznamenat nejliberálnější postoj v kategorii 5 000–19 999 obyvatel a 20 000–99 999 obyvatel, procentuálně se jedná o 50ti procentní souhlas. Nejtradičnější postoj je zastáván v nejmenší velikostní kategorii, a to 35 %. Mezi lety 1990 a 1999 dochází spíše k poklesu souhlasu v daných kategoriích, jedná se zvláště o kategorii 100 000–499 999 obyvatel, kde souhlas poklesl o 21 procentních bodů a také o největší velikostní kategorii, kde se postoj snížil o 15 procentních bodů. Ke snížení došlo také v kategorii 20 000–99 999 obyvatel, ale již k mírnějšímu. Lze tedy konstatovat, že změna postoje směrem k tradičnějšímu postoji ke svobodnému mateřství se odehrál především mezi obyvateli větších měst. V kategorii s nejmenším počtem obyvatel se postoj ve sledovaných letech prakticky nezměnil a v kategorii 5 000–19 999 obyvatel dokonce procentuální vyjádření postoje o tři procentní body narostlo. Mezi lety 1999 a 2008 pak dochází opět k rozporuplnému vývoji v jednotlivých kategoriích. K nárůstu dochází v nejmenší velikostní kategorii (přibližně o 8 procentních bodů) a zvláště pak v největších velikostních kategoriích, kde se procentuálně vyjádřený postoj téměř zdvojnásobuje. K poklesu úrovně souhlasu došlo mezi lety 1999 a 2008 v kategorii 5 000–19 999 obyvatel a 20 000–99 999 obyvatel. V současné portugalské společnosti lze tedy zaznamenat poměrně výrazné rozdíly z hlediska velikostní kategorie města. Nejvíce liberální postoj zastávají respondenti žijící ve velkých městech.

Nyní je namístě posoudit, zda se postoj ke svobodnému mateřství také odráží v mimomanželské plodnosti dané země. Ve Finsku, jak bylo uvedeno výše, lze zaznamenat návrat konzervativních hodnot ohledně svobodného mateřství (Finsko se v rámci sledovaných zemí umístilo na pomyslném žebříčku míry akceptace svobodného mateřství na spodní příčce), přičemž se změna postoje odehrála zvláště mezi šetřeními 1999 a 2008. Tento postoj je do určité míry v souladu s demografickým chováním finské populace, jelikož přibližně od roku 1999 lze zaznamenat stagnaci podílu živě narozených mimo manželství. Tento vývoj je v rámci sledovaných zemí jedinečný, jelikož v ostatních zemích dochází spolu s nárůstem souhlasného procenta se zkoumaným výrokem také k nárůstu podílu dětí narozených mimo svazek manželský.

5.5 Myslí si Evropané, že je mateřství posláním ženy?

V zemích, kde nastal druhý demografický přechod nejdříve, není mateřství považováno za poslání ženy, v ostatních zemích můžeme zaznamenat trendy liberalizace. Nicméně stále více než polovina respondentů z těchto zemích považuje mateřství jako hlavní úděl ženy.

Ve třech letech (1990, 1999, 2008), kdy se uskutečnilo šetření European Values Study také respondenti z nejrůznějších koutů Evropy vyjadřovali svůj názor k výroku *„Žena potřebuje dítě, aby se naplnilo její poslání“*. Z hlediska tohoto výroku je patrná jasná diferenciace mezi evropskými zeměmi, a to taková, že víceméně kopíruje pokročilost druhého demografického přechodu v jednotlivých zemích. Ve Finsku a Nizozemsku není pojímáno mateřství jako poslání ženy. V Nizozemsku je vůbec nejnižší procento souhlasných odpovědí k tomuto výroku ve všech sledovaných letech v rámci zkoumaných zemí. V roce 1990 se souhlasně vyjádřilo 11,5 % respondentů a v průběhu času docházelo k dalšímu snižování na 7,1 % respondentů. Ve Finsku můžeme zaznamenat podobný vývoj, jen s tím rozdílem, že ve Finsku jsou procenta souhlasných odpovědí ve všech sledovaných letech vyšší (v roce 1990 se přibližně 20 % respondentů vyjádřilo souhlasně ke zkoumanému výroku, v roce 2008 to bylo 8,9 % respondentů).

V postkomunistických zemích je situace velmi odlišná. V České republice v roce 1990 téměř 68 % respondentů deklarovalo souhlas s tímto výrokem, toto procento se v roce 1999 snížilo na 44 % a v roce 2008 můžeme zaznamenat paradoxní nárůst souhlasu s tímto výrokem na 64 %. V Estonsku v prvním roce šetření je zřejmé, že populací prostupoval názor, že hlavním posláním ženy je především mateřství, s výrokem souhlasilo 91 % dotázaných. V dalších letech dochází ke snižování souhlasu s tímto výrokem až na 71 % respondentů v roce 2008. V Portugalsku v roce 1990 61 % respondentů vyjádřilo souhlas s daným výrokem a v dalším roce šetření, stejně jako v České republice jen v jiném roce, dochází k nárůstu procenta souhlasných odpovědí, nicméně tento nárůst je provázen poklesem na 51 % v roce 2008. Jako nejvíce individualisticky smýšlející se tedy projevily populace Finska a Nizozemska. V současnosti v ostatních sledovaných zemích dochází k vývoji, který jde cestou finských a nizozemských trendů, nicméně jsou zde ještě velké rozdíly. Česká republika, Estonsko a Portugalsko jsou i nadále zeměmi, kde se více jak jedna polovina dotázaných domnívá, že mateřství je posláním ženy.

Tab. 47 – Souhlasné vyjádření respondentů z vybraných evropských zemí s výrokem „Žena potřebuje dítě, aby se naplnilo její poslání" dle věku v letech 1990, 1999, 2008 (v %)

	Česká republika			Estonsko			Finsko		
Věková kategorie	1990	1999	2008	1990	1999	2008	1990	1999	2008
18–29 let	56,5	32,4	52,9	88,5	60,3	59,4	14,2	7,5	6,4
30–44 let	66	38,4	61,4	92,6	73,5	63,2	17,5	7,5	5,8
45–59 let	73,3	49,8	67,8	89,5	79,2	78,1	27	14,5	8,8
60+ let	73,3	55,6	70,8	92,5	83,6	82,8	28,9	19,6	13,1
Celkem	67,5	44,2	63,6	90,8	74,8	71,3	19,9	12,2	8,9
Signifikance	sig.	sig.	sig.	nesig.	sig.	sig.	sig.	sig.	sig.
Koeficient Gamma	-0,205	-0,265	-0,208	-0,059	-0,313	-0,340	-0,252	-0,329	-0,258

	Nizozemsko			Portugalsko		
Věková kategorie	1990	1999	2008	1990	1999	2008
18–29 let	3,8	2,9	4,8	46,6	50,9	45,6
30–44 let	4,6	3,2	4,6	54,5	64,5	46,3
45–59 let	10,2	5,6	7	73	77,3	59,4
60+ let	31,8	16,6	11,5	78,2	78,3	73,2
Celkem	11,5	6,8	7,1	61,1	67,9	51,5
Signifikance	sig.	sig.	sig.	sig.	sig.	sig.
Koeficient Gamma	-0,646	-0,534	-0,299	-0,395	-0,353	-0,230

Poznámky: Respondenti měli možnost odpovídat „souhlasí" nebo „nesouhlasí". Zde je uveden podíl respondentů, kteří se vyjádřili souhlasně.

Zdroj dat: European Values Study

V České republice se jako nejvíce liberálně smýšlející ohledně mateřství ženy projevuje ne příliš překvapivě nejmladší věková kategorie. Paradoxní trend, během nějž došlo v České republice ke snížení procenta souhlasných odpovědí, které bylo následováno zvýšením, není způsoben jednou věkovou kategorií, ale odehrál se ve všech věkových kategoriích. Tedy i nejmladší věková kategorie zaznamenala jakýsi návrat starších hodnot. Vztah mezi výrokem a danými věkovými kategoriemi byl nalezen ve všech sledovaných letech, síla vztahu se pohybuje nad hodnotou -0,2 koeficientu Gamma. V Portugalsku bylo stejně jako v České republice patrné zvýšení souhlasu s tímto výrokem, a to v celkovém trendu snižování souhlasu s tímto výrokem, jednalo se však o období mezi šetřeními 1990 a 1999, v České republice zvýšení souhlasu s výrokem nastalo mezi lety 1999 a 2008. V Portugalsku nejnižší procento souhlasu s výrokem vyjadřují dvě nejmladší kategorie a na zvýšení mezi lety 1990 a 1999 se rovněž podílely všechny věkové kategorie (nejstarší nejméně, zde zůstává postoj téměř konstantní). Toto zvýšení je pak následováno snížením souhlasu ve všech věkových kategoriích. Existence vztahu byla nalezena ve všech sledovaných letech. Síla nalezeného vztahu se v roce 1990 a 1999 blížila hodně -0,4, což by naznačovalo již poměrně těsný vztah, síla vztahu v roce 2008 je na hodnotě 0,23, měřeno koeficientem Gamma. Estonsko se jak v devadesátých letech, tak v současnosti, projevuje jako nejtradičnější země ohledně tohoto výroku, i když se zde pokles souhlasu se zkoumaným výrokem odehrál. V prvním roce šetření je tento tradiční postoj k mateřství téměř univerzální pro všechny věkové kategorie, svědčí o tom i neexistence vztahu mezi danými kategoriemi, postoj se dle věkových kategorií v tomto roce ještě nediferencoval. Mezi lety 1990 a 1999 se procentuální souhlas v nejmladší věkové kategorii snížil o 28 procentních bodů, což

představuje již výrazný náznak změny. Snížení se odehrálo i v dalších věkových kategoriích, jen nebylo tak razantní. Do roku 2008 již dochází ve všech věkových kategoriích k mírnému posunu směrem k souhlasu s tímto výrokem. V letech 1999 a 2008 již byla nalezena existence vztahu (chí-kvadrát signifikantní na hladině alfa 0,05), síla vztahu se v těchto letech pohybovala nad hodnotou 0,3, měřeno koeficientem Gamma. Ve Finsku a Nizozemsku se jako nejvíce liberální projevují nejmladší věkové kategorie a snižování souhlasu s tímto výrokem ve sledovaných letech probíhalo současně a plynule ve všech věkových kategoriích. Ve Finsku bylo toto snížení výraznější, což souvisí i s vyššími výchozími hodnotami. Vztah byl v obou zemích nalezen ve všech letech šetření. V Nizozemsku byl v prvním a druhém roce šetření nalezen silný vztah (hodnoty vyšší než -0,6 a v druhém roce vyšší než -0,5, měřeno koeficientem Gamma). Tato síla vztahu byla způsobena výraznou diferenciací dle věku. V prvních letech šetření si nejstarší generace podržela tradičnější hodnoty ohledně tohoto výroku. Ve Finsku se síla vztahu pohybuje přibližně okolo hodnoty -0,3 koeficientu Gamma.

Tab. 48 – Souhlasné vyjádření respondentů z vybraných evropských zemí s výrokem „Žena potřebuje dítě, aby se naplnilo její poslání“ dle vzdělání v letech 1990, 1999, 2008 (v %)

	Česká republika			Estonsko			Finsko		
Věk ukončení vzdělání	1990	1999	2008	1990	1999	2008	1990	1999	2008
do 15 let	68,6	48,3	73,1	89,1	76,5	76,1	24,0	27,1	3,8
16–19 let	65,5	41,3	65,6	89,5	75,1	71,4	23,5	10,4	12,0
20–23 let	67,0	43,4	57,7	92,6	73,3	72,6	12,7	11,0	6,8
24 + let	63,6	38,0	49,5	91,5	76,2	70,6	20,0	7,4	9,6
Celkem	67,5	43,9	62,9	90,8	75,0	71,6	20,0	12,6	9,0
Signifikance	sig.	sig.	sig.	sig.	sig.	sig.	sig.	sig.	sig.
Koeficient Gamma	0,058	0,106	0,245	-0,107	0,002	0,021	0,097	0,359	-0,037

	Nizozemsko			Portugalsko		
Věk ukončení vzdělání	1990	1999	2008	1990	1999	2008
do 15 let	24,7	17,1	16,9	67,7	69,8	58,2
16–19 let	9,5	6,5	7,4	50,3	60,2	49,4
20–23 let	3,3	4,8	4,6	49,2	52,8	40,4
24 + let	5,0	2,5	3,0	45,6	38,5	32,8
Celkem	11,2	6,7	7,1	61,1	65,0	50,5
Signifikance	sig.	sig.	sig.	sig.	sig.	sig.
Koeficient Gamma	0,554	0,465	0,439	0,329	0,363	0,260

Poznámky: Kategorie do patnácti let zachycuje respondenty s úplným a neúplným základním vzděláním. Kategorie 16–19 let by měla zachytit respondenty se středním vzděláním bez maturity a kategorie 20–23 let respondenty se střední školou s maturitou či vyšším odborným vzděláním. Poslední kategorií je 24 a více let, která by měla odrážet vysokoškolské vzdělání respondenta.
Respondenti měli možnost odpovídat „souhlasí“ nebo „nesouhlasí“. Zde je uveden podíl respondentů, kteří se vyjádřili souhlasně.

Zdroj dat: European Values Study

Rozdílnost postoje k mateřství jako poslání ženy se projevuje nejen z hlediska věku, ale také ve většině případů z hlediska vzdělání respondenta. Existence vztahu byla ve všech letech šetření prokázána v Portugalsku a Nizozemsku, naopak ani v jednom roce nebyla prokázána v Estonsku. V případě Finska byl vztah prokázán v roce 1999 a v případě České republiky ve dvou sledovaných letech, 1999 a 2008. Co se týče síly vztahu, tak v Nizozemsku a Portugalsku

byl nalezen poměrně těsný vztah ve všech sledovaných letech. V Nizozemsku přesahující hodnoty 0,4 koeficientu Gamma a v Portugalsku dosahující hodnot okolo 0,3.

V České republice, stejně jako v případě analýzy dle věku, je patrný paradoxní trend, při němž došlo mezi prvními lety šetření ke snížení souhlasu s tímto výrokem, načež byl tento pokles následován nárůstem souhlasu v roce 2008. Tento trend je možné zaznamenat ve všech vzdělanostních kategoriích. Na počátku devadesátých let můžeme sledovat prakticky totožný postoj bez ohledu na vzdělání respondenta, v roce 1999 jsou již patrné náznaky diferenciace. V současnosti lze o české populaci říci, že čím vyšší vzdělání respondenta, tím je silnější tendence zaujmout postoj, že dítě není nutné k tomu, aby se naplnilo ženino poslání. V kategorii nejvzdělanějších respondentů došla k tomuto závěru polovina dotázaných. Zajímavé také je, že naopak nejméně vzdělaní respondenti se po období sníženého souhlasu s tímto výrokem v roce 2008 vrací k postoji, který zaujímali v devadesátých letech, stejný trend můžeme pozorovat u kategorie vzdělání 16–19 let. Tudíž se zdá, že z hlediska tohoto výroku je nositelem změny v České republice skupina více vzdělaných.

V Estonsku, jakožto nejkonzervativnější zemi z tohoto pohledu, zaznamenáváme také posun směrem k odpovědi, že není dítě nutné, proto, aby se splnilo ženino poslání. Tento vývoj je prakticky shodný ve všech vzdělanostních kategoriích. Ani v jednom roce šetření nebyla nalezena existence vztahu mezi vzdělanostní kategorií a postojem k tomuto výroku, je tedy zřejmé, že tento postoj se v Estonsku dle vzdělání respondenta nediferencuje. V současnosti můžeme zaznamenat v každé kategorii více než 70 % vyjádření, že žena potřebuje dítě k tomu, aby se naplnilo její poslání.

Ve Finsku lze také zaznamenat posun směrem k nesouhlasu s tímto výrokem, a to zvláště mezi lety 1999 a 2008. Nicméně není zde možné sledovat takto plynulý trend, v některých kategoriích dochází mezi lety k mírnému zvýšení procenta souhlasu. Například v kategorii nejméně vzdělaných, dochází mezi lety 1990 a 1999 k nárůstu o tři procentní body a poté mezi lety 1999 a 2008 k výraznému poklesu z 27 % respondentů, kteří deklarovali, že žena potřebuje dítě, aby se naplnilo její poslání, na pouhá 4 %. V současnosti můžeme nejvíce liberální pohled na mateřství zaznamenat právě v této kategorii.

V Nizozemsku, je stejně jako ve Finsku dosahováno velmi odlišných postojů k tomuto výroku ve srovnání s ostatními zeměmi. Ale diferenciace dle vzdělání respondenta je zde odlišná od situace ve Finsku. V Nizozemsku můžeme zaznamenat prakticky plynulý vývoj, a to směrem k názoru, že není nutně třeba dítě k tomu, aby se naplnilo poslání ženy. A také je možné říci, že čím vyšší vzdělání respondenta, tím nižší tendence k názoru, že žena potřebuje dítě k naplnění svého poslání. Tradičněji vnímá mateřství pouze skupina respondentů s nejnižším vzděláním, ale ve srovnání s touto kategorií v zemích jako je Estonsko, Portugalsko či Česká republika, se tato kategorie jako tradiční příliš nejeví. V Nizozemsku nejméně vzdělaní respondenti deklarovali z 16ti procent tradiční vnímání mateřství, kdežto v České republice či Estonsku toto samé procento přesahuje sedmdesáti procentní hranici. V Portugalsku můžeme v některých kategoriích zaznamenat trend směřující spíše k jiným dimenzím vnímání mateřství než je to tradiční, kdy je mateřství spojováno s posláním ženy samotné. Jedná se o kategorii

nejvzdělanějších respondentů a víceméně také kategorii 20–23 let a nejméně vzdělanou kategorii. V kategorii 16–19 let můžeme zaznamenat paradoxní vývoj jako v České republice a Finsku. Mezi lety 1990 a 1999 narostl souhlas s tímto výrokem a do roku 2008 se vrátil na původní úroveň, tj. téměř 50 % respondentů souhlasilo s názorem, že je dítě nutné k tomu, aby se naplnilo ženino poslání. V současnosti lze o portugalské populaci soudit, že čím nižší vzdělání, tím tradičnější postoj k mateřství. Nositelem změny se tedy stali respondenti s vyšším vzděláním.

Tab. 49 – Souhlasné vyjádření respondentů z vybraných evropských zemí s výrokem „Žena potřebuje dítě, aby se naplnilo její poslání" dle rodinného stavu v letech 1990, 1999, 2008 (v %)

	Česká republika			Estonsko			Finsko		
Rodinný stav	1990	1999	2008	1990	1999	2008	1990	1999	2008
Ženatý /vdaná	68,6	44,9	67,3	92,7	82,0	78,6	21,2	13,8	10,9
Rozvedený/á	61,7	40,6	65,5	89,3	68,4	76,4	20,0	12,2	7,2
Ovdovělý/á	83,6	60,6	77,3	84,8	88,2	78,6	18,2	19,5	8,3
Svobodný/á	51,7	33,4	50,2	87,3	55,5	57,3	16,7	8,1	5,6
Celkem	67,6	44,1	63,7	90,8	75,1	71,1	20,4	13,0	8,8
Signifikance	sig.	sig.	sig.	nesig.	sig.	sig.	nesig.	nesig.	nesig.
Kontingenční koeficient	0,150	0,141	0,180	0,095	0,267	0,214	0,040	0,092	0,084

	Nizozemsko			Portugalsko		
Rodinný stav	1990	1999	2008	1990	1999	2008
Ženatý /vdaná	11,7	7,5	7,4	65,9	71,5	55,5
Rozvedený/á	14,0	6,6	5,2	57,1	63,6	45,3
Ovdovělý/á	36,5	19,8	15,1	86,1	79,8	64,5
Svobodný/á	3,0	2,2	4,3	46,9	52,1	44,1
Celkem	12,2	6,7	7,2	61,4	68,2	51,5
Signifikance	sig.	sig.	sig.	sig.	sig.	sig.
Kontingenční koeficient	0,270	0,181	0,109	0,219	0,184	0,114

Poznámky: Respondenti měli možnost odpovídat „souhlasí" nebo „nesouhlasí". Zde je uveden podíl respondentů, kteří se vyjádřili souhlasně.

Zdroj dat: European Values Study

Dle rodinného stavu prakticky ve všech zemích v průběhu času byla nalezena existence vztahu, s výjimkou Finska, zde podobně jako v případě vzdělání nebyla prokázána diferenciace postoje dle rodinného stavu respondenta. Nalezené vztahy však v jednotlivých zemích nejsou příliš silné, málokdy hodnota nalezeného vztahu přesáhla 0,2, měřeno koeficientem kontingence.

Stejně jako v případě vzdělání nalézáme z hlediska rodinného vztahu v České republice snížení souhlasu s daným výrokem v roce 1999, které je následováno opětovným návratem téměř na původní úrovně z devadesátých let v roce 2008. Nejtradičnější pohled na mateřství v České republice po celé sledované období můžeme nalézt u ovdovělých respondentů. Naopak alternativní pohled na mateřství je možné zaznamenat u svobodných respondentů.

V Estonsku v průběhu času můžeme rovněž zaznamenat rozporuplný vývoj procentuálního vyjádření k tomuto výroku, podobně jako v České republice. Nicméně současná situace naznačuje, že estonská společnost pojímá mateřství jako hlavní úděl ženy, nejliberálnější názor však zastávají svobodní respondenti (padesát procent z nich se vyslovilo, že není nutné, aby

žena měla dítě k tomu, aby se splnilo její poslání). Snižování souhlasu s tímto výrokem ale můžeme nalézt ve všech kategoriích rodinného stavu.

Finská společnost je naopak typická spíše alternativním či moderním postojem k mateřství, již v devadesátých letech lze zaznamenat nepříliš výrazný příklon obyvatel k souhlasu s výrokem (prakticky nepřesahuje dvacetiprocentní hranici ani v jedné z kategorií rodinného stavu). V průběhu let dochází ke snižování souhlasu, a to na velmi nízké úrovně souhlasu, po celé sledované období nelze identifikovat žádnou skupinu rodinného stavu jakožto nositele této změny. Změna probíhala napříč kategoriemi rodinného stavu. Nicméně nejnižší procento souhlasu lze nalézt u kategorie svobodných.

Nizozemská společnost se, co se týče postoje k mateřství, podobá té finské. Již v devadesátých letech je možné zaznamenat spíše moderní postoj k mateřství, který pokračuje napříč kategoriemi rodinného stavu směrem k tomu, že se většina respondentů domnívá, že není nutné, aby se žena stala matkou, k tomu, aby se naplnilo její poslání. Nejnižší procento souhlasu můžeme zaznamenat stejně jako ve Finsku u svobodných respondentů.

V Portugalsku, i když v průběhu času také zaznamenalo změny postoje k mateřství, lze stále identifikovat příklon k názoru, že mateřství je posláním ženy. Snižování souhlasu s tímto výrokem probíhalo prakticky plynule, až na některé mírné zvýšení souhlasu s tímto výrokem v roce šetření 1999. Nejvíce alternativní postoj k mateřství zaujímají v současnosti v Portugalsku rozvedení a svobodní.

Tab. 50 – Souhlasné vyjádření respondentů z vybraných evropských zemí s výrokem „Žena potřebuje dítě, aby se naplnilo její poslání“ dle velikostní kategorie obce v letech 1990, 1999, 2008 (v %)

	Česká republika			Estonsko			Finsko		
Velikostní kategorie obce	1990	1999	2008	1990	1999	2008	1990	1999	2008
do 4 999	68,2	49,6	61,7	90,1	72,9	68,4	-	19,5	14,6
5 000–19 999	70	39,1	64,3	92,2	70,4	81,7	-	12,5	9,4
20 000–99 999	68,7	47,7	73,2	90,5	76,4	64,6	-	13,6	10,2
100 000–499 999	68,4	44,7	65,0	84,4	77,4	74,9	-	5,7	5,6
nad 500 000	55,4	33,3	50	92,2	-	-	-	9,1	6,8
Celkem	67,4	44,1	63,5	90,8	74,9	71,2	-	12,3	8,9
Signifikance	sig.	sig.	sig.	nesig.	nesig.	sig.	sig.	sig.	nesig.
Koeficient Gamma	0,069	0,083	0,033	-0,046	-0,086	-0,054	-	0,199	0,184

	Nizozemsko			Portugalsko		
Velikostní kategorie obce	1990	1999	2008	1990	1999	2008
do 4 999	14,3	9,1	8,9	65,3	72,2	53,7
5 000–19 999	12	6,8	10,8	60,4	67,2	50,5
20 000–99 999	12,5	6,9	5,3	52,4	55,6	52
100 000–499 999	8,1	6,2	5,5	66,7	64	45
nad 500 000	12,1	5,9	7,6	56,6	62,5	34,3
Celkem	11,6	6,6	7	61,1	68	51,5
Signifikance	nesig.	nesig.	sig.	sig.	sig.	nesig.
Koeficient Gamma	0,067	0,048	0,164	0,152	0,197	0,094

Poznámky: Respondenti měli možnost odpovídat „souhlasí“ nebo „nesouhlasí“. Zde je uveden podíl respondentů, kteří se vyjádřili souhlasně.

Zdroj dat: European Values Study

Existence vztahu mezi zkoumaným výrokem a velikostní kategorií obce byla statisticky prokázána ve všech sledovaných letech jen v České republice. V Estonsku a Nizozemsku byl vztah prokázán v roce 2008, ve Finsku v roce 1999 a v Portugalsku ve dvou sledovaných letech, 1990 a 1999. V České republice byl vztah prokázán ve všech letech, nicméně hodnoty síly vztahu měřené koeficientem Gamma byly velmi nízké. V jiných zemích se hodnoty síly vztahu blížily hodnotě 0,2.

V České republice v prvním roce šetření byl v prvních čtyřech kategoriích prakticky srovnatelný postoj, a to přibližně 69 % souhlas s tím, že žena potřebuje děti, aby se naplnilo její poslání. Mnohem nižší souhlas byl zaznamenán v kategorii 500 000 obyvatel a více, zde s výrokem souhlasilo jen 55 % respondentů, což naznačuje že ve velkých městech přetrvává spíše důraz na jiná poslání ženy než je mateřství. Mezi lety 1990 a 1999 pak dochází k razantnímu poklesu souhlasu ve všech kategoriích, což naznačuje výraznou změnu postoje k tomuto výroku. Souhlas se napříč kategoriemi snížil přibližně o 20 procentních bodů, v kategorii 5 000–19 999 obyvatel dokonce o 31 procentních bodů. Kategorie nad 500 tisíc obyvatel si zachovala nejliberálnější postoj z hlediska tohoto výroku, nicméně se jí svým postojem přibližují i respondenti z jiných kategorií. Mezi lety 1999 a 2008 lze zaznamenat opětovný nárůst procenta souhlasu s výrokem o mateřství jako poslání ženy, a to ve všech kategoriích. Tímto se většina kategorií dostává prakticky na úrovně souhlasu, které byly typické na počátku devadesátých let, dokonce vyšší procento souhlasu je dosahováno v kategorii 20 000–99 999 obyvatel, kde nyní souhlasilo 73 % respondentů s daným výrokem, což je téměř o pět procentních bodů více než v roce 1990. V současnosti lze tedy zaznamenat mírný posun směrem k nesouhlasu s tímto výrokem oproti počátku devadesátých let.

V Estonsku, druhé zkoumané postkomunistické zemi, je na počátku devadesátých let patrný prakticky univerzální 90ti procentní souhlas se zkoumaným výrokem ve všech zkoumaných kategoriích, kromě kategorie 100 000–499 999 obyvatel, kde deklarovalo 84 % respondentů souhlas s daným výrokem. Do dalšího roku šetření nastává v estonské společnosti pokles souhlasu s výrokem napříč kategoriemi, souhlas ve dvou nejmenších velikostních kategoriích v roce 1999 lehce přesahuje 70ti procentní hranici. Ve dvou vyšších kategoriích se pohybuje okolo 76 % souhlasu. Stejně jako v České republice ani v Estonsku nebyl výrazný pokles z let 1990 a 1999 do roku 2008 následován. V Estonsku nedochází k tak razantnímu zpětnému nárůstu procenta souhlasu, jedná se o nárůst jen v kategorii 5 000–19 999 obyvatel, a to na 82 %. V ostatních kategorií pokračuje mírný pokles souhlasu s daným výrokem v roce 2008. Je však nutné podotknout, že úrovně v České republice a Estonsku jsou rozdílné. Estonští respondenti v devadesátých letech deklarovali velmi tradiční postoj k tomuto výroku, který si odnáší i do dalších let.

Ve Finsku lze zaznamenat jen velmi nízké úrovně souhlasu s daným výrokem, nejvyšší však je možné vysledovat v kategorii, kde jsou zachyceni respondenti, kteří žijí v nejmenších obcích, deklarovali souhlas z 19,5 %. Naopak nejnižší souhlas vyjádřili respondenti z velikostní kategorie 100 000–499 999 obyvatel, a to 6 %. Mezi lety 1999 a 2008 dochází k poklesu

souhlasu, a to ve všech kategoriích. Nejtradičnější a nejliberálnější kategorie z konce devadesátých let si zachovaly svou pozici až do současnosti.

V Nizozemsku je z hlediska tohoto výroku situace obdobná jako ve Finsku, lze zaznamenat nízké souhlasy se zkoumaným výrokem. Nejvyšší procento souhlasu je možné pozorovat stejně jako ve Finsku v nejmenší velikostní kategorii a naopak nejvyšší také v kategorii 100 000–499 999 obyvatel. Do roku 1999 pak dochází k poklesu souhlasu ve všech kategoriích, který je, co se týče procentuálního vyjádření téměř dvojnásobný. Kategorie do 4 999 obyvatel si udržela konzervativní postavení a ostatní kategorie se z hlediska postoje k výroku o poslání mateřství vyrovnávají, souhlas se pohybuje mezi 6–7 %. Mezi lety 1999 a 2008 pokračuje v některých velikostních kategoriích v Nizozemsku dříve nastoupený pokles souhlasu s daným výrokem, jedná se o kategorii 20 000–99 999 obyvatel, 100 000–499 999 obyvatel a nejmenší velikostní kategorii. V kategorii 5 000–19 999 obyvatel a kategorii nad 500 tisíc obyvatel je naopak možné zaznamenat zvýšení souhlasu s daným výrokem, které však nevrací procento souhlasu na úrovně z počátku devadesátých let. Je nutné upozornit, že se v rámci Nizozemska jedná o drobné posuny v hodnocení tohoto výroku a již na počátku devadesátých let byl postoj nizozemské populace velmi vyhraněný a orientovaný na nesouhlas s tímto výrokem.

V Portugalsku na počátku devadesátých let byl zaznamenán nejvíce liberální postoj z hlediska poslání ženy ve velikostní kategorii 20 000–99 999 obyvatel a v kategorii, která zachycuje respondenty z obcí větších než 500 000 tisíc obyvatel. V těchto kategoriích souhlasila s výrokem více než polovina těchto respondentů. Naopak nejvíce tradiční postoj lze zaznamenat v kategorii obcí s nejmenším počtem obyvatel a v kategorii 100 000–499 999 obyvatel, zde se souhlas pohybuje okolo 65 %. Do roku 1999 dochází oproti ostatním zemím k poměrně jasnému nárůstu souhlasu ve všech zkoumaných kategoriích kromě kategorie 100 000–499 999 obyvatel, kde dochází k velmi mírnému poklesu souhlasu. Všeobecně nárůst souhlasu mezi lety 1990 a 1999 v jednotlivých kategoriích nepřesáhl 7 procentních bodů. Toto zvýšení je však jen dočasné, do roku 2008 dochází k výraznému poklesu souhlasu. V největší velikostní kategorii dochází k poklesu téměř o 30 procentních bodů, ve dvou nejmenších velikostních kategoriích a v kategorii 100 000–499 999 obyvatel dochází k poklesu o 20 procentních bodů a naopak k nejmenšímu poklesu došlo v kategorii 20 000–99 999 obyvatel, kde byl zaznamenán pokles tří procentních bodů. Tímto vývojem se postoj v prvních čtyřech kategoriích do jisté míry připodobňuje, odlišuje se zvláště kategorie s nejvyšším počtem obyvatel, kde jen 34 % respondentů deklarovalo souhlas s výrokem.

Zajímavé informace poskytuje srovnání postoje k mateřství ve vybraných zemích a také skutečné úrovně realizované plodnosti. Zdá se, že v zemích, kde je mnohem nižší plodnost, jako jsou země postkomunistické, je typický konzervativní názor ohledně mateřství jako poslání ženy. Naopak například v Nizozemsku, kde je možné zaznamenat velmi liberální postoj ohledně mateřství jako poslání ženy, je dosahováno vyšších úrovní úhrnné plodnosti ze sledovaných zemí.

5.6 Úplná rodina jako determinant štěstí dítěte

Většina respondentů z evropských zemí považuje rodinu za důležitou pro štěstí dítěte. Nejvýraznější je tendence v postkomunistických zemích, ale i tady, stejně jako ve zbytku Evropy, tendence oslabuje.

Zda Evropané považují přítomnost obou rodičů za nutnost pro štěstí dítěte, bylo zkoumáno opět ve všech třech letech, kdy bylo šetření uskutečněno. Tento výrok může posloužit jako indikátor akceptace vhodnosti jiných forem soužití pro výchovu dítěte, a to především svobodných či rozvedených matek a otců. Zajímavé je vést paralelu mezi odpověďmi k tomuto výroku a skutečnou úrovní rozvodovosti v dané zemi.

Obecně lze říci, že mezi respondenty z vybraných evropských zemí převládá názor, že dítě potřebuje domov s oběma rodiči, aby vyrůstalo šťastně. Jako nejvíce liberální se z hlediska tohoto výroku projevuje Nizozemsko a Finsko. Nicméně i v těchto zemích došlo od devadesátých let k posunu postoje, a to směrem k nižšímu souhlasu s daným výrokem. Ve Finsku na počátku devadesátých let deklarovalo 86 % respondentů, že dítě potřebuje domov s oběma rodiči, v dalších letech dochází ke snížení tohoto procenta až na 58 % v roce 2008. Finsko se takto stává nejliberálnější zemí z hlediska tohoto výroku. Nizozemsko na počátku devadesátých let zaznamenávalo obdobné výchozí pozice jako Finsko, ale v dalších letech nebyl pokles souhlasu s tímto výrokem tak razantní a v současnosti 72 % respondentů deklarovalo, že dítě potřebuje domov s oběma rodiči. Jako zajímavá se z tohoto pohledu jeví situace v Portugalsku, v devadesátých letech můžeme zaznamenat konzervativní postoj, který se však v průběhu let mění razantním způsobem, který z Portugalska činí v současnosti z hlediska tohoto výroku zemi liberálnější než Nizozemsko (v roce 2008 59 % respondentů souhlasilo se zkoumaným výrokem). V České republice probíhalo v průběhu času plynulé snižování souhlasu s tímto výrokem, z 95 % v roce 1990 na 84 % v roce 2008, což z České republiky činí druhou nejkonzervativnější zemi z hlediska tohoto výroku po celé sledované období. Jako nejvíce konzervativní se projevuje Estonsko. V průběhu času můžeme zaznamenat mírné snižování souhlasu s tímto výrokem, nicméně stále si více než 90 % respondentů myslí, že dítě potřebuje domov s oběma rodiči.

Tab. 51 – Souhlasné vyjádření respondentů z vybraných evropských zemí s výrokem „Když někdo říká, že dítě potřebuje domov s oběma rodiči, aby vyrůstalo šťastně, souhlasil(a) byste s ním, nebo nesouhlasil(a)?“ dle věku v letech 1990, 1999, 2008 (v %)

	Česká republika			Estonsko			Finsko		
Věková kategorie	1990	1999	2008	1990	1999	2008	1990	1999	2008
18–29 let	95,1	78,7	80,1	98	94,5	88,7	82,2	51,3	44,3
30–44 let	92,7	83,7	80,7	98,8	94,5	91,3	85,7	48,4	49,8
45–59 let	95,8	86	84,4	98,8	96,5	93,7	85,1	66,5	63,4
60+ let	97,1	95,5	90,6	98,4	97,2	96	92,4	74,8	67
Celkem	94,9	86	84,1	98,5	95,7	92,6	85,9	60,2	57,7
Signifikance	sig.	sig.	sig.	nesig.	nesig.	sig.	nesig.	sig.	sig.
Koeficient Gamma	-0,172	-0,352	-0,222	-0,160	-0,206	-0,290	-0,161	-0,307	-0,266

	Nizozemsko			Portugalsko		
Věková kategorie	1990	1999	2008	1990	1999	2008
18–29 let	73,4	53,7	68,5	90	63,9	53,8
30–44 let	75,2	57,1	66,4	88,3	72,2	54,8
45–59 let	81,7	71	69,3	96,9	75	65,2
60+ let	92,9	84,8	82,3	99,1	81,7	80,2
Celkem	80,1	66,3	71,8	93	73,4	59,1
Signifikance	sig.	sig.	sig.	sig.	sig.	sig.
Koeficient Gamma	-0,329	-0,383	-0,202	-0,438	-0,238	-0,212

Poznámky: Respondenti se mohli vyjádřit v podobě „spíše souhlasím“ a „spíše nesouhlasím“. Zde je uvedeno procento respondentů, kteří se vyjádřili v podobě „spíše souhlasím“.

Zdroj dat: European Values Study

Diferenciaci postoje k tomuto výroku dle věku můžeme zaznamenat ve všech sledovaných zemích, tedy až na Estonsko, kde je v prvních dvou letech šetření kladný postoj prakticky univerzální ve všech věkových kategoriích, svědčí o tom i nalezená neexistence vztahu pomocí chí-kvadrát testu (test není signifikantní na hladině alfa 0,05). V roce 2008 již byla prokázána existence vztahu, síla vztahu se ve sledovaných letech pohybovala okolo -0,2 měřeno koeficientem Gamma.

V České republice můžeme v průběhu času zaznamenat tendenci snižujícího se souhlasu, a to ve všech věkových kategoriích. Jako nejméně konzervativní se projevují dvě nejmladší věkové kategorie. Existence vztahu byla prokázána ve všech sledovaných letech a síla vztahu se pohybovala přibližně od -0,20 do -0,35.

Největší posun v názoru směrem k většímu nesouhlasu s tímto výrokem zaznamenalo v průběhu času Portugalsko. Mezi zkoumanými lety lze zaznamenat snížení souhlasu o 34 procentních bodů. Změna byla tažena všemi věkovými kategoriemi, ale čím mladší kategorie, tak tím větší tendence k nesouhlasu s tímto výrokem. Existence vztahu byla nalezena ve všech sledovaných letech, koeficienty Gamma poklesly od roku 1990 z hodnoty -0,4 na hodnoty pohybující se okolo -0,2.

Ve Finsku a Nizozemsku byly na počátku devadesátých let zaznamenány také poměrně konzervativní postoje z hlediska tohoto výroku, jedná se o souhlasy přesahující 80 % (ve srovnání s ostatními zeměmi, kde souhlas přesahoval 90 %, byly tedy rozdíly mezi jednotlivými zeměmi na počátku devadesátých let menší než v současnosti). Ve Finsku dochází k rapidnímu poklesu souhlasu téměř o polovinu v nejmladších věkových kategoriích, posun se odehrál i

v ostatních kategoriích, ale nebyl již tak razantní. V devadesátých letech byla z hlediska tohoto výroku finská populace ještě poměrně homogenní, svědčí o tom i neprokázaná existence vztahu pomocí chí-kvadrát testu (na hladině alfa 0,05). V ostatních sledovaných letech se již projevují diference mezi jednotlivými kategoriemi a vztah byl tedy prokázán. Síla vztahu byla nejvyšší v roce 2008, a to -0,3, poté klesá mírně pod tuto hodnotu, měřeno koeficientem Gamma. V Nizozemsku byla patrná diferenciace dle věku po celé sledované období, svědčí o tom existence vztahu ve sledovaných letech. Síla vztahu se v prvních dvou letech pohybovala nad hodnotou -0,3, poté klesá na hodnotu -0,2 v roce 2008. Změna se odehrála ve všech věkových kategoriích, v současnosti první tři věkové kategorie do věku 59 let vykazují téměř totožný postoj. Více se odlišuje pouze nejstarší kategorie respondentů, kde nalézáme nejkonzervativnější postoj.

Tab. 52 – Souhlasné vyjádření respondentů z vybraných evropských zemí s výrokem „Když někdo říká, že dítě potřebuje domov s oběma rodiči, aby vyrůstalo šťastně, souhlasil(a) byste s ním, nebo nesouhlasil(a)?“ dle vzdělání v letech 1990, 1999, 2008 (v %)

	Česká republika			Estonsko			Finsko		
Věk ukončení vzdělání	1990	1999	2008	1990	1999	2008	1990	1999	2008
do 15 let	94,2	89,0	91,9	98,5	97,2	93,8	89,7	79,5	62,5
16–19 let	96,0	81,9	85,9	98,6	94,4	91,7	82,5	57,9	63,2
20–23 let	95,7	90,0	85,7	98,1	96,5	93,3	90,6	53,2	56,4
24 + let	96,5	87,6	79,0	99,1	96,9	92,4	84,5	56,2	52,1
Celkem	94,9	86,1	85,4	98,6	95,8	92,4	86,0	60,4	56,4
Signifikance	nesig.	sig.	sig.	nesig.	nesig.	nesig.	nesig.	sig.	sig.
Koeficient Gamma	-0,171	0,063	0,198	-0,065	-0,154	-0,032	0,023	0,214	0,146

	Nizozemsko			Portugalsko		
Věk ukončení vzdělání	1990	1999	2008	1990	1999	2008
do 15 let	88,9	85,6	85,8	96,6	75,9	65,9
16–19 let	81,0	67,6	69,7	91,1	68,4	60,0
20–23 let	72,1	61,1	69,4	81,0	61,9	47,6
24 + let	73,4	57,0	67,3	85,8	48,5	50,0
Celkem	79,9	66,1	71,6	93,1	71,7	60,0
Signifikance	sig.	sig.	sig.	sig.	sig.	sig.
Koeficient Gamma	0,287	0,284	0,171	0,535	0,336	0,216

Poznámky: Kategorie do patnácti let zachycuje respondenty s úplným a neúplným základním vzděláním. Kategorie 16–19 let by měla zachytit respondenty se středním vzděláním bez maturity a kategorie 20–23 let respondenty se střední školou s maturitou či vyšším odborným vzděláním. Poslední kategorií je 24 a více let, která by měla odrážet vysokoškolské vzdělání respondenta.
Respondenti se mohli vyjádřit v podobě „spíše souhlasím“ a „spíše nesouhlasím“. Zde je uvedeno procento respondentů, kteří se vyjádřili v podobě „spíše souhlasím“.

Zdroj dat: European Values Study

S výjimkou Estonska je možné nalézt existenci vztahu mezi odpovědí na výrok týkající se potřeby úplnosti rodiny pro štěstí dítěte a příslušnou vzdělanostní kategorií prakticky ve všech sledovaných letech (v České republice a Finsku nebyl chí-kvadrát signifikantní na hladině alfa 0,05 jen v roce 1990). V České republice lze na počátku devadesátých let ve všech vzdělanostních kategoriích nalézt téměř univerzální souhlas se zkoumaným výrokem, ve všech kategoriích procento souhlasu přesahuje 90 %. V průběhu času můžeme pak zaznamenat klesající tendenci souhlasu s tímto výrokem, jasně se tato tendence projevuje ve vyšších

vzdělanostních kategoriích, ve třech vyšších kategoriích můžeme mezi lety šetření nalézt snížení souhlasu o deset procentních bodů. Nejnižší posun vnímání z hlediska tohoto výroku se odehrál v kategorii nejméně vzdělaných respondentů. V současnosti lze tedy soudit o postojích k tomuto výroku dle vzdělanostních kategorií, že čím vyšší vzdělání respondent dosáhl, tím je vyšší pravděpodobnost, že bude akceptovat jiné rodinné uspořádání než je úplná rodina pro blaho dítěte.

V Estonsku na počátku devadesátých let zaznamenáváme ještě silnější tendenci k souhlasu s tímto výrokem než tomu bylo v České republice, ve všech vzdělanostních kategoriích souhlas přesahoval hodnotu 98 %. Během sledovaných let se odehrál posun v postojích estonské populace k tomuto výroku, ale v roce 2008 souhlas přesahuje 90 %, což z Estonska činí z hlediska tohoto výroku tu nejtradičnější zemi vůbec. Jak bylo zmíněno výše, existence vztahu dle vzdělanostních kategorií nebyla nalezena, čemuž odpovídají i minimální rozdíly mezi postoji v jednotlivých vzdělanostních kategoriích. Ostatní zkoumané země zaznamenaly v průběhu času mnohem výraznější vývoj tohoto postoje.

Ve Finsku na počátku zkoumaného období přesahoval procentuální souhlas hranici 80 % a nejvyšší příklon k souhlasu bylo možné zaznamenat u nejméně vzdělané kategorie respondentů a také v kategorii 20–23 let. Nejvýraznější změnu postoje pak lze zaznamenat ve dvou vzdělanostních kategoriích, které ukazují na vyšší vzdělání respondenta, jedná se o posun směrem k nižšímu souhlasu s tímto výrokem, který v obou případech přesáhl třicet procentních bodů. Dle současného rozložení odpovědí dle vzdělání respondenta se pak zdá, že čím vyšší vzdělání respondent zaujímá, tím je vyšší pravděpodobnost souhlasu s tímto výrokem. Co se týče síly vztahu, tak se v roce 1999 a 2008 pohybovala okolo hodnoty 0,2 koeficientu Gamma.

V Nizozemsku lze již na počátku devadesátých let zaznamenat poměrně jasnou diferenciaci postoje dle vzdělanostních kategorií, a to čím vyšší vzdělání, tím nižší souhlas s tímto výrokem. Během let se odehrál posun směrem k nesouhlasu s tímto výrokem, nicméně se nejednalo o příliš výrazné změny. Typ diferenciace z devadesátých let přetrval až do roku 2008, nicméně na nižších hodnotách souhlasu.

Naproti tomu poměrně výraznou změnu postoje lze zaznamenat v průběhu času v Portugalsku, v některých případech se souhlas s tímto výrokem snížil až o jednu třetinu. V průběhu let lze také sledovat poměrně silný vztah, a to zvláště v roce 1990, hodnota koeficientu Gamma přesahuje hranici 0,5. Nejvýraznější změna se odehrála v kategoriích s vyšším vzděláním, souhlas se zde snížil přibližně o 35 procentních bodů mezi sledovanými lety. V rámci tohoto vývoje můžeme zmiňované vzdělanostní kategorie považovat za nejvíce liberální ve srovnání s ostatními zkoumanými zeměmi. V Portugalsku lze podobně jako v jiných zmiňovaných zemích zaznamenat tendenci ve směru, čím vyšší vzdělání, tím nižší souhlas se zkoumaným výrokem.

Tab. 53 – Souhlasné vyjádření respondentů z vybraných evropských zemí s výrokem „Když někdo říká, že dítě potřebuje domov s oběma rodiči, aby vyrůstalo šťastně, souhlasil(a) byste s ním, nebo nesouhlasil(a)?“ dle rodinného stavu v letech 1990, 1999, 2008 (v %)

	Česká republika			Estonsko			Finsko		
Rodinný stav	1990	1999	2008	1990	1999	2008	1990	1999	2008
Ženatý /vdaná	95,7	88,3	88,5	98,8	98,2	97,2	87,9	69,0	67,4
Rozvedený/á	86,9	80,2	75,8	98,7	89,7	93,0	63,2	51,9	44,0
Ovdovělý/á	97,5	92,1	96,6	97,1	98,1	94,7	95,8	73,3	58,9
Svobodný/á	95,0	77,5	74,5	98,9	91,3	87,1	88,1	51,8	46,5
Celkem	95,3	86,1	84,1	98,7	95,7	92,8	87,4	63,3	58,3
Signifikance	sig.	sig.	sig.	nesig.	sig.	sig.	sig.	sig.	sig.
Kontingenční koeficient	0,097	0,137	0,210	0,040	0,170	0,168	0,151	0,177	0,207

	Nizozemsko			Portugalsko		
Rodinný stav	1990	1999	2008	1990	1999	2008
Ženatý /vdaná	87,9	72,8	75,5	96,7	76,4	63,8
Rozvedený/á	62,5	55,3	56,6	83,3	52,8	44,9
Ovdovělý/á	88,8	80,5	81,0	100,0	81,4	67,7
Svobodný/á	68,3	55,2	68,5	87,7	63,6	53,7
Celkem	81,7	66,4	73,1	93,7	73,4	59,5
Signifikance	sig.	sig.	sig.	sig.	sig.	sig.
Kontingenční koeficient	0,242	0,195	0,122	0,194	0,155	0,121

Poznámky: Respondenti se mohli vyjádřit v podobě „spíše souhlasím“ a „spíše nesouhlasím“. Zde je uvedeno procento respondentů, kteří se vyjádřili v podobě „spíše souhlasím“.

Zdroj dat: European Values Study

Dle rodinného stavu respondenta se jasně diferencují postoje ke zkoumanému výroku, chí-kvadrát testy jsou signifikantní ve všech případech s výjimkou Estonska. V roce šetření 1990 a ve Finsku je ve stejném roce chí-kvadrát signifikantní, nicméně nespolehlivý. V České republice lze v devadesátých letech nejvíce liberální postoj z hlediska zkoumaného výroku zaznamenat u ženatých a ovdovělých, zde se procento souhlasu pohybuje okolo 95 %. Zajímavý pohled pak přináší srovnání s tehdejším vyjádřením svobodných respondentů, u nichž lze zaznamenat obdobný postoj. Nejvíce se v té době lišila kategorie rozvedených, zde bylo možné sledovat souhlas o přibližně deset procentních bodů nižší. Nejvýraznější posun lze pak mezi lety pozorovat právě u svobodných respondentů, konkrétně se jedná o posun z 95ti procentního souhlasu v roce 1990 na 75 procentní souhlas v roce 2008. Spolu s tímto vývojem se postoj svobodných dostává na úroveň postoje rozvedených v roce 2008. Kategorie žijících v manželství a ovdovělých si zachovává konzervativní postoj z hlediska tohoto výroku, i když u respondentů žijících v manželství lze zaznamenat posun směrem k nesouhlasu s tímto výrokem.

V Estonsku na počátku devadesátých let lze nalézt velmi podobné postoje z hlediska rodinného stavu respondenta, což dokumentuje i neexistence vztahu v tomto roce šetření. V průběhu času však můžeme sledovat posun z hlediska vnímání tohoto výroku dle jednotlivých kategorií, v případě respondentů žijících v manželství a ovdovělých respondentů zůstává postoj prakticky konstantní. Změnu lze však zaznamenat u rozvedených a svobodných respondentů. U svobodných se jedná o posun o deset procentních bodů, u rozvedených respondentů o 5 procentních bodů mezi lety 1990 a 2008.

Ve Finsku lze na počátku devadesátých let identifikovat jako nejvíce liberální skupinu rozvedené respondenty, jejichž postoj se velmi odlišuje od ostatních. V průběhu času zde můžeme zaznamenat ještě výraznější změny směrem k nižšímu souhlasu s tímto výrokem, což v roce 2008 činí z finské skupiny rozvedených nejliberálnější skupinu respondentů v rámci sledovaných zemí. Velmi liberální postoj lze v současnosti ve Finsku zaznamenat i u svobodných respondentů. Ve Finsku je zajímavé, že oproti České republice a Estonsku, byla výraznější změna postoje zaznamenána i u žijících v manželství (posun o 20 procentních bodů) a u ovdovělých respondentů (posun o 38 procentních bodů), což naznačuje, že změna postoje se odehrála napříč společností bez ohledu na rodinný stav respondenta. Síla vztahu během sledovaných let se přibližovala hranici 0,2, měřeno kontingenčním koeficientem.

Nizozemsko zaujímalo na počátku devadesátých let všeobecně nejvíce liberální postoj z hlediska úplnosti rodiny jako determinantu štěstí dítěte. Mezi lety 1990 a 1999 můžeme zaznamenat posun směrem k nižšímu souhlasu s tímto výrokem, ale mezi lety 1999 a 2008 můžeme sledovat mírné zvýšení souhlasu s tímto výrokem. Celkově se však postoj k tomuto výroku liberalizoval ve všech kategoriích rodinného stavu, jen v případě svobodných zůstal víceméně stabilní. V současnosti nejliberálnější postoj zaujímá kategorie rozvedených.

V Portugalsku lze na počátku devadesátých let pozorovat konzervativní postoj z hlediska kategorií rodinného stavu. Dokonce všichni ovdovělí respondenti souhlasili s tím, že dítě potřebuje domov s oběma rodiči, aby vyrůstalo šťastně. Nejnižší procento souhlasu bylo možné zaznamenat u rozvedených a svobodných. Pohled na procentuální vyjádření souhlasu v dalších letech šetření naznačuje širokou změnu z hlediska tohoto výroku, která se v Portugalsku odehrála. Ve všech kategoriích můžeme pozorovat výrazné změny, číselně se jedná o změnu více než 30 procentních bodů ve všech sledovaných kategoriích rodinného stavu mezi lety 1990 a 2008. Nejnižší souhlas s daným výrokem vyjádřili rozvedení respondenti, a to 45 %. Liberální postoj rozvedených respondentů, který se ve většině zemí vyskytoval, lze do jisté míry vysvětlit jejich rodinným stavem samotným. V tomto případě se může jednat o postoj vyplývající z jejich situace, jelikož nejsou pravděpodobně schopni dítěti úplnou rodinu poskytnout.

Tab. 54 – Souhlasné vyjádření respondentů z vybraných evropských zemí s výrokem „Když někdo říká, že dítě potřebuje domov s oběma rodiči, aby vyrůstalo šťastně, souhlasil(a) byste s ním, nebo nesouhlasil(a)?“ dle velikostní kategorie obce v letech 1990, 1999, 2008 (v %)

	Česká republika			Estonsko			Finsko		
Velikostní kategorie obce	1990	1999	2008	1990	1999	2008	1990	1999	2008
do 4 999	94,3	86,3	82,9	99,2	96,2	93,6	-	69,7	71,1
5 000–19 999	96,0	86,3	86,5	100,0	96,7	95,6	-	64,5	64,5
20 000–99 999	94,5	87,2	87,4	98,1	92,5	86,4	-	55,7	55,6
100 000–499 999	96,9	85,6	78,4	98,6	96,3	95,2	-	50,7	56,8
nad 500 000	93,4	83,2	83,1	98,1	-	-	-	63,6	46,7
Celkem	94,9	86,1	84,2	98,6	95,7	92,6	-	60,5	58,5
Signifikance	nesig.	nesig.	nesig.	nesig.	nesig.	sig.	sig.	sig.	sig.
Koeficient Gamma	-0,025	0,038	0,004	0,280	0,016	0,005	-	0,119	0,175

	Nizozemsko			Portugalsko		
Velikostní kategorie obce	1990	1999	2008	1990	1999	2008
do 4 999	82,4	72,7	79,7	95,0	76,6	62,6
5 000–19 999	84,6	72,2	76,6	92,8	65,9	57,1
20 000–99 999	82,5	66,1	69,4	94,8	71,3	60,3
100 000–499 999	73,5	63,1	70,6	92,6	61,8	44,6
nad 500 000	66,3	66,9	65,9	82,5	73,3	42,1
Celkem	79,9	66,6	71,8	93,1	73,3	59,1
Signifikance	sig.	nesig.	nesig.	sig.	sig.	sig.
Koeficient Gamma	0,240	0,080	0,132	0,340	0,154	0,155

Poznámky: Respondenti se mohli vyjádřit v podobě „spíše souhlasím“ a „spíše nesouhlasím“. Zde je uvedeno procento respondentů, kteří se vyjádřili v podobě „spíše souhlasím“.

Zdroj dat: European Values Study

Zkoumaný výrok zaměřený na úplnost rodiny jako determinantu pro štěstí dítěte se jasně dle velikostní kategorie města diferencuje ve Finsku a Portugalsku, a to ve všech sledovaných letech. Naopak existence vztahu nebyla statisticky prokázána ani v jednom roce v České republice. V Estonsku byl vztah prokázán v roce 2008 a v Nizozemsku ve dvou letech, 1990 a 2008 (chí-kvadrát testy byly signifikantní na hladině alfa 0,05).

Na počátku devadesátých let v České republice byla odpověď na otázku, zda dítě potřebuje oba rodiče jasně pozitivní, více než 90 % respondentů v každé velikostní kategorii deklarovalo souhlas s výrokem. Tak jako tomu bylo u většiny jiných zkoumaných výroků, lze mezi lety 1990 a 1999 sledovat změnu postoje, která je reprezentována poklesem procenta souhlasu, a to ve všech kategoriích přibližně o 10 procentních bodů, přičemž se ani v tomto sledovaném roce jednotlivé kategorie od sebe jasně nediferencují. Mezi lety 1999 a 2008 zůstal v některých kategoriích postoj nezměněn, jedná se o kategorii s největším počtem obyvatel, kategorii 20 000–99 999 obyvatel a 5 000–19 999 obyvatel. V kategorii s nejnižším počtem obyvatel a kategorii 100 000–499 999 obyvatel došlo k dalšímu mírnému poklesu souhlasu s daným výrokem. Jasné vyčlenění kategorie s výrazně odlišným postojem není v České republice ani v současnosti patrné.

V Estonsku panoval na počátku devadesátých let rovněž univerzální postoj ke zkoumanému výroku, dokonce zde respondenti vyjádřili vyšší procentuální souhlas, který prakticky neklesl pod 98 %. Mezi lety 1990 a 1999 dochází jen k mírnému poklesu souhlasu ve všech

zkoumaných kategoriích, respondenti vyjádřili opět více než 90ti procentní souhlas. Mezi lety 1999 a 2008 mírný pokles souhlasu pokračuje, v kategorii 20 000–99 999 obyvatel dokonce souhlas klesá pod hranici 90 %, což z této kategorie činí nejliberálnější kategorii. Všeobecně lze však soudit, že Estonsko si udrželo tradiční postoj bez výrazné diferenciace dle velikostních kategorií měst, o čemž také svědčí statistické neověření existence vztahu.

Situace dle tohoto výroku je ve Finsku, Nizozemsku a Portugalsku velmi odlišná. Ve Finsku roku 1999 lze nejtradičnější postoj zaznamenat v kategorii s nejnižším počtem obyvatel, a to 70 % souhlasných odpovědí. Naopak nejnižší souhlas byl zaznamenán v kategorii 100 000–499 999 obyvatel, kde se polovina respondentů vyjádřila souhlasně. Druhý nejliberálnější postoj je možné zaznamenat v kategorii 20 000–99 999 obyvatel. Jasná diferenciace postoje v tomto roce patrná není. Mezi lety 1999 a 2008 lze pozorovat rozporuplný vývoj. Konstantní postoj byl zachován v kategorii 5 000–19 999 obyvatel a 20 000–99 999 obyvatel a víceméně také v kategorii s nejnižším počtem obyvatel. K nárůstu souhlasu došlo v kategorii 100 000–499 999 obyvatel a v kategorii nad 500 tisíc obyvatel došlo k poměrně výraznému poklesu procentuálního souhlasu, a to z 64 % na 47 %. Spolu s tímto vývojem se struktura postoje dle velikostních kategorií ve Finsku projasnila, a to ve směru, že v obcích s nejnižším počtem obyvatel zaznamenáváme tradičnější postoj, a naopak ve velkých městech jsou patrné známky liberalizace z hlediska tohoto postoje.

V Nizozemsku je tato tendence patrná již na počátku devadesátých let. V prvních třech kategoriích je procentuální souhlas obdobný, přibližně 83 %. V kategorii 100 000–499 999 obyvatel bylo pak možné zaznamenat souhlas na úrovni 73,5 % a v kategorii nad 500 tisíc obyvatel na úrovni 66 %. Mezi lety 1990 a 1999 následuje pokles ve všech kategoriích, kromě kategorie nad 500 tisíc obyvatel, kde procentuální souhlas zůstal konstantní. Nyní jsou si svým postojem velmi podobné dvě nejmenší velikostní kategorie, kde se souhlas pohybuje na úrovni 72 %. Podobnost lze zaznamenat také mezi kategorií 20 000–99 999 obyvatel až největší velikostní kategorií, kde se souhlas pohybuje okolo 63 až 66 %. Mezi lety 1999 a 2008 zůstává v nejvyšší velikostní kategorii postoj opět nezměněn, ostatní kategorie však zaznamenávají opětovný nárůst procentuálního souhlasu, úrovní z počátku devadesátých let však nebylo dosaženo. Postoj v prvních dvou kategoriích se přiblížil 80ti procentům. V kategorii 20 000–99 999 obyvatel a 100 000–499 999 obyvatel byl pak souhlas na úrovni 70 %.

V Portugalsku, podobně jako v postkomunistických zemích, převládal na počátku devadesátých let více než 90ti procentní souhlas ve všech kategoriích kromě kategorie s nejvyšším počtem obyvatel, zde se 82,5 % respondentů vyjádřilo souhlasně, což z této kategorie učinilo nejliberálnější kategorii z hlediska tohoto postoje v Portugalsku. Mezi lety 1990 a 1999 dochází k poklesu souhlasu ve všech kategoriích, někde se jednalo o pokles o 20 procentních bodů, nejméně výrazný pokles byl zaznamenán v kategorii s největším počtem obyvatel, která zaujala na počátku devadesátých let nejliberálnější postoj (důvodem jsou nižší úrovně souhlasu zaznamenané již na počátku devadesátých let). Do dalšího roku šetření pokračuje i nadále pokles souhlasu s daným výrokem ve všech kategoriích. Na nejnižší úrovně se souhlas dostává v největších velikostních kategoriích, přibližně 44 % respondentů se zde

vyjádřilo souhlasně. V ostatních kategoriích se souhlas pohybuje na úrovni 60 %. O současné portugalské společnosti lze tedy soudit, že lze zaznamenat diferenciaci postoje ke zkoumanému výroku, a to v takovém směru, že když respondent žije ve větší obci, existuje větší pravděpodobnost, že bude zaujímat liberálnější postoj k tomu, zda je nutné, aby dítě mělo oba rodiče, aby vyrůstalo šťastně.

Nárůst hodnot úhrnné rozvodovosti lze zaznamenat ve všech sledovaných zemích, nicméně v Nizozemsku a Portugalsku jsou hodnoty v současnosti nejnižší. I přes tento fakt tyto dvě země vykazují spíše liberálnější postoj k postoji o úplnosti rodiny jako determinantu štěstí dítěte. A naopak postkomunistické země typické vyššími úrovněmi úhrnné rozvodovosti zastávají názor, že úplná rodina je pro štěstí dítěte určující. Je tedy možné zaznamenat disproporci mezi postojem a reálným chováním většiny zkoumaných populací. Nicméně je nutné uvést, že tendence souhlasu se zkoumaným výrokem ve všech zemích oslabuje, což je v souladu s nárůstem úhrnné rozvodovosti ve většině zemí.

5.7 Je umělé přerušení těhotenství legitimním způsobem rozhodnutí o rodičovství?

Umělé přerušení těhotenství je v evropských zemích legitimním řešením nechtěného těhotenství, nicméně v postkomunistických zemích je patrný vliv socialistické minulosti, který se projevuje vyššími úrovněmi souhlasu s rozhodnutím o umělém přerušení těhotenství.

Umělé přerušení těhotenství se jako legitimní jeví zvláště v postkomunistických zemích a ve Finsku, mnohem nižší toleranci můžeme zaznamenat v Nizozemsku a Portugalsku. V průběhu let však ve všech sledovaných zemí lze zaznamenat příklon k souhlasu se zkoumaným výrokem. Ve Finsku, Estonsku a České republice souhlas v současnosti přesahuje 70ti procentní hranici, v Nizozemsku a Portugalsku se pro souhlas s tímto výrokem vyjádřila přibližně jedna polovina všech respondentů. V České republice a Estonsku byl na počátku devadesátých let patrný nejsilnější souhlas s daným výrokem v rámci zkoumaných zemích. Jistou roli by zde mohla sehrávat i dlouhá tradice legislativy týkající se umělých přerušení těhotenství v obou zemích. Poměrně vysoké procento souhlasu na počátku devadesátých let lze pozorovat i ve Finsku, jedná se o souhlas na úrovni 61 %. Naopak v Nizozemsku a Portugalsku lze v tomto období zaznamenat velmi slabý souhlas s tímto výrokem, v případě Nizozemska je to vůbec nejméně v rámci sledovaných zemí, 27 % a v Portugalsku 36,5 %. V České republice lze v průběhu času zaznamenat zvýšení souhlasu o 12 procentních bodů. V Estonsku se jedná o mírné snížení souhlasu s daným výrokem, ale jelikož se jedná o rozdíl přibližně tří procentních bodů, lze usuzovat, že ke změně postoje v estonské společnosti prakticky nedošlo mezi lety 1990 a 2008. Ve Finsku mezi lety 1990 a 2008 narostl souhlas o 9 procentních bodů, nicméně s tím, že mezi lety 1990 a 1999 došlo k poklesu souhlasu s tímto výrokem. V Nizozemsku a Portugalsku lze pozorovat nejvýraznější posuny postoje k umělému přerušení těhotenství. V Nizozemsku se mezi lety 1990 a 2008 procento souhlasu navýšilo z 27 % na 48 %, v Portugalsku tomu bylo podobně, jedná se o posun z 36,5 % na 53,1 %.

Tab. 55 – Souhlasné vyjádření respondentů z vybraných evropských zemí s výrokem „Schvalujete nebo neschvalujete provedení potratu za následujících okolností? Nechtějí-li mít manželé další děti" dle věku v letech 1990, 1999, 2008 (v %)

	Česká republika			Estonsko			Finsko		
Věková kategorie	1990	1999	2008	1990	1999	2008	1990	1999	2008
18–29 let	68,5	75,8	79,3	69,7	65,2	70,7	68,3	61,3	69,1
30–44 let	72,7	83,2	80,0	78,3	78,0	75,2	65,3	60,4	74,7
45–59 let	62,0	81,3	79,3	72,9	71,3	70,9	49,4	51,2	69,0
60+ let	51,7	64,9	67,0	68,9	68,3	63,4	50,7	38,3	69,3
Celkem	64,7	76,7	76,3	73,5	71,1	70,1	61,1	52,9	70,6
Signifikance	sig.	sig.	sig.	nesig.	sig.	sig.	sig.	sig.	nesig.
Koeficient Gamma	-0,215	0,156	0,178	-0,07	0,004	0,113	-0,230	0,254	0,035

	Nizozemsko			Portugalsko		
Věková kategorie	1990	1999	2008	1990	1999	2008
18–29 let	33,3	57,8	46,4	38,4	45,1	58,7
30–44 let	31,4	53,3	56,5	43,5	41,6	55,4
45–59 let	24,9	51,7	55,1	35,1	42,3	47,3
60+ let	16,6	34,4	30,9	26,1	29,2	39,4
Celkem	27,3	49,5	47,6	36,5	39,4	53,1
Signifikance	sig.	sig.	sig.	sig.	sig.	sig.
Koeficient Gamma	-0,231	0,226	0,204	-0,136	0,168	0,170

Poznámky: Respondenti měli možnost se vyjádřit v podobě „schvaluji" a „neschvaluji". Zde je uveden podíl respondentů, kteří se vyjádřili v podobě „schvaluji".

Zdroj dat: European Values Study

Prakticky ve všech zemích ve všech sledovaných letech lze zaznamenat signifikantní diferenciaci postoje dle věku respondenta (s výjimkou Estonska v roce 1990 a Finska v roce 2008). Co se týče síly nalezených vztahů, tak nejsou nikterak silné, jen v některých případech síla vztahu měřená koeficientem Gamma překročila hodnotu 0,2. V České republice byl nejsilnější souhlas zaznamenán ve věkové kategorii 30–44 let, a to ve všech sledovaných letech. Co se týče liberálnosti postoje, tak je tato kategorie následována nejmladší věkovou kategorií, naopak nejkonzervativněji se z hlediska tohoto výroku vyjádřili, ne příliš překvapivě, starší respondenti. Nicméně i ti se v současnosti domnívají, že je přibližně ze 70 % provedení interrupce za těchto okolností přípustné. Vývoj postoje směrem k toleranci umělého přerušení těhotenství za uvedených okolností probíhal prakticky kontinuálně ve všech věkových kategoriích. O vysoké toleranci rozšířené i mezi staršími věkovými skupinami by pravděpodobně mohla svědčit socialistická minulost České republiky, ve které tito respondenti prožili své mládí, a ve které bylo umělé přerušení těhotenství ve většině období dostupné. Z hlediska tolerance stojí na stejném pólu škály jako Česká republika také Estonsko. Umělé přerušení těhotenství je zde považováno za přijatelnou možnost řešení dané situace po celé sledované období, a co více, souhlas s tímto výrokem je rovněž typický pro všechny věkové kategorie. V současnosti se, stejně jako v případě České republiky, jeví jako nejvíce tolerantní k umělému přerušení těhotenství, věková kategorie 30–44 let, souhlas zde v roce 2008 činil 75 %. Tato kategorie je následována prakticky stejně tolerantními nejmladšími respondenty a respondenty z věkové kategorie 45–59 let. Z vývoje celkového procentuálního vyjádření souhlasu bylo zřejmé, že postoj estonské společnosti zůstává v průběhu let prakticky konstantní,

a to na vysoké úrovni souhlasu. Nicméně v některých věkových kategoriích můžeme pozorovat mírný posun směrem k nesouhlasu s tímto výrokem, jedná se zvláště o kategorie starších respondentů. Tento vývoj by pravděpodobně mohl souviset s tím, že se nejen v Estonsku, ale i v jiných postkomunistických zemích na počátku devadesátých let velice rychle rozvíjí dostupnost zvláště hormonální antikoncepce, a proto se mohlo vnímání umělého přerušení těhotenství stát spíše krajním řešením situace, které lze již pomocí nových technologických prostředků účinně předcházet.

Ve Finsku lze zaznamenat v průběhu času poměrně různorodý vývoj souhlasu se zkoumaným výrokem. Na počátku devadesátých let se ve finské společnosti poměrně značně odlišoval postoj dvou nejmladších a dvou nejstarších věkových kategorií, a to tím způsobem, že mladší respondenti byli stoupenci tolerantnějšího postoje z hlediska umělého přerušení těhotenství. Mezi lety 1990 a 1999 ve většině věkových kategorií poklesla tendence souhlasu, s výjimkou kategorie 45–59 let, kde procentuální souhlas narostl přibližně o dva procentní body. Zejména u nejstarších respondentů můžeme zaznamenat poměrně výrazný pokles souhlasu s daným výrokem, a to z 61 % v roce 1990 na 38 % v roce 1999. Mezi lety 1999 a 2008 ve všech věkových kategoriích souhlas se zkoumaným výrokem opět narůstá, a to tak, že jsou ve všech případech překonány hodnoty souhlasu z počátku devadesátých let. Tudíž jsou ve finské společnosti v současnosti patrné obdobné trendy z hlediska postoje k umělému přerušení těhotenství jako v postkomunistických zemích. Diferenciace z počátku devadesátých let není již patrná, postoj v roce 2008 je v jednotlivých věkových kategoriích prakticky obdobný.

V Nizozemsku situace na počátku devadesátých let naznačovala nejméně tolerantní postoj k interrupci celkově ze všech zkoumaných zemí. Postoj se diferencoval dle věku, a to tak, že čím nižší věk respondenta, tím tolerantnější postoj k interrupci ve zkoumaném případě. Do roku 1999 došlo v nizozemské společnosti k uvolnění postoje k umělému přerušení těhotenství, a to tak, že se v některých věkových kategoriích tendence k souhlasu téměř zdvojnásobila oproti roku 1990. Jako výsledek tohoto vývoje lze zaznamenat ve všech věkových kategoriích kromě té nejstarší nadpoloviční souhlas s daným výrokem. Do roku 2008 pak lze ve většině kategorií zaznamenat spíše pokles souhlasu či obdobný postoj jako v roce 1999. Jako nejliberálnější kategorie se zde stejně jako v České republice, Estonsku i Finsku ukazuje věková kategorie respondentů 30–44 let.

Portugalsko ve srovnání s ostatními zeměmi na počátku devadesátých let zaujímalo spíše pozici podobnou té nizozemské, a to ne příliš tolerantní postoj k umělému přerušení těhotenství za sledovaných okolností. Na počátku devadesátých let se jako skupina respondentů s nejtolerantnějším postojem ukazuje skupina 30–44letých. Mezi lety 1990 a 1999 můžeme pak v jako této jediné skupině zaznamenat mírné snížení souhlasu se zkoumaným výrokem. Nejvýraznější změnu postoje lze v portugalské společnosti zaznamenat mezi lety 1999 a 2008, a to ve všech věkových kategoriích. V současnosti lze tedy nejvyšší míru souhlasu vysledovat u nejmladších respondentů. Celkově lze soudit, že čím vyšší věk respondenta, tím je v roce 2008 možné pravděpodobněji zaznamenat konzervativnější postoj z hlediska interrupce.

Tab. 56 – Souhlasné vyjádření respondentů z vybraných evropských zemí s výrokem „Schvalujete nebo neschvalujete provedení potratu za následujících okolností? Nechtějí-li mít manželé další děti" dle vzdělání v letech 1990, 1999, 2008 (v %)

	Česká republika			Estonsko			Finsko		
Věk ukončení vzdělání	1990	1999	2008	1990	1999	2008	1990	1999	2008
do 15 let	63,6	76,0	62,2	69,2	71,2	66,3	52,2	44,6	60,6
16–19 let	64,5	79,4	78,1	73,8	69,7	66,5	57,5	53,9	67,8
20–23 let	71,9	74,3	80,8	75,7	71,5	76,0	66,4	53,9	73,7
24 + let	64,0	75,0	77,9	69,3	73,1	72,2	64,7	54,2	72,5
Celkem	64,6	77,1	76,9	72,9	71,1	70,3	61,2	52,4	70,9
Signifikance	sig.	sig.	sig.	sig.	sig.	sig.	sig.	sig.	sig.
Koeficient Gamma	0,064	0,002	-0,155	-0,031	-0,045	-0,128	0,141	-0,077	-0,103

	Nizozemsko			Portugalsko		
Věk ukončení vzdělání	1990	1999	2008	1990	1999	2008
do 15 let	19,9	32,9	26,6	30,1	37,5	47,9
16–19 let	21,1	40,4	42,3	47,3	47,9	55,2
20–23 let	32,7	58,6	50,7	47,3	50,0	51,0
24 + let	47,1	63,4	69,0	49,5	50,0	60,4
Celkem	27,4	49,4	47,6	36,4	40,8	51,7
Signifikance	sig.	sig.	sig.	sig.	sig.	sig.
Koeficient Gamma	0,325	-0,345	-0,384	0,309	-0,211	-0,106

Poznámky: Kategorie do patnácti let zachycuje respondenty s úplným a neúplným základním vzděláním. Kategorie 16–19 let by měla zachytit respondenty se středním vzděláním bez maturity a kategorie 20–23 let respondenty se střední školou s maturitou či vyšším odborným vzděláním. Poslední kategorií je 24 a více let, která by měla odrážet vysokoškolské vzdělání respondenta.
Respondenti měli možnost se vyjádřit v podobě „schvaluji" a „neschvaluji". Zde je uveden podíl respondentů, kteří se vyjádřili v podobě „schvaluji".

Zdroj dat: European Values Study

Diferenciace postoje k umělému přerušení těhotenství v případě manželského páru, který si již nepřeje další děti, dle vzdělání již není tak jasná, jako tomu bylo u věku respondenta. Existence vztahu se ani v jednom roce neprokázala ve Finsku (chí-kvadrát není signifikantní na hladině alfa 0,05). Existence vztahu se jen v roce 2008 prokázala v Estonsku a České republice. Naopak v Portugalsku se existence vztahu prokázala v roce 1990 a 1999 a v roce 2008 chí-kvadrát test nebyl signifikantní na hladině alfa 0,05. V Nizozemsku lze diferenciaci postoje k umělému přerušení těhotenství dle vzdělání respondenta pozorovat ve všech sledovaných letech. V případě Nizozemka byly nalezeny i poměrně silné vztahy, hodnoty koeficientu Gamma přesahují 0,3. V Portugalsku byl vztah o podobné síle nalezen v roce 1990. V ostatních zemích se buď vztah neprokázal, nebo nebyl příliš silný.

V Estonsku mezi sledovanými lety nelze nalézt větší rozdíly v postoji mezi jednotlivými vzdělanostními kategoriemi, nicméně se zdá, že respondenti s vyšším vzděláním zaujímají tolerantnější postoj k umělým přerušením těhotenství, nicméně tato diferenciace není příliš zřetelná. V České republice na počátku devadesátých let byl postoj z hlediska vzdělání napříč kategoriemi podobný, odlišovala se jen kategorie 20–23 let, kde bylo možné zaznamenat vyšší souhlas s daným výrokem. Do dalšího šetření si však tato kategorie nepodržela nejvíce liberální postoj, naopak se posunula na pomyslnou příčku, která značí konzervativní postoj k interrupci, nejedná se však o výrazné odlišení od ostatních vzdělanostních kategorií. Jako nejvíce tolerantní

se v tomto šetření projevuje kategorie vzdělání 16–19 let. V roce 2008 lze konstatovat, že kromě respondentů s nejnižším vzděláním můžeme u respondentů z České republiky zaznamenat liberální postoj k umělému přerušení těhotenství (souhlas s tímto výrokem se v těchto kategoriích blíží 80 %). Respondenti s nejnižším vzděláním i přes zvýšení souhlasu v roce 1999 vrací na úrovně postoje z počátku devadesátých let (dokonce je zde mírný pokles souhlasu s tímto výrokem oproti roku 1990).

Ve finské společnosti lze na počátku devadesátých let zaznamenat vyšší procenta souhlasu u respondentů s vyšším vzděláním (přibližně okolo 65 %, u respondentů s nižším vzděláním se souhlas pohybuje na hodnotách přibližně o 10 procentních bodů nižších). Mezi lety 1990 a 1999 dochází ve všech vzdělanostních kategoriích k poklesu souhlasu se zkoumaným výrokem, nejvýraznější posun se odehrál právě v případě respondentů s vyšším vzděláním. Pokles byl zaznamenán i v případě nižších vzdělanostních kategorií. Nicméně o co více mezi těmito lety klesl souhlas, o to více znovu narostl mezi lety 1999 a 2008. V souladu s tímto vývojem si pak kategorie respondentů s vyšším vzděláním udržely vyšší procentuální souhlasy z hlediska zkoumaného výroku.

V Nizozemsku po celé sledované období převládá jasná diferenciace dle vzdělání respondenta. Lze soudit, že čím vyššího vzdělání respondent dosáhl, tím je tolerantnější jeho postoj k umělým přerušením těhotenství za daných okolností. Mezi lety 1990 a 1999 lze zaznamenat poměrně výrazný nárůst souhlasu ve všech vzdělanostních kategoriích. Poté mezi lety 1999 a 2008 nastává v případě některých kategorií mírný pokles souhlasu s daným výrokem (jedná se o kategorii s nejnižším vzděláním a kategorii 20–23 let). Nicméně jasná diferenciace dle vzdělání respondenta je, jak již bylo uvedeno, zachována.

V Portugalsku již takto zřetelné rozdělení postoje dle vzdělání respondenta není možné zaznamenat, ale respondenti s nejnižším vzděláním dosahují nejnižších procent souhlasu po celé sledované období, což ukazuje na nižší tolerantnost k umělému přerušení těhotenství v případě manželského páru. Postoj v ostatních kategoriích je pak vcelku srovnatelný, pohybuje se po celé sledované období okolo 50 % s tím, že v současnosti je nejliberálnější postoj zaznamenán u respondentů s nejvyšším vzděláním.

Tab. 57 – Souhlasné vyjádření respondentů z vybraných evropských zemí s výrokem „Schvalujete nebo neschvalujete provedení potratu za následujících okolností? Nechtějí-li mít manželé další děti" dle rodinného stavu v letech 1990, 1999, 2008 (v %)

	Česká republika			Estonsko			Finsko		
Rodinný stav	1990	1999	2008	1990	1999	2008	1990	1999	2008
Ženatý /vdaná	66,0	80,2	78,4	73,5	72,4	68,1	58,7	46,7	68,6
Rozvedený/á	63,0	82,0	82,0	81,4	73,6	79,4	55,6	59,2	72,7
Ovdovělý/á	54,4	62,5	57,1	77,0	60,0	61,8	47,4	30,8	69,1
Svobodný/á	60,8	71,0	78,9	65,9	71,1	71,6	73,4	61,7	74,8
Celkem	64,4	76,9	76,4	73,2	70,7	69,9	60,2	49,9	70,9
Signifikance	sig.	sig.	sig.	nesig.	nesig.	sig.	nesig.	sig.	sig.
Kontingenční koeficient	0,070	0,092	0,131	0,072	0,074	0,063	0,203	0,147	0,120

	Nizozemsko			Portugalsko		
Rodinný stav	1990	1999	2008	1990	1999	2008
Ženatý /vdaná	22,4	43,3	43,1	35,1	34,9	49,7
Rozvedený/á	30,4	55,6	50,7	61,0	60,6	63,6
Ovdovělý/á	16,2	36,7	29,5	23,2	34,7	34,6
Svobodný/á	38,2	60,5	55,8	40,5	50,3	58,6
Celkem	26,2	49,4	45,7	36,8	39,2	53,2
Signifikance	sig.	sig.	sig.	sig.	sig.	sig.
Kontingenční koeficient	0,084	0,146	0,155	0,077	0,163	0,118

Poznámky: Respondenti měli možnost se vyjádřit v podobě „schvaluji" a „neschvaluji". Zde je uveden podíl respondentů, kteří se vyjádřili v podobě „schvaluji".

Zdroj dat: European Values Study

Rozdílnost postoje k umělému přerušení těhotenství dle rodinného stavu se liší v rámci sledovaných evropských zemí. Diferenciace dle rodinného stavu v Estonsku, stejně jako v případě vzdělání, nebyla ve většině případů zjištěna existence vztahu v průběhu sledovaných let (vztah byl poprvé prokázán v roce 2008). Je tedy zřejmé, že příslušný postoj je víceméně v estonské společnosti univerzální bez ohledu na charakteristiky typu vzdělání a rodinného stavu. Ve Finsku byla pak existence vztahu zjištěna v roce 1990 a 2008. V ostatních zkoumaných zemích byl vztah zjištěn ve všech sledovaných letech (chí-kvadrát test byl signifikantní na hladině alfa 0,05). V případě nalezených vztahů síla vztahu ve zkoumaných zemích jen v jednom případě přesáhla hodnotu 0,2 koeficientu kontingence, a to ve Finsku roku 1990. Síly vztahů zjištěných v jiných zemích nebyly příliš vysoké.

V České republice na počátku devadesátých let tolerantní postoj k umělému přerušení těhotenství zaujali respondenti žijící v manželství, následování rozvedenými a svobodnými respondenty. Skupina ovdovělých si nejen na počátku devadesátých let uchovala nejkonzervativnější postoj k umělému přerušení těhotenství. Nicméně v průběhu času můžeme prakticky ve všech kategoriích zaznamenat nárůst souhlasu s daným výrokem (významnější pokles souhlasu se odehrál mezi lety 1999 a 2008 v kategorii ovdovělých, jedná se o pokles z hodnoty 62,5 % na hodnotu 57 %). Nejvýraznější nárůst procentuálního souhlasu mezi lety 1990 a 2008 lze najít u svobodných a rozvedených, čímž v současnosti lze zaznamenat podobnost postojů k umělému přerušení těhotenství u žijících v manželství, rozvedených a svobodných.

V Estonsku na počátku devadesátých let na vrcholu pomyslné stupnice tolerance k umělému přerušení těhotenství stála kategorie rozvedených, toto postavení si udržela i v následujících šetřeních. Nicméně nejen v případě této kategorie můžeme zaznamenat pokles souhlasu s daným výrokem, v tomto případě se jedná o mírný pokles, konkrétně o 2 procentní body mezi lety 1990 a 2008 (mezi lety 1990 a 1999 byl zaznamenán výraznější pokles, který byl však do roku 2008 částečně kompenzován). V kategorii žijících v manželství byl mezi krajními lety šetření zaznamenán pokles o pět procentních bodů. Nejvýraznější pokles byl však vysledován u ovdovělých, v roce 1990 byl procentuální souhlas na úrovni 77 %, kdežto v roce 2008 na úrovni 62 %. V kategorii svobodných se jako v jediné kategorii souhlas mezi sledovanými lety navýšil, a to přibližně o 5 procentních bodů. V současnosti tedy nejliberálnější postoj zaujímá kategorie rozvedených následována kategorií svobodných a ženatých.

V Nizozemsku na počátku devadesátých let lze pozorovat konzervativní postoj k umělým přerušením těhotenstvím napříč kategoriemi rodinného stavu. Diferenciace postoje v tomto období je vcelku tradiční, nejliberálnější postoj vykazují svobodní a nejvíce konzervativní postoj ovdovělí. Mezi lety 1990 a 1999 dochází téměř ke zdvojnásobení souhlasu s daným výrokem ve všech věkových kategoriích. Do dalšího šetření se pak procento souhlasného postoje mírně snižuje či zůstává konstantní. V současnosti tedy můžeme zaznamenat jako dvě nejliberálnější kategorie, stejně jako na počátku devadesátých let, kategorii svobodných a rozvedených, ve kterých respondenti vyjádřili nadpoloviční souhlas s daným výrokem. Nejtradičnější postoj pak zastávají ovdovělí respondenti, když se souhlasně k provedení umělého přerušení těhotenství v případě manželů vyjádřili přibližně z jedné třetiny.

V Portugalsku na počátku devadesátých let nejliberálnější postoj jasně zastávala kategorie rozvedených respondentů, kteří se z 61 % vyjádřili souhlasně ke zkoumanému výroku. Druhý nejliberálnější postoj lze zaznamenat u svobodných, nicméně je zde dosahováno o 20 procentních bodů nižšího souhlasu. V případě ovdovělých respondentů se jedna pětina vyjádřila souhlasně a v případě žijících manželství jedna třetina těchto respondentů. Mezi lety 1990 a 1999 zůstal postoj žijících v manželství a rozvedených konstantní, nicméně postoj ovdovělých a svobodných se změnil směrem k akceptaci umělého přerušení těhotenství za daných okolností (jedná se o zvýšení souhlasu o 10 procentních bodů). Postoj rozvedených se ani mezi lety 1999 a 2008 příliš nezměnil (zvýšení o 3 procentní body), ale souhlas žijících v manželství se navýšil o 15 procentních bodů. Postoj ovdovělých se mezi lety 1999 a 2008 pak už nezměnil, ale v případě svobodných respondentů změna nastoupená na počátku devadesátých let dále pokračuje, a to směrem k souhlasu s daným výrokem (lze zaznamenat zvýšení souhlasu o 8 procentních bodů). V současnosti pak kategorie rozvedených zastává stále místo nejliberálnější kategorie z hlediska umělého přerušení těhotenství, i přes ne příliš silné změny v průběhu času, přičemž je v liberálním postoji následována kategorií svobodných. Kategorie ovdovělých vyjádřila v současnosti souhlas z jedné třetiny a kategorie žijících v manželství téměř z jedné poloviny.

Tab. 58 – Souhlasné vyjádření respondentů z vybraných evropských zemí s výrokem „Schvalujete nebo neschvalujete provedení potratu za následujících okolností? Nechtějí-li mít manželé další děti" dle velikostní kategorie obce v letech 1990, 1999, 2008 (v %)

	Česká republika			Estonsko			Finsko		
Velikostní kategorie obce	1990	1999	2008	1990	1999	2008	1990	1999	2008
do 4 999	61,7	75,1	77,1	70,8	72,6	65,9	-	49,6	59,0
5 000–19 999	66,1	77,5	77,8	74,7	69,9	70,1	-	49,2	65,3
20 000–99 999	66,8	75,0	76,9	78,7	72,4	74,3	-	55,3	69,2
100 000–499 999	64,0	78,7	61,9	67,8	69,6	71,4	-	53,0	75,1
nad 500 000	67,1	79,8	81,9	71,5	-	-	-	54,3	83,6
Celkem	64,7	76,7	76,3	73,0	71,1	70,1	-	52,3	70,5
Signifikance	nesig.	nesig.	sig.	nesig.	nesig.	nesig.	-	nesig.	sig.
Koeficient Gamma	0,057	0,049	-0,026	-0,015	-0,042	0,090	-	0,060	0,226

	Nizozemsko			Portugalsko		
Velikostní kategorie obce	1990	1999	2008	1990	1999	2008
do 4 999	12,1	45,5	35,6	28,5	35,7	49,5
5 000–19 999	24,9	45,9	43,1	36,6	47,2	49,0
20 000–99 999	24,4	44,8	44,7	51,7	39,8	56,3
100 000–499 999	36,1	47,8	55,2	28,6	47,1	74,0
nad 500 000	42,0	73,7	72,7	47,4	47,7	78,9
Celkem	27,5	49,4	47,7	36,4	39,3	53,2
Signifikance	sig.	sig.	sig.	sig.	sig.	sig.
Koeficient Gamma	0,217	0,193	0,240	0,297	0,149	0,199

Poznámky: Respondenti měli možnost se vyjádřit v podobě „schvaluji" a „neschvaluji". Zde je uveden podíl respondentů, kteří se vyjádřili v podobě „schvaluji".

Zdroj dat: European Values Study

Zkoumána byla také odlišnost postoje respondentů dle velikosti obce, ve které žijí. Z této analýzy je zřejmé, že se postoj dle této charakteristiky diferencuje, ale ne ve všech zemích. V Estonsku bylo opět zjištěno, že mezi vyjádřením k výroku a respondentovým místem bydliště neexistuje souvislosti ani v jednom ze sledovaných let. V České republice, jako ve druhé z postkomunistických zemí, byl vztah prokázán pouze v roce šetření 2008. V ostatních zemích, zejména v Nizozemsku a Portugalsku byla jasná souvislost prokázána ve všech sledovaných letech. Síly nalezených vztahů se pohybovaly okolo hodnot 0,2 Gamma koeficientu.

Na počátku devadesátých let v České republice bylo možné nejnižší procento souhlasu nalézt v první velikostní kategorii obcí, tudíž u respondentů žijících v malých obcích. Ostatní kategorie vykazovaly vcelku podobný postoj, nicméně jako nejvíce liberální respondenti se zdají být ti, co žijí ve městech, která přesahují 500 000 obyvatel, zde byl souhlas na úrovni 67 % v roce 1990. V roce 1999 lze sledovat nárůst souhlasu ve všech velikostních kategoriích oproti roku 1990. Jako nejméně tolerantní k umělému přerušení těhotenství za zkoumaných okolností se jeví opět první kategorie a také kategorie 20 000–99 999 obyvatel. Nejvyšší procento souhlasu je možné hledat u respondentů z měst zachycených ve dvou kategoriích měst s největším počtem obyvatel. V roce 2008 se procentuální souhlasy ve třech prvních velikostních kategoriích vcelku vyrovnávají přibližně na úrovni 77 % souhlasu. Nicméně pozoruhodný vývoj lze pozorovat v kategorii 100 000–499 999 obyvatel, kde došlo ke snížení souhlasu mezi lety 1999 a 2008 o 17 procentních bodů. V kategorii nad 500 tisíc obyvatel lze

pozorovat opětovný nárůst souhlasu, který staví tuto kategorii na vrchol pomyslného žebříčku tolerance dle velikostních kategorií měst.

V Estonsku mezi sledovanými lety šetření mírně pokles souhlas s daným výrokem ve všech velikostních kategoriích, kromě kategorie 100 000–499 999 obyvatel, kde můžeme zaznamenat mírný nárůst procentuálního souhlasu. V současnosti lze ve všech kategoriích zaznamenat více než 70ti procentní souhlas s daným výrokem, s výjimkou první kategorie, kde stejně jako v České republice lze zaznamenat nejnižší procento souhlasu.

Ve Finsku jsou data dostupná jen z dvou let šetření 1999 a 2008, mezi těmito lety lze zaznamenat procentuální nárůst souhlasu ve všech velikostních kategoriích. V roce 1999 byl nejnižší souhlas zaznamenán u respondentů z menších obcí (jedná se o první dvě kategorie). V ostatních třech bylo procento souhlasu prakticky srovnatelné. V roce 2008 se postoj dle velikostní kategorie začíná více diferencovat, nejnižší procento souhlasu jasně, stejně jako v postkomunistických zemích, vykazuje skupina bydlící v nejmenších obcích. A zároveň procentuální souhlas stoupá spolu s narůstající velikostí bydliště respondenta. V největších městech, jejichž počet obyvatel přesahuje 500 000 obyvatel, respondenti zaujímají ve Finsku nejliberálnější postoj k umělému přerušení těhotenství v případě manželského páru, a to 83,6 %.

V nizozemské společnosti lze dle velikostní kategorie města zaznamenat poměrně projasněnou strukturu postoje k umělým přerušením těhotenství v případě manželského páru. Nejmenší velikostní kategorie stejně jako v jiných zkoumaných zemích vykazuje nejtradičnější postoj. Poté lze všeobecně ve všech letech zaznamenat spolu s nárůstem počtu obyvatel v kategorii zvýšení souhlasu s daným výrokem. V největší velikostní kategorii lze zaznamenat vůbec nejvyšší procento souhlasu s daným výrokem, které přesahuje 70 %. V Portugalsku se také jako nejvíce tradiční kategorie projevuje kategorie s nejmenším počtem obyvatel, která je však těsně následována, zvláště v posledním roce šetření, kategorií následující, co se týče procentuálního souhlasu. V průběhu sledovaných let lze zaznamenat nárůst procentuálního souhlasu ve sledovaných letech. Mezi lety 1990 a 1999 je možné sledovat pokles souhlasu jen v kategorii 20 000–99 999 obyvatel, který je však následně kompenzován nárůstem mezi lety 1999 a 2008, což má za důsledek vyšší úrovně souhlasu než byly pro portugalskou společnost typické na počátku devadesátých let. V současnosti je pak možné zaznamenat podobný trend jako v Nizozemsku, spolu s nárůstem počtu obyvatel ve zkoumané kategorii se zvyšuje procento souhlasu. Všeobecně je tedy možné v evropských zemích zaznamenat liberálnější postoje k umělému přerušení těhotenství u respondentů žijících ve velkých městech, zatímco lidé žijící na vesnicích a malých městech jsou spíše typičtí tradičnějším postojem, nicméně i u nich lze v průběhu času zaznamenat posun směrem k souhlasu s daným výrokem.

Z analýzy se zdá, že postoj respondentů k umělému přerušení těhotenství odráží také celkové klima ve společnosti ohledně tohoto tématu, na které má samozřejmě bezesporu vliv dostupnost tohoto zákroku. Z hlediska celkových procent se v průběhu času jako nejvíce liberální projevují postkomunistické země, a to v celém sledovaném období, což v podstatě odpovídá tomu, že liberální postoj je již zakořeněn v jednotlivých společnostech, ve kterých bylo umělé přerušení těhotenství pro ženy dostupné od padesátých let. Z ostatních zkoumaných

zemí jsou nejvyšší procenta souhlasu se zkoumaným výrokem dosahována ve Finsku, což se také zdá být v souladu s legislativou týkající se umělého přerušení těhotenství. Umělé přerušení těhotenství bylo zákonem povoleno již roku 1950, jednalo se však o přísné podmínky, za nichž nebyl zákrok dostupný běžně, nicméně se zdá, že i tento vývoj měl do jisté míry vliv. K úplné liberalizaci de facto dochází v roce 1970 (umělé přerušení těhotenství není dostupné na žádost ženy, ale v praxi je v podstatě tak prováděno). Dřívější zkušenost s uvolněním legislativy by mohla mít pravděpodobně vliv na postoj finské společnosti, který je liberálnější než ve společnosti nizozemské a svou úrovní souhlasu se přibližuje postkomunistickým zemím. V Nizozemsku proběhla legalizace interrupcí v roce 1981, tedy později než ve Finsku a postkomunistických zemích, této skutečnosti odpovídá i postoj nizozemské společnosti. V současnosti je možné právě v Nizozemsku zaznamenat nejvíce konzervativní postoj k umělému přerušení těhotenství. Svou roli pravděpodobně sehrála i skutečnost, že umělá přerušení těhotenství nehrála nikdy v Nizozemsku určující roli jako v postkomunistických zemích, kde byla ve své době využívána prakticky jako nejpozdější forma antikoncepce. V Portugalsku je možné zaznamenat v devadesátých letech prakticky konstantní postoj společnosti, nicméně mezi lety 1999 a 2008 je možné sledovat nárůst souhlasu s daným výrokem o 14 procentních bodů. Nemalý vliv na tomto nárůstu mohla pravděpodobně mít právě uvolnění legislativy okolo umělého přerušení těhotenství v roce 2007.

5.8 Zhodnocení změn hodnotových orientací zaznamenaných v průběhu času v evropských populacích

Zajímavým zjištěním je, že v pohybu nejsou jen postoje postkomunistických zemí, jakožto zemí, kde se transformace demografického chování projevila nejpozději, ale také zemí, kde transformace probíhá již desetiletí. Postoje nizozemských respondentů lze charakterizovat jako stávající se stále více individualistickými v průběhu času. Co se týče postkomunistických zemí, tak je zde pravděpodobně možné potvrdit Rabušicovu hypotézu o tom, že změna postoje může následovat až za změnou demografického chování. Rabušic se touto myšlenkou zabýval v podmínkách České republiky a Slovenska a došel k závěru, že si tyto země na počátku devadesátých let podržují spíše tradičnější hodnoty, tedy zde bylo možné v průběhu devadesátých let zaznamenat známky odumírajícího socialistického demografického režimu (Rabušic, Chromková Manea, 2012). Tato skutečnost se prakticky potvrzuje i v případě Estonska a České republiky. V prvním roce šetření byla v případě zkoumaných výroků ve většině zaznamenána tradičnější orientace českých a estonských respondentů. Proto je možné soudit, že tradičnější postoj z počátku devadesátých let nemohl být stimulantem tak dalekosáhlých změn v demografickém chování, které v postkomunistických zemích nastaly, ale pravděpodobně sehrávala roli tehdejší ekonomická situace. Změna postoje, zdá se, následuje až v následujících letech.

Je ale také velmi pravděpodobné, že se postoje postkomunistických populací začaly proměňovat velmi rychle. Mezi lety 1990 a 1999 lze zaznamenat v obou zemích znaky výrazné

změny postoje, která poté pokračovala do dalších let, nebo se postoj ustálil většinou na individualističtějších pozicích. Změna tedy mohla probíhat souběžně se změnou demografického chování, ale pravděpodobně nebyla jeho jediným stimulem. Existuje již řada postojů, které se přibližují těm, které jsou obvykle v západních a severních zemí Evropy, ale také takové postoje, které pravděpodobně odráží specifika daných zemí. Ze srovnání České republiky a Estonska je zřejmé, že se v České republice prvky západoevropského hodnotového systému ustalují rychleji, v Estonsku probíhá změna leckdy méně výrazně a Estonsko si tedy ponechává některé rysy předtransformačního hodnotového modelu. Postoje portugalské společnosti zaznamenávají v průběhu času také změny ve směru vyšší míry liberalizace. Lze soudit, že portugalská společnost je v tomto vývoji o něco dále než postkomunistické země, nicméně postoje se zatím ještě nepřiblížily těm západoevropským.

Postoje nizozemské populace byly charakterizovány jako stále se více přiklánějící k individualistickým tendencím, tento fakt však neplatí o finské populaci. Ve Finsku bylo možné zaznamenat tendence návratu k tradičnějším hodnotám, například v případě postoje ke svobodnému mateřství, kde finští respondenti zaujali nejkonzervativnější postoj nebo také postoj k instituci manželství. V některých oblastech udržuje Finsko stejné trajektorie vývoje jako Nizozemsko, jedná se o názor na mateřství jako poslání ženy či pohled na úplnou rodinu jako determinant štěstí dítěte. Zde je možné soudit, že v obou zemích probíhá paralelní liberalizace postoje. Zdá se tedy, že v některých ohledech hodnota tradičního manželství získává ve finské společnosti na důležitosti.

Jasnou diferenciaci postoje lze zaznamenat dle věku. Prakticky ve všech zemích se nejmladší respondenti stávají nositeli případných změn, přičemž lze v průběhu času sledovat ustalování postoje mezi věkovými kategoriemi. Silná diferenciace je také patrná z hlediska rodinného stavu, kde lze nejliberálnější postoje ve většině zaznamenat u svobodných a také rozvedených. Tato diferenciace také značně souvisí s věkem respondentů, jelikož svobodní respondenti jsou většinou mladí jedinci, u nichž, jak bylo uvedeno, byly změny většinou nejvýraznější. Diferenciace dle vzdělání respondenta a velikostní kategorie obce nebyla vždy tak jasná. Poměrně častým jevem je v Nizozemsku či Finsku, nicméně v ostatních zkoumaných zemích se ne vždy nejvzdělanější respondenti či respondenti z města vydělili jako specifická kategorie. Lze však konstatovat, že v průběhu času se respondenti s nejvyšším vzděláním či respondenti z větších kategorií obcí stávají specifickou skupinou přibližující se individualisticky orientovaným respondentům ze západních a severních zemí.

5.9 Míra sekularizace obyvatel evropských populací

Van de Kaa mezi procesy, které pohánějí změny, uvádí mimo jiné také sekularizaci dané společnosti (van de Kaa, 1998, s. 8), jak bylo uvedeno v teoretické části práce. Náboženství však všeobecně patří k faktorům, které mohou výrazně determinovat vývoj některých demografických ukazatelů, například mimomanželské plodnosti. V tomto případě může míra náboženské orientace populace působit ve směru snižování výskytu mimomanželských porodů.

Je tedy namístě prozkoumat možný vliv náboženské orientace na úrovně zkoumaných charakteristik populací.

Tab. 59 – Vyjádření důležitosti náboženství v životě respondentů z vybraných evropských zemí v letech 1990, 1999, 2008 (v %)

	1990	1999	2008
Česká republika	26,8	19,6	19,6
Estonsko	18,6	21,9	24,4
Finsko	38,2	45,1	28,7
Nizozemsko	43,8	37,4	44,8
Portugalsko	56,2	75,5	67,5

Poznámky: Procento důležitosti vzniklo jako součet kategorií „velmi důležitá“ a „dosti důležitá“.
Zdroj dat: European Values Study

Z hlediska vyjádření důležitosti náboženství v jedincově životě lze zaznamenat ve Finsku i Nizozemsku zajímavý vývoj. V případě Finska v roce 1990 vyjádřilo důležitost náboženství v životě 38 % finských respondentů. Do roku 1999 pak dochází k nárůstu důležitosti o 7 procentních bodů, nicméně do dalšího roku došlo k výraznému poklesu důležitosti, a to na 28 %. V případě Nizozemska nebyl vývoj rovněž jednoznačný. V roce 1990 je možné zaznamenat 43 % respondentů, kteří vyjádřili důležitost náboženství pro jejich život, jedná se o vyšší hodnotu než ve Finsku. Mezi lety 1990 a 1999 se pak snižuje důležitost, nicméně tento vývoj je následován opětovným nárůstem důležitosti na hodnoty obvyklé na počátku devadesátých let. Na počátku sledovaného období bylo tedy možné u nizozemských a finských respondentů nalézt obdobnou důležitost přikládanou náboženství v životě, nicméně na konci sledovaného období se pozice velmi liší. Nizozemsko si v rámci evropských zemí ponechává spíše vyšší procentuální podíl respondentů vyjadřujících důležitost náboženství pro život. Finsko se však přibližuje postkomunistickým zemím, ve kterých je možné po celé sledované období zaznamenat nejnižší procentuální důležitost přikládanou náboženství.

V České republice lze v roce 1990 zaznamenat 27 % respondentů vyjadřujících důležitost náboženství. Do dalšího šetření uskutečněného v roce 1999 dochází k poklesu na necelých 20 %. Stejné procento důležitosti je možné zaznamenat i v roce 2008, čímž se v současnosti Česká republika stává nejvíce sekularizovanou zemí v rámci zemí zahrnutých v této práci. Estonsko lze jako nejvíce sekularizovanou zemi hodnotit na počátku devadesátých let. V roce 1990 přibližně 19 % respondentů deklarovalo důležitost náboženství v životě, nicméně do dalších let je možné zaznamenat postupné navyšování důležitosti náboženství (nejdříve na 21,9 % a dále v roce 2008 na 24,4 %). I přes toto navýšení popularity náboženství je Estonsko spolu s Českou republikou zemí, kde je přikládána náboženství nejnižší důležitost.

V Portugalsku lze na rozdíl od těchto zemí zaznamenat po celé sledované období nejvyšší procento důležitosti přikládané náboženství. V roce 1990 více než polovina respondentů považovala náboženství pro svůj život velmi důležité či dosti důležité. V dalších letech lze zaznamenat další navýšení tohoto procenta až na 67,5 % v roce 2008. Tímto vývojem se Portugalsko velmi odlišuje od ostatních zemí (do jisté míry se mu přibližuje jen Nizozemsko s 44,8 %). Je tedy zřejmé, že navzdory změnám v reprodukčním chování, které zde probíhají již desetiletí, si portugalská společnost ponechává prvky tradiční společnosti v podobě důležitosti

náboženství. A dokonce se v průběhu času náboženství stává pro respondenty důležitější, a to v období, kdy lze zaznamenat spíše obecnou tendenci sekularizace v rámci Evropy. Je velmi pravděpodobné, že náboženská orientace portugalské společnosti může sehrávat roli v úrovni některých demografických ukazatelů.

5.10 Důležitost rodiny pro život jedince

Změny, které se odehrály ve vztahu k instituci rodiny v průběhu dvacátého století, byly mnohými odborníky označovány jako krize rodiny (jako příklad častého výskytu tohoto termínu může být užití „*Krize rodiny*“ v názvu práce Evelyne Sullerotové). Je tedy evropská rodina opravdu v krizi? Ztrácí rodina jako instituce u obyvatel evropských zemí na důležitosti? Jak bylo uvedeno v metodologické části práce, odpověď na tuto otázku z části mohou podat data z European Values Study, kde je při každé vlně šetření důležitost rodiny v životě jednotlivce zjišťována.

Tab. 60 – Vyjádření důležitosti rodiny v životě respondentů z vybraných evropských zemí v letech 1990, 1999, 2008 (v %)

	1990	1999	2008
Česká republika	98,2	98,4	96,1
Estonsko	95,7	96,1	95,6
Finsko	98,1	96,3	97,7
Nizozemsko	92,6	92,7	95,7
Portugalsko	97,6	98,7	98,5

Poznámky: Procento důležitosti vzniklo jako součet kategorií „velmi důležitá“ a „dosti důležitá“.
Zdroj dat: European Values Study

Z prvního pohledu na výsledky výzkumu European Values Study v oblasti důležitosti rodiny jako instituce je zřejmé, že rodina je v životě jednotlivců napříč evropskými zeměmi důležitá. I přes procesy individualizace, sebenaplnění, seberealizace je jednotlivec stále velmi svázán se svou rodinou, alespoň z hlediska těchto dat. Ve všech zkoumaných zemích, ve všech uskutečněných letech šetření je možné zaznamenat více než 90ti procentní vyjádření důležitosti rodiny. Nejvyšší důležitost rodině prakticky po celé sledované období přisuzují portugalští respondenti. Na počátku devadesátých let téměř 98 % respondentů vyjadřuje důležitost rodiny pro svůj život a v dalších letech její důležitost nadále narůstá. V roce 2008 lze Portugalsko umístit na čelní příčku na pomyslném žebříčku zobrazujícím důležitost rodiny v rámci zkoumaných zemích. Na opačném pólu tohoto pomyslného žebříčku se pak umístilo Nizozemsko. Nizozemští respondenti v průběhu času přikládali rodině nejnižší důležitost. V devadesátých letech přibližně 92 % respondentů deklarovalo odpověď v podobě „velmi důležitá“ či „dosti důležitá“. Nicméně podíl respondentů vyjadřujících jednu z těchto dvou odpovědí mezi lety 1999 a 2008 narůstá na necelých 96 %. V Portugalsku a Nizozemsku v průběhu času tedy popularita rodiny v životě jedince narůstala, ačkoliv na odlišných úrovních důležitosti. V České republice naopak rodina v životě jedince ztrácí na důležitosti. V šetřeních uskutečněných v devadesátých letech čeští respondenti vyjádřili 98 % důležitost rodiny pro svůj

život, přičemž mezi lety 1990 a 1999 zůstal tento postoj prakticky nezměněn. Změna se odehrála mezi lety 1999 a 2008, kdy lze zaznamenat pokles důležitosti o dva procentní body, což lze z hlediska této otázky, ve které nedochází k větším posunům v názoru, hodnotit jako významnější změnu. V Estonsku se odehrávaly jen menší změny názoru z hlediska tohoto výroku. Prakticky lze soudit, že se v průběhu času udržuje důležitost rodiny v životech estonských respondentů na úrovni 96 %. V České republice a Estonsku lze tedy v současnosti zaznamenat velmi podobnou úroveň důležitosti rodiny v životě jednotlivce s tím rozdílem, že v Estonsku byla tato úroveň běžná již dříve, respondenti přisuzovali v rámci zkoumaných zemí spíše nižší důležitost rodině. V České republice je tento stav výsledkem až nedávno minulého vývoje. Faktem však je, že tímto vývojem se obě země v současnosti přiblížily důležitosti, kterou rodině vyjadřují nizozemští respondenti. V těchto třech zemích je tedy zaznamenávána v současnosti nejnižší důležitost rodiny v životě jedince. Naopak největší důležitost rodiny je deklarována v již zmiňovaném Portugalsku, ale také Finsku. Ve Finsku je podobně jako v jiných postojových vyjádřeních respondentů možné zaznamenat snížení důležitosti rodiny z 98 % na 96 % mezi lety 1990 a 1999 a poté následné navrácení na úrovně z počátku devadesátých letech. V roce 2008 je pak možné zaznamenat téměř 98 procentní důležitost rodiny ve finské společnosti.

Z výše uvedené analýzy je zřejmé, že rodina je důležitou jednotkou v životě jednotlivce, ale i přesto lze nalézt rozdíly mezi jednotlivými zeměmi. Tyto rozdíly nejsou v souladu s pokročilostí druhého demografického přechodu v jednotlivých zemích (bylo by možné předpokládat, že spolu s pokročilostí druhého demografického přechodu a s procesy s ním spojenými bude spíše důležitost rodiny v životě jedince klesat a naopak). Ve Finsku, jakožto zemi, kde se známky změn objevují nejdříve, je rodině přikládána vysoká důležitost, v současnosti dokonce druhá nejvyšší po Portugalsku. Naopak nejnižší důležitost lze zaznamenat v Nizozemsku, kde se druhý demografický přechod projevuje v rámci zkoumaných zemích velmi brzy, ne dlouho po prvních projevech ve Finsku. O to zajímavější je, že v současnosti obdobná důležitost rodině jako v Nizozemsku je přikládána respondenty z postkomunistických zemí, kde jsou projevy zaznamenány nejpozději.

Kapitola 6

Vládnou evropským společnostem postmaterialistické hodnoty?

Součástí hodnotové proměny spojené s druhým demografickým přechodem je také posun hodnot směrem k hodnotám postmaterialistickým. Situace během dvacátého století dala jedincům existenciální jistotu, která se mimo jiné stala základem pro posun k postmaterialistickým hodnotám. Do té doby běžné materialistické hodnoty jsou typické důrazem na ekonomické a fyzické bezpečí. Postmaterialistické hodnoty naproti tomu spíše kladou důraz na možnosti seberealizace, samostatnost a kvalitu života. Lze tedy uvažovat o rozšíření tohoto typu hodnot napříč evropskými populacemi?[18]

Tab. 61 – Vývoj podílu respondentů s postmaterialistickou, materialistickou a smíšenou orientací ve vybraných evropských zemích v letech 1990, 1999, 2008 (v %)

	Česká republika			Estonsko			Finsko		
	1990	1999	2008	1990	1999	2008	1990	1999	2008
Materialista	32,1	25,3	29,4	32,1	41,2	29,7	7,7	26,0	22,4
Smíšená orientace	62,2	64,9	59,7	61,9	56,2	64,2	33,1	63,3	55,5
Postmaterialista	5,8	9,8	10,8	6,4	2,6	6,1	39,9	10,7	22,1

	Nizozemsko			Portugalsko		
	1990	1999	2008	1990	1999	2008
Materialista	11,0	11,8	14,3	33,9	35,6	38,8
Smíšená orientace	55,9	66,2	63,3	53,9	51,8	56,8
Postmaterialista	33,1	22,0	22,4	12,2	9,5	4,4

Zdroj dat: European Values Study

Vývoj procenta, které zachycuje podíl respondentů s postmaterialistickou, materialistickou či smíšenou orientací poskytuje následující informace. Na počátku devadesátých let lze v České republice a Estonsku zaznamenat čistě postmaterialistickou orientaci jen u 6 % respondentů. Ve Finsku a Nizozemsku ve stejné době je možné zaznamenat více než 1/3 populace vyznávajících postmaterialistické hodnoty. V Portugalsku bylo v prvním roce šetření zaznamenáno 12 % respondentů s postmaterialistickou hodnotovou orientací. V průběhu času lze ve všech

[18] Při interpretaci výsledků analýzy bude zaměřena pozornost zvláště na podíl postmaterialisticky orientovaných respondentů. Okrajově budou zmiňovány i ostatní zkoumané orientace respondentů, materialistická a smíšená.

sledovaných letech zaznamenat posun orientací jednotlivých populací. V České republice lze v průběhu času vysledovat téměř zdvojnásobení podílu postmaterialisticky orientovaných respondentů, stalo se tak na úkor mírného snížení respondentů s materialistickou orientací. V Estonsku lze v průběhu času zaznamenat zajímavý vývoj, jelikož situace na počátku devadesátých let je prakticky srovnatelná se situací v České republice, nicméně do dalšího šetření dochází k navýšení výskytu materialisticky orientovaných respondentů, a to na úkor postmaterialistických. Do roku 2008 však dochází prakticky k návratu k původnímu rozložení materialistů a postmaterialistů v estonské populaci, které bylo patrné na počátku devadesátých let. Pravděpodobně nejzajímavější vývoj je patrný ve Finsku. Na počátku devadesátých let se finská společnost profiluje jako jasně postmaterialistická, podíl materialistů je jen velmi nízký, na úrovni 7,7 %. Nicméně do roku 1999 nastalo výrazné zvýšení podílu materialisticky orientovaných respondentů na 26 %. Do roku 2008 pak dochází ke snížení na 22,4 %. Obdobný vývoj byl zaznamenán u respondentů s postmaterialistickou orientací, jen v opačném směru. I přes toto zvýšení je zde patrná jasná změna z hlediska hodnotové orientace. Nizozemsko bylo možné na počátku devadesátých let rovněž identifikovat jako postmaterialistické, v průběhu času pak dochází přibližně o deset procentních bodů ke snížení v roce 1999, které se pak udrželo do roku 2008. V Nizozemsku však tento pokles nebyl kompenzován nárůstem procenta materialistických respondentů, tedy alespoň do jisté míry. K procentuálnímu nárůstu dochází u respondentů smíšené orientace. V Portugalsku lze podobně jako ve Finsku v průběhu času zaznamenat posun směrem k materialistické orientaci, v roce 1990 bylo možné zaznamenat nejvyšší procento respondentů s postmaterialistickou orientací, a to 12,2 %, což bylo méně než ve Finsku a Nizozemsku, ale více než v postkomunistických zemích. V průběhu času se zdá, že je v portugalské společnosti oživována materialistická orientace populace, čímž klesá i podíl respondentů s postmaterialistickou orientací.

6.1 Postmaterialismus a věk respondenta

Tab. 62 – Vývoj podílu respondentů s postmaterialistickou, materialistickou a smíšenou orientací v České republice dle věku v letech 1990, 1999, 2008 (v %)

	1990			1999			2008		
Věková kategorie	M	S	PM	M	S	PM	M	S	PM
18–29 let	20,5	71,5	8,0	22,4	64,3	13,2	19,1	66,9	14,0
30–44 let	27,7	65,2	7,1	24,0	65,9	10,1	26,5	62,1	11,4
45–59 let	36,9	58,1	5,0	23,4	68,6	8,0	31,0	56,8	12,2
60+ let	44,1	53,4	2,6	31,7	60,0	8,3	39,3	54,3	6,4
Celkem	32,1	62,2	5,8	25,3	64,9	9,8	29,4	59,7	10,8
Signifikance	sig.			sig.			sig.		

Poznámky: M = materialistická orientace, S = smíšená orientace, PM = postmaterialistická orientace
Zdroj dat: European Values Study

Již zmiňovaný zaznamenatelný příklon české populace k postmaterialistickým hodnotám se šířil napříč věkovými kategoriemi respondentů. Ve všech kategoriích věku je možné zaznamenat navýšení procenta respondentů, pro něž je typická postmaterialistická orientace.

Zdá se, že změna probíhala postupně v čase. Spolu s tímto vývojem dochází k poklesu podílu respondentů s materialistickou hodnotovou orientací. V tomto případě se tedy nejmladší respondenti nevymezili jako nositel společenských změn. Nicméně v průběhu času lze právě v této kategorii zaznamenat nejvyšší procentuální příklon k postmaterialistickým hodnotám. Ve všech sledovaných letech byl také prokázán vztah mezi postmaterialistickou orientací a věkem respondenta.

Tab. 63 – Vývoj podílu respondentů s postmaterialistickou, materialistickou a smíšenou orientací v Estonsku dle věku v letech 1990, 1999, 2008 (v %)

	1990			1999			2008		
Věková kategorie	M	S	PM	M	S	PM	M	S	PM
18–29 let	26,3	67,1	6,6	35,4	59,8	4,8	24,2	66,9	9,0
30–44 let	28,8	63,3	7,8	40,5	57,2	2,3	25,7	67,6	6,7
45–59 let	36,9	57,5	5,6	41,2	57,1	1,8	31,0	64,9	4,1
60+ let	44,5	55,5	0,0	47,2	51,2	1,6	37,2	57,8	5,0
Celkem	32,4	61,7	5,9	41,3	56,2	2,5	29,7	64,2	6,1
Signifikance	sig.			nesig.			sig.		

Poznámky: M = materialistická orientace, S = smíšená orientace, PM = postmaterialistická orientace
Zdroj dat: European Values Study

V Estonsku není v prvním roce šetření diferenciace dle věku tak jasná jako v České republice. Nejmladší věková kategorie se nevyděluje jako kategorie s nejvyšším podílem respondentů s postmaterialistickou orientací. Touto kategorií je kategorie 30–44letých. Zajímavostí je, že estonští respondenti starší 60 let se vůbec s touto hodnotovou orientací neztotožnili, ani jeden z respondentů se nezařadil do této kategorie. V roce 1999 je již patrný náznak změny z hlediska věku. Jako nejvíce postmaterialisticky orientovaná věková skupina se projevují nejmladší respondenti. A dále spolu s narůstajícím věkem klesá výskyt postmaterialistické hodnotové orientace. Nicméně již i v nejstarší věkové kategorii je možné zaznamenat některé respondenty vyznávající postmaterialistické hodnoty. V tomto roce nebyl však vztah prokázán. V ostatních letech byla pomocí chí-kvadrát testu prokázána signifikantní diferenciace postmaterialistické hodnotové orientace dle věku. Do roku 2008 dochází v estonské společnosti k dalšímu navýšení výskytu postmaterialisticky orientovaných respondentů, a to na úkor respondentů s materialistickou orientací. Dochází také k navýšení procenta respondentů se smíšenou orientací. Tato změna probíhá stejně jako v České republice napříč věkovým spektrem. Nicméně lze soudit, že čím nižší věk respondenta, tím je pravděpodobnější postmaterialistická orientace. Spolu se zvyšujícím věkem se naopak její výskyt snižuje.

Tab. 64 – Vývoj podílu respondentů s postmaterialistickou, materialistickou a smíšenou orientací ve Finsku dle věku v letech 1990, 1999, 2008 (v %)

	1990			1999			2008		
Věková kategorie	M	S	PM	M	S	PM	M	S	PM
18–29 let	3,3	44,6	52,2	22,3	63,9	13,9	23,4	48,2	28,4
30–44 let	6,4	55,0	38,6	28,4	62,3	9,3	29,2	54,0	16,8
45–59 let	5,6	47,2	47,2	25,8	63,1	11,1	20,4	55,4	24,3
60+ let	19,5	63,6	16,9	26,3	65,1	8,6	19,0	60,1	20,9
Celkem	7,7	53,1	39,3	25,9	63,5	10,6	22,4	55,6	22,0
Signifikance	sig.			nesig.			sig.		

Poznámky: M = materialistická orientace, S = smíšená orientace, PM = postmaterialistická orientace
Zdroj dat: European Values Study

Ve Finsku na počátku devadesátých let je nejvíce respondentů s postmaterialistickou orientací možno nalézt v nejmladší věkové kategorii. Do dalšího šetření je tomu stejně tak, nicméně postmaterialistická orientace se co do podílu respondentů v jednotlivých kategoriích snižuje. Toto snížení se projevilo v navýšení podílu respondentů v kategorii respondentů se smíšenou i materialistickou orientací. Toto snížení postmaterialistické orientace ve Finsku je do roku 2008 následováno opětovným zvýšením respondentů s postmaterialistickou orientací, nicméně se nejedná o navrácení na původní úrovně z počátku devadesátých let. Ve Finsku je tedy možné zaznamenat zvýšení popularity materialistických hodnot. Postmaterialistické hodnoty jsou v současnosti nejpopulárnější u nejmladších respondentů. Existence vztahu mezi typem orientace a věkem respondenta byla ve Finsku nalezena v letech 1990 a 2008. V roce šetření 1999 se existenci vztahu nepodařilo chí-kvadrát testem prokázat.

Tab. 65 – Vývoj podílu respondentů s postmaterialistickou, materialistickou a smíšenou orientací v Nizozemsku dle věku v letech 1990, 1999, 2008 (v %)

	1990			1999			2008		
Věková kategorie	M	S	PM	M	S	PM	M	S	PM
18–29 let	6,4	52,3	41,3	10,7	70,4	18,9	9,4	74,0	16,6
30–44 let	5,6	52,8	41,6	8,1	69,7	22,1	16,2	65,7	18,1
45–59 let	12,9	58,2	28,9	9,8	60,2	29,9	10,7	57,1	32,1
60+ let	22,4	62,6	15,1	19,9	64,1	16,0	18,5	60,2	21,3
Celkem	11,0	55,9	33,0	11,8	66,2	22,0	14,3	63,3	22,4
Signifikance	sig.			sig.			sig.		

Poznámky: M = materialistická orientace, S = smíšená orientace, PM = postmaterialistická orientace
Zdroj dat: European Values Study

V nizozemské společnosti na počátku devadesátých let jsou respondenti s materialistickou orientací pouze v menšině. Lze říci, že čím nižší věk respondenta, tím je materialistická orientace méně pravděpodobná. Naopak pro mladší respondenty je typická postmaterialistická orientace. V prvních dvou věkových kategoriích bylo možné zaznamenat přes 40 % respondentů vyznávajících spíše postmaterialistické hodnoty. Do dalšího roku šetření dochází v Nizozemsku k poklesu podílu respondentů s postmaterialistickou hodnotovou orientací, tento pokles se projevuje zvláště v nárůstu respondentů se smíšenou orientací nežli orientací materialistickou. Nicméně je možné zaznamenat mírné navýšení podílu respondentů s materialistickou orientací, a to v kategorii 18–29 let a 30–44 let. V ostatních dvou starších kategoriích naopak dochází k poklesu materialistické orientace, která se projevuje mírným nárůstem respondentů se

smíšenou či postmaterialistickou orientací. V dalším roce šetření je možné zaznamenat úbytek respondentů s postmaterialistickou orientací v prvních dvou mladších věkových kategoriích. Naopak u respondentů starších 45 let je možné sledovat navýšení postmaterialistické orientace. Zdá se tedy, že nová nastupující nizozemská generace nebude tak postmaterialisticky orientovaná jako ta předchozí. Zdá se, že nizozemští mladší respondenti se pohybují někde na pomezí materialistické a postmaterialistické orientace, zde vyjádřené smíšenou orientací. V nejmladší věkové kategorii bylo v roce 2008 možné zaznamenat více než 70 % respondentů se smíšenou orientací. Vztah byl chí-kvadrát testem prokázán ve všech sledovaných letech.

Tab. 66 – Vývoj podílu respondentů s postmaterialistickou, materialistickou a smíšenou orientací v Portugalsku dle věku v letech 1990, 1999, 2008 (v %)

	1990			1999			2008		
Věková kategorie	M	S	PM	M	S	PM	M	S	PM
18–29 let	21,6	57,3	21,1	21,1	61,7	17,2	36,2	59,3	4,5
30–44 let	34,4	55,1	10,5	27,5	61,9	10,7	34,6	60,5	4,9
45–59 let	40,2	51,8	8,0	37,3	55,3	7,5	44,8	51,2	4,0
60+ let	47,6	49,0	3,4	55,3	39,5	5,1	50,9	46,5	2,6
Celkem	33,9	53,9	12,1	35,7	54,3	10,0	38,8	56,8	4,4
Signifikance	sig.			sig.			sig.		

Poznámky: M = materialistická orientace, S = smíšená orientace, PM = postmaterialistická orientace
Zdroj dat: European Values Study

V roce 1990 v portugalské společnosti byla postmaterialistická orientace jasně diferencovaná dle věku. Pro mladší respondenty byla spíše typická postmaterialistická orientace a pro ty starší spíše materialistická orientace. Výskyt smíšené orientace se podle rostoucího věku respondenta snižoval. V roce 1999 je z hlediska tohoto typu hodnot zachována podobná struktura rozdělení jako v roce 1990. Nicméně v nejmladší věkové kategorii je možné zaznamenat úbytek respondentů s postmaterialistickou orientací. Na popularitě mírně získává smíšená orientace, která se projevuje v některých věkových kategoriích lehkým snížením respondentů s materialistickou orientací. V roce 2008 však dochází ke snížení postmaterialistické orientace napříč věkovými kategoriemi, snížení je nejpatrnější v mladších věkových kategoriích, pro které byla donedávna typická spíše postmaterialistická orientace. Například v nejmladší věkové kategorii dochází mezi lety 1999 a 2008 ke snížení ze 17 % respondentů s postmaterialistickou orientací na pouhých 4,5 % respondentů, kteří vyznávají tento typ hodnot. Toto poměrně výrazné snížení bylo kompenzováno zvláště nárůstem respondentů s materialistickou hodnotovou orientací. Je tedy možné v současnosti o portugalské společnosti říci, že se začíná o slovo hlásit materialistická orientace, nicméně je zde stále patrná diferenciace dle věku, a to v tom směru, že čím vyššího věku respondent dosáhl, tím více je pravděpodobné, že jeho hodnoty budou zaměřené spíše materialisticky. Toto významné navýšení materialisticky orientovaných respondentů napříč portugalskou společností by pravděpodobně bylo možné přikládat soudobé ekonomické krizi, která mohla v portugalských jedincích oživit hodnoty fyzického a ekonomického bezpečí. Co se týče existence vztahu, tak se pomocí chí-kvadrát testu podařilo vztah prokázat ve všech sledovaných letech.

6.2 Postmaterialistická orientace a rodinný stav respondenta

Tab. 67 – Vývoj podílu respondentů s postmaterialistickou, materialistickou a smíšenou orientací v České republice dle rodinného stavu respondenta v letech 1990, 1999, 2008 (v %)

	1990			1999			2008		
Rodinný stav	M	S	PM	M	S	PM	M	S	PM
Ženatý/vdaná	31,8	62,5	5,7	24,8	65,9	9,3	28,5	59,6	11,9
Rozvedený/á	33,3	58,1	8,6	27,7	65,7	6,6	32,6	57,5	10,0
Ovdovělý/á	48,0	52,0	0,0	33,7	56,9	9,4	43,4	51,5	5,1
Svobodný/á	19,7	70,4	9,9	21,9	64,8	13,3	22,8	65,0	12,2
Celkem	31,9	62,3	5,8	25,4	64,8	9,8	29,3	59,8	10,9
Signifikance	sig.			sig.			sig.		

Poznámky: M = materialistická orientace, S = smíšená orientace, PM = postmaterialistická orientace
Zdroj dat: European Values Study

Na počátku devadesátých let v české společnosti je nejpatrnější postmaterialistická orientace u svobodných respondentů. U svobodných respondentů je možné také nalézt nejmenší podíl respondentů vyznávajících materialistické hodnoty. Jakýsi protipól hodnotové orientace svobodných tvoří hodnotové orientace ovdovělých. V této skupině respondentů není možné v roce 1990 nalézt ani jednoho respondenta s postmaterialistickou orientací. U ovdovělých je také možné zaznamenat největší podíl respondentů s materialistickou orientací. Do dalšího roku šetření je možné u všech respondentů dle rodinného stavu kromě rozvedených zaznamenat navýšení postmaterialisticky orientovaných respondentů. K navýšení dochází i u ovdovělých, kterým však zůstává pozice největšího podílu materialisticky orientovaných respondentů. Do roku 2008 je možné zvýšení podílu postmaterialisticky orientovaných respondentů zaznamenat jen u žijících v manželství a také u rozvedených. U ovdovělých a svobodných dochází k mírnému snížení procentuálního podílu respondentů s postmaterialistickou orientací. Nicméně i přes toto snížení je kategorie svobodných tou kategorií, ve které je možné zaznamenat nejvyšší podíl postmaterialistů.

Tab. 68 – Vývoj podílu respondentů s postmaterialistickou, materialistickou a smíšenou orientací v Estonsku dle rodinného stavu respondenta v letech 1990, 1999, 2008 (v %)

	1990			1999			2008		
Rodinný stav	M	S	PM	M	S	PM	M	S	PM
Ženatý/vdaná	32,5	62,1	5,4	40,2	58,1	1,6	29,5	65,2	5,3
Rozvedený/á	37,5	56,9	5,6	42,4	52,9	4,7	34,9	58,7	6,3
Ovdovělý/á	41,0	55,7	3,3	55,6	43,5	0,9	36,3	61,8	2,0
Svobodný/á	25,9	63,6	10,5	34,8	60,9	4,3	24,3	67,1	8,6
Celkem	32,3	61,5	6,2	40,9	56,6	2,5	29,3	64,5	6,1
Signifikance	nesig.			sig.			sig.		

Poznámky: M = materialistická orientace, S = smíšená orientace, PM = postmaterialistická orientace
Zdroj dat: European Values Study

V Estonsku byl v roce 1990 nejvyšší podíl respondentů s postmaterialistickou orientací zaznamenán v kategorii svobodných respondentů. U ostatních kategorií rodinného stavu bylo procento postmaterialistů poměrně nízké. Do dalšího šetření dochází ještě ke snížení postmaterialisticky orientovaných respondentů, a to ve všech kategoriích rodinného stavu. Následkem tohoto vývoje procento postmaterialisticky orientovaných respondentů nepřekročilo

ani v jedné ze sledovaných kategorií pěti procentní hranici. Nejvyšší procentuální podíl bylo možné zaznamenat u rozvedených a svobodných, zde podíl přesáhl čtyři procenta. V roce 2008 dochází k opětovnému navýšení respondentů postmaterialistů ve všech sledovaných kategoriích. Prakticky dochází k návratu na úrovně, které byly běžné na počátku devadesátých let. U svobodných respondentů se vyskytuje nejvyšší procento postmaterialisticky orientovaných respondentů, a to 8,6 %. Naopak nejnižší podíl postmaterialistů bylo možné zaznamenat v kategorii ovdovělých. Všeobecně o estonské společnosti platí, že je zde i v roce 2008 velmi nízké procento rozšířenosti postmaterialismu ve všech kategoriích rodinného stavu. Existence vztahu byla prokázána pouze v roce 1999 a 2008.

Tab. 69 – Vývoj podílu respondentů s postmaterialistickou, materialistickou a smíšenou orientací ve Finsku dle rodinného stavu respondenta v letech 1990, 1999, 2008 (v %)

	1990			1999			2008		
Rodinný stav	M	S	PM	M	S	PM	M	S	PM
Ženatý/vdaná	6,7	52,9	40,3	24,2	65,8	10,0	23,9	56,8	19,3
Rozvedený/á	11,1	50,0	38,9	31,8	56,6	11,6	22,3	55,4	22,3
Ovdovělý/á	27,3	50,0	22,7	32,2	59,8	8,0	11,9	64,4	23,7
Svobodný/á	3,6	51,8	44,6	23,1	64,5	12,4	23,1	51,8	25,1
Celkem	7,5	52,5	40,0	26,0	63,5	10,5	22,7	55,7	21,5
Signifikance	sig.			nesig.			nesig.		

Poznámky: M = materialistická orientace, S = smíšená orientace, PM = postmaterialistická orientace
Zdroj dat: European Values Study

Ve Finsku je možné na počátku devadesátých let zaznamenat nejvyšší podíl postmaterialistů v kategorii žijících v manželství a také u svobodných, zde jejich podíl přesahuje 40 %. Naopak nejnižší procento postmaterialistů je možné zaznamenat u ovdovělých, ale i přesto je zde tato kategorie mnohem více postmaterialisticky orientovaná než kategorie ovdovělých například ve výše zmiňovaném Estonsku. Do dalšího šetření roku 1999 dochází k poměrně výraznému snížení postmaterialistické orientace ve finské společnosti napříč kategoriemi rodinného stavu. Tímto vývojem se zkoumané kategorie z hlediska podílu postmaterialistů do jisté míry vyrovnávají. Do roku 2008 dochází opět k navýšení postmaterialistické orientace ve všech kategoriích rodinného stavu. Nejvyšší podíl je možné zaznamenat u svobodných respondentů, nicméně i v tomto roce si jsou kategorie z hlediska podílu postmaterialistů velmi blízké. Prakticky ve všech kategoriích je možné zaznamenat více než dvaceti procentní podíl respondentů s touto orientací. Co se týče signifikance vztahu, tak existence vztahu byla prokázána pouze v roce 1990. V dalších letech se postoj v jednotlivých kategoriích co do podílu vyrovnává a existence vztahu nebyla chí-kvadrát testem prokázána.

Tab. 70 – Vývoj podílu respondentů s postmaterialistickou, materialistickou a smíšenou orientací v Nizozemsku dle rodinného stavu respondenta v letech 1990, 1999, 2008 (v %)

	1990			1999			2008		
Rodinný stav	M	S	PM	M	S	PM	M	S	PM
Ženatý/vdaná	10,9	60,6	28,4	12,7	65,8	21,5	14,4	63,5	22,0
Rozvedený/á	12,2	61,2	26,5	12,2	66,2	21,6	12,0	58,7	29,3
Ovdovělý/á	31,3	59,4	9,4	17,5	68,8	13,8	24,8	58,7	16,5
Svobodný/á	5,9	45,6	48,5	8,6	66,9	24,5	11,0	63,7	25,3
Celkem	11,8	56,6	31,5	11,7	66,4	21,9	14,3	62,9	22,8
Signifikance	sig.			nesig.			sig.		

Poznámky: M = materialistická orientace, S = smíšená orientace, PM = postmaterialistická orientace
Zdroj dat: European Values Study

V Nizozemsku v roce 1990 se téměř polovina všech svobodných respondentů přiklonila k postmaterialistické orientaci, jednalo se o nejvyšší podíl postmaterialistů v rámci sledovaných kategorií v Nizozemsku v tomto roce. Nejnižší podíl respondentů s touto orientací bylo možné zaznamenat u ovdovělých respondentů, kteří se spíše přikláněli k materialistické orientaci. Do dalšího roku dochází až na kategorii ovdovělých ke snížení podílu postmaterialistů. Toto snížení se projevilo v nárůstu procentuálního podílu v kategorii respondentů se smíšenou orientací. Nárůst postmaterialisticky orientovaných respondentů bylo možné zaznamenat u ovdovělých respondentů, ale i přesto si tato kategorie udržuje nejnižší podíl postmaterialistů v rámci sledovaných nizozemských kategorií. Do roku 2008 dochází ve většině kategorií opět k mírnému nárůstu postmaterialistů. Jedná se zvláště o kategorii rozvedených, ve které je v současnosti možné zaznamenat nejvyšší podíl respondentů s touto orientací. Nejmenší podíl postmaterialistů bylo možné opět zaznamenat v kategorii ovdovělých. Existence vztahu se podařila chí-kvadrát testem prokázat v roce 1990 a 2008.

Tab. 71 – Vývoj podílu respondentů s postmaterialistickou, materialistickou a smíšenou orientací v Portugalsku dle rodinného stavu respondenta v letech 1990, 1999, 2008 (v %)

	1990			1999			2008		
Rodinný stav	M	S	PM	M	S	PM	M	S	PM
Ženatý/vdaná	40,5	51,3	8,2	36,1	55,8	8,1	39,4	55,9	4,8
Rozvedený/á	32,5	52,5	15,0	28,1	62,5	9,4	40,4	58,4	1,1
Ovdovělý/á	38,4	60,3	1,4	53,8	42,3	3,8	59,3	40,7	0,0
Svobodný/á	22,5	55,0	22,5	26,2	54,5	19,3	37,0	58,6	4,4
Celkem	34,4	53,1	12,5	35,7	54,2	10,1	39,0	56,6	4,3
Signifikance	sig.			sig.			nesig.		

Poznámky: M = materialistická orientace, S = smíšená orientace, PM = postmaterialistická orientace
Zdroj dat: European Values Study

Na počátku devadesátých let je možné v Portugalsku nejsilnější postmaterialistickou orientaci zaznamenat u svobodných respondentů (22,5 % svobodných vyznávalo postmaterialistickou orientaci). Naopak nejnižší postmaterialistická orientace je patrná u ovdovělých respondentů. Do roku 1999 dochází ke snížení postmaterialistické orientace ve všech sledovaných kategoriích kromě kategorie ovdovělých. Svobodní si podržují místo nejsilněji postmaterialisticky orientované kategorie rodinného stavu, a to s 19,3 % postmaterialisticky orientovanými respondenty. Do roku 2008 dochází k ještě silnějšímu oživení materialistické orientace mezi portugalskými respondenty. Procento postmaterialistů se ve

všech kategoriích stává téměř mizivým. I v nejvíce postmaterialisticky orientované kategorii, alespoň do té doby, kategorii svobodných, dochází k poklesu podílu postmaterialistů na pouhých 4,4 %. U ovdovělých není možné zaznamenat ani jednoho respondenta s postmaterialistickou orientací. U žijících v manželství je možné sledovat o něco málo vyšší postmaterialistickou orientaci než u svobodných, a to o 0,4 procentního bodu. Z portugalské společnosti se stává tedy spíše společnost orientovaná materialisticky, ve většině kategorií se podíl materialistů blíží čtyřiceti procentům. Existence vztahu byla prokázána chí-kvadrát testem v prvních dvou sledovaných letech, tedy 1990 a 1999.

6.3 Postmaterialistická orientace a vzdělání respondenta

Tab. 72 – Vývoj podílu respondentů s postmaterialistickou, materialistickou a smíšenou orientací v České republice dle vzdělání respondenta v letech 1990, 1999, 2008 (v %)

	1990			1999			2008		
Věk ukončení vzdělání	M	S	PM	M	S	PM	M	S	PM
do 15 let	35,9	59,3	4,7	34,3	59,6	6,1	41,2	50,4	8,4
16–19 let	27,2	66,3	6,5	22,8	67,5	9,7	32,7	58,5	8,9
20–23 let	21,8	70,4	7,8	15,5	70,9	13,6	25,7	60,3	14,0
24 + let	25,2	64,0	10,8	9,9	69,6	20,5	15,3	65,8	18,8
Celkem	32,1	62,1	5,7	25,3	65,0	9,7	30,0	59,0	11,0
Signifikance	sig.			sig.			sig.		

Poznámky: Kategorie do patnácti let zachycuje respondenty s úplným a neúplným základním vzděláním. Kategorie 16–19 let by měla zachytit respondenty se středním vzděláním bez maturity a kategorie 20–23 let respondenty se střední školou s maturitou či vyšším odborným vzděláním. Poslední kategorií je 24 a více let, která by měla odrážet vysokoškolské vzdělání respondenta.
M = materialistická orientace, S = smíšená orientace, PM = postmaterialistická orientace

Zdroj dat: European Values Study

V České republice byla v případě vzdělání prokázána existence vztahu ve všech sledovaných letech. V roce 1999 bylo možné zaznamenat největší podíl respondentů s postmaterialistickou orientací v kategorii vysokoškoláků (10,8 %). Naopak nejmenší podíl postmaterialistů bylo možné zaznamenat u respondentů s nejnižším vzděláním. Všeobecně lze soudit, že spolu se zvyšujícím se vzděláním respondenta se také zvyšuje pravděpodobnost příklonu k postmaterialistické orientaci. Do roku 1999 dochází k nárůstu respondentů s postmaterialistickou orientací ve všech sledovaných vzdělanostních kategoriích. Největší nárůst je možné zaznamenat v kategorii vysokoškolsky vzdělaných respondentů. Procento postmaterialistů se zde zdvojnásobilo. V ostatních kategoriích se nejednalo o tak razantní nárůst. Do roku 2008 dochází k nárůstu podílu postmaterialistů v případě nejméně vzdělaných respondentů a také u respondentů se střední školou s maturitou či vyšším odborným vzděláním. V kategorii respondentů se středním vzděláním bez maturity a vzděláním vysokoškolským dochází k mírnému poklesu podílu těchto respondentů. Navzdory tomuto vývoji si čeští vysokoškoláci udrželi pozici nejvíce postmaterialisticky orientované kategorie respondentů.

Tab. 73 – Vývoj podílu respondentů s postmaterialistickou, materialistickou a smíšenou orientací v Estonsku dle vzdělání respondenta v letech 1990, 1999, 2008 (v %)

	1990			1999			2008		
Věk ukončení vzdělání	M	S	PM	M	S	PM	M	S	PM
do 15 let	48,3	50,0	1,7	53,6	44,9	1,4	39,8	57,1	3,1
16–19 let	34,2	60,2	5,7	41,8	56,6	1,5	31,5	63,8	4,7
20–23 let	31,8	60,0	8,2	44,8	51,9	3,4	28,6	64,9	6,4
24 + let	23,6	69,4	6,9	31,6	64,7	3,7	24,5	66,8	8,7
Celkem	32,0	61,6	6,4	41,2	56,3	2,5	29,9	64,3	5,8
Signifikance	sig.			sig.			sig.		

Poznámky: Kategorie do patnácti let zachycuje respondenty s úplným a neúplným základním vzděláním. Kategorie 16–19 let by měla zachytit respondenty se středním vzděláním bez maturity a kategorie 20–23 let respondenty se střední školou s maturitou či vyšším odborným vzděláním. Poslední kategorií je 24 a více let, která by měla odrážet vysokoškolské vzdělání respondenta.
M = materialistická orientace, S = smíšená orientace, PM = postmaterialistická orientace

Zdroj dat: European Values Study

V Estonsku byla stejně jako v České republice prokázána existence vztahu dle vzdělání. V roce 1990 bylo možné nejvyšší podíl postmaterialistů zaznamenat v kategorii respondentů se středním vzděláním s maturitou a vyšším odborným. Naopak nejmenší podíl postmaterialistů a nejsilnější materialistickou orientaci bylo možné hledat u respondentů s nejnižším vzděláním. Do roku 1999 se prakticky ve všech vzdělanostních kategoriích podíl postmaterialisticky orientovaných respondentů snižuje. V tomto roce lze tvrdit, že spolu s narůstajícím vzděláním respondenta se zvyšuje výskyt postmaterialisticky orientovaných respondentů. Nicméně se v případě Estonska, zvláště v tomto roce, jedná o velmi nízká procenta. Ani v jedné kategorii nepřesáhl podíl postmaterialistů čtyři procenta. Do roku 2008 dochází k navýšení postmaterialistické orientace, přičemž je opět patrná diferenciace ve směru, čím vyšší vzdělání, tím pravděpodobnější postmaterialistická orientace. I v tomto roce jsou v Estonsku procenta postmaterialistů velmi nízká a v této společnosti z jedné třetiny převládá u respondentů materialistická orientace.

Tab. 74 – Vývoj podílu respondentů s postmaterialistickou, materialistickou a smíšenou orientací ve Finsku dle vzdělání respondenta v letech 1990, 1999, 2008 (v %)

	1990			1999			2008		
Věk ukončení vzdělání	M	S	PM	M	S	PM	M	S	PM
do 15 let	16,9	54,5	28,6	30,7	59,4	9,9	14,3	64,9	20,8
16–19 let	7,1	56,8	36,1	31,3	62,2	6,6	20,9	65,2	13,9
20–23 let	7,0	49,1	43,9	24,6	62,3	13,1	32,9	50,7	16,4
24 + let	4,4	51,6	44,0	17,5	68,4	14,2	17,3	54,0	28,8
Celkem	7,7	53,1	39,2	26,1	63,3	10,6	21,5	56,7	21,8
Signifikance	sig.			sig.			sig.		

Poznámky: Kategorie do patnácti let zachycuje respondenty s úplným a neúplným základním vzděláním. Kategorie 16–19 let by měla zachytit respondenty se středním vzděláním bez maturity a kategorie 20–23 let respondenty se střední školou s maturitou či vyšším odborným vzděláním. Poslední kategorií je 24 a více let, která by měla odrážet vysokoškolské vzdělání respondenta.
M = materialistická orientace, S = smíšená orientace, PM = postmaterialistická orientace

Zdroj dat: European Values Study

Ve Finsku byla rovněž zjištěna existence vztahu ve všech sledovaných letech. V prvním roce šetření bylo možné zaznamenat nejvyšší podíl postmaterialistů u vysokoškolsky

vzdělaných. Zde postmaterialisté tvoří 44 %. V tomto roce je patrná jasná diferenciace dle vzdělání respondenta, čím vyšší vzdělání tím pravděpodobnější je postmaterialistická orientace. Podobně tomu je u materialistické orientace. Se snižujícím se vzděláním roste příklon k materialistickým hodnotám. Do dalšího roku šetření dochází ke snížení materialistické orientace u všech kategorií respondentů a již není tak jasný směr diferenciace. Nicméně si kategorie vysokoškolsky vzdělaných podržela postavení kategorie s nejvíce postmaterialisticky orientovanými respondenty. Do dalšího roku šetření (2008) dochází k opětovnému navýšení procenta postmaterialistů, nicméně ne na původní úrovně z roku 1990. Nejvyšší procento postmaterialistů lze zaznamenat stále u vysokoškolsky vzdělaných.

Tab. 75 – Vývoj podílu respondentů s postmaterialistickou, materialistickou a smíšenou orientací v Nizozemsku dle vzdělání respondenta v letech 1990, 1999, 2008 (v %)

	1990			1999			2008		
Věk ukončení vzdělání	M	S	PM	M	S	PM	M	S	PM
do 15 let	26,4	57,9	15,7	27,3	59,1	13,6	24,0	63,8	12,2
16–19 let	8,7	64,9	26,4	11,9	69,5	18,6	15,6	64,0	20,4
20–23 let	3,3	52,6	44,1	8,5	71,3	20,2	13,0	64,7	22,3
24 + let	2,5	36,9	60,6	5,1	60,4	34,5	6,1	58,9	35,0
Celkem	10,9	56,0	33,1	11,8	66,2	22,0	14,3	63,2	22,6
Signifikance	sig.			sig.			sig.		

Poznámky: Kategorie do patnácti let zachycuje respondenty s úplným a neúplným základním vzděláním. Kategorie 16–19 let by měla zachytit respondenty se středním vzděláním bez maturity a kategorie 20–23 let respondenty se střední školou s maturitou či vyšším odborným vzděláním. Poslední kategorií je 24 a více let, která by měla odrážet vysokoškolské vzdělání respondenta.
M = materialistická orientace, S = smíšená orientace, PM = postmaterialistická orientace

Zdroj dat: European Values Study

V nizozemské společnosti byl stejně jako v ostatních zemích prokázán vztah ve všech sledovaných letech. V roce 1990 je patrná jasná diferenciace postmaterialistické orientace. Čím vyšší vzdělání respondenta, tím vyšší pravděpodobnost příklonu k postmaterialistické orientaci. U kategorie vysokoškoláků je v Nizozemsku možné zaznamenat 60 % postmaterialistů. Do roku 1999 dochází ke snížení procentuálního zastoupení postmaterialistů. Ve vyšších vzdělanostních kategoriích téměř o polovinu. Tento pokles postmaterialistické orientace byl kompenzován nárůstem zvláště v kategorii zachycující respondenty se smíšenou orientací. I přes toto snížení je možné v kategorii vysokoškoláků zaznamenat nejvyšší procento postmaterialistů. Do roku 2008 dochází kromě kategorie nejméně vzdělaných respondentů k mírnému navýšení respondentů s postmaterialistickou orientací. Nicméně nedošlo k navrácení na úrovně z devadesátých let a ve všech vzdělanostních kategoriích se zvýšil podíl materialisticky orientovaných respondentů. Kategorii vysokoškoláků lze stále považovat za nejvíce postmaterialisticky orientovanou.

Tab. 76 – Vývoj podílu respondentů s postmaterialistickou, materialistickou a smíšenou orientací v Portugalsku dle vzdělání respondenta v letech 1990, 1999, 2008 (v %)

	1990			1999			2008		
Věk ukončení vzdělání	M	S	PM	M	S	PM	M	S	PM
do 15 let	43,6	51,3	5,1	39,8	53,9	6,3	45,2	50,4	4,4
16–19 let	18,5	56,2	25,3	29,2	51,0	19,8	31,1	67,5	1,4
20–23 let	16,3	59,7	24,0	14,5	61,3	24,2	34,6	54,3	11,1
24 + let	18,9	59,4	21,7	18,2	59,1	22,7	44,2	50,4	5,4
Celkem	34,0	53,8	12,1	35,5	54,5	10,0	39,2	56,3	4,5
Signifikance	sig.			sig.			sig.		

Poznámky: Kategorie do patnácti let zachycuje respondenty s úplným a neúplným základním vzděláním. Kategorie 16–19 let by měla zachytit respondenty se středním vzděláním bez maturity a kategorie 20–23 let respondenty se střední školou s maturitou či vyšším odborným vzděláním. Poslední kategorií je 24 a více let, která by měla odrážet vysokoškolské vzdělání respondenta.
M = materialistická orientace, S = smíšená orientace, PM = postmaterialistická orientace

Zdroj dat: European Values Study

V Portugalsku byla rovněž prokázána existence vztahu ve všech sledovaných letech. Na počátku devadesátých let bylo možné zaznamenat nejvyšší procentuální podíl postmaterialistů u respondentů se středním vzděláním bez maturity a u respondentů se středním vzděláním s maturitou či vyšším odborným vzděláním. Vyšší procentuální podíl lze zaznamenat i u vysokoškoláků. Do dalšího roku šetření dochází v kategorii respondentů se středním vzděláním bez maturity ke snížení výskytu postmaterialistů. V ostatních kategoriích dochází k mírnému navýšení podílu postmaterialisticky orientovaných respondentů. Do roku 2008 dochází k již výraznějšímu snížení podílu postmaterialistů ve všech vzdělanostních skupinách. Nejvyšší postmaterialistickou orientaci je možné zaznamenat v kategorii respondentů se středním vzděláním s maturitou popřípadě vyšším odborným. Od devadesátých let však došlo v portugalské společnosti k jasnému posunu spíše k materialistickým hodnotám ve všech vzdělanostních kategoriích (v každé kategorii vzdělání tvoří materialistické alespoň jednu třetinu).

6.4 Postmaterialistická orientace a velikostní kategorie obce, ve které respondent žije

Tab. 77 – Vývoj podílu respondentů s postmaterialistickou, materialistickou a smíšenou orientací v České republice dle velikostní kategorie obce v letech 1990, 1999, 2008 (v %)

	1990			1999			2008		
Velikostní kategorie obce	M	S	PM	M	S	PM	M	S	PM
do 4 999	34,2	59,6	6,3	28,9	60,0	11,0	30,3	60,0	9,7
5 000–19 999	34,0	61,5	4,4	27,7	65,9	6,4	31,5	56,9	11,6
20 000–99 999	31,8	63,6	4,6	24,6	67,5	7,9	29,1	61,9	9,0
100 000–499 999	27,9	64,9	7,2	19,7	68,7	11,6	34,1	57,9	7,9
nad 500 000	26,4	65,4	8,2	22,7	62,7	14,5	21,9	60,1	18,0
Celkem	32,1	62,1	5,8	25,3	64,9	9,8	29,4	59,8	10,9
Signifikance	nesig.			sig.			sig.		

Poznámky: M = materialistická orientace, S = smíšená orientace, PM = postmaterialistická orientace

Zdroj dat: European Values Study

V České republice v roce 1990 bylo možné nejvíce postmaterialisticky orientovaných respondentů zaznamenat v obcích nad 500 tisíc obyvatel. Naopak nejméně postmaterialistů bylo možné vysledovat v obcích s 5 tisíc obyvateli až 99 9999 obyvateli. Do roku 1999 dochází k navýšení podílu postmaterialistů ve všech velikostních kategoriích obcí, přičemž nejvyšší podíl je stále možné zaznamenat u respondentů žijících v obcích s více než 500 tisíci obyvateli. Do roku 2008 v některých velikostních kategoriích pokračuje trend navyšování výskytu postmaterialistů. Jedná se o největší velikostní kategorii a také o kategorie zachycující obce mezi 5 000–99 999 obyvateli. V současnosti v české společnosti stále platí, že nejvíce postmaterialisticky orientovaných respondentů žije v největší velikostní kategorii obcí. Co se týče existence vztahu, tak byl vztahu prokázán v letech 1999 a 2008.

Tab. 78 – Vývoj podílu respondentů s postmaterialistickou, materialistickou a smíšenou orientací v Estonsku dle velikostní kategorie obce v letech 1990, 1999, 2008 (v %)

	1990			1999			2008		
Velikostní kategorie obce	M	S	PM	M	S	PM	M	S	PM
do 4 999	26,5	67,7	5,8	38,3	59,7	1,9	34,8	61,1	4,1
5 000–19 999	33,7	59,4	6,9	44,6	53,7	1,7	32,5	61,5	6,0
20 000–99 999	36,7	58,2	5,1	36,1	59,9	4,1	25,8	67,0	7,2
100 000–499 999	20,6	72,1	7,4	44,4	52,9	2,7	26,0	66,7	7,3
nad 500 000	35,0	57,9	7,1	-	-	-	-	-	-
Celkem	32,1	61,5	6,4	41,1	56,3	2,5	29,7	64,3	6,1
Signifikance	nesig.			nesig.			sig.		

Poznámky: v letech 1999 a 2008 nebylo šetření v největší velikostní kategorii obcí (nad 500 000 obyvatel) uskutečněno
M = materialistická orientace, S = smíšená orientace, PM = postmaterialistická orientace
Zdroj dat: European Values Study

V Estonsku lze nejčetnější výskyt postmaterialistů zaznamenat na počátku devadesátých let ve větších velikostních kategoriích obcí. V těchto dvou největších kategoriích výskyt postmaterialistů přesahuje sedm procent. Nejnižší výskyt tohoto typu respondentů je pak možné zaznamenat v kategorii 20 000–99 999 obyvatel. Do dalšího roku dochází k poklesu postmaterialistů ve všech sledovaných kategoriích. Spolu s tímto vývojem se kategorie 20 000–99 999 obyvatel, kde bylo možné zaznamenat nejnižší podíl postmaterialistů dostává do pozice, kde je naopak výskyt tohoto typu respondentů nejčetnější (4,1 %). Nicméně lze soudit, že napříč velikostními kategoriemi obcí je výskyt postmaterialistů velmi nízký. Spíše lze mezi lety 1990 a 1999 zaznamenat nárůst materialistické orientace respondentů. Do roku 2008 dochází k opětovnému nárůstu postmaterialistické orientace v podstatě na úrovně, které byly pro Estonsko typické na počátku devadesátých let. V tomto roce je patrná jasná diferenciace podílu postmaterialistů dle velikostní kategorie obce, ve které jedinec žije. S přibývající velikostní kategorií obce roste také výskyt postmaterialistů. V největší velikostní kategorii obce lze zaznamenat přibližně sedm procent postmaterialistů. Je tedy zřejmé, že výskyt postmaterialistů je ve všech velikostních kategoriích obcí spíše v menšině. Co se týče existence vztahu, tak byla chí-kvadrát testem prokázána pouze v roce 2008.

Tab. 79 – Vývoj podílu respondentů s postmaterialistickou, materialistickou a smíšenou orientací ve Finsku dle velikostní kategorie obce v letech 1990, 1999, 2008 (v %)

	1990			1999			2008		
Velikostní kategorie obce	M	S	PM	M	S	PM	M	S	PM
do 4 999	-	-	-	30,4	58,3	11,3	24,1	58,2	17,7
5 000–19 999	-	-	-	30,4	58,6	11,0	21,6	56,8	21,6
20 000–99 999	-	-	-	21,5	69,5	8,9	19,9	59,2	20,9
100 000–499 999	-	-	-	22,8	62,5	14,7	23,9	53,5	22,6
nad 500 000	-	-	-	25,2	66,1	8,7	28,0	44,0	28,0
Celkem	-	-	-	26,0	63,4	10,6	22,5	55,5	22,0
Signifikance	-			nesig.			nesig.		

Poznámky: v roce 1990 nebyla zjišťována informace o velikostní kategorii obce
M = materialistická orientace, S = smíšená orientace, PM = postmaterialistická orientace
Zdroj dat: European Values Study

Ve Finsku nejsou z počátku devadesátých let údaje o velikostní kategorii obce místa bydliště respondenta dostupná. V dalších šetřeních již tato informace dostupná je a pomocí chí-kvadrát testu se nepodařilo prokázat existenci vztahu ani v roce 1999 ani v roce 2008. V roce 1999 není možné zaznamenat jasnou diferenciaci postmaterialistů dle velikostní kategorie obce. Nejvyšší podíl postmaterialistů bylo možné zaznamenat v druhého největší velikostní kategorii obce (100 000–499 999 obyvatel). Naopak nejméně četný výskyt bylo možné zaznamenat v největší kategorii obcí (nad 500 000 obyvatel). Největší procentuální zastoupení materialistů bylo možné zaznamenat ve dvou nejmenších velikostních kategoriích obcí. Zde respondenti tohoto typu tvoří jednu třetinu obyvatel dané kategorie. Do roku 2008 došlo ke zvýšení postmaterialistické orientace ve všech kategoriích. Ve většině sledovaných velikostních kategorií obcí se podíl postmaterialistů zdvojnásobil. Největší podíl postmaterialisticky orientovaných respondentů bylo možné zaznamenat v kategorii nad 500 000 obyvatel (28 %). Naopak nejmenší podíl v nejmenší velikostní kategorii obcí. Zajímavostí je, že v největší velikostní kategorii obce bylo možné zaznamenat největší podíl postmaterialistů, ale také největší podíl materialisticky orientovaných respondentů.

Tab. 80 – Vývoj podílu respondentů s postmaterialistickou, materialistickou a smíšenou orientací v Nizozemsku dle velikostní kategorie obce v letech 1990, 1999, 2008 (v %)

	1990			1999			2008		
Velikostní kategorie obce	M	S	PM	M	S	PM	M	S	PM
do 4 999	12,1	51,5	36,4	27,3	63,6	9,1	15,3	67,2	17,5
5 000–19 999	13,4	55,1	31,5	17,5	61,6	20,9	15,5	67,1	17,4
20 000–99 999	10,6	60,5	29,0	11,1	70,0	18,9	15,3	62,3	22,4
100 000–499 999	8,8	51,5	39,8	9,7	63,9	26,5	10,8	58,4	30,8
nad 500 000	9,3	48,5	42,3	8,0	65,5	26,5	13,1	66,2	20,8
Celkem	11,0	55,9	33,2	11,7	66,4	21,9	14,3	63,4	22,3
Signifikance	nesig.			sig.			sig.		

Poznámky: M = materialistická orientace, S = smíšená orientace, PM = postmaterialistická orientace
Zdroj dat: European Values Study

V Nizozemsku na počátku devadesátých let bylo možné téměř čtyřicetiprocentní výskyt postmaterialistů zaznamenat ve dvou největších kategoriích obcí. V těchto dvou kategoriích je také možné sledovat nejméně četný výskyt materialistů. Do dalšího šetření dochází ve všech kategoriích k poklesu postmaterialistické orientace. Nicméně i přes tento pokles ve dvou

největších velikostních kategoriích obcí si tyto dvě kategorie udržely největší podíl postmaterialistů, a to přibližně 26 %. Nejmenší podíl postmaterialistů a zároveň nejčetnější výskyt materialistů je možné zaznamenat v nejmenších obcích. Do dalšího roku dochází v nejmenší velikostní kategorii a v kategorii 20 000–99 999 obyvatel a také v kategorii 100 000–499 999 obyvatel k nárůstu výskytu postmaterialistů. V ostatních kategoriích dochází k poklesu výskytu postmaterialistů. Spolu s tímto vývojem je možné nově zaznamenat nejčetnější výskyt postmaterialisticky orientovaných respondentů v kategorii 100 000–499 999 obyvatel, a to 31 %. V této kategorii je také zaznamenán nejmenší výskyt materialisticky orientovaných respondentů. Co se týče signifikance vztahu, tak byla prokázána v letech 1999 a 2008.

Tab. 81 – Vývoj podílu respondentů s postmaterialistickou, materialistickou a smíšenou orientací v Portugalsku dle velikostní kategorie obce v letech 1990, 1999, 2008 (v %)

	1990			1999			2008		
Velikostní kategorie obce	M	S	PM	M	S	PM	M	S	PM
do 4 999	36,6	52,8	10,6	36,8	56,0	7,1	37,5	59,7	2,8
5 000–19 999	34,9	47,7	17,4	36,8	47,1	16,2	38,6	50,6	10,8
20 000–99 999	34,4	54,2	11,5	31,1	50,8	18,2	30,6	65,3	4,1
100 000–499 999	16,0	68,0	16,0	30,9	60,0	9,1	55,8	43,4	0,8
nad 500 000	25,0	59,9	15,1	35,8	58,2	6,0	51,4	48,6	0,0
Celkem	33,9	53,9	12,2	35,6	54,4	10,0	38,7	56,8	4,5
Signifikance	nesig.			sig.			sig.		

Poznámky: M = materialistická orientace, S = smíšená orientace, PM = postmaterialistická orientace
Zdroj dat: European Values Study

V Portugalsku byla existence vztahu prokázána ve dvou sledovaných letech, 1999 a 2008. Na počátku devadesátých let bylo možné zaznamenat největší podíl postmaterialistů v kategorii 5 000–19 999 obyvatel. Naopak nejnižší podíl bylo možné sledovat v nejmenší velikostní kategorii, zde se vyskytuje i nejčetnější podíl materialistů. Do dalšího roku dochází kromě kategorie 20 000–99 999 obyvatel k poklesu postmaterialistické orientace. V již zmiňované kategorii 20 000–99 9999 obyvatel dochází k nárůstu a to takovému, že se v roce 1999 vyskytuje v této kategorii největší podíl respondentů s postmaterialistickou orientací (18,2 %). Nejmenší podíl postmaterialistů je možné zaznamenat v nejmenší velikostní kategorii stejně jako na počátku devadesátých let. Do roku 2008 již dochází k poměrně razantnímu poklesu postmaterialistů ve všech kategoriích. Ve druhé největší velikostní kategorii bylo dokonce možné zaznamenat jen 0,8 % postmaterialistů a v největší velikostní kategorii obcí nebyl dokonce vysledován ani jeden. Největší podíl postmaterialistů bylo možné zaznamenat v kategorii 5 000–19 999 obyvatel (10,8 %). V ostatních kategoriích jsou podíly postmaterialistů velmi nízké a v průběhu času došlo spíše k navýšení podílu respondentů s materialistickou orientací.

6.5 Zhodnocení

Na počátku devadesátých let je jasně patrná diferenciace postmaterialisticky orientovaných respondentů dle pokročilosti druhého demografického přechodu v jednotlivých zemích. Ve Finsku je možné identifikovat nejvyšší podíl postmaterialisticky orientovaných respondentů. Na pomyslném druhém místě se umístilo Nizozemsko. V těchto zemích se více než jedna třetina respondentů identifikovala s postmaterialistickými hodnotami. V Portugalsku je možné zaznamenat na počátku devadesátých let mnohem nižší výskyt respondentů s tímto typem hodnot, jedná se o přibližně 12 %. Nicméně nejmenší výskyt je možné v souladu s nejpozdějším začátkem druhého demografického přechodu zaznamenat v postkomunistických zemích. V roce 1990 zde bylo možné sledovat přibližně 6 % respondentů s postmaterialistickými hodnotami. Nicméně se zde vyskytovalo poměrně vysoké procento respondentů se smíšenou orientací. V prvním roce šetření, zdá se, bylo ještě relevantní vést paralelu mezi druhým demografickým přechodem a příklonem k postmaterialistickým hodnotám. V dalších letech však v Nizozemsku, Finsku a Portugalsku dochází k mírným posunům směrem k materialistickým hodnotám. Přičemž v postkomunistických zemích dochází spíše k příklonu k postmaterialistickým hodnotám. Je tedy možné, že postmaterialistická hodnotová orientace je nutná pro nastartování změn, přičemž v průběhu času může docházet k jistým návratům k materialistické orientaci. K oživení materialistické orientace v Portugalsku, Finsku a Nizozemsku dochází, bez toho aniž by se odehrával z demografického hlediska návrat k tradičnějším modelům reprodukčního chování. K vysvětlení tohoto vývoje se také nabízí hypotéza o determinaci těchto výsledků hodnotové orientace tehdejším sociálně-ekonomickým vývojem, který mohl působit ve směru zvyšování podílu jedinců s materialistickou orientací. Jeho vysvětlením by mohla být ne příliš uspokojivá současná ekonomická situace prakticky v celé Evropě. Dále není možné posoudit, jaké procento postmaterialisticky orientovaných respondentů se vyskytovalo v nizozemské a finské populaci v době prvních projevů změn, nicméně je možné soudit, že v případě postkomunistických zemí není výskyt tohoto typu respondentů nijak vysoký a nový typ hodnotových orientací se šíří navzdory tomu.

Van de Kaa uvádí (van de Kaa, 1994, s. 114), že tržní ekonomiky jsou kompatibilní se soudobými demografickými trendy spojenými s druhým demografickým přechodem. Podle něj je pokročilost posunu k individualismu a postmaterialismu determinována životní úrovní v dané zemi a také ekonomickou nezávislosti v daných podmínkách. Tento předpoklad je možné potvrdit i v rámci této analýzy. V ekonomicky vyspělejších zemích, jako je Nizozemsko a Finsko, je možné zaznamenat vyšší podíly postmaterialisticky orientovaných respondentů. Nicméně s tím, že v současnosti došlo k poklesu výskytu tohoto typu respondentů v obou zemích. Zde by bylo možné hledat příčinu ve zhoršujících se ekonomických podmínkách prakticky v rámci celé Evropy. Nižšímu výskytu postmaterialisticky orientovaných respondentů pravděpodobně také odpovídají méně uspokojivé stavy ekonomiky v postkomunistických zemích. Z nízkého procenta postmaterialistů na počátku devadesátých let v postkomunistických zemích je možné soudit, že důležitou roli v posunu k novému typu reprodukčního chování sehrávala právě soudobá ekonomická situace zasažená transformací.

Co se týče diferenciace podílu postmaterialistů tak je postmaterialistická orientace častější mezi svobodnými, mladšími, žijícími ve větších městech a s vyšším vzděláním.

Kapitola 7

Kvantifikace rozdílů mezi zástupci skupin dle vybraných sociodemografických kategorií pomocí binární logistické regrese

Tato část práce je věnována kvantifikaci rozdílů mezi jednotlivými, již výše zkoumanými, charakteristikami respondentů. Prostřednictvím metody binární logistické regrese, konkrétně skrze poměr šancí, je kvantifikován rozdíl mezi kategoriemi utvořenými dle vybraných charakteristik respondentů (rodinný stav, věk, vzdělání respondenta, velikostní kategorie obce). Tímto tato část práce rozšiřuje poznatky z předcházející části věnované vývoji hodnotových orientací dle vybraných charakteristik respondentů v čase. Do analýzy vstoupily tři výše popsané výroky týkající se rodičovství, manželství a všeobecně společného soužití.

Tab. 82 – Poměry šancí pro výroky: „Mít děti je zodpovědnost vůči společnosti“, „Je v pořádku, když dva lidé žijí spolu, aniž by byli sezdáni“, „Souhlasíte nebo nesouhlasíte s následujícím výrokem? Manželství je zastaralá instituce“ v České republice v roce 2008

	„Mít děti je zodpovědnost vůči společnosti“			„Je v pořádku, když dva lidé žijí spolu, aniž by byli sezdáni“			„Souhlasíte nebo nesouhlasíte s následujícím výrokem? Manželství je zastaralá instituce“		
	Exp(B)	95 % interval spolehlivosti		Exp(B)	95 % interval spolehlivosti		Exp(B)	95 % interval spolehlivosti	
		Dolní	Horní		Dolní	Horní		Dolní	Horní
Velikostní kategorie obce									
1	**1,798**	1,152	2,806	**0,291**	0,142	0,596	**2,249**	1,387	3,647
2	**2,834**	1,628	4,930	0,569	0,254	1,277	**2,458**	1,413	4,277
3	**2,251**	1,398	3,625	**0,242**	0,116	0,506	1,486	0,888	2,486
4	1,672	0,964	2,900	**0,338**	0,151	0,752	**2,366**	1,337	4,188
5	1	1	1	1	1	1	1	1	1
Vzdělání									
do 15 let	0,673	0,371	1,219	0,955	0,478	1,905	1,254	0,678	2,320
16–19 let	1,071	0,700	1,638	1,151	0,681	1,946	1,033	0,673	1,585
20–23 let	0,983	0,573	1,688	1,951	0,963	3,954	1,294	0,769	2,180
24 + let	1	1	1	1	1	1	1	1	1
Rodinný stav									
Ženatý/vdaná	1,672	1,062	2,633	0,646	0,358	1,164	**0,257**	0,168	0,395
Rozvedený/á	0,988	0,581	1,681	1,100	0,533	2,268	0,845	0,514	1,388
Ovdovělý/á	2,145	1,093	4,212	**0,356**	0,174	0,729	**0,263**	0,134	0,517
Svobodný/á	1	1	1	1	1	1	1	1	1
Věková kategorie									
18–29 let	**0,534**	0,305	0,938	**5,615**	2,721	11,585	**1,855**	1,081	3,185
30–44 let	**0,433**	0,283	0,661	**3,665**	2,305	5,828	**1,775**	1,147	2,749
45–59 let	**0,553**	0,363	0,843	**2,231**	1,456	3,420	1,521	0,986	2,344
60+ let	1	1	1	1	1	1	1	1	1

Poznámka: modelován souhlas s daným výrokem, tučně zvýrazněny jsou statisticky signifikantní hodnoty poměru šancí Exp(B), takovéto hodnoty jsou i zohledněny v komentáři k tabulce. Barevné odlišení poměru šancí značí, na jaké hladině alfa jsou dané hodnoty signifikantní. Modře jsou zvýrazněny hodnoty na hladině 0,05 (5 %). Zeleně jsou zvýrazněny hodnoty signifikantní na hladině 0,01 (1 %) a červeně jsou hodnoty signifikantní na hladině 0,001 (0,1 %).
Kategorie 1 = do 4 999, kategorie 2 = 5000–19 999, kategorie 3 = 20 000–99 999, kategorie 4 = 100 000–499 999, kategorie 5 = nad 500 000 obyvatel.
Kategorie do patnácti let zachycuje respondenty s úplným a neúplným základním vzděláním. Kategorie 16–19 let by měla zachytit respondenty se středním vzděláním bez maturity a kategorie 20–23 let respondenty se střední školou s maturitou či vyšším odborným vzděláním. Poslední kategorií je 24 a více let, která by měla odrážet vysokoškolské vzdělání respondenta.

Zdroj dat: European Values Study

V České republice mají respondenti žijící v menších velikostních kategoriích obcí vyšší šanci souhlasné odpovědi v případě zkoumaného výroku o odpovědnosti rodičovství vůči společnosti. Například respondenti žijící ve velikostní kategorii 5000–19 999 obyvatel mají 2,8 krát vyšší šanci souhlasné odpovědi než respondenti z referenční kategorie (největší velikostní kategorie, nad 500 000 obyvatel). Podobné hodnoty šancí lze nalézt i v případě srovnání kategorie do 4 999 obyvatel a 20 000–99 999 obyvatel s referenční kategorií. V případě odpovědnosti rodičovství vůči společnosti se jako důležitý prediktor projevil věk respondenta. Je zřejmé, že mladší respondenti mají nižší šanci odpovídat souhlasně na zkoumaný výrok. První tři věkové kategorie ve srovnání s nejstarší kategorií respondentů, která je kategorií referenční, mají přibližně 0,5 krát nižší šance souhlasné odpovědi s daným výrokem. V případě postoje k nesezdanému soužití čeští respondenti žijící v jiných velikostních kategoriích než v té největší měli výrazně nižší šanci souhlasu s daným výrokem. Například respondenti z nejnižší velikostní kategorie ve srovnání s respondenty z referenční kategorie (největší velikostní kategorie) měli přibližně 0,3krát nižší šanci hodnotit nesezdané soužití jako akceptovatelné. Obdobné hodnoty šancí bylo možné zaznamenat v případě srovnání ostatních kategorií vůči kategorii referenční. V případě rodinného stavu měli ne příliš překvapivě ovdovělí respondenti přibližně 0,3krát nižší šanci hodnotit nesezdané soužití jako akceptovatelné oproti svobodným respondentům v referenční kategorii. Signifikantní hodnoty šancí byly zaznamenány také v případě respondentova věku. Zde je zřejmé, že čím je respondent mladší, tím má větší šanci odpovědět souhlasně na výrok týkající se nesezdaného soužití oproti referenční kategorii tvořené respondenty staršími 60ti let. Dokladem je přibližně 5,6krát vyšší šance souhlasné odpovědi v případě respondentů v kategorii 18–29 let. Velikost kategorie obce se u výroku týkajícího se zastaralosti manželství jako instituce prokázala opět jako významný prediktor. Lze soudit, že paradoxně respondenti žijící v menších obcích měli vyšší šanci hodnotit manželství jako zastaralé (více než 2krát větší šance ve srovnání kategorií do 4 999 obyvatel, 5 000–19 999 obyvatel a 100 000–499 999 obyvatel s největší velikostní kategorií). Z hlediska rodinného stavu, byla vcelku tradičně u respondentů žijících v manželství a ovdovělých zaznamenána mnohem nižší šance souhlasné odpovědi s výrokem o zastaralosti manželství oproti svobodným respondentům (šance jsou přibližně 0,2-0,3krát nižší). V případě věku byly vyšší šance souhlasné odpovědi zaznamenány u mladších respondentů oproti respondentům z nejstarší věkové kategorie. Respondenti z kategorie 18–29 let a kategorie 30–44 let měli přibližně 1,8krát vyšší šanci hodnotit manželství jako zastaralou instituci.

Tab. 83 – Poměry šancí pro výroky: „Mít děti je zodpovědnost vůči společnosti“, „Je v pořádku, když dva lidé žijí spolu, aniž by byli sezdáni“, „Souhlasíte nebo nesouhlasíte s následujícím výrokem? Manželství je zastaralá instituce“ v Estonsku v roce 2008

	„Mít děti je zodpovědnost vůči společnosti“			„Je v pořádku, když dva lidé žijí spolu, aniž by byli sezdáni“			„Souhlasíte nebo nesouhlasíte s následujícím výrokem? Manželství je zastaralá instituce“		
	Exp(B)	95 % interval spolehlivosti		Exp(B)	95 % interval spolehlivosti		Exp(B)	95 % interval spolehlivosti	
		Dolní	Horní		Dolní	Horní		Dolní	Horní
Velikostní kategorie obce									
1	0,784	0,563	1,091	**3,760**	2,180	6,486	1,023	0,710	1,473
2	**1,899**	1,250	2,885	1,262	0,686	2,322	0,785	0,484	1,274
3	0,784	0,546	1,125	0,805	0,497	1,304	1,368	0,942	1,987
4	-	-	-	-	-	-	-	-	-
5	1	1	1	1	1	1	1	1	1
Vzdělání									
do 15 let	1,031	0,599	1,772	0,679	0,340	1,354	1,787	0,952	3,353
16–19 let	1,192	0,833	1,705	1,371	0,805	2,333	**1,535**	1,020	2,309
20–23 let	1,064	0,723	1,566	1,169	0,663	2,063	1,250	0,804	1,944
24 + let	1	1	1	1	1	1	1	1	1
Rodinný stav									
Ženatý/vdaná	1,185	0,818	1,717	0,612	0,312	1,199	**0,437**	0,298	0,643
Rozvedený/á	1,329	0,833	2,119	0,850	0,383	1,883	1,104	0,695	1,754
Ovdovělý/á	1,354	0,830	2,211	**0,439**	0,208	0,925	0,978	0,576	1,662
Svobodný/á	1	1	1	1	1	1	1	1	1
Věková kategorie									
18–29 let	**0,360**	0,220	0,591	**16,187**	4,549	57,599	**2,591**	1,503	4,467
30–44 let	**0,299**	0,200	0,448	**4,686**	2,385	9,206	**3,093**	1,933	4,947
45–59 let	**0,537**	0,373	0,772	**1,515**	0,946	2,426	**1,647**	1,046	2,593
60+ let	1	1	1	1	1	1	1	1	1

Poznámka: modelován souhlas s daným výrokem, tučně zvýrazněny jsou statisticky signifikantní hodnoty poměru šancí Exp(B), takovéto hodnoty jsou i zohledněny v komentáři k tabulce. Barevné odlišení poměru šancí značí, na jaké hladině alfa jsou dané hodnoty signifikantní. Modře jsou zvýrazněny hodnoty na hladině 0,05 (5 %). Zeleně jsou zvýrazněny hodnoty signifikantní na hladině 0,01 (1 %) a červeně jsou hodnoty signifikantní na hladině 0,001 (0,1 %).
Kategorie 1 = do 4 999, kategorie 2 = 5000–19 999, kategorie 3 = 20 000–99 999, kategorie 4 = 100 000–499 999, kategorie 5 = nad 500 000 obyvatel.
Kategorie do patnácti let zachycuje respondenty s úplným a neúplným základním vzděláním. Kategorie 16–19 let by měla zachytit respondenty se středním vzděláním bez maturity a kategorie 20–23 let respondenty se střední školou s maturitou či vyšším odborným vzděláním. Poslední kategorií je 24 a více let, která by měla odrážet vysokoškolské vzdělání respondenta.

Zdroj dat: European Values Study

Z hlediska postoje k rodičovství jako odpovědnosti vůči společnosti v Estonsku je možné u respondentů žijících ve velikostní kategorii 5 000–19 999 obyvatel zaznamenat vyšší šanci k souhlasnému vyjádření k tomuto výroku, a to 1,9krát vyšší než u referenční kategorie, kterou tvoří respondenti žijící v největších obcích. Dále se jako signifikantní prediktor názoru na rodičovství jako odpovědnosti vůči společnosti ukázal věk respondenta, přičemž mladší respondenti mají mnohem nižší šanci odpovědět na zkoumaný výrok souhlasně, tedy vyjádřit spíše konzervativní postoj, oproti referenční kategorii tvořené nejstaršími respondenty. Například nejmladší respondenti mají 0,36krát nižší šanci k souhlasnému vyjádření s tímto výrokem než respondenti z nejstarší věkové kategorie. Z hlediska výroku týkajícího se akceptace nesezdaného soužití se objevuje věková kategorie v obdobném postavení, u respondentů s nižším věkem lze zaznamenat spíše méně tradiční postoj, který se v tomto případě projevuje vyššími šancemi souhlasné odpovědi. Nejmladší respondenti mají dokonce 16krát vyšší šanci odpovědět souhlasně na zkoumaný výrok než respondenti starší šedesáti let. U věkové kategorie 30–44 lze zaznamenat 4,7krát vyšší šanci k souhlasnému vyjádření s výrokem a u respondentů v kategorii 45–59 let 1,5krát vyšší šanci souhlasně se vyjádřit oproti respondentům v referenční kategorii. Co se týče velikostní kategorie obce, tak poměrně paradoxně, respondenti z nejmenších obcí mají 3,8 krát vyšší šanci vyjádřit se souhlasně v případě výroku o nesezdaném soužití než respondenti z největší kategorie obcí. Z hlediska rodinného stavu byla nalezena 0,4krát nižší šance vyjádřit se souhlasně s výrokem v případě ovdovělých ve srovnání s kategorií svobodných. Z hlediska postoje k manželství jako zastaralé instituce byl opět jako diferenční faktor identifikován věk respondenta. Nejmladší respondenti mají 2,6krát větší šanci vyjádřit se souhlasně oproti nejstarším respondentům, u kategorie 30–44 let je tato šance 3krát vyšší a v případě kategorie 45–59 let je 1,6krát vyšší než u respondentů v referenční kategorii. Dle rodinného stavu byla statisticky signifikantní hodnota poměru šancí nalezena mezi respondenty žijícími v manželství a svobodnými, žijící v manželství mají 0,4krát nižší šanci souhlasit s tím, že manželství je zastaralá instituce. V případě vzdělání mají respondenti z kategorie vzdělání 16–19 let 1,5krát vyšší šanci souhlasného vyjádření k výroku oproti respondentům s vysokoškolským vzděláním.

Tab. 84 – Poměry šancí pro výroky: „Mít děti je zodpovědnost vůči společnosti“, „Je v pořádku, když dva lidé žijí spolu, aniž by byli sezdáni“, „Souhlasíte nebo nesouhlasíte s následujícím výrokem? Manželství je zastaralá instituce“ ve Finsku v roce 2008

	„Mít děti je zodpovědnost vůči společnosti“			„Je v pořádku, když dva lidé žijí spolu, aniž by byli sezdáni“			„Souhlasíte nebo nesouhlasíte s následujícím výrokem? Manželství je zastaralá instituce“		
	Exp(B)	95 % interval spolehlivosti		Exp(B)	95 % interval spolehlivosti		Exp(B)	95 % interval spolehlivosti	
		Dolní	Horní		Dolní	Horní		Dolní	Horní
Velikostní kategorie obce									
1	1,992	0,705	5,630	0,369	0,105	1,301	**0,235**	0,072	0,766
2	1,386	0,559	3,438	0,486	0,157	1,505	1,540	0,784	3,024
3	1,173	0,481	2,865	0,557	0,184	1,692	0,919	0,472	1,787
4	0,913	0,348	2,393	0,342	0,112	1,047	1,282	0,651	2,524
5	1	1	1	1	1	1	1	1	1
Vzdělání									
do 15 let	1,344	0,489	3,691	0,771	0,264	2,253	**2,417**	0,968	6,034
16–19 let	1,029	0,566	1,872	1,050	0,528	2,088	**1,533**	0,958	2,455
20–23 let	0,636	0,337	1,201	0,625	0,344	1,136	**0,604**	0,348	1,050
24 + let	1	1	1	1	1	1	1	1	1
Rodinný stav									
Ženatý/vdaná	**3,450**	1,569	7,585	**0,322**	0,136	0,763	**0,238**	0,144	0,392
Rozvedený/á	1,652	0,546	5,003	0,515	0,168	1,574	**0,514**	0,263	1,004
Ovdovělý/á	0,887	0,098	8,004	0,714	0,128	3,988	0,876	0,275	2,794
Svobodný/á	1	1	1	1	1	1	1	1	1
Věková kategorie									
18–29 let	0,966	0,357	2,611	1,456	0,502	4,223	1,768	0,754	4,149
30–44 let	**0,482**	0,234	0,991	**2,859**	1,365	5,988	**2,770**	1,359	5,650
45–59 let	0,751	0,404	1,395	**1,932**	1,025	3,642	**2,529**	1,298	4,928
60+ let	1	1	1	1	1	1	1	1	1

Poznámka: modelován souhlas s daným výrokem, tučně zvýrazněny jsou statisticky signifikantní hodnoty poměru šancí Exp(B), takovéto hodnoty jsou i zohledněny v komentáři k tabulce. Barevné odlišení poměru šancí značí, na jaké hladině alfa jsou dané hodnoty signifikantní. Modře jsou zvýrazněny hodnoty na hladině 0,05 (5 %). Zeleně jsou zvýrazněny hodnoty signifikantní na hladině 0,01 (1 %) a červeně jsou hodnoty signifikantní na hladině 0,001 (0,1 %).
Kategorie 1 = do 4 999, kategorie 2 = 5000–19 999, kategorie 3 = 20 000–99 999, kategorie 4 = 100 000–499 999, kategorie 5 = nad 500 000 obyvatel.
Kategorie do patnácti let zachycuje respondenty s úplným a neúplným základním vzděláním. Kategorie 16–19 let by měla zachytit respondenty se středním vzděláním bez maturity a kategorie 20–23 let respondenty se střední školou s maturitou či vyšším odborným vzděláním. Poslední kategorií je 24 a více let, která by měla odrážet vysokoškolské vzdělání respondenta.

Zdroj dat: European Values Study

Ve Finsku lze signifikantní hodnotu poměru šancí zaznamenat v případě postoje k rodičovství jako odpovědnosti vůči společnosti u respondentů žijících v manželství. Tito respondenti mají 3,4krát vyšší pravděpodobnost souhlasného vyjádření s daným výrokem než svobodní respondenti. Z hlediska věku respondenta lze zaznamenat signifikantní poměr šancí mezi respondenty z věkové kategorie 30–44 let a nejstaršími respondenty, respondenti z kategorie 30–44 let mají 0,4krát nižší pravděpodobnost odpovědět souhlasně s daným výrokem než respondenti starší 60 let. V případě postoje k nesezdanému soužití respondenti žijící v manželství měli 0,3krát nižší šanci souhlasného vyjádření s výrokem než svobodní respondenti. Jako prediktor se také projevil již tradiční věk. Ve věkové kategorii 30–44 let byla zaznamenána 2,9krát vyšší šance souhlasného vyjádření a v kategorii 45–59 let 1,9krát vyšší šance souhlasného vyjádření než u respondentů z věkové kategorie 60 a více let. Nejvíce signifikantních poměrů šancí bylo identifikováno v případě výroku o zastaralosti manželství. Mezi hlavní prediktor patří vzdělání respondenta. U respondentů s nejnižším vzděláním lze zaznamenat 2,4krát vyšší pravděpodobnost souhlasu než u respondentů s vysokoškolským vzděláním. U respondentů v kategorii 16–19 let byl zaznamenán 1,5krát vyšší šance souhlasného vyjádření s výrokem o zastaralosti manželství, naopak u respondentů se vzděláním zachyceným v kategorii 20–23 let byla zaznamenána 0,6krát nižší šance souhlasného vyjádření než u respondentů s vysokoškolským vzděláním. V případě rodinného stavu lze u respondentů žijících v manželství zaznamenat 0,2krát nižší šanci souhlasné odpovědi s daným výrokem, v případě kategorie rozvedených lze zaznamenat 0,5 krát nižší šanci souhlasné odpovědi než u referenční kategorie svobodných respondentů. V případě věku respondentů lze zaznamenat u kategorie 30–44letých a kategorie 45–59letých přibližně 2,6-2,7krát větší šanci souhlasného vyjádření s výrokem o zastaralosti manželství než nejstarší respondenti, kteří tvoří referenční kategorii. V případě velikostní kategorie města lze v kategorii nejmenších obcí zaznamenat 0,2krát nižší pravděpodobnost než u respondentů žijících v největších obcích.

Tab. 85 – Poměry šancí pro výroky: „Mít děti je zodpovědnost vůči společnosti“, „Je v pořádku, když dva lidé žijí spolu, aniž by byli sezdáni“, „Souhlasíte nebo nesouhlasíte s následujícím výrokem? Manželství je zastaralá instituce“ v Nizozemsku v roce 2008

	„Mít děti je zodpovědnost vůči společnosti“			„Je v pořádku, když dva lidé žijí spolu, aniž by byli sezdáni“			„Souhlasíte nebo nesouhlasíte s následujícím výrokem? Manželství je zastaralá instituce“		
	Exp(B)	95 % interval spolehlivosti		Exp(B)	95 % interval spolehlivosti		Exp(B)	95 % interval spolehlivosti	
		Dolní	Horní		Dolní	Horní		Dolní	Horní
Velikostní kategorie obce									
1	0,340	0,083	1,400	0,598	0,239	1,498	0,940	0,511	1,731
2	0,712	0,277	1,831	0,803	0,350	1,841	0,759	0,450	1,280
3	0,778	0,325	1,864	0,979	0,443	2,167	0,895	0,555	1,444
4	0,409	0,134	1,242	1,615	0,629	4,146	1,234	0,736	2,070
5	1	1	1	1	1	1	1	1	1
Vzdělání									
do 15 let	1,711	0,736	3,981	**0,242**	0,101	0,582	1,237	0,782	1,957
16–19 let	0,527	0,210	1,324	**0,353**	0,154	0,811	**1,488**	1,018	2,175
20–23 let	1,752	0,723	4,244	**0,334**	0,142	0,784	0,942	0,623	1,422
24 + let	1	1	1	1	1	1	1	1	1
Rodinný stav									
Ženatý/vdaná	2,007	0,691	5,830	0,545	0,268	1,106	**0,500**	0,345	0,724
Rozvedený/á	0,743	0,129	4,263	1,064	0,313	3,618	1,272	0,733	2,207
Ovdovělý/á	2,310	0,715	7,465	0,465	0,197	1,095	0,764	0,456	1,281
Svobodný/á	1	1	1	1	1	1	1	1	1
Věková kategorie									
18–29 let	0,000	0,000	-	0,513	0,200	1,315	0,843	0,446	1,594
30–44 let	**0,333**	0,140	0,793	0,865	0,485	1,543	**1,809**	1,230	2,660
45–59 let	**0,369**	0,176	0,774	1,679	0,955	2,953	**1,576**	1,122	2,216
60+ let	1	1	1	1	1	1	1	1	1

Poznámka: modelován souhlas s daným výrokem, tučně zvýrazněny jsou statisticky signifikantní hodnoty poměru šancí Exp(B), takovéto hodnoty jsou i zohledněny v komentáři k tabulce. Barevné odlišení poměru šancí značí, na jaké hladině alfa jsou dané hodnoty signifikantní. Modře jsou zvýrazněny hodnoty na hladině 0,05 (5 %). Zeleně jsou zvýrazněny hodnoty signifikantní na hladině 0,01 (1 %) a červeně jsou hodnoty signifikantní na hladině 0,001 (0,1 %).
Kategorie 1 = do 4 999, kategorie 2 = 5000–19 999, kategorie 3 = 20 000–99 999, kategorie 4 = 100 000–499 999, kategorie 5 = nad 500 000 obyvatel.
Kategorie do patnácti let zachycuje respondenty s úplným a neúplným základním vzděláním. Kategorie 16–19 let by měla zachytit respondenty se středním vzděláním bez maturity a kategorie 20–23 let respondenty se střední školou s maturitou či vyšším odborným vzděláním. Poslední kategorií je 24 a více let, která by měla odrážet vysokoškolské vzdělání respondenta.

Zdroj dat: European Values Study

V Nizozemsku byly v případě rodičovství jako odpovědnosti vůči společnosti nalezeny signifikantní poměry šancí u věkových kategorií respondentů. Respondenti z kategorie 30–44 let a z kategorie 45–59 let mají přibližně 0,3-0,4krát nižší šanci souhlasné odpovědi s tím, že rodičovství je také odpovědností vůči společnosti než respondenti z referenční kategorie, kterou tvoří respondenti starší 60let. V případě akceptace nesezdaného soužití lze jako signifikantní prediktor postoje zaznamenat vzdělání respondenta. V Nizozemsku mají respondenti s nižším vzděláním než vysokoškolským přibližně 0,2-0,3 krát nižší šanci souhlasné odpovědi se zkoumaným výrokem oproti vysokoškolsky vzdělaným respondentům. Přičemž je možné soudit, že šance souhlasné odpovědi se zvyšuje spolu s narůstajícím vzděláním respondenta. V případě výroku o zastaralosti manželství lze u respondentů se vzděláním z kategorie 16–19 let zaznamenat 1,4krát vyšší šanci hodnotit manželství jako zastaralé než u vysokoškolsky vzdělaných respondentů. Z hlediska postoje k manželství jako zastaralé instituci se také jako signifikantní prediktor postoje projevuje rodinný stav respondenta a věk dotázaného. V případě respondentů žijících manželství lze zaznamenat 0,5krát nižší šanci souhlasné odpovědi než u respondentů svobodných. V případě věku mají respondenti z kategorie 30–44 let a 45–59 let 1,5-1,8krát vyšší šanci souhlasné odpovědi, tedy 1,5-1,8krát vyšší šanci hodnotit manželství jako zastaralou instituci ve vztahu k referenční kategorii.

Tab. 86 – Poměry šancí pro výroky: „Mít děti je zodpovědnost vůči společnosti“, „Je v pořádku, když dva lidé žijí spolu, aniž by byli sezdáni“, „Souhlasíte nebo nesouhlasíte s následujícím výrokem? Manželství je zastaralá instituce“ v Portugalsku v roce 2008

	„Mít děti je zodpovědnost vůči společnosti“			„Je v pořádku, když dva lidé žijí spolu, aniž by byli sezdáni“			„Souhlasíte nebo nesouhlasíte s následujícím výrokem? Manželství je zastaralá instituce“		
	Exp(B)	95 % interval spolehlivosti		Exp(B)	95 % interval spolehlivosti		Exp(B)	95 % interval spolehlivosti	
		Dolní	Horní		Dolní	Horní		Dolní	Horní
Velikostní kategorie obce									
1	**3,276**	1,515	7,081	1,794	0,664	4,848	2,066	0,813	5,248
2	1,775	0,795	3,961	1,509	0,528	4,314	1,938	0,746	5,032
3	**3,181**	1,398	7,239	**3,318**	1,088	10,120	2,157	0,815	5,706
4	0,700	0,290	1,690	**5,646**	1,393	22,878	1,326	0,473	3,716
5	1	1	1	1	1	1	1	1	1
Vzdělání									
do 15 let	**2,371**	1,300	4,327	0,578	0,164	2,034	1,013	0,564	1,817
16–19 let	1,581	0,851	2,936	0,933	0,249	3,493	1,480	0,824	2,657
20–23 let	1,601	0,812	3,157	0,595	0,151	2,351	0,799	0,414	1,542
24 + let	1	1	1	1	1	1	1	1	1
Rodinný stav									
Ženatý/vdaná	1,100	0,742	1,630	0,747	0,362	1,541	**0,545**	0,379	0,784
Rozvedený/á	0,718	0,387	1,331	0,870	0,276	2,745	1,438	0,823	2,511
Ovdovělý/á	1,390	0,768	2,514	**0,425**	0,186	0,974	**0,534**	0,307	0,931
Svobodný/á	1	1	1	1	1	1	1	1	1
Věková kategorie									
18–29 let	**0,484**	0,278	0,842	2,356	0,928	5,982	**2,134**	1,277	3,566
30–44 let	**0,501**	0,340	0,740	**3,179**	1,701	5,944	**1,620**	1,105	2,377
45–59 let	0,688	0,471	1,005	**3,014**	1,693	5,367	**1,849**	1,287	2,656
60+ let	1	1	1	1	1	1	1	1	1

Poznámka: modelován souhlas s daným výrokem, tučně zvýrazněny jsou statisticky signifikantní hodnoty poměru šancí Exp(B), takovéto hodnoty jsou i zohledněny v komentáři k tabulce. Barevné odlišení poměru šancí značí, na jaké hladině alfa jsou dané hodnoty signifikantní. Modře jsou zvýrazněny hodnoty na hladině 0,05 (5 %). Zeleně jsou zvýrazněny hodnoty signifikantní na hladině 0,01 (1 %) a červeně jsou hodnoty signifikantní na hladině 0,001 (0,1 %).
Kategorie 1 = do 4 999, kategorie 2 = 5000–19 999, kategorie 3 = 20 000–99 999, kategorie 4 = 100 000–499 999, kategorie 5 = nad 500 000 obyvatel.
Kategorie do patnácti let zachycuje respondenty s úplným a neúplným základním vzděláním. Kategorie 16–19 let by měla zachytit respondenty se středním vzděláním bez maturity a kategorie 20–23 let respondenty se střední školou s maturitou či vyšším odborným vzděláním. Poslední kategorií je 24 a více let, která by měla odrážet vysokoškolské vzdělání respondenta.

Zdroj dat: European Values Study

V případě odpovědnosti rodičovství vůči společnosti lze v portugalské společnosti jako signifikantní prediktory identifikovat velikostní kategorii obce, respondentovo vzdělání a také věk, kterého respondent dosáhl. V případě velikostní kategorie obce lze tvrdit, že dotázaní žijící v nejmenší velikostní kategorii nebo v kategorii 20 000–99 999 obyvatel mají přibližně 3,2krát vyšší šanci tvrdit, že rodičovství je odpovědností vůči společnosti než respondenti žijící ve velkých městech. Z hlediska vzdělání respondenti s nejnižším vzděláním mají 2,3krát vyšší šanci souhlasit s daným výrokem ve srovnání s vysokoškolsky vzdělanými respondenty. V případě věkové kategorie lze u respondentů do 44 let zaznamenat 0,5krát nižší šanci souhlasu než v případě respondentů starších 60ti let, kteří tvoří v tomto případě referenční kategorii. V případě nesezdaného soužití se jako signifikantní prediktor objevuje velikostní kategorie obce, ve které respondent žije a věk respondenta. Respondenti žijící ve velikostní kategorii 20 000–99 999 obyvatel mají 3,3 vyšší šanci, že budou akceptovat nesezdané soužití. U respondentů z kategorie 100 000–499 999 obyvatel je tato šance dokonce 5,6krát vyšší než u respondentů z největších měst. Zajímavým zjištěním tedy je, že respondenti žijící v menších velikostních kategoriích obcí zaujímají liberálnější postoj k nesezdanému soužití. V případě věkové kategorie mají respondenti z věkových kategorií 30–44 let a 45–59 let 3krát vyšší šanci akceptace nesezdaného soužití než respondenti z referenční kategorie. Postoj k manželství jako instituci se diferencuje dle rodinného stavu a věku respondenta. Respondenti žijící v manželství či ovdovělí mají 0,5krát nižší šanci souhlasně se vyjádřit s tím, že manželství je zastaralá instituce oproti svobodným respondentům. Z hlediska věku lze vyšší šance souhlasu najít u mladších respondentů. Přibližně 2krát vyšší šanci souhlasu mají respondenti mladší než 60 let. Přičemž lze soudit, že šance souhlasu stoupá spolu s klesajícím věkem respondenta.

7.1 Zhodnocení

V případě České republiky byla jako významný prediktor postoje k nesezdanému soužití a rodičovství jako odpovědnosti vůči společnosti nalezena velikostní kategorie obce, ve které respondent žije. U respondentů žijících v nižších velikostních kategoriích byl zaznamenán konzervativnější postoj. Nicméně v případě hodnocení manželství jako zastaralé instituce mají vyšší šance zaujetí liberálního postoje v podobě souhlasné odpovědi na otázku týkající se manželství respondenti z nižších kategorií. Je tedy zřejmé, že respondenti ve větších velikostních kategoriích vnímají rodičovství a nesezdané soužití více liberálně než ostatní kategorie, nicméně uchovávají si tradičnější pohled na instituci manželství. Stejně jako v ostatních zemích se jako signifikantní prediktor v hodnocení většiny otázek týkajících se společného soužití a rodičovství projevil věk a rodinný stav respondenta, mladší a svobodní respondenti mají obecně více liberální postoj. V Estonsku se jako významný diferencující faktor objevuje velikostní kategorie obce, a to v případě hodnocení rodičovství jako odpovědnosti vůči společnosti a v případě akceptace nesezdaného soužití. V případě rodičovství si estonští respondenti žijící v menších obcích podržují více tradiční postoj než respondenti žijící v největší velikostní kategorii, nicméně z hlediska akceptace nesezdaného soužití jsou respondenti

v menších obcích až 4krát tolerantnější. V Estonsku bylo možné zaznamenat v případě hodnocení instituce manželství zajímavý výsledek z hlediska vzdělání respondenta, vyšší šance byla zaznamenána u respondentů s nižším vzděláním než u respondentů s vysokoškolským diplomem. Zdá se tedy, že si vysokoškoláci žijící v Estonsku uchovávají tradičnější postoj k manželství. Podobná konfigurace byla nalezena i u respondentů ve Finsku a Nizozemsku. Ve Finsku byly dále jako signifikantní prediktory ve všech typech otázek identifikovány převážně jen věk a rodinný stav respondenta, přičemž zde byly nalezeny tendence, které lze charakterizovat jako prakticky celoevropské, více moderní postoj mladších a svobodných respondentů. V Nizozemsku kromě diferenciace dle těchto tradičních faktorů byla jako signifikantní prediktor postoje k nesezdanému soužití identifikována úroveň vzdělání respondenta, přičemž respondenti s vyšším vzděláním mají vyšší šance akceptace nesezdaného soužití. V Portugalsku podobně jako v Estonsku respondenti žijící v menších kategoriích obcí vnímají více rodičovství jako odpovědnost vůči společnosti, obdobná diferenciace se zde projevuje i z hlediska vzdělání, méně vzdělaní mají vyšší šance souhlasného vyjádření s výrokem o rodičovství jako odpovědnosti vůči společnosti. Opětovně stejně jako v Estonsku se vyšší šance akceptace nesezdaného soužití v Portugalsku objevují u nižších velikostních kategorií. Přičemž se v Portugalsku rovněž projevily jako diferencující faktory věk a rodinný stav respondenta.

Kapitola 8

Pro jaké skupiny respondentů je typická liberální hodnotová orientace, a pro které konzervativní?

V této části práce bude zaměřena pozornost na baterii otázek zkoumající postoje k rodičovství, manželství, alternativním způsobům společného života a dalším aspektům. Zkoumání bude probíhat pomocí dat European Values Study z roku 2008. Na základě faktorové analýzy byly vyextrahovány faktory a na základě položek, které se v daném faktoru zachytily, byly zkonstruovány indexy, které mají odrážet daný faktor. Tyto indexy byly dále testovány pomocí analýzy rozptylu za účelem zjištění hodnotových orientací respondentů zachycených v příslušném faktoru a také k identifikaci rozdílů mezi jednotlivými kategoriemi utvořenými na základě vybraných charakteristik respondentů.[19]

[19] V rámci analýzy rozptylu byla nejprve zhodnocena signifikance F-statistiky (tyto údaje zde nejsou uvedeny, nicméně jsou v textu komentovány). Dále jsou v tabulkách uvedeny výsledky Bonferoniho post-hoc testu, který je proveden pro všechny země dle daných charakteristik. Pokud nebyla F-statistika signifikantní (na hladině alfa 5 %), což by indikovalo neexistenci rozdílu mezi průměry, je na tuto skutečnost v poznámce pod tabulkou upozorněno. Vzhledem k tomu, že u post-hoc testu není důležitá jen signifikance, tedy potvrzení existence či neexistence rozdílu mezi danými kategoriemi, ale také velikost daných rozdílů. Z tohoto důvodu byla zařazena i tabulka skutečných testovaných průměrů. Tato tabulka obsahuje údaje o průměrech v každé kategorii dle dané charakteristiky. Na základě těchto údajů lze určit, o jak velký rozdíl v průměrech se skutečně jednalo. Signifikance tuto informaci zjistit nemůže (může dojít k tomu, že rozdíl mezi průměry v jednotlivých kategoriích je signifikantní, ale ve skutečnosti se jedná o velmi malé rozdíly). V textu jsou výstupní tabulky post-hoc testů rozděleny dle prvního a druhého extrahovaného faktoru, bez ohledu na to, o jaký faktor se jedná (jaké je jeho složení).

Tab. 87 – Výsledky faktorové analýzy baterie výroků měřících konzervativní a liberální orientaci v České republice v roce 2008

	Extrahované faktory		
	Důležitost tradičních rodinných jistot	Alternativní možnosti společného soužití	Individualismus v podobě svobodného rozhodování
v152 Člověk musí mít děti, aby byl jeho život naplněn	**0,678**	0,100	-0,042
v153 Manželství nebo dlouhodobý stálý vztah je předpokladem štěstí	**0,722**	0,143	-0,060
v156 Mít děti je zodpovědnost vůči společnosti	**0,452**	-0,114	-0,039
v158 Když je rodič vážně nemocen nebo je křehkého zdraví, je především povinností jeho dospělého dítěte postarat se o něj	0,347	0,034	-0,325
v154 Homosexuální a lesbické páry by měly mít možnost adoptovat děti	-0,027	**0,601**	-0,057
v155 Je v pořádku, když dva lidé žijí spolu, aniž by byli sezdáni	0,128	**0,704**	0,278
v157 Lidé by se měli sami rozhodovat, zdali mít děti nebo ne	-0,052	0,130	**0,806**
Podíl vysvětlené variability	20,0 %	16,0 %	7,5 %

Poznámka: KMO test = 0,595 (dle pravidel pro hodnocení této míry, je prakticky na hranici použitelnosti); Bartlettův test sféricity signifikance 0,000; na základě Kaiserova pravidla (vlastní číslo větší než 1) byly extrahovány 3 faktory, které dohromady vysvětlují 44 % variability obsažené v datech. Jako důležité byly brány položky s hodnotou vyšší jak 0,4. Pomocí prvního faktoru se podařilo vysvětlit 20 % variability obsažené v datech, pomocí druhého 16 % a pomocí třetího 7,5 %.

Zdroj dat: European Values Study

V případě České republiky byly faktorovou analýzou nalezeny tři faktory. První faktor vyjadřuje hodnoty bezprostředně spjaté se samotným vztahem dvou lidí a rodičovstvím. Tento fakt dokládá skutečnost, že je tento faktor sycen položkou vyjadřující potřebu dítěte pro plnohodnost života jedince také položkou vyjadřující dlouhodobost vztahu jako předpoklad štěstí a také položkou, která vyjadřuje rodičovství nejen jako individuální volbu, ale také jako rozhodnutí, které má celospolečenské dopady. Druhý faktor se jeví jako faktor modernějších tendencí v oblasti rodinného soužití. V tomto faktoru se zachycuje položka značící liberální postoj k homosexuálním párům a také položka vyjadřující akceptaci nesezdaného soužití. Tudíž tento faktor zachycuje individuální volbu ohledně rozlišných trajektorií společného soužití v dnešní době. Třetí faktor je z hlediska interpretace již problematičtější, jelikož se zde zachycuje významněji jen jedna položka, a to položka týkající se svobodného rozhodování o rodičovství. Do jisté míry se zde zachycuje také položka týkající se péče o rodiče dítětem, nicméně v případě této položky lze zaznamenat, že je jí sycen také první faktor, tudíž se tato položka jeví jako problematická a nebude zahrnuta do interpretace. Tento faktor byl tedy pojmenován jen dle jedné položky, a to individualismus s důrazem na samostatné a svobodné rozhodování. První faktor byl pojmenován důležitost tradičních rodinných jistot a druhý faktor jako alternativní možnosti společného soužití.

Tab. 88 – Výsledky Bonferoniho post-hoc testu pro jednotlivé věkové kategorie ve vybraných evropských zemích v roce 2008, testován první extrahovaný faktor (sestavený průměrový index)

		Česká republika	Estonsko	Finsko	Nizozemsko	Portugalsko
	Jednotlivé kategorie	Signifikance	Signifikance	Signifikance	Signifikance	Signifikance
1	30–44 let	0,025	1,000	1,000	1,000	1,000
	45–59 let	0,000	0,000	0,007	1,000	0,047
	60+ let	0,000	0,000	0,000	0,006	0,000
2	18–29 let	0,025	1,000	1,000	1,000	1,000
	45–59 let	0,336	0,000	0,006	1,000	0,009
	60+ let	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000
3	18–29 let	0,000	0,000	0,007	1,000	0,047
	30–44 let	0,336	0,000	0,006	1,000	0,009
	60+ let	0,000	0,025	0,002	0,000	0,000
4	18–29 let	0,000	0,000	0,000	0,006	0,000
	30–44 let	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000
	45–59 let	0,000	0,025	0,002	0,000	0,000

Poznámky: kategorie 1 = 18–29 let, kategorie 2 = 30–44 let, kategorie 3 = 45–59 let, kategorie 4 = 60 + let
Pro Českou republiku, Estonsko, Finsko a Portugalsko testován index sestavený na základě faktoru důležitost tradičních rodinných jistot, pro Nizozemsko testován faktor individuálního rozhodování
Zdroj dat: European Values Study

Tab. 89 – Skutečné hodnoty testovaných průměrů v jednotlivých věkových kategoriích ve vybraných evropských zemích v roce 2008, výsledky pro první extrahovaný faktor (sestavený průměrový index)

	Česká republika	Estonsko	Finsko	Nizozemsko	Portugalsko
18–29 let	2,6585	2,6782	3,8124	4,0786	2,7905
30–44 let	2,4961	2,7152	3,7624	4,1065	2,7866
45–59 let	2,3955	2,3777	3,5379	4,1462	2,6109
60+ let	2,1974	2,2229	3,2726	3,8304	2,2947

Poznámky: Pro Českou republiku, Estonsko, Finsko a Portugalsko testován index sestavený na základě faktoru důležitost tradičních rodinných jistot, pro Nizozemsko testován faktor individuálního rozhodování
Zdroj dat: European Values Study

V České republice byly zkonstruovány průměrové indexy pro dva ze tří faktorů, a to z toho důvodu, že ve třetím faktoru dle předem stanoveného pravidla hodnoty zátěže vyšší jak 0,4 skóruje jen jedna položka. Než byly indexy zkonstruovány byla zkoumána reliabilita škály utvořené z vybraných položek tvořících příslušný faktor pomocí Cronbachova alfa. V případě prvního faktoru má tento koeficient hodnotu 0,631 a v případě druhého faktoru 0,569. Dle pravidel pro hodnocení tohoto koeficientu budou v obou případech na základě těchto položek zkonstruované škály považovány za přijatelné. V případě všech testovaných kategorií dle závisle proměnné v podobě prvního faktoru byly nalezeny statisticky signifikantní rozdíly (viz příslušné tabulky týkající se prvního faktoru). Dále byla pozornost zaměřena na to, mezi kterými kategoriemi se tyto rozdíly realizují. Faktor tradičních rodinných jistot je jako důležitější vnímán respondenty s nejnižším vzděláním, naopak nejmenší váhu ze sledovaných vzdělanostních kategorií mu přisuzovali respondenti s nejvyšším vzděláním (viz tabulka č. 90 a 91). Statisticky signifikantní rozdíly byly nalezeny právě mezi těmito dvěma kategoriemi respondentů s nižším vzděláním a těmi, kteří dosáhli nejvyššího vzdělání. V případě srovnání

ostatních kategorií mezi sebou nebyly nalezeny statisticky signifikantní rozdíly na hladině alfa 5 %. Dle věkové kategorie byla hodnota F-statistiky signifikantní, což značí, že lze nalézt rozdíly mezi zkoumanými kategoriemi (viz tabulka č. 88 a 89). Postoj k faktoru rodinných jistot se dle věku velmi diferencoval, svědčí o tom nalezené signifikantní rozdíly mezi všemi kategoriemi, až na srovnání kategorie 30–44 let a kategorie 45–59 let. Zde se postoj respondentů dle věku k tomuto faktoru statisticky nelišil. Nicméně z průměrů pro jednotlivé věkové kategorie je zřejmé, že mladší respondenti přikládají menší důležitost rodinnému zázemí než ti starší. I z hlediska rodinného stavu byla nalezena výrazná diferenciace postoje k prvnímu faktoru, signifikance F-statistiky naznačuje (signifikance je nižší než 0,05), že existují statisticky významné rozdíly mezi zkoumanými kategoriemi (viz tabulka č. 95 a 96). Bonferoniho post-hoc test identifikoval signifikantní rozdíly mezi všemi zkoumanými kategoriemi. Pohled na průměry u zkonstruovaného indexu u jednotlivých kategorií svědčí o tom, že kategorie žijících v manželství a ovdovělých přisoudila položkám v tomto faktoru vyšší důležitost než respondenti ve zbývajících dvou kategoriích. V případě velikostní kategorie obce byly rovněž nalezeny signifikantní rozdíly mezi kategoriemi (viz tabulka č. 93 a 94). Následný post-hoc test identifikoval, že postoj respondentů je v prvních čtyřech kategoriích shodný, nicméně kategorie nad 500 tisíc obyvatel, tedy nejvyšší velikostní kategorie, se signifikantně lišila od všech ostatních. V této kategorii respondenti přisuzovali faktoru rodinných jistot nižší důležitost.

Tab. 90 – Výsledky Bonferoniho post-hoc testu pro jednotlivé kategorie vzdělání ve vybraných evropských zemích v roce 2008, testován první extrahovaný faktor (sestavený průměrový index)

		Česká republika	Estonsko	Finsko	Nizozemsko	Portugalsko
	Jednotlivé kategorie	Signifikance	Signifikance	Signifikance	Signifikance	Signifikance
1	16–19 let	1,000	1,000	1,000	0,000	0,000
	20–23 let	0,371	1,000	0,534	0,000	0,000
	24+ let	0,001	0,357	0,119	0,000	0,000
2	do 15 let	1,000	1,000	1,000	0,000	0,000
	20–23 let	0,743	1,000	1,000	1,000	1,000
	24+ let	0,000	1,000	0,438	0,000	0,416
3	do 15 let	0,371	1,000	0,534	0,000	0,000
	16–19 let	0,743	1,000	1,000	1,000	1,000
	24+ let	0,356	0,925	1,000	0,048	0,870
4	do 15 let	0,001	0,357	0,119	0,000	0,000
	16–19 let	0,000	1,000	0,438	0,000	0,416
	20–23 let	0,356	0,925	1,000	0,048	0,870

Poznámky: [20]kategorie 1 = do 15 let, kategorie 2 = 16–19 let, kategorie 3 = 20–23 let, kategorie 4 = 24 +. V Estonsku a ve Finsku nebyly nalezeny statisticky signifikantní rozdíly mezi kategoriemi vzdělání. Pro Českou republiku, Estonsko, Finsko a Portugalsko testován index sestavený na základě faktoru důležitost tradičních rodinných jistot, pro Nizozemsko testován faktor individuálního rozhodování

Zdroj dat: European Values Study

[20] Pokud není uvedeno v poznámce jinak, tak veškeré testy signifikance v případě F-statistiky vycházely signifikantní, což znamená, že lze indikovat alespoň jednu odlišnost ve zkoumaných průměrech.

Tab. 91 – Skutečné hodnoty testovaných průměrů v jednotlivých kategoriích vzdělání ve vybraných evropských zemích v roce 2008, výsledky pro první extrahovaný faktor (sestavený průměrový index)

	Česká republika	Estonsko	Finsko	Nizozemsko	Portugalsko
do 15 let	2,3005	2,3446	3,3469	3,7248	2,3912
16–19 let	2,3661	2,4526	3,5301	4,0059	2,7988
20–23 let	2,4652	2,4237	3,5847	4,0708	2,8173
24+ let	2,6172	2,5157	3,6596	4,2256	2,9697

Poznámky: pro Českou republiku, Estonsko, Finsko a Portugalsko testován index sestavený na základě faktoru důležitost tradičních rodinných jistot, pro Nizozemsko testován faktor individuálního rozhodování
Zdroj dat: European Values Study

Druhý faktor alternativních možností soužití byl v České republice také testován z hlediska zkoumaných kategorií. Na základě signifikance F-statistiky lze zamítnout nulovou hypotézu o neexistenci rozdílu mezi zkoumanými kategoriemi (signifikance je nižší než 0,05) v případě všech zkoumaných charakteristik. Je tedy možné soudit, že mezi jednotlivými průměry v kategoriích existují rozdíly. Na základě Bonferoniho post-hoc testu byly nalezeny statisticky signifikantní rozdíly mezi kategorií respondentů s nejnižším vzděláním a kategoriemi nejvyššími, 20–23 let a 24 + let (viz tabulka č. 98 a 99). Signifikantní rozdíly byly nalezeny také mezi kategorií 20–23 let a 16–19 let. Dle jednotlivých průměrů příslušného faktoru lze soudit, že respondenti s vyšším vzděláním (tedy kategorie 20–23 let a 24 +) projevili vyšší míru souhlasu s položkami zastoupenými ve faktoru alternativních možností soužití. Dle věku byly signifikantní rozdíly nalezeny mezi všemi věkovými kategoriemi a lze soudit, že vyšší souhlas s položkami zachycenými ve faktoru dva vyjadřovali mladší respondenti (viz tabulka č. 104 a 105). Dle rodinného stavu byly statisticky signifikantní rozdíly nalezeny mezi všemi kategoriemi, až na srovnání kategorie žijících v manželství a rozvedených (viz tabulka č. 106 a 107). Nejnižší souhlas s položkami ve faktoru dva bylo možné zaznamenat u ovdovělých a naopak nejvyšší souhlas s těmito položkami u svobodných. Dle velikostní kategorie obce byly nalezeny rozdíly mezi následujícími kategoriemi[21]: 1 a 2 (do 4 999 obyvatel a 5 000–19 999 obyvatel), 1 a 5 (do 4 999 obyvatel a nad 500 tisíc obyvatel), 2 a 3 (5 000–19 999 obyvatel) a kategorií 3 a 5 (20 000–99 999 obyvatel). Nejvyšší souhlas bylo možné zaznamenat u respondentů žijících ve velikostní kategorii obce nad 500 tisíc obyvatel a naopak nejnižší u respondentů žijících v kategorii do 4 999 obyvatel a 20 000–99 999 obyvatel.

[21] Zde Levenův test neprokázal homogenitu rozptylů, je tedy porušen jeden z předpokladů pro aplikaci ANOVA, přesto budou výsledky okomentovány.

Tab. 92 – Výsledky faktorové analýzy baterie výroků měřících konzervativní a liberální oreintaci v Estonsku v roce 2008

	Extrahované faktory	
	Důležitost tradičních jistot	Individuální životní volby
v152 Člověk musí mít děti, aby byl jeho život naplněn	**0,771**	0,173
v153 Manželství nebo dlouhodobý stálý vztah je předpokladem štěstí	**0,718**	0,150
v156 Mít děti je zodpovědnost vůči společnosti	**0,448**	0,188
v158 Když je rodič vážně nemocen nebo je křehkého zdraví, je především povinností jeho dospělého dítěte postarat se o něj	**0,351**	0,061
v154 Homosexuální a lesbické páry by měly mít možnost adoptovat děti	0,074	0,274
v155 Je v pořádku, když dva lidé žijí spolu, aniž by byli sezdáni	0,180	**0,692**
v157 Lidé by se měli sami rozhodovat, zdali mít děti nebo ne	0,086	**0,451**
Podíl vysvětlené variability	25,5 %	8,0 %

Poznámka: KMO = 0,699 (vyhovující), Bartlettův test sféricity 0,000; na základě Kaiserova pravidla byly extrahovány dva faktory, které vysvětlují 33 % variability obsažené v datech. První faktor vysvětlil 25, 5 % variance a druhý faktor necelých 8 % variance. Jako důležité byly brány položky s hodnotou faktorové zátěže vyšší jak 0,4.

Zdroj dat: European Values Study

V případě Estonska byly extrahovány dva faktory. První faktor má podobnou strukturu jako první faktor v České republice. Jedná se o faktor důležitosti tradičnějších rodinných jistot, skórují zde proměnné týkající se rodičovství jako poslání v životě, důležitosti dlouhodobého vztahu, rodičovství jako odpovědnosti vůči společnosti a také se zde do jisté míry zachycuje proměnná týkající se péče dětí o nemocného rodiče (i když v tomto případě bylo porušeno předem stanovené pravidlo, že jako meritorně důležité budou považovány položky se zátěžemi vyššími jak 0,4). Druhý faktor byl nazván faktor individuálních životních voleb. Název byl odvozen z faktu, že zde skórují dvě položky, a to položka týkající se akceptace nesezdaného soužití a také položka o důležitosti samostatného rozhodování o rodičovství. Jedinou položkou, která se v daném řešení neobjevila je položka týkající se adopce v případě homosexuálního páru.

Tab. 93 – Výsledky Bonferoniho post-hoc testu pro jednotlivé velikostní kategorie obce ve vybraných evropských zemích v roce 2008, testován první extrahovaný faktor (sestavený průměrový index)

		Česká republika	Estonsko	Finsko	Nizozemsko	Portugalsko
	Jednotlivé kategorie	Signifikance	Signifikance	Signifikance	Signifikance	Signifikance
1	2	1,000	0,004	1,000	0,116	0,000
	3	1,000	1,000	0,169	0,004	1,000
	4	1,000	0,022	0,025	0,000	0,000
	5	0,000	-	0,001	0,000	0,009
2	1	1,000	0,004	1,000	0,116	0,000
	3	1,000	0,004	0,035	1,000	0,000
	4	1,000	1,000	0,002	0,004	0,081
	5	0,000	-	0,000	0,021	1,000
3	1	1,000	1,000	0,169	0,004	1,000
	2	1,000	0,004	0,035	1,000	0,000
	4	1,000	0,021	1,000	0,026	0,000
	5	0,000	-	0,201	0,109	0,061
4	1	1,000	0,022	0,025	0,000	0,000
	2	1,000	1,000	0,002	0,004	0,081
	3	1,000	0,021	1,000	0,026	0,000
	5	0,000	-	1,000	1,000	1,000
5	1	0,000	-	0,001	0,000	0,009
	2	0,000	-	0,000	0,021	1,000
	3	0,000	-	0,201	0,109	0,061
	4	0,000	-	1,000	1,000	1,000

Poznámky: kategorie 1 = do 4 999, kategorie 2 = 5000–19 999, kategorie 3 = 20 000–99 999, kategorie 4 = 100 000–499 999, kategorie 5 = nad 500 000 obyvatel. Ve Finsku nebyly nalezeny statisticky signifikantní rozdíly dle velikostní kategorie obce.
Pro Českou republiku, Estonsko, Finsko a Portugalsko testován index sestavený na základě faktoru důležitost tradičních rodinných jistot, pro Nizozemsko testován faktor individuálního rozhodování

Zdroj dat: European Values Study

Tab. 94 – Skutečné hodnoty testovaných průměrů v jednotlivých velikostních kategoriích obcí ve vybraných evropských zemích v roce 2008, výsledky pro první extrahovaný faktor (sestavený průměrový index)

	Česká republika	Estonsko	Finsko	Nizozemsko	Portugalsko
1	2,3591	2,5269	3,3579	3,7449	2,4285
2	2,3239	2,2919	3,3880	3,9339	2,7589
3	2,3209	2,5397	3,6039	3,9895	2,4724
4	2,4337	2,3698	3,6841	4,1480	2,9788
5	2,7578	-	3,8211	4,1737	2,8211

Poznámky: kategorie 1 = do 4 999, kategorie 2 = 5000–19 999, kategorie 3 = 20 000–99 999, kategorie 4 = 100 000–499 999, kategorie 5 = nad 500 000 obyvatel
Pro Českou republiku, Estonsko, Finsko a Portugalsko testován index sestavený na základě faktoru důležitost tradičních rodinných jistot, pro Nizozemsko testován faktor individuálního rozhodování

Zdroj dat: European Values Study

Před vytvořením indexů byla testována vnitřní soudržnost jednotlivých škál vytvořených na základě příslušnosti k faktoru. V případě faktoru důležitosti rodinných jistot bylo při zařazení všech čtyř proměnných skórujících ve faktoru Cronbachovo alfa na hodnotě 0,67. Při dalších výpočtech bylo zřejmé, že při vyřazení proměnné týkající se péče o rodiče by bylo dosaženo vyšší reliability škály, tudíž byla vyřazeno a hodnota Cronbachovo alfa se posunula na 0,685.

V případě druhého faktoru bylo dosaženo ne příliš uspokojivé hodnoty Cronbachovo alfa, a to 0,475. I přes ne příliš vhodnou reliabilitu škály v případě druhého faktoru byly vytvořeny průměrové indexy pro oba faktory, které byly dále zkoumány dle vybraných kategorií pomocí jednofaktorové analýzy rozptylu. V případě faktoru rodinných jistot bylo možné zamítnout nulovou hypotézu o shodnosti průměrů ve všech případech kromě vzdělání. V tomto případě nebyly nalezeny statisticky signifikantní rozdíly mezi testovanými průměry v kategoriích (zjištěno na základě posouzení signifikance F-statistiky). V případě velikostní kategorie města byly nalezeny statisticky signifikantní rozdíly mezi první a druhou kategorií (do 4 999 obyvatel a kategorie 2 zachycuje respondenty v obcích mezi 5 000–19 999 obyvatel), dále rozdíly mezi nejmenší velikostní kategorií a tou největší, ale také mezi kategorií 2 a 3 (5 000–19 999 obyvatel a 20 000–99 999 obyvatel) a 3 a 4 (20 000–99 999 obyvatel a 100 000–499 999 obyvatel) (viz tabulka č. 91 a 92). Statisticky signifikantně se tedy neodlišovala jen kategorie 1 a 3 (do 4 999 obyvatel a 20 000–99 999 obyvatel) a kategorie 2 a 4 (5 000–19 999 obyvatel a 100 000–499 999 obyvatel). Dle rodinného stavu byla nalezena statisticky signifikantní odlišnost u kategorie svobodných, a to od všech ostatních testovaných kategorií, ostatní kategorie se mezi sebou navzájem statisticky neliší (viz tabulka č. 95 a 96). Z průměrů příslušného indexu dle jednotlivých kategorií je zřejmé, že svobodní odpovídali na výroky obsažené v indexu méně často rozhodně souhlasím či souhlasím, což značí jejich spíše individualistickou orientaci. Věkové kategorie se dle postoje k faktoru rodinných jistot lišily prakticky všechny, statisticky signifikantní rozdíly nebyly nalezeny jen mezi nejmladšími věkovými kategoriemi (viz tabulka č. 88 a 89). Dále je zřejmé, že mladší respondenti měli tendenci v případě tohoto faktoru se přibližovat liberálním hodnotám, tedy nepřikládali rodinným jistotám takovou důležitost jako respondenti starší.

Tab. 95 – Výsledky Bonferoniho post-hoc testu pro jednotlivé kategorie rodinného stavu ve vybraných evropských zemích v roce 2008, testován první extrahovaný faktor (sestavený průměrový index)

		Česká republika	Estonsko	Finsko	Nizozemsko	Portugalsko
	Jednotlivé kategorie	Signifikance	Signifikance	Signifikance	Signifikance	Signifikance
1	Rozvedený/á	0,000	1,000	0,375	0,007	0,000
	Ovdovělý/á	0,005	0,252	1,000	0,011	0,000
	Svobodný/á	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000
2	Ženatý/vdaná	0,000	1,000	0,375	0,007	0,000
	Ovdovělý/á	0,000	0,096	1,000	0,000	0,000
	Svobodný/á	0,021	0,000	0,002	1,000	1,000
3	Ženatý/vdaná	0,005	0,252	1,000	0,011	0,000
	Rozvedený/á	0,000	0,096	1,000	0,000	0,000
	Svobodný/á	0,000	0,000	0,016	0,000	0,000
4	Ženatý/vdaná	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000
	Rozvedený/á	0,021	0,000	0,002	1,000	1,000
	Ovdovělý/á	0,000	0,000	0,016	0,000	0,000

Poznámky: kategorie 1 = ženatý/vdaná, kategorie 2 = rozvedený/á, kategorie 3 = ovdovělý/á, kategorie 4 = svobodný/á

Pro Českou republiku, Estonsko, Finsko a Portugalsko testován index sestavený na základě faktoru důležitost tradičních rodinných jistot, pro Nizozemsko testován faktor individuálního rozhodování

Zdroj dat: European Values Study

Tab. 96 – Skutečné hodnoty testovaných průměrů dle rodinného stavu ve vybraných evropských zemích v roce 2008, výsledky pro první extrahovaný faktor (sestavený průměrový index)

	Česká republika	Estonsko	Finsko	Nizozemsko	Portugalsko
Ženatý/vdaná	2,2850	2,3375	3,4187	3,9491	2,4923
Rozvedený/á	2,5728	2,3973	3,5792	4,2159	2,8817
Ovdovělý/á	2,1026	2,2173	3,4476	3,7658	2,2427
Svobodný/á	2,7518	2,7756	3,9128	4,1736	2,8420

Poznámky: pro Českou republiku, Estonsko, Finsko a Portugalsko testován index sestavený na základě faktoru důležitost tradičních rodinných jistot, pro Nizozemsko testován faktor individuálního rozhodování

Zdroj dat: European Values Study

Pozornost byla dále zaměřena na rozdílnost indexu individuálních životních voleb (druhý extrahovaný faktor) dle jednotlivých zkoumaných kategorií v Estonsku. Statisticky signifikantní rozdíly byly nalezeny v případě vzdělání, věku, rodinného stavu i velikostní kategorie města. Dle věkové kategorie[22] byly nalezeny statisticky signifikantní rozdíly mezi všemi zkoumanými kategoriemi. Nejvyšší míru individualismu bylo možné nalézt u nejmladších respondentů (viz tabulka č. 104 a 105). Tato tendence individualistické orientace slábla spolu s narůstajícím věkem, starší věkové skupiny se na škále přikláněli spíše ke konzervativnímu postoji. Dle respondentova vzdělání se jasně vydělila skupina respondentů s nejnižším vzděláním, jelikož ve srovnání s ostatními skupinami byly nalezeny statisticky signifikantní rozdíly (viz tabulka č. 98 a 99). Mezi ostatními skupinami nebyly nalezeny rozdíly. Skupina méně vzdělaných vykazovala konzervativnější postoj k faktoru individuálních životních voleb. Z hlediska velikostní kategorie města se vyčlenila první kategorie, která se odlišovala od všech ostatních (viz tabulka č. 101 a 102). Mezi ostatními sledovanými kategoriemi pak nebyly nalezeny statisticky signifikantní rozdíly. Z hlediska průměru v této kategorie je zřejmé, že respondenti z menších obcí měli tendenci k více individualistickému názoru.

Tab. 97 – Výsledky faktorové analýzy baterie výroků měřících konzervativní a liberální oreintaci ve Finsku v roce 2008

	Extrahované faktory	
	Důležitost tradičních jistot	Individuální rozhodování
v152 Člověk musí mít děti, aby byl jeho život naplněn	**0,799**	0,109
v153 Manželství nebo dlouhodobý stálý vztah je předpokladem štěstí	**0,617**	0,281
v156 Mít děti je zodpovědnost vůči společnosti	**0,611**	0,265
v158 Když je rodič vážně nemocen nebo je křehkého zdraví, je především povinností jeho dospělého dítěte postarat se o něj	0,282	0,147
v154 Homosexuální a lesbické páry by měly mít možnost adoptovat děti	0,214	**0,418**
v155 Je v pořádku, když dva lidé žijí spolu, aniž by byli sezdáni	0,190	**0,816**
v157 Lidé by se měli sami rozhodovat, zdali mít děti nebo ne	0,183	**0,554**
Podíl vysvětlené variability	32,5 %	9,0 %

Poznámky: KMO = 0,763 (vyhovující); Bartlettův test sféricity 0,000; byly extrahovány dva faktory, které vysvětlují dohromady 41,7 % variability obsažené v datech, na této variabilitě se první faktor podílí 32,5 % a druhý faktor 9 %. Jako důležité byly brány položky s faktorovou zátěží vyšší jak 0,4.

Zdroj dat: European Values Study

[22] Porušen předpoklad homogenity rozptylů

Ve Finsku byly extrahovány dva faktory, přičemž první faktor se svou strukturou velmi podobá faktorům nalezeným i v České republice a Estonsku. Ve Finsku je faktor důležitosti tradičních rodinných jistot tvořen třemi položkami, které vyjadřují důležitost rodičovství pro život jedince, důležitost dlouhodobého vztahu a také vztah rodičovství ke společnosti. Druhý faktor zachycuje individuální rozhodování ohledně společného soužití a rodičovství, tedy spíše modernější tendence v oblasti vztahů. Tento faktor sytí položky týkající se akceptace adopce u homosexuálních párů, akceptace nesezdaného soužití a důraz na samostatnost rozhodování o rodičovství.

Tab. 98 – Výsledky Bonferoniho post-hoc testu pro jednotlivé kategorie vzdělání ve vybraných evropských zemích v roce 2008, testován druhý extrahovaný faktor (sestavený průměrový index)

		Česká republika	Estonsko	Finsko	Nizozemsko
	Jednotlivé kategorie	Signifikance	Signifikance	Signifikance	Signifikance
1	16–19 let	0,087	0,028	1,000	0,000
	20–23 let	0,000	0,016	1,000	0,000
	24+ let	0,000	0,007	0,050	0,000
2	do 15 let	0,087	0,028	1,000	0,000
	20–23 let	0,001	1,000	0,845	1,000
	24+ let	0,005	1,000	0,000	0,018
3	do 15 let	0,000	0,016	1,000	0,000
	16–19 let	0,001	1,000	0,845	1,000
	24+ let	1,000	1,000	0,045	0,530
4	do 15 let	0,000	0,007	0,050	0,000
	16–19 let	0,005	1,000	0,000	0,018
	20–23 let	1,000	1,000	0,045	0,530

Poznámky: kategorie 1 = do 15 let, kategorie 2 = 16–19 let, kategorie 3 = 20–23 let, kategorie 4 = 24 +. Pro Českou republiku testován index sestavený na základě faktoru alternativní možnosti společného soužití, pro Estonsko testován faktor individuálních životních voleb, pro Finsko testován faktor individuálního rozhodování, pro Nizozemsko testován faktor tradičních rodinných jistot, pro Portugalsko nebyl druhý faktor testován z důvodů uvedených v textu

Zdroj dat: European Values Study

Tab. 99 – Skutečné hodnoty testovaných průměrů v jednotlivých kategoriích vzdělání ve vybraných evropských zemích v roce 2008, výsledky pro druhý extrahovaný faktor (sestavený průměrový index)

	Česká republika	Estonsko	Finsko	Nizozemsko
do 15 let	2,8796	3,9187	3,7067	3,6524
16–19 let	3,0856	4,1074	3,7409	3,9775
20–23 let	3,3708	4,1280	3,8511	4,0332
24 + let	3,3291	4,1598	4,0237	4,1269

Poznámky: pro Českou republiku testován index sestavený na základě faktoru alternativní možnosti společného soužití, pro Estonsko testován faktor individuálních životních voleb, pro Finsko testován faktor individuálního rozhodování, pro Nizozemsko testován faktor tradičních rodinných jistot, pro Portugalsko nebyl druhý faktor testován z důvodů uvedených v textu

Zdroj dat: European Values Study

Stejně jako v jiných zemích byly na základě položek, které sytí daný faktor sestaveny průměrové indexy a předtím byla zkoumána reliabilita takto utvořené škály. První faktor rodinných jistot tvoří vnitřně soudržnou škálu, jelikož Cronbachovo alfa dosahuje vysoké hodnoty, a to 0,755. V případě druhého faktoru je Cronbachovo alfa na poměrně uspokojivé úrovni, 0,609. Na základě položek skórujících ve faktoru byly tedy zkounstruovány dva

průměrové indexy. Na základě jednotlivých faktorů byly indexy testovány dle zkoumaných kategorií. V případě faktoru důležitosti rodinných jistot se jako diferencující kategorie projevila velikostní kategorie obce, věk a rodinný stav. V případě vzdělání nebyly prokázány statistické odlišnosti. Mezi kterými kategoriemi konkrétně se odlišnosti realizují bylo zkoumáno opět pomocí post-hoc testů. V případě velikostní kategorie obce byly nalezeny statisticky signifikantní rozdíly mezi největšími a nejmenšími obcemi, přičemž respondenti v menších obcích jsou typičtí konzervativnějším postojem k položkám utvářejících faktor rodinných jistot (viz tabulka č. 93 a 94). Dle rodinného stavu se signifikantně odlišovala kategorie svobodných od všech ostatních, přičemž ostatní respondenti žijící v manželství, rozvedení či ovdovělí zaujali v případě faktoru rodinných jistot obdobný postoj (viz tabulka č. 95 a 96). Dle věku se statisticky signifikantně ve svém postoji odlišovaly kategorie mladších a starších (viz tabulka č. 88 a 89). Starší respondenti ne příliš překvapivě zaujali konzervativnější postoj ke zkoumaným rodinným hodnotám.

Druhý faktor byl podroben stejnému zkoumání jako první a signifikantní rozdíly v podobě alespoň odlišnosti jednoho průměru byly nalezeny ve všech zkoumaných kategoriích. Mezi všemi věkovými kategoriemi byly nalezeny signifikantní rozdíly (viz tabulka č. 104 a 105). U mladších respondentů bylo možné sledovat liberálnější postoj z hlediska faktoru individuálního rozhodování o společném soužití. Rozdíly dle rodinného stavu se realizovaly mezi kategorií žijících v manželství a svobodných a také mezi svobodnými a rozvedenými (viz tabulka č. 106 a 107). U svobodných respondentů byla zaznamenána vyšší míra souhlasu s adopcí v případě homosexuálních párů či k nesezdanému soužití. V případě vzdělání se odlišovali respondenti s nejnižším a nejvyšším vzděláním, a to tak, že vzdělanější respondenti zaujali více liberální postoj (viz tabulka č. 98 a 99). Co se týče velikostní kategorie obce tak se odlišovali respondenti žijící ve větších obcích a respondenti žijící v menších obcích, liberální postoj je typický pro žijící ve větších obcích (viz tabulka č. 101 a 102).

Tab. 100 – Výsledky faktorové analýzy baterie výroků měřících konzervativní a liberální oreintaci v Nizozemsku v roce 2008

	Extrahované faktory	
	Individuální rozhodování	Tradiční rodinné jistoty
v152 Člověk musí mít děti, aby byl jeho život naplněn	0,116	**0,659**
v153 Manželství nebo dlouhodobý stálý vztah je předpokladem štěstí	0,168	**0,482**
v156 Mít děti je zodpovědnost vůči společnosti	0,207	**0,549**
v158 Když je rodič vážně nemocen nebo je křehkého zdraví, je především povinností jeho dospělého dítěte postarat se o něj	0,092	0,165
v154 Homosexuální a lesbické páry by měly mít možnost adoptovat děti	**0,508**	0,188
v155 Je v pořádku, když dva lidé žijí spolu, aniž by byli sezdáni	**0,876**	0,182
v157 Lidé by se měli sami rozhodovat, zdali mít děti nebo ne	**0,454**	0,197
Podíl vysvětlené variability	26,5 %	8,0 %

Poznámka: KMO = 0,716 (vyhovující), Bartlettův test sféricity 0,000; byly extrahovány dva faktory, které dohromady vysvětlují 34,7 % variability (první faktor 26,5 % variability, druhý faktor 8 % variability). Jako důležité byly považovány položky s faktorovou zátěží vyšší jak 0,4.

Zdroj dat: European Values Study

V Nizozemsku se jako první faktor, kterým je vysvětleno největší procento variability, objevuje faktor individuálního rozhodování ve vztazích a rodičovství a jako druhý faktor faktor tradičních rodinných jistot tvořený prvními třemi položkami týkajícími se důležitosti dítěte pro život člověka, důležitosti dlouhodobého vztahu a odpovědnosti rodičovství vůči společnosti. První faktor je tvořen položkami týkajícími se nesezdaného soužití, homosexuálních párů a individuálního rozhodování o rodičovství. V Nizozemsku jako v jediné zkoumané zemi, tedy faktor individuálního rozhodování vysvětlil více variability obsažené v datech.

Tab. 101 – Výsledky Bonferoniho post-hoc testu pro jednotlivé velikostní kategorie obce ve vybraných evropských zemích v roce 2008, testován druhý extrahovaný faktor (sestavený průměrový index)

		Česká republika	Estonsko	Finsko	Nizozemsko
	Jednotlivé kategorie	Signifikance	Signifikance	Signifikance	Signifikance
1	2	0,015	0,013	1,000	0,429
	3	1,000	0,000	0,212	0,867
	4	1,000	0,000	0,011	0,109
	5	0,000	-	0,000	0,345
2	1	0,015	0,013	1,000	0,429
	3	0,067	0,662	0,422	1,000
	4	1,000	0,056	0,010	1,000
	5	1,000	-	0,000	1,000
3	1	1,000	0,000	0,212	0,867
	2	0,067	0,662	0,422	1,000
	4	1,000	1,000	1,000	1,000
	5	0,000	-	0,007	1,000
4	1	1,000	0,000	0,011	0,109
	2	1,000	0,056	0,010	1,000
	3	1,000	1,000	1,000	1,000
	5	0,366	-	0,371	1,000
5	1	0,000	-	0,000	0,345
	2	1,000	-	0,000	1,000
	3	0,000	-	0,007	1,000
	4	0,366	-	0,371	1,000

Poznámky: kategorie 1 = do 4 999, kategorie 2 = 5000–19 999, kategorie 3 = 20 000–99 999, kategorie 4 = 100 000–499 999, kategorie 5 = nad 500 000 obyvatel. V Estonsku a Finsku nebyly nalezeny statisticky signifikantní rozdíly mezi jednotlivými kategoriemi.
Pro Českou republiku testován index sestavený na základě faktoru alternativní možnosti společného soužití, pro Estonsko testován faktor individuálních životních voleb, pro Finsko testován faktor individuálního rozhodování, pro Nizozemsko testován faktor tradičních rodinných jistot, pro Portugalsko nebyl druhý faktor testován z důvodů uvedených v textu.

Zdroj dat: European Values Study

Tab. 102 – Skutečné hodnoty testovaných průměrů v jednotlivých velikostních kategoriích obcí ve vybraných evropských zemích v roce 2008, výsledky pro druhý extrahovaný faktor (sestavený průměrový index)

	Česká republika	Estonsko	Finsko	Nizozemsko
1	3,0525	4,2867	3,6667	3,8168
2	3,2671	4,1150	3,7470	3,9617
3	3,0720	4,0210	3,8857	3,9302
4	3,1837	3,9673	3,9899	4,0050
5	3,3786	-	4,1791	4,0028

Poznámky: kategorie 1 = do 4 999, kategorie 2 = 5000–19 999, kategorie 3 = 20 000–99 999, kategorie 4 = 100 000–499 999, kategorie 5 = nad 500 000 obyvatel
Pro Českou republiku testován index sestavený na základě faktoru alternativní možnosti společného soužití, pro Estonsko testován faktor individuálních životních voleb, pro Finsko testován faktor individuálního rozhodování, pro Nizozemsko testován faktor tradičních rodinných jistot, pro Portugalsko nebyl druhý faktor testován z důvodů uvedených v textu.

Zdroj dat: European Values Study

I v případě Nizozemska byly z položek zachycených ve faktorech vytvořeny průměrové indexy. Cronbachovo alfa v případě prvního faktoru mělo hodnotu 0,647 a v případě druhého 0,595. Tyto hodnoty lze považovat za uspokojivé. Následně byly hledány statistické odlišnosti mezi jednotlivými kategoriemi. V případě faktoru individuálního rozhodování byly statisticky

signifikantní odlišnosti v podobě alespoň jednoho odlišného průměru nalezeny ve všech zkoumaných kategoriích. Odlišnosti se realizovaly především mezi většími obcemi a menšími (viz tabulka č. 93 a 94). Ve větších městech respondenti prokázali individualističtější orientaci. Podobná diferenciace byla nalezena v případě vzdělání, respondenti s nižším vzděláním prokazovali statisticky signifikantní odlišnost od respondentů s vyšším vzděláním, a to ve směru, že byl jejich postoj konzervativněji orientován (viz tabulka č. 90 a 91). V případě rodinného stavu nebyla signifikantní odlišnost prokázána jen v případě rozdílu mezi svobodnými a rozvedenými (viz tabulka č. 95 a 96). Jejich postoj byl obdobný, více individualistický ve srovnání s ostatními kategoriemi. V Nizozemsku nebyla zaznamenána tak silná diferenciace dle věku, odlišnost byla prokázána jen mezi nejstaršími a nejmladšími respondenty, přičemž již obvykle mladší respondenti prokázali vyšší míru liberalismu z hlediska tohoto faktoru (viz tabulka č. 88 a 89).

V případě faktoru tradičních rodinných jistot byly v Nizozemsku rozdíly nalezeny dle vzdělání, věku a rodinného stavu. Respondenti s nižším vzděláním se odlišovali nejvíce od všech ostatních kategorií, jejich postoj byl více tradiční (viz tabulka č. 98 a 99). Dle rodinného stavu nebyly rozdíly nalezeny jen mezi rozvedenými a svobodnými, kteří stejně jako v prvním faktoru zaujali více individualistický postoj než ostatní kategorie rodinného stavu (viz tabulka č. 106 a 107). Dle věku, tak jako v minulém faktoru, nebyla nalezena až tak výrazná diferenciace jako v ostatních zemích. Statisticky signifikantní odlišnost byla prokázána u nejstarších respondentů, a to z hlediska všech ostatních věkových kategorií (viz tabulka č. 104 a 105). Nejstarší respondenti zaujali spíše konzervativní postoj oproti ostatním kategoriím, ve kterých respondenti zaujali obdobný více individualisticky orientovaný postoj.

Tab. 103 – Výsledky faktorové analýzy baterie výroků měřících konzervativní a liberální oreintaci v Portugalsku v roce 2008

	Extrahované faktory	
	1- důležitost tradičních jistot	2- individualismus
v152 Člověk musí mít děti, aby byl jeho život naplněn	**0,686**	0,170
v153 Manželství nebo dlouhodobý stálý vztah je předpokladem štěstí	**0,509**	-0,029
v156 Mít děti je zodpovědnost vůči společnosti	**0,464**	0,004
v158 Když je rodič vážně nemocen nebo je křehkého zdraví, je především povinností jeho dospělého dítěte postarat se o něj	0,272	**-0,477**
v154 Homosexuální a lesbické páry by měly mít možnost adoptovat děti	0,290	-0,027
v155 Je v pořádku, když dva lidé žijí spolu, aniž by byli sezdáni	0,271	0,316
v157 Lidé by se měli sami rozhodovat, zdali mít děti nebo ne	0,087	**0,673**
Podíl vysvětlené variability	17,3 %	11,0 %

Poznámka: KMO = 0,607 (vyhovující), Bartlettův test sféricity 0,000; extrahovány dva faktory, které dohromady vysvětlují 28,5 % variability (první faktor 17,3 %, druhý faktor 11 %). Jako důležité byly hodnoceny faktorové zátěže vyšší jak 0,4.

Zdroj dat: European Values Study

V Portugalsku byly nalezeny dva faktory. První faktor je podobně jako v jiných zemích tvořen třemi položkami týkajícími se důležitosti rodičovství pro člověka, dlouhodobého vztahu

a rodičovství jako odpovědnosti vůči společnosti. Tento faktor byl již tradičně nazván důležitost tradičních rodinných jistot. Druhý faktor sytí tři položky, položka týkající se péče dítěte o rodiče, která má polaritní zátěž a položka týkající se individuálního rozhodování o rodičovství. Jedná se tedy o faktor individualismu.

Tab. 104 – Výsledky Bonferoniho post-hoc testu pro jednotlivé věkové kategorie ve vybraných evropských zemích v roce 2008, testován druhý extrahovaný faktor (sestavený průměrový index)

		Česká republika	Estonsko	Finsko	Nizozemsko
	Jednotlivé kategorie	Signifikance	Signifikance	Signifikance	Signifikance
1	30–44 let	0,000	0,021	0,013	1,000
	45–59 let	0,000	0,000	0,000	1,000
	60+ let	0,000	0,000	0,000	0,000
2	18–29 let	0,000	0,021	0,013	1,000
	45–59 let	0,009	0,000	0,003	1,000
	60+ let	0,000	0,000	0,000	0,000
3	18–29 let	0,000	0,000	0,000	1,000
	30–44 let	0,009	0,000	0,003	1,000
	60+ let	0,000	0,009	0,001	0,000
4	18–29 let	0,000	0,000	0,000	0,000
	30–44 let	0,000	0,000	0,000	0,000
	45–59 let	0,000	0,009	0,001	0,000

Poznámky: kategorie 1 = 18–29 let, kategorie 2 = 30–44 let, kategorie 3 = 45–59 let, kategorie 4 = 60 + let

Pro Českou republiku testován index sestavený na základě faktoru alternativní možnosti společného soužití, pro Estonsko testován faktor individuálních životních voleb, pro Finsko testován faktor individuálního rozhodování, pro Nizozemsko testován faktor tradičních rodinných jistot, pro Portugalsko nebyl druhý faktor testován z důvodů uvedených v textu.

Zdroj dat: European Values Study

Tab. 105 – Skutečné hodnoty testovaných průměrů v jednotlivých věkových kategoriích ve vybraných evropských zemích v roce 2008, výsledky pro druhý extrahovaný faktor (sestavený průměrový index)

	Česká republika	Estonsko	Finsko	Nizozemsko
18–29 let	3,6075	4,4261	4,2710	4,0723
30–44 let	3,3017	4,2696	4,0328	4,0687
45–59 let	3,1074	4,0313	3,8188	4,0868
60+ let	2,7925	3,8929	3,5647	3,7659

Poznámky: pro Českou republiku testován index sestavený na základě faktoru alternativní možnosti společného soužití, pro Estonsko testován faktor individuálních životních voleb, pro Finsko testován faktor individuálního rozhodování, pro Nizozemsko testován faktor tradičních rodinných jistot, pro Portugalsko nebyl druhý faktor testován z důvodů uvedených v textu.

Zdroj dat: European Values Study

V Portugalsku byl index sestaven jen dle jednoho faktoru, a to faktoru rodinných jistot. Druhý faktor sytily dvě položky, které mají opačný směr, a proto by nebylo možné z nich vytvořit vnitřně soudržnou škálu. Cronbachovo alfa v případě prvního faktoru dosáhlo hodnoty 0,565. Dle faktoru rodinných jistot byly signifikantní rozdíly nalezeny v případě všech zkoumaných kategorií, není tedy možné považovat průměry ve vybraných kategoriích za shodné. Dle věku se postoj k tomuto faktoru velmi diferencoval, statisticky signifikantní odlišnost nebyla nalezena jen mezi dvěma nejmladšími kategoriemi, ve kterých respondenti zaujali oproti ostatním obdobný individualistický postoj (viz tabulka č. 88 a 89). Podobně

výrazná diferenciace byla nalezena i z hlediska rodinného stavu, rozdíly nebyly nalezeny jen mezi svobodnými a rozvedenými (viz tabulka č. 95 a 96). Svobodní a rozvedení byli typičtí liberálnější orientací z hlediska faktoru rodinných jistot. Dosažené vzdělání se projevilo také jako diferenční faktor, nejméně vzdělaní respondenti se svým konzervativním postojem signifikantně odlišili od všech ostatních vzdělanostních kategorií (viz tabulka č. 90 a 91). I mezi některými velikostními kategoriemi obce byly nalezeny rozdíly, vesměs lze tvrdit, že čím větší kategorie obce tím individualističtější postoj respondenta (viz tabulka č. 93 a 94).

Tab. 106 – Výsledky Bonferoniho post-hoc testu pro jednotlivé kategorie rodinného stavu ve vybraných evropských zemích v roce 2008, testován druhý extrahovaný faktor (sestavený průměrový index)

		Česká republika	Estonsko	Finsko	Nizozemsko
	Jednotlivé kategorie	Signifikance	Signifikance	Signifikance	Signifikance
1	Rozvedený/á	0,416	1,000	0,092	0,022
	Ovdovělý/á	0,000	0,000	0,718	0,014
	Svobodný/á	0,000	0,000	0,000	0,000
2	Ženatý/vdaná	0,416	1,000	0,092	0,022
	Ovdovělý/á	0,000	0,000	1,000	0,000
	Svobodný/á	0,000	0,000	0,033	1,000
3	Ženatý/vdaná	0,000	0,000	0,718	0,014
	Rozvedený/á	0,000	0,000	1,000	0,000
	Svobodný/á	0,000	0,000	0,840	0,000
4	Ženatý/vdaná	0,000	0,000	0,000	0,000
	Rozvedený/á	0,000	0,000	0,033	1,000
	Ovdovělý/á	0,000	0,000	0,840	0,000

Poznámky: kategorie 1 = ženatý/vdaná, kategorie 2 = rozvedený/á, kategorie 3 = ovdovělý/á, kategorie 4 = svobodný/á
Pro Českou republiku testován index sestavený na základě faktoru alternativní možnosti společného soužití, pro Estonsko testován faktor individuálních životních voleb, pro Finsko testován faktor individuálního rozhodování, pro Nizozemsko testován faktor tradičních rodinných jistot, pro Portugalsko nebyl druhý faktor testován z důvodů uvedených v textu.

Zdroj dat: European Values Study

Tab. 107 – Skutečné hodnoty testovaných průměrů dle rodinného stavu ve vybraných evropských zemích v roce 2008, výsledky pro druhý extrahovaný faktor (sestavený průměrový index)

	Česká republika	Estonsko	Finsko	Nizozemsko
Ženatý/vdaná	3,0738	4,0354	3,7216	3,9021
Rozvedený/á	3,1969	4,1061	3,9153	4,1250
Ovdovělý/á	2,7185	3,8284	3,9412	3,7311
Svobodný/á	3,5300	4,3806	4,1547	4,1001

Poznámky: pro Českou republiku testován index sestavený na základě faktoru alternativní možnosti společného soužití, pro Estonsko testován faktor individuálních životních voleb, pro Finsko testován faktor individuálního rozhodování, pro Nizozemsko testován faktor tradičních rodinných jistot, pro Portugalsko nebyl druhý faktor testován z důvodů uvedených v textu.

Zdroj dat: European Values Study

8.1 Zhodnocení

Analýza liberálních či konzervativních orientací respondentů z evropských zemí doplňuje poznatky z části věnované průběhu změn v čase. V České republice lze v současnosti jako

nositele liberálních hodnot identifikovat respondenty žijící v největších velikostních kategoriích obcí, respondenty mladší, svobodné a více vzdělané. Naopak konzervativní hodnoty byly spíše typické pro respondenty méně vzdělané, starší, žijící v manželství či ovdovělé a žijící v menších kategoriích obcí. V Estonsku nebyla nalezena výraznější diferenciace postoje dle vzdělání respondenta, nicméně dle věku a rodinného stavu se postoj diferencoval, a to tak, že mladší a svobodní respondenti vydělili jako nositelé liberálních životních hodnot. Zajímavá situace nastává v Estonsku v případě diferenciace dle velikostní kategorie obce, kde se v případě faktoru individuálních životních jistot jako více liberální projevili respondenti z menších obcí. Ve Finsku v případě diferenciace postoje k faktoru rodinných jistot nebyla nalezena signifikantní odlišnost mezi respondenty dle vzdělání, nicméně v případě faktoru individuálního rozhodování se více vzdělaní projevili jako více liberální kategorie. Dále byly zaznamenány stejné konfigurace jako ve většině zemí, mladší, svobodní a žijící ve větších obcích mají tendenci být více liberálně orientovaní, co se týče rodinných hodnot. V Nizozemsku byla patrná jasná diferenciace postoje dle vzdělání, velikostní kategorie i rodinného stavu stejně jako v ostatních zemích (dle rodinného stavu se nositeli liberálních hodnot stali rozvedení a svobodní). Dle věku v Nizozemsku není diferenciace tak projasněná jako v ostatních zemích, což by mohlo svědčit již o ustálenosti liberálnějšího postoje v nizozemské populaci napříč věkovými kategoriemi. V Portugalsku se jako více liberálně orientovaní než jiní projevili svobodní a rozvedení, také více vzdělaní, žijící ve větších obcích a mladší respondenti. Přičemž dle věku byla diferenciace více patrná.

Z analýzy je zřejmé, že je v evropských zemích možné v současnosti zaznamenat prakticky shodné mechanismy diferenciace postoje k liberálním a konzervativním hodnotám (v některých aspektech se více odlišuje Estonsko, více vzdělaní a žijící ve větších městech se neprojevili jasně jako nositele liberálních hodnot). Tento shodný mechanismus je však pravděpodobně výsledkem až nedávno minulého vývoje. Jelikož v předchozí analýze u výroků týkajících se liberální či konzervativní orientace respondentů zvláště postkomunistických zemí nebyly v letech 1990 a 1999 viditelné výraznější diferenciace dle vzdělání či velikostní kategorie obce. Tento fakt by mohl podporovat Sobotkovu hypotézu, o tom, že v počátcích transformace se nové vzorce demografického chování šíří mezi méně vzdělanými a chudobou ohroženými jedinci v důsledku ekonomické situace nežli preferencí. A až později se nové hodnotové orientace projevují v ostatních skupinách obyvatelstva, tedy u více vzdělaných a žijících ve městě. Toto tvrzení by však bylo ještě nutné doložit analýzou z počátku devadesátých let a zaměřit se na skutečnost, zda se například mimomanželská plodnost opravdu častěji vyskytovala u méně vzdělaných a chudobou ohrožených.

Kapitola 10

Závěr

Obsahem této práce je analýza změn reprodukčního chování ve vybraných evropských zemích z pohledu druhého demografického přechodu, přičemž je důraz položen na jeho šíření do různých regionů Evropy a na specifika s tímto šířením spojená. V různých částech práce je naráženo právě na zvláštnosti vývoje v daných zemích, ať kulturní, sociální či ekonomické povahy, které mohly způsobovat odlišnosti vývoje druhého demografického přechodu v rámci Evropy. Jako důležitý faktor odlišnosti mezi severozápadními zeměmi Evropy a zeměmi postkomunistickými je odlišná ekonomická situace, ve které se začala transformace reprodukčního chování projevovat. V postkomunistických zemích pravděpodobně transformace reprodukčního chování uhodila mnohem razantněji díky nevyváženým dopadům transformace ekonomického systému po revoluci. Potvrzení tohoto předpokladu lze hledat v podílu postmaterialisticky orientovaných respondentů v těchto zemích. Je zřejmé, že tento podíl byl na počátku devadesátých let v menšině. V průběhu času dochází k posunu směrem k nárůstu postmaterialisticky orientovaných respondentů, nicméně v postkomunistických zemích lze ve srovnání s ostatními zkoumanými zeměmi zaznamenat nejnižší podíly těchto respondentů.

Potvrzení předpokladu o důležitosti tehdejší ekonomické situace lze také odvozovat z výsledků posunu hodnotové orientace v jednotlivých letech. Zdá se velmi pravděpodobné, že hodnotová proměna nemohla být v postkomunistických zemích jedinou příčinou tak dalekosáhlé změny reprodukčního chování, jelikož v roce 1990 lze zaznamenat v jednotlivých postojích obyvatel prvky socialistického systému, které se projevují vyšší mírou konzervativní orientace či kolektivismu. V tomto roce je také možné zaznamenat nejvýraznější odlišení od hodnotových preferencí obyvatel v ostatních zkoumaných zemích z hlediska většiny zkoumaných aspektů hodnotového systému týkajícího se rodiny. Zdá se tedy, že je nasnadě hypotéza o destabilizaci demografického režimu ekonomickou krizí té doby. Je rovněž zřejmé, že v postkomunistických zemích se jako specifičtí nositelé některých typů hodnot začínají projevovat více vzdělaní či žijící ve městech, a to postupně v průběhu času (zvláště v roce 2008).

Tyto poznatky by mohly být rovněž v souladu s hypotézou, kterou uvádí Sobotka, když se zabývá dvěma cestami druhého demografického přechodu (Sobotka, 2008). Jednou z nich je ta klasická, při které ke změně dochází díky rozšíření nových hodnot mezi vzdělanými a žijícími

ve větších městech (mimo jiné). Tato cesta je vlastní severským a západním zemím Evropy, kde jak je uvedeno výše, je diferenciace postoje dle vzdělání či velikostní kategorie obce mnohem obvyklejší po celé sledované období. Kdežto druhou alternativní cestou je, že se nové chování objevuje jako reakce na nepříznivé ekonomické podmínky (ne jako výsledek změny hodnotových preferencí) u znevýhodněných vrstev obyvatelstva. Odtud se pak nové vzorce šíří mezi ostatní vrstvy obyvatelstva a poté, co pomine nepříznivá ekonomická situace, je změna udržována těmito skupinami. Tento nástin by mohl ozřejmit vývoj v postkomunistických zemích. Výsledky analýz tyto předpoklady ve své podstatě potvrzují. V Estonsku a České republice se v průběhu času vydělují vzdělaní a žijící ve městech jako nositelé nového typu hodnot (v Estonsku ne v takové míře jako v České republice). Tyto poznatky také potvrzují Rabušicovu hypotézu o tom, že změna demografického chování může předcházet proměnu hodnotového systému obyvatel (Rabušic, Chromková Manea, 2012).

Nicméně faktorů, které v jednotlivých transformacích sehrávaly roli je mnoho rozlišných typů. V Portugalsku se jako určující faktor, jak některých úrovní ukazatelů reprodukčního chování, tak některých hodnotových orientací, jeví náboženská orientace společnosti či tradice dlouhého společného soužití s orientační rodinou, jež se projevuje v nízkém podílu žijících v nesezdaném soužití. Důležitost náboženské orientace v portugalské společnosti se projevuje v rámci zkoumaných zemí výrazným příklonem obyvatelstva k náboženství, které je zachyceno v této práci vyjádřením důležitosti náboženství v jedincově životě. Patrný je jistě i vliv minulosti spojené s autoritářským systémem v Portugalsku. Politické zřízení z dob minulých jistě determinuje i vývoj v České republice a Estonsku, jistou dokumentaci tohoto vývoje dokreslují v některých případech významně vyšší kolektivistické tendence v hodnotových orientacích těchto zemí. V Nizozemsku a Finsku pak na druhou stranu hraje roli absence tímto způsobem ovlivněné historie. Důležitou roli také jistě bude hrát i dodnes přetrvávající uspokojivější ekonomická situace těchto zemí, kterou v této práci rovněž odráží vyšší podíl postmaterialisticky orientovaných respondentů. Nicméně i v těchto zemích lze pozorovat jedinečné známky vývoje. V případě Finska se jedná o návrat konzervativních hodnot z hlediska některých rodinných aspektů života. V tomto případě by bylo vhodné se zaměřit na komparaci takto ve směru konzervativní orientace se vyvíjejících hodnot s jinými severskými zeměmi a zvážit nástup jisté obnovy staršího typu hodnot.

Z hlediska vývoje druhého demografického přechodu v jednotlivých zemích ve světle demografických ukazatelů je zřejmé, že v obecné rovině lze shledat transformaci demografických ukazatelů zachycených v této teorii ve všech sledovaných zemích. Nicméně v případě srovnání průběhu transformace dle časové sekvence jsou zde odlišnosti v průběhu. Severské a západní země Evropy představují jakýsi „ideální“ model vývoje. V jižní Evropě probíhala transformace rychlejším tempem, časové prodlevy mezi transformací jednotlivých ukazatelů byly kratší a dosažené úrovně ukazatelů revolučnější. V postkomunistických zemích jisté přípravné náznaky změny demografického chování byly patrné již před rokem 1990 a jasné znaky projevu transformace se objevují v několika málo letech na počátku devadesátých let a hodnoty dosahované v této transformaci lze hodnotit jako bezprecedentní. Některé současné

úrovně demografických ukazatelů jsou v postkomunistických zemích i v jižní Evropě nižší než v severní a západní Evropě (například hodnoty úhrnné plodnosti, které jsou v těchto zemích stále velmi nízké), nicméně lze všeobecně zaznamenat trendy přibližování úrovní většiny vybraných ukazatelů.

Důležité místo práce bylo věnováno identifikaci nositelů jednotlivých změn v reprodukčním chování. Jako jasní průkopníci nového typu hodnot ve všech zkoumaných zemích projevují mladší respondenti a respondenti svobodní, liberálnější postoj byl také zaznamenán u rozvedených respondentů. Zdá se, že v průběhu času liberalismus v těchto kategoriích posiloval. Analýzy provedené v roce 2008 zaměřené na kvantifikaci rozdílů mezi jednotlivými kategoriemi (binární logistická regrese) potvrzují věk a rodinný stav respondenta jako signifikantní prediktor všech zkoumaných postojů týkajících se rodičovství a forem společného soužití. V postkomunistických zemích jako signifikantní prediktory byly zjištěny výše uvedené velikostní kategorie obce (častěji) a jen v Estonsku také vzdělání respondenta (v menší míře). Nicméně v případě vzdělání bylo v Estonsku, Nizozemsku a Finsku prokázáno, že respondenti s vysokoškolským vzděláním mají vyšší šance považovat manželství jako stále aktuální instituci ke společnému životu. Testování faktorovou analýzou získaných faktorů liberalismu a konzervatismu ukazuje, že v České republice lze liberální hodnoty přisuzovat mladším svobodným respondentům a také respondentům více vzdělaným a žijícím ve větších obcích. Tyto trendy byly zjištěny v Nizozemsku a Finsku, lze tedy usuzovat, že se z hlediska nositelů liberálních hodnot Česká republika přibližuje poměrům obvyklým v těchto zemích. Nejen tato analýza potvrdila, že Česká republika je dále v posunu hodnotových orientací směrem k západním a severským zemím (Česká republika dosahuje ve srovnání s Estonskem také z hlediska druhého demografického přechodu vyspělejších úrovní vybraných demografických ukazatelů). V Estonsku nebyli v takové míře jako v České republice identifikováni jako nositelé liberálních hodnot více vzdělaní, či žijící ve městech. Ba naopak u respondentů žijících v menších obcích bylo možné identifikovat liberální orientaci, ne jako v České republice orientaci konzervativní. Je tedy zřejmé, že zatím v Estonsku nejsou tak jasně patrné západní trendy vývoje hodnotových orientací.

Trajektorie druhého demografického přechodu byly v evropských regionech odlišné, zdá se, že byly silně závislé na kulturním a sociálním kontextu dané země. Nicméně obecné tendence jsou pravděpodobně obdobné, hodnotová proměna probíhá ve stejném směru za účasti obdobných skupin nositelů, alespoň v současnosti. Také ve zkoumaných zemích je v průběhu času možné zaznamenat přibližování vybraných charakteristik reprodukčního chování. Některé úrovně ukazatelů v Estonsku, České republice a Portugalsku jsou však stále na nižších úrovních vyspělosti z hlediska druhého demografického přechodu. Jedná se zvláště o velmi nízkou plodnost v těchto zemích. Ukáže čas, zda se někdy dostanou země, kde nastal druhý demografický přechod později, do fáze typické pro západní a severní země Evropy. Možné je, že tak jako byly jejich trajektorie něčím specifické, budou specifické i úrovně některých charakteristik demografického režimu. Čas tedy ukáže, kam bude vývoj druhého demografického přechodu pokračovat, jelikož jeho průběh, jak bylo znatelné i v této práci,

například v neustálém pohybu hodnotových charakteristik i v zemích západní a severní Evropy, není stále ukončen ani v zemích, kde byly jeho projevy zaznamenány nejdříve. Jak uvádí van de Kaa (van de Kaa, 2004), odlišnost trajektorií druhého demografického přechodu od obecného modelu nesnižuje relevanci jeho aplikace.

SEZNAM POUŽITÉ LITERATURY

ARIES, P. 1980. Two Successive Motivations for the Declining Birth Rate in the West. *Population and Development Review*. 1980, vol. 6, no. 4, s. 645–650. ISSN 1728-4457.

BELL, D. 1973. *The Coming of Post-Industrial Society: A Venture in Social Forecasting*. New York: Basic Books, 1973, 507 s. ISBN 0-465-01281-7.

BERNHARDT, E. 2004. Is the Second Demographic Transition a useful concept for demography?. *Vienna Yearbook of Population Research*. 2004, vol. 2, s. 25–28. Dostupný také z WWW: <http://hw.oeaw.ac.at/0xc1aa500d_0x00062015>. [cit. 2013-07-10]. ISSN 1728-5305.

BILLARI, F., C.; WILSON, C. 2001. *Convergence towards diversity? Cohort dynamics in the transition to adulthood in contemporary Western Europe* [online]. MPIDR Working Paper WP 2001-039, Max Plack Institute for Demographic Research, Rostock. [cit. 2013-07-10]. Dostupný z WWW: <http://www.demogr.mpg.de/papers/working/wp-2001-039.pdf>.

BILLARI, F. C.; LIEFBROER, A., C. 2004. Is the Second Demographic Transition a useful concept for demography?. Introduction to a debate. *Vienna Yearbook of Population Research*. 2004, vol. 2, s. 1–3. Dostupný také z WWW: <http://hw.oeaw.ac.at/0xc1aa500d_0x0006201c>. [cit. 2013-07-10]. ISSN 1728-5305.

BLOSSFELD, H., P. 1995. *The New Role of Women: Family Formation in Modern Societies*. CO: Westview Press, 1995, 266 s.

BODROVOVÁ, V. 1977. Problematika umělých přerušení těhotenství v socialistických zemích. *Demografie*. 1977, roč. 19, č. 1, s. 32–37. ISSN 0011-8265.

BURCIN, B.; DRBOHLAV, D.; KUČERA, T. Koncept náhradové migrace a jeho aplikace v podmínkách České republiky. *Demografie*. 2007, roč. 49, č. 3, s. 170–181. ISSN 0011-8265.

CLIQUET, R. 1991. The Second Demographic Transition: Fact or Fiction? *Population studies* 23, Strasbourg: Council of Europe.

COLEMAN, D. 2004. Why we don´t have to believe without doubting in the „Second Demographic Transition" – some agnostic comments. *Vienna Yearbook of Population Research*. 2004, vol. 2, s. 11-24. Dostupný také z WWW: <http://hw.oeaw.ac.at/0xc1aa500d_0x00062019>. [cit. 2013-07-10]. ISSN 1728-5305.

Československo. Zákon č. 68 ze dne 19. prosince 1957 o umělém přerušení těhotenství. In *Sbírka zákonů republiky Československé*. 1957, částka 33, s. 289–290. Dostupný také z WWW: <http://aplikace.mvcr.cz/sbirka-zakonu/ViewFile.aspx?type=c&id=869> [cit. 2013-07-10].

Československo. Vládní nařízení č. 126 ze dne 21. prosince 1962, kterým se zřizují interrupční komise a provádí zákon o umělém přerušení těhotenství. In Sbírka zákonů Československé socialistické republiky. 1962, částka 69, s. 125–126. Dostupný také z WWW: <http://aplikace.mvcr.cz/sbirka-zakonu/ViewFile.aspx?type=c&id=1176>. [cit. 2013-07-10].

Československo. Nařízení vlády č. 69 ze dne 16. května 1973, kterým se částečně zrušuje vládní nařízení č. 126/1962 Sb., kterým se zřizují interrupční komise a provádí zákon o umělém přerušení těhotenství. In *Sbírka zákonů Československá socialistická republika*. 1973, částka 20, s. 205–220. Dostupný také z WWW: <http://aplikace.mvcr.cz/sbirka-zakonu/ViewFile.aspx?type=c&id=1732> [cit. 2013-07-10].

Československo. Zákon ze dne 20. října 1986 o umělém přerušení těhotenství. In Sbírka zákonů Československá socialistická republika. 1986, částka 22, s. 484–485. Dostupný také z WWW: <http://aplikace.mvcr.cz/sbirka-zakonu/ViewFile.aspx?type=c&id=2189> [cit. 2013-07-10].

DA SILVA, M., O. 2009. Reflections on the legalisation of abortion in Portugal. *The European Journal of Contraception and Reproductive Health Care*. 2009, vol. 14, no. 4, s. 245–248. Dostupný také z WWW: <http://informahealthcare.com/doi/pdf/10.1080/13625180903053740> [cit. 2013-07-10]. ISSN 1362-5187.

DOMÍNGUEZ-FOLGUERAS, M.; CASTRO-MARTÍN, T. 2008. Women´s changing socioeconomic position and union formation in Spain and Portugal. *Demographic Research* [online]. 2008, vol. 19, article 41, s. 1513–1550. [cit. 2013-07-10]. Dostupný z WWW: <http://www.demographic-research.org/volumes/vol19/41/19-41.pdf>. ISSN: 1435-9871.

DUDOVÁ, R.; VOHLÍDALOVÁ, M. 2005. *Souvislosti proměn pracovního trhu a forem soukromého, rodinného a partnerského života v české společnosti – teoretická studie* [online]. Praha: Sociologický ústav Akademie věd České republiky [cit. 2013-07-10]. Dostupný z WWW: <http://www.soc.cas.cz/download/1280/teoretick%C3%A1%20studie.pdf>.

DUDOVÁ, R. 2012. *Interrupce v České republice: zápas o ženská těla*. Praha: Sociologický ústav Akademie věd České republiky, 2012. ISBN 978-80-7330-214-6.

EASTERLIN, R. 1973. Relative Economic Status and the American Fertility Swing. In SHELDON, E. et al. *Family Economic Behavior*. Philadelphia PA: Lippincot, s. 170–223.

FIALOVÁ, L.; KUČERA, M. 1997. The Main Features of Population Development in the Czech Republic during the Transformation of Society. *Czech Sociological Review*. 1997, vol. 5, no. 1, s. 93–111. Dostupný také z WWW:

<http://sreview.soc.cas.cz/uploads/64e9bf8ed19ae257a0197232a88d8887a0b763cb_441_093FIAKU.pdf > [cit. 2013-07-09]. ISSN 0038-0288.

FIALOVÁ, L.; KALIBOVÁ, K. 2010. Formování a rozpad partnerských svazků. In BARTOŇOVÁ, D. *Demografická situace České republiky: proměny a kontexty 1993-2008.* Praha: Sociologické nakladatelství (SLON), 2010. 238 s. ISBN 978-807-4190-247.

FOKKEMA, T.; DE VALK, H.; DE BEER, J.; VAN DUIN, C. 2008. The Netherlands: Childbearing within the context of a „Poldermodel" society. *Demographic Research* [online]. 2008, vol. 19, article 21, s. 743–794. [cit. 2013-07-10]. Dostupný z WWW: <http://www.demographic-research.org/volumes/vol19/21/19-21.pdf>. ISSN: 1435-9871.

FREJKA, T. 2008. Determinants of family formation and childbering during the societal transition in Central and Eastern Europe. *Demographic Research* [online]. 2008, vol. 19, article 7, s. 139–170. [cit. 2013-07-09]. Dostupný z WWW: <http://www.demographic-research.org/volumes/vol19/7/19-7.pdf>. ISSN: 1435-9871.

FREJKA, T. 2008. Birth regulation in Europe: Completing the contraceptive revolution. *Demographic Research* [online]. 2008, vol. 19, article 5, s. 73–84. [cit. 2013-07-10]. Dostupný z WWW: <http://www.demographic-research.org/volumes/vol19/5/19-5.pdf>. ISSN: 1435-9871.

HAAVIO-MANNILA, E.; RANNIK, E. 1987. Family Life in Estonia and Finland. *Acta Sociologica*. 1987, vol. 30, no. 3/4, s. 335–369. ISSN 0001-6993.

HAMPLOVÁ, D. 2012. Manželství a nesezdané soužití po padesátce. *Naše společnost*. 2012, č. 1, s. 3 – 8. Dostupný také z WWW: <http://cvvm.soc.cas.cz/media/com_form2content/documents/c3/a6894/f11/Manzelstvi%20a%20nesezdane%20souziti%20po%20padesatce.pdf> [cit. 2013-07-09]. ISSN 1214-438X.

HENDL, J. 2009. *Přehled statistických metod zpracování dat: analýza a metaanalýza dat*. Praha: Portál, 2009. 583 s. ISBN 80-736-7123-9.

HEŘMANOVÁ, E. 1991. *Vybrané vícerozměrné statistické metody v geografii*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1991, 133 s. ISBN 80-7066-302-2.

HOFFMANN-NOWOTNY, H., J. 1987. *The Future of the Family*. European Population Conference, Helsinki, s. 113–200.

CHALOUPKOVÁ, J. 2010. Je manželství přežitkem? A pro koho?. In *Jaká je naše společnost?: otázky, které si často klademe*. Editor Hana Maříková. Praha: Sociologické nakladatelství (SLON), 2010. 446 s. ISBN 978-807-4190-254.

INGLEHART, R. 1971. The Silent Revolution in Europe: Intergenerational Change in Post-Industrial Societies. *The Amercian Political Science Review*. 1971, vol. 65, no. 2, s. 991–1017. ISSN: 0003-0554.

INGLEHART, R. 1977. *The Silent Revolution: Changing Values and Political Styles Among Western Publics*. Princeton: Princeton University Press, 1977. 482 s. ISBN 0-691-07585-9.

INGLEHART, R. 1997. *Modernization and Postmodernization: Cultural, Economic and Political Change in 43 Societies*. Princeton: Princeton University Press, 1997, 453 s. ISBN 0-691-01180-X.

INGLEHART, R. 2008. Changing Values among Western Publics from 1970 to 2006. *West European Politics* . 2008, vol. 31, no. 1–2, s. 130–146. Dostupný také z WWW: <http://www.worldvaluessurvey.org/wvs/articles/folder_published/publication_559/files/values_1970-2006.pdf> [cit. 2013-07-09]. ISSN 0140-2382

International Planned Parenthood Federation – IPPF. 2007. Abortion Legislation in Europe [online]. Belgium, Brussels: IPPF European Network, 2007, [cit. 2013-07-10]. Dostupný z WWW: <http://www.ippfen.org/NR/rdonlyres/2EB28750-BA71-43F8-AE2A-8B55A275F86C/0/Abortion_legislation_Europe_Jan2007.pdf>.

JALOVAARA, M. 2012. Socio-economic resources and first-union formation in Finland, cohorts born 1969–81. *Population Studies*. 2012, vol. 66, no. 1, s. 69–85. Dostupný také z WWW: <http://www.tandfonline.com/doi/pdf/10.1080/00324728.2011.641720 >. [cit. 2013-07-10]. ISSN 0032-4728.

JANOUDOVÁ, H. 2004. *Populační vývoj Finska v období po 2. světové válce*. Praha. 2004. 75 s. Bakalářská práce (Bc.). Univerzita Karlova. Přírodovědecká fakulta. Katedra demografie a geodemografie.

KALMIJN, M. 2007. Explaining Cross-National Differences in Marriage, Cohabitation, and Divorce in Europe, 1990 – 2000. *Population Studies*. 2007, vol. 61, no. 3, s. 243–263. ISSN 0032-4728.

KIERNAN, K. 2004. Unmarried cohabitation and parenthood in Britain and Europe. *Law and Policy*. 2004, vol. 26, no. 1, s. 33–55. ISSN 0265-8240.

KOCOURKOVÁ, J. 1998. Populační vývoj východní a západní Evropy v letech 1950 – 1990. *Demografie*. 1998, roč. 40, č. 4. ISSN 0011-8265.

KOUBEK, J. 1971. Umělá přerušení těhotenství v evropských socialistických státech. *Demografie*. 1971, roč. 12, č. 2, s. 145–155. ISSN 0011-8265.

KREJČÍ, J. 2006. Mezinárodní sociálněvědní komparativní výzkum a Česká republika: Přehled výzkumů a dostupných dat. *Sociologický časopis/Czech Sociological Review*. 2006, vol. 42, no. 1, s. 149 – 173. Dostupný také z WWW: <http://sreview.soc.cas.cz/uploads/1c32576704fe5af0fa3274ddc9e34bf04968e79e_582_110krejci24.pdf> [cit. 2013-07-09]. ISSN 0038-0288.

KUČERA, M.; FIALOVÁ, L. 1996. *Demografické chování obyvatelstva České republiky během přeměny společnosti po roce 1989*. Praha: Sociologický ústav Akademie věd České republiky, 1996. 99 s. Working papers, 96:1. ISBN 80-859-5007-3.

KUČERA, M. 1997. K interpretaci charakteristiky demografických procesů v České republice. *Demografie*. 1997, roč. 39, č. 4, s. 269–270. ISSN 0011-8265.

KUTSAR, D.; KASEARU, K.; KURRIKOFF, T. 2012. Family trends and changing parenting practices in Estonia. *Cognition, Brain, Behavior*. 2012, vol. XVI, no. 2, s. 171–190. ISSN 1224-8398.

LERIDON, H.; TOULEMON, L. 1988. La contraception en France: pilule et stérilet. *Population et Sociétés*. 1988, no. 228. ISSN 0184-77-83.

LESTHAEGHE, R.; SURKYN, J. 1988. Cultural Dynamics and Economic Theories of Fertility Change. *Population and Development Review*. 1988, vol. 14, no. 1, s. 1–45. ISSN 1728-4457.

LESTHAEGHE, R. 1991-1992. *The Second Demographic Transition in Western Countries: An Interpretation* [online]. IPD-Working Paper 1991-1992, Vrije Universiteit, Brussel [cit. 2013-07-10]. Dostupný z WWW: <http://www.vub.ac.be/SOCO/demo/papersonline/WP-IPD-1991-2.pdf>.

LESTHAEGHE, R.; NEELS, K. 2002. From the First to the Second Demographic Transition – An interpretation of the Spatial Continuity of Demographic Innovation in France, Belgium and Switzerland. *European Journal of Population.* 2002, vol. 18, no. 4, s. 225–260. Dostupný také z WWW: <http://www.vub.ac.be/SOCO/ron/FromFDTtoSDT%20Spatial%20RL%20KN.pdf> [cit. 2013-07-20]. ISSN: 0168-6577.

LESTHAEGHE, R.; SURKYN, J. 2002. New forms of household formation in Central and Eastern Europe: are they related to newly emerging value orientations. In *Economic Survey of Europe* 2002/1. New York and Geneva: United Nations, Economic Commission for Europe, s. 197–216. Dostupný také z WWW: <http://www.vub.ac.be/SOCO/ron/SDT-Eastern%20Euro%20paper%20RL%20JS.pdf> [cit. 2013-07-10].

LESTHAEGHE, R.; SURKYN, J. 2004a. Value Orientations and the Second Demographic Transition (SDT) in Northern, Western and Southern Europe: An Update. *Demographic Research* [online]. 2004a, Special Collection 3, Article 3, s. 45–86. [cit. 2013-07-09]. Dostupný z WWW: <http://www.demographic-research.org/special/3/3/s3-3.pdf>. ISSN: 1435-9871.

LESTHAEGHE, R.; SURKYN, J. 2004b. *When History moves on: The Foundations and Diffusion of a Second Demographic Transition*. Vrije Universtiteit, Brussels, Conference draft [cit. 2013-07-09]. Dostupný z WWW: <http://sdt.psc.isr.umich.edu/pubs/online/WhenHistoryMovesOn_final.pdf>

LESTHAEGHE, R. 2010. The Unfolding Story of the Second Demographic Transition. *Population and Development Review.* 2010, vol. 36, no. 2, s. 211–251. Dostupný také z WWW: <http://deepblue.lib.umich.edu/bitstream/handle/2027.42/79230/j.1728-4457.2010.00328.x.pdf?sequence=1> [cit. 2013-07-09]. ISSN 0098-7921.

LYOTARD, J.-F. 1993. *O postmodernismu: Postmoderno věnované dětem. Postmoderní situace*. Praha: Filosofický ústav AV ČR, 1993. 206 s. ISBN 80-700-7047-1.

MASLOW, A. H. 1970. *Motivation and personality*. New York: Harper & Row, 1970, 369 s.

Mnohojazyčný demografický slovník: český svazek. 2. vyd. Editor Pavlík, Z.; Kalibová, K.. Praha: Česká demografická společnost, 2005, 182 s. Acta demographica, XV. ISBN 80-239-4864-4.

MOUSTGAARD, H.; MARTIKAINEN, P. 2009. Nonmarital cohabitation among older finnish men and women: socioeconomic characteristics and forms of union dissolution. *Journal of Gerontology: Social Sciences.* 2009, vol. 64, no. 4, s. 507–506. ISSN 1079-5014.

NEŠPOROVÁ, O. 2011. Samostatné bydlení mladých – mezinárodní komparace (Bulharsko, Česko a Nizozemsko). *Fórum sociální politiky*. 2011, roč. 5, č. 3, s. 2–7. Dostupný také z WWW: <http://www.vupsv.cz/sites/File/forum_socialni_politiky/Casopis_FSP_3_2011.pdf > [cit. 2013-07-09]. ISSN 1802-5854.

NETHERLANDS MINISTRY OF FOREIGN AFFAIRS. 2011. Abortion in the Netherlands. 2011 Booklet [online] [cit. 2013-07-09]. Dostupný z WWW: <http://www.minbuza.nl/binaries/content/assets/minbuza/en/import/en/you_and_the_netherlands/about_the_netherlands/ethical_issues/qa-abortus-en-2011.pdf>.

OČADLÍKOVÁ, E. 2009. Láska na dvou adresách. *Sociální studia. Fakulta sociálních studií Masarykovy univerzity*. 2009, vol. 4, s. 115–128. Dostupný také z WWW: <http://socstudia.fss.muni.cz/dokumenty/100310092201.pdf> [cit. 2013-07-09]. ISSN 1214-813X.

PACHLOVÁ, T. 2012. *Umělé přerušení těhotenství ve vyspělých zemích: trendy a legislativa*. Praha. 2012. 83 s. Bakalářská práce (Bc.). Univerzita Karlova. Přírodovědecká fakulta. Katedra demografie a geodemografie.

PALIVEC, R. 1998. *Změny reprodukčního chování žen v Estonsku mezi lety 1959-1996*. Praha. 1998. 131 s. Diplomová práce (Mgr.). Univerzita Karlova. Přírodovědecká fakulta. Katedra demografie a geodemografie.

PALONCYOVÁ, J. 2009. *Manželství a nesezdaná soužití v České republice a ve Francii: projevy druhého demografického přechodu?*. Praha, 2009. 293s. Disertační práce (PhD.). Univerzita Karlova. Přírodovědecká fakulta. Katedra demografie a geodemografie.

PAVLÍK, Z.; RYCHTAŘÍKOVÁ J.; ŠUBRTOVÁ, A. 1986. *Základy demografie*, Vyd. 1. Praha: Academia, 1986, 732 s.

PAVLÍK, Z. 1997. V porodnosti jsme na jednom z posledních míst v Evropě. *Demografie.* 1997, roč. 39, č. 3, s. 203–204. ISSN 0011-8265.

PERELLI-HARRIS, B.; SIGLE-RUSHTON, W.; KREYENFELD, M.; LAPPEGARD, T.; KEIZER, R; BERGHAMMER, C. 2010. The educational gradient of childbearing within cohabitation in Europe. *Population and Development Review*. 2010, vol. 36, no. 4, s. 775–801. ISSN 1728-4457.

PIEPPONEN, P. 1974. Finland. In BERELSON, B. (ed.). *Population Policy in Developed Countries*. New York: Population Council, 1974, s. 98–112. ISBN 0-07-004833-4.

PIKHARTOVÁ, D. 1998. *Změna reprodukčního chování v Nizozemsku od 50. do 90. let*. Praha. 1998. 39 s. Bakalářská práce (Bc.). Univerzita Karlova. Přírodovědecká fakulta. Katedra demografie a geodemografie.

POLESNÁ, H. 2011. *Změny v reprodukčním chování české populace po roce 1990 a jejich příčiny*. Praha. 2011. 83 s. Bakalářská práce (Bc.). Univerzita Karlova. Přírodovědecká fakulta. Katedra demografie a geodemografie.

PRATA, A. 2007. *Silence, Punishment, and Voice: The Construction of Abortion Claim-making during the Portuguese Democratization*. Paper presented at the Antal meeting of the American Sociological Association, TBA, New York, New York City, Aug 11, 2007.

RABUŠIC, L. 1990. Tichá revoluce neboli od materialismu k postmaterialismu v západních společnostech. Sociologický časopis/Czech Sociological Review. 1990, roč. 26, č. 6, s. 505–517. ISSN 0038-0288.

RABUŠIC, L. 1996. O současném vývoji manželského a rodinného chování v ČR. *Demografie*. 1996, roč. 32, č. 3, s. 173–180. ISSN 0011-8265.

RABUŠIC, L. 1997. Polemicky k současným změnám charakteru reprodukce v ČR (sociologická perspektiva v demografii). *Demografie*. 1997, roč. 39, č. 2, s. 114–119. ISSN 0011-8265.

RABUŠIC, L. 2000. Je česká společnost „postmaterialistická“? *Sociologický časopis/Czech Sociological Review*. 2000, vol. 36, no. 1, s. 3 – 22. Dostupný také z WWW: <http://www.sreview.soc.cas.cz/uploads/8e9c5afe3df7e7febec7769d707345e57420083d_387_003RABUS.pdf> [cit. 2013-07-09]. ISSN 0038-0288.

RABUŠIC, L. 2001. *Kde ty všechny děti jsou?: porodnost v sociologické perspektivě*. Praha: Sociologické nakladatelství, 2001. ISBN 80-864-2901-6.

RABUŠIC, L.; MAREŠ, P. 2006. Učební texty k předmětu Statistická analýza dat. Brno: Masarykova univerzita, 2006. Nepublikováno.

RABUŠIC, L.; PETROVÁ KAFKOVÁ M. 2010. European Values Study – studnice informací o změně hodnot a postojů v ČR a v Evropě v posledních desetiletích. *Sociální studia. Fakulta sociálních studií Masarykovy univerzity*. 2010, no. 4, s. 7–11. Dostupný také z WWW: <http://socstudia.fss.muni.cz/dokumenty/110215095851.pdf> [cit. 2013-07-09]. ISSN 1214-813X.

RABUŠIC, L.; CHROMKOVÁ MANEA B. 2012. Postoje, hodnoty a demografické chování v České a Slovenské republice v období transformace (1991 – 2008). *Data a výzkum – SDA Info*. 2012, vol. 6, no. 1, s. 27–49. Dostupný také z WWW: <http://dav.soc.cas.cz/uploads/a34cf055e500cdb8f6989bcebb11780c066ac0b4_DaV12_1_p27_49.pdf> [cit. 2013-07-09]. ISSN ISSN: 1802-8152.

RYCHTAŘÍKOVÁ, J. 1996. Současné změny charakteru reprodukce v České republice a mezinárodní situace. *Demografie*. 1996, roč. 38, č. 2, s. 77-89. ISSN 0011-8265.

RYCHTAŘÍKOVÁ, J. 1997. Nechci této společnosti namlouvat, že se nic neděje. *Demografie*. 1997, roč. 39, č. 4, s. 267–268. ISSN 0011-8265.

RYCHTAŘÍKOVÁ, J. 1997 - 1998. Česká republika a druhý demografický přechod? *Geografické rozhledy*. 1997 - 1998, č. 2, s. 39–42. ISSN 1210-3004.

RYCHTAŘÍKOVÁ, J. 1999. Is Eastern Europe experiencing a second demographic transition? *Acta Universitatis Carolinae – Geographica*. 1999, no. 1, s. 19–44. Dostupný také z WWW: <http://web.natur.cuni.cz/ksgrrsek/acta/1999/AUC_1999_34_Rychtarikova_Is_Eastern_Europe.pdf> [cit. 2013-07-09]. ISSN 0300-5402.

RYCHTAŘÍKOVÁ, J. 2001. Minulá a současná diferenciace reprodukce v Evropě. In RYCHTAŘÍKOVÁ, J.; PIKÁLKOVÁ, S.; HAMPLOVÁ, D. *Diferenciace reprodukčního a rodinného chování v evropských populacích.* Praha: Sociologický ústav Akademie věd České republiky, 2001, s. 43–70. ISBN 80-7330-004-4.

RYCHTAŘÍKOVÁ, J. 2004. Změny generační plodnosti v České republice se zaměřením na vzdělání žen. *Demografie*. 2004, roč. 46, č. 2, s. 77–90. ISSN 0011-8265.

RYCHTAŘÍKOVÁ, J.; KUCHAŘOVÁ, V. (eds.). 2008. *Rodina, partnerství a demografické stárnutí*. Praha: Univerzita Karlova v Praze, Přírodovědecká fakulta, 2008. 169 s. ISBN 978-80-86561-52-3.

ŘEHÁKOVÁ, B. 2000. Nebojte se logistické regrese. Sociologický časopis/Czech Sociological Review. 2000, vol. 36, no. 4, s. 475–492. Dostupný také z WWW: <http://sreview.soc.cas.cz/uploads/5f6961faa17dd98a67cfb71a5205469d297369f5_372_475REHAK.pdf> [cit. 2013-07-09]. ISSN 0038-0288.

SOBOTKA, T.; ZEMAN, K.; KANTOROVÁ, V. 2001. *Second demographic transition in the Czech Republic: Stages, specific features and underlying factors* [online]. Paper presented on the EURESCO Conference „The second demographic transition in Europe“, Bad Herrenalb, Germany, June 2001. [cit. 2013-07-10]. Dostupný z WWW: <http://krystoff.sweb.cz/zeman/SDT_CR.pdf>.

SOBOTKA, T. 2003. Změny v časování mateřství a pokles plodnosti v České republice v 90. letech. *Demografie*. 2003, roč. 45, č. 2, s. 77–87. ISSN 0011-8265.

SOBOTKA, T.; ZEMAN, K.; KANTOROVÁ, V. 2003**.** Demographic Shifts in the Czech Republic after 1989: A Second Demographic Transition View. *European Journal of Population*. 2003, vol. 19, no. 3, s. 249–277. Dostupný také z WWW: <http://krystoff.sweb.cz/zeman/EJP%2003-03.pdf > [cit. 2013-07-09]. ISSN: 0168-6577.

SOBOTKA, T. 2004. *Postponement of childbearing and low fertility in Europe*. Amsterdam: Dutch University Press, 2004, 298 s. ISBN 90-3619-102-5.

SOBOTKA, T. 2008. The diverse faces of the Second Demographic Transition in Europe. *Demographic Research* [online]. 2008, vol. 19, article 8, s. 171–224. [cit. 2013-07-09]. Dostupný z WWW: < http://www.demographic-research.org/volumes/vol19/8/19-8.pdf>. ISSN: 1435-9871.

SOBOTKA, T.; ŠŤASTNÁ, A.; ZEMAN, K.; HAMPLOVÁ, D.; KANTOROVÁ, V. 2008. Czech Republic: A rapid transformation of fertility and family behaviour after the collapse of state socialism. *Demographic Research* [online]. 2008, vol. 19, article 14, s. 403–454. [cit. 2013-07-10]. Dostupný z WWW: < http://www.demographic-research.org/volumes/vol19/14/19-14.pdf>. ISSN: 1435-9871.

SOBOTKA, T. 2011. Fertility in Central and Eastern Europe after 1989: Collapse and Gradual Recovery. *Historical Social Research/Historische Sozialforschung*. 2011, vol. 36, no. 2, s. 246–296. Dostupný také z WWW: <http://www.oeaw.ac.at/vid/download/sobotka/Sobotka_Fertility%20collapse%20and%20recovery%20CEE_HSR2011.pdf>. [cit. 2013-07-09]. ISSN 0172-6404.

SOTTOMAYOR, M. 1999. The introduction and impal of joint custody in Portugal. *International Journal of Law, Policy and the Family*. 1999, vol. 13, no. 3, s. 247–257. ISSN 1360-9939.

SOUKUP, P. 2013. *Čím větší, tím lepší (aneb mýty o reliabilitě*). Teorie pro všechny, SOCIOweb (Sociologický webzin) 2013 [cit. 2013-07-24]. Dostupný z WWW: <http://www.socioweb.cz/index.php?disp=teorie&shw=242&lst=112>.

STAŠOVÁ, L. 2008. Mediální obraz rodiny a partnerství v českém denním tisku a v reflexi mladé generace na konci 20. století. *Sociální studia. Fakulta sociálních studií Masarykovy univerzity*. 2008, č. 2, s. 107–132. Dostupný také z WWW: <http://socstudia.fss.muni.cz/dokumenty/081031105607.pdf> [cit. 2013-07-09]. ISSN 1214-813X.

STLOUKAL, L. 1998. *Declining nuptiality in the Czech Republic, 1989-1996: The second demographic transition in progress?*. Annual Conference of the British Society for Population Studies, Cambridge.

SULLEROT, E. 1998. Krize rodiny. Praha: Karolinum, 1998. 61 s. ISBN 80-7184-647-3.

THORNTON, A.; PHILIPOV, D. 2009. Sweeping Changes in Marriage, Cohabitation and Childbearing in Central and Eastern Europe: New Insights from the Developmental Idealism Framework. *European Journal of Population*. 2009, vol. 25, s. 123–156. Dostupný také z WWW: <http://www.psc.isr.umich.edu/pubs/pdf/rp615.pdf>. [cit. 2013-07-10]. ISSN 0168-6577.

VAN DE KAA, D., J.; LESTHAEGHE, R. 1986. Twee demografische transities?. *Mens en Maatschappij (special issues Groei en Krimp)*. 1986, s. 9–24.

VAN DE KAA, D. J. 1987. Europe's Second Demographic Transition. *Population Bulletin*. 1987, vol. 42, no. 2. ISSN: 0032-468X.

VAN DE KAA, D. J. 1994. The second demographic transition revisited: Theories and expectations. In BEETS G. Et al. *Population and family in the Low Countries 1993: Late fertility and other current issues*. NIDI/CBGS Publications 1994, no. 30, Swets and Zeitlinger: Berwyn, Pennsylvania/Amsterdam, s. 81–126.

VAN DE KAA, D. J. 1997. Options and Sequences: Europe´s Demographic Patterns. *Journal of the Australian Population Association*. 1997, vol. 14, no. 1, s. 1–30.

VAN DE KAA, D. J. 1998. *Postmodern fertility preferences: From changing value orientation to new behaviour*. Paper prepared for the Conference on The Global Fertility Transition, Bellagio, Italy, 18-22 May 1998 [cit. 2013-07-09]. Dostupný z WWW: <https://digitalcollections.anu.edu.au/bitstream/1885/41465/5/74.pdf>.

VAN DE KAA, D. J. 2002. *The Idea of Second Demographic Transition in Industrialized Countries*. Paper presented at the Sixt Welfare Policy Seminar, National Institute of Population and Social Security, Tokyo, 29 January 2002 [cit. 2013-07-09]. Dostupný z WWW: <http://www.ipss.go.jp/webj-ad/webjournal.files/population/2003_4/kaa.pdf>.

VAN DE KAA, D., J. 2004. Is the Second Demographic Transition a useful concept, Questions and answers. *Vienna Yearbook of Population Research*. 2004, vol. 2, s. 4–10. Dostupný také z WWW: <http://hw.oeaw.ac.at/0xc1aa500d_0x0006201f>. [cit. 2013-07-10]. ISSN 1728-5305.

Velký sociologický slovník: I. svazek A-O. Praha: Karolinum, 1996, 747 s. ISBN 80-718-4164-1.

Velký sociologický slovník: II. svazek. P-Ž. Praha: Univerzita Karlova, 1996, s. 749-1627. ISBN 80-718-4310-5.

VILAR, D. 2002. Abortion: The Portuguese Case. *Reproductive Health Matters*. 2002, vol. 10, no. 19, s. 156–161. Dostupný také z WWW: <http://www.cesruc.org/uploads/soft/130305/1-130305192105.pdf>. [cit. 2013-07-10]. ISSN 0968−8080.

SEZNAM POUŽITÝCH PRAMENŮ

Human Fertility Database [online]. Max Planck Institute for Demographic Research (Germany) and Vienna Institute of Demography (Austria) [cit. 2013-07-25]. Dostupný z WWW: <http://www.humanfertility.org/cgi-bin/main.php>.

European Values Study. 4. Wave. Integrated Dataset 2008 [online]. GESIS Data Archive, Netherlands [cit. 2013-07-25]. Dostupný z WWW: <http://www.europeanvaluesstudy.eu/>.

European Values Study. 3. Wave. Integrated Dataset 1999 [online]. GESIS Data Archive, Netherlands [cit. 2013-07-25]. Dostupný z WWW: <http://www.europeanvaluesstudy.eu/>.

European Values Study. 2. Wave. Integrated Dataset 1990 [online]. GESIS Data Archive, Netherlands [cit. 2013-07-25]. Dostupný z WWW: <http://www.europeanvaluesstudy.eu/>.

International Social Survey Programme. 1994: Family and Changing Gender Roles II [online]. GESIS Data Archive, Netherlands [cit. 2013-07-25]. Dostupný z WWW: <http://zacat.gesis.org/webview/index.jsp?object=http://zacat.gesis.org/obj/fCatalog/Catalog58>.

United Nations Statistics Division. World Contraceptive Use 2012 [online]. New York: United Nations [cit. 2013-07-25]. Dostupný z WWW: <http://unstats.un.org/unsd/default.htm>.

Český statistický úřad. 2008. Mezinárodní klasifikace vzdělání (ISCED 97) [online]. Praha: Český statistický úřad, 2008 [cit. 2013-07-25]. Dostupný z WWW: <http://www.czso.cz/csu/redakce.nsf/i/klasifikace_isced_97/$File/isced_97.pdf >

Český statistický úřad. 2012. Pohyb obyvatelstva v Českých zemích 1920 – 2012, analytické údaje [online]. Praha: Český statistický úřad, 2012 [cit. 2013-07-25]. Dostupný z WWW: <http://www.czso.cz/csu/redakce.nsf/i/obyvatelstvo_hu>.

European Values Study. 2008. Czech Republic Field Questionnaire 2008 [online] [cit. 2013-07-25]. Dostupný z WWW: <http://info1.gesis.org/dbksearch19/download.asp?id=17881>.

EUROSTAT [online]. [cit. 2013-07-25]. Dostupný z WWW: <http://epp.eurostat.ec.europa.eu/portal/page/portal/statistics/search_database>.

Eesti Statistika (Estonský statistický úřad) [online] [cit. 2013-07-25]. Dostupný z WWW: <http://www.stat.ee/>.

Recent demographic developments in Europe 2004 (a další). Council of Europe Publishing 2005.

PŘÍLOHY

Příloha 1 Vývoj úhrnné plodnosti v Estonsku, České republice, Finsku, Nizozemsku a Portugalsku v letech 1950–2011 238
Příloha 2 Vývoj ukazatele index umělých přerušení těhotenství v Estonsku, České republice, Finsku, Nizozemsku a Portugalsku v letech 1960–2010..... 240
Příloha 3 Vývoj podílu dětí narozených mimo manželství v Estonsku, České republice, Finsku, Nizozemsku a Portugalsku v letech 1960–2011 242
Příloha 4 Vývoj ukazatele průměrný věk matek při narození prvního dítěte v Estonsku, České republice, Finsku, Nizozemsku a Portugalsku v letech 1960–2011 244
Příloha 5 Míry plodnosti dle věku v České republice v letech 1960, 1980, 1995 a 2009..... 246
Příloha 6 Míry plodnosti dle věku v Estonsku v letech 1960, 1980, 1995 a 2009..... 247
Příloha 7 Míry plodnosti dle věku ve Finsku v letech 1960, 1980, 1995 a 2009..... 248
Příloha 8 Míry plodnosti dle věku v Nizozemsku v letech 1960, 1980, 1995 a 2009..... 249
Příloha 9 Míry plodnosti dle věku v Portugalsku v letech 1960, 1980, 1995 a 2009 250
Příloha 10 Úhrnná sňatečnost žen v České republice, Estonsku, Finsku, Nizozemsku a Portugalsku v letech 1960–2010 251
Příloha 11 Průměrný věk při prvním sňatku žen v České republice, Estonsku, Finsku, Nizozemsku a Portugalsku v letech 1960–2010..... 253
Příloha 12 Vývoj ukazatele úhrnná rozvodovost v České republice, Estonsku, Finsku, Nizozemsku a Portugalsku v letech..... 255
Příloha 13 Pohled na svět z postmoderní a post-materialistické pozice v extrémních kontrastech..... 257
Příloha 14 Přehled demografických a sociálních charakteristik v souvislosti s prvním a druhým demografickým přechodem v západní Evropě..... 258
Příloha 15 Schéma: Vysvětlující rámec pro druhý demografický přechod 259
Příloha 16 Vstupní data pro tabulku uvedenou v textu: Souhlasné vyjádření respondentů z vybraných evropských zemí s výrokem „Je v pořádku, když spolu dva žijí, aniž by byli sezdáni“ dle věku v roce 2008 (v %)..... 260
Příloha 17 Klasifikační úrovně EQF, kódové označení kategorií dosaženého vzdělání v ČR a klasifikace ISCED 97 261

Příloha 1 – Vývoj úhrnné plodnosti v Estonsku, České republice, Finsku, Nizozemsku a Portugalsku v letech 1950–2011

	Estonsko	Česká republika	Finsko	Nizozemsko	Portugalsko
1960	1,96	2,09	2,72	3,12	3,16
1961	1,97	2,11	2,72	3,22	3,21
1962	1,96	2,12	2,68	3,18	3,23
1963	1,94	2,31	2,68	3,19	3,12
1964	1,94	2,34	2,59	3,17	3,21
1965	1,93	2,18	2,48	3,04	3,15
1966	1,92	2,02	2,41	2,90	3,16
1967	1,95	1,91	2,32	2,81	3,16
1968	2,03	1,84	2,14	2,72	3,12
1969	2,11	1,87	1,93	2,75	3,12
1970	2,16	1,92	1,83	2,57	3,01
1971	2,19	2,00	1,68	2,36	3,00
1972	2,14	2,09	1,58	2,15	2,86
1973	2,07	2,31	1,49	1,90	2,77
1974	2,07	2,46	1,61	1,77	2,70
1975	2,04	2,43	1,68	1,66	2,75
1976	2,06	2,39	1,70	1,63	2,82
1977	2,06	2,34	1,68	1,58	2,69
1978	2,02	2,33	1,64	1,58	2,45
1979	2,01	2,27	1,64	1,56	2,31
1980	2,02	2,08	1,63	1,60	2,25
1981	2,07	2,00	1,64	1,56	2,13
1982	2,08	2,00	1,71	1,50	2,07
1983	2,16	1,97	1,74	1,47	1,95
1984	2,17	1,97	1,69	1,49	1,90
1985	2,12	1,95	1,64	1,51	1,72
1986	2,17	1,92	1,60	1,55	1,66
1987	2,26	1,91	1,59	1,56	1,62
1988	2,26	1,94	1,69	1,55	1,61
1989	2,21	1,87	1,71	1,55	1,57
1990	2,04	1,90	1,78	1,62	1,56
1991	1,79	1,86	1,79	1,61	1,56
1992	1,69	1,71	1,85	1,59	1,53
1993	1,45	1,67	1,81	1,57	1,51
1994	1,37	1,44	1,85	1,57	1,44
1995	1,32	1,28	1,81	1,53	1,41
1996	1,30	1,18	1,76	1,53	1,44
1997	1,24	1,17	1,75	1,56	1,47
1998	1,21	1,16	1,70	1,63	1,47
1999	1,24	1,13	1,73	1,65	1,50
2000	1,34	1,14	1,73	1,72	1,55

	Estonsko	Česká republika	Finsko	Nizozemsko	Portugalsko
2001	1,34	1,14	1,73	1,71	1,45
2002	1,37	1,17	1,72	1,73	1,47
2003	1,37	1,18	1,76	1,75	1,44
2004	1,47	1,23	1,80	1,72	1,40
2005	1,50	1,28	1,80	1,71	1,40
2006	1,55	1,33	1,84	1,72	1,36
2007	1,63	1,44	1,83	1,72	1,33
2008	1,65	1,50	1,85	1,77	1,37
2009	1,62	1,49	1,86	1,79	1,32
2010	1,63	1,49	1,87	1,79	1,36
2011	1,52	1,43	1,83	1,76	1,35

Zdroj dat: Council of Europe, Eesti Statistika

Příloha 2 – Vývoj ukazatele index umělých přerušení těhotenství v Estonsku, České republice, Finsku, Nizozemsku a Portugalsku v letech 1960–2010

	Estonsko	Česká republika	Finsko	Nizozemsko	Portugalsko
1960	177,91	52,41	7,53	.	.
1961	.	53,47	7,16	.	.
1962	.	49,44	7,38	.	.
1963	208,38	34,58	6,83	.	.
1964	215,70	33,37	6,12	.	.
1965	211,85	39,71	6,14	.	.
1966	218,84	46,63	6,72	.	.
1967	.	50,45	7,27	.	.
1968	.	52,74	8,54	.	.
1969	.	51,87	12,12	.	.
1970	188,67	48,62	22,86	6,90	.
1971	191,05	44,53	33,77	7,26	.
1972	194,46	39,76	37,62	9,81	.
1973	194,83	30,76	41,14	10,41	.
1974	185,93	29,33	36,57	9,46	.
1975	182,24	28,95	32,79	8,71	.
1976	175,87	30,36	29,65	8,36	.
1977	173,57	33,62	27,07	9,29	.
1978	168,78	35,72	26,46	8,72	.
1979	165,13	37,48	24,99	9,49	.
1980	159,87	44,82	23,84	10,87	.
1981	152,82	49,55	22,25	10,92	.
1982	156,83	52,58	20,97	11,10	.
1983	141,79	54,60	19,97	11,53	.
1984	139,25	58,08	20,97	10,72	0,03
1985	150,88	61,11	22,03	9,71	0,05
1986	148,30	62,66	21,97	9,89	0,05
1987	138,38	83,73	21,72	9,51	0,05
1988	122,51	85,73	19,16	9,65	0,05
1989	116,03	87,01	19,98	9,52	0,05
1990	131,86	85,22	18,66	9,29	0,05
1991	151,48	81,98	17,96	9,85	.
1992	157,46	77,38	16,59	9,87	.
1993	167,75	58,36	15,95	10,12	0,20
1994	158,37	51,45	15,35	10,64	0,27
1995	130,81	51,54	15,67	10,99	0,25
1996	127,53	53,17	17,19	11,84	0,25
1997	132,11	49,66	17,26	11,65	0,27
1998	129,84	47,45	18,81	12,11	0,35
1999	116,72	44,02	18,79	12,63	0,42
2000	97,52	38,08	19,26	13,17	.

	Estonsko	Česká republika	Finsko	Nizozemsko	Portugalsko
2001	92,25	35,86	19,04	14,04	0,51
2002	83,33	33,56	19,63	14,57	0,59
2003	81,46	31,27	18,97	14,38	0,64
2004	72,00	28,23	19,20	15,00	0,76
2005	66,97	25,88	18,93	15,29	0,83
2006	63,04	23,96	18,09	15,38	.
2007	56,31	22,17	17,93	15,62	5,89
2008	52,46	21,54	17,51	15,42	17,26
2009	47,85	20,82	17,25	15,31	19,67
2010	44,66	20,48	16,80	.	17,69

Zdroj dat: EUROSTAT, Pachlová, 2012, vlastní výpočty

Příloha 3 – Vývoj podílu dětí narozených mimo manželství v Estonsku, České republice, Finsku, Nizozemsku a Portugalsku v letech 1960–2011

	Estonsko	Česká republika	Finsko	Nizozemsko	Portugalsko
1960	.	4,89	4,04	1,35	9,45
1961	.	4,59	4,09	1,43	8,77
1962	.	4,47	4,03	1,51	8,47
1963	.	4,73	4,17	1,60	8,23
1964	.	4,85	4,37	1,74	7,95
1965	.	5,02	4,56	1,84	7,81
1966	.	5,31	4,77	1,96	7,54
1967	.	5,29	5,06	2,08	7,47
1968	.	5,39	5,30	2,03	7,39
1969	.	5,50	5,64	2,17	7,29
1970	.	5,43	5,83	2,08	7,33
1971	.	5,26	5,52	1,97	7,15
1972	.	4,96	6,68	1,90	7,12
1973	.	4,40	7,93	1,89	7,16
1974	.	4,34	9,04	1,98	7,24
1975	.	4,52	10,15	2,15	7,17
1976	.	4,49	10,88	2,46	7,33
1977	.	4,59	11,14	2,74	7,18
1978	.	4,69	11,35	3,05	7,70
1979	.	5,03	11,99	3,43	8,21
1980	.	5,62	13,08	4,11	9,20
1981	.	5,85	13,28	4,85	9,49
1982	.	6,38	13,63	5,90	10,04
1983	.	6,79	14,03	6,96	10,70
1984	.	7,24	15,10	7,66	11,48
1985	.	7,28	16,39	8,29	12,33
1986	.	7,42	18,03	8,79	12,75
1987	.	7,23	19,17	9,31	13,24
1988	.	7,55	20,60	10,15	13,70
1989	25,27	7,90	22,92	10,68	14,53
1990	27,22	8,55	25,24	11,38	14,70
1991	31,24	9,82	27,37	11,99	15,58
1992	33,95	10,69	28,86	12,44	16,08
1993	38,18	12,66	30,34	13,10	16,93
1994	41,01	14,55	31,33	14,26	17,82
1995	44,18	15,55	33,12	15,52	18,65
1996	48,10	16,90	35,38	16,99	18,65
1997	51,59	17,79	36,51	19,16	19,54
1998	52,46	19,01	37,20	20,78	20,11
1999	54,21	20,59	38,69	22,75	20,85
2000	54,45	21,77	39,21	24,94	22,20

	Estonsko	Česká republika	Finsko	Nizozemsko	Portugalsko
2001	56,21	23,45	39,55	27,20	23,78
2002	56,29	25,28	39,88	29,13	25,46
2003	57,82	28,51	39,99	30,67	26,87
2004	57,97	30,55	40,78	32,49	29,06
2005	58,51	31,71	40,38	34,89	30,74
2006	58,24	33,32	40,55	37,06	31,61
2007	57,84	34,49	40,58	39,46	33,61
2008	59,02	36,34	40,74	41,24	36,19
2009	59,16	38,83	40,88	43,28	38,12
2010	59,14	40,26	41,12	44,34	41,27
2011	59,67	41,80	40,87	45,33	42,84

Zdroj dat: EUROSTAT, vlastní výpočty

Příloha 4 – Vývoj ukazatele průměrný věk matek při narození prvního dítěte v Estonsku, České republice, Finsku, Nizozemsku a Portugalsku v letech 1960–2011

	Estonsko	Česká republika	Finsko	Nizozemsko	Portugalsko
1960	25,13	22,88	.	25,75	25,27
1961	25,04	22,90	.	25,59	25,23
1962	24,85	22,81	.	25,47	25,17
1963	24,88	22,75	.	25,33	25,24
1964	24,89	22,73	.	25,29	25,15
1965	24,74	22,69	.	25,19	25,11
1966	24,71	22,57	.	25,13	24,95
1967	24,56	22,50	.	25,04	24,92
1968	24,41	22,54	.	24,98	24,85
1969	24,28	22,47	.	24,85	24,83
1970	24,13	22,47	.	24,78	24,79
1971	23,97	22,59	.	24,75	24,80
1972	23,87	22,62	.	24,82	24,71
1973	23,90	22,63	.	24,92	24,62
1974	23,74	22,60	.	24,97	24,52
1975	23,65	22,52	.	25,17	24,30
1976	23,58	22,50	.	25,29	23,98
1977	23,46	22,49	.	25,42	23,96
1978	23,37	22,46	.	25,53	23,98
1979	23,27	22,42	.	25,68	24,01
1980	23,17	22,37	.	25,74	24,02
1981	23,21	22,39	.	25,85	23,98
1982	23,35	22,37	25,40	26,00	23,91
1983	23,36	22,32	25,59	26,21	23,84
1984	23,33	22,32	25,70	26,38	23,93
1985	23,24	22,36	25,92	26,64	24,09
1986	23,25	22,40	26,05	26,91	24,15
1987	23,22	22,44	26,29	27,17	24,31
1988	23,23	22,45	26,38	27,33	24,52
1989	22,84	22,49	26,47	27,45	24,66
1990	22,73	22,47	26,47	27,61	24,90
1991	22,64	22,43	26,56	27,76	25,08
1992	22,73	22,51	26,64	27,97	25,25
1993	22,75	22,61	26,83	28,16	25,39
1994	22,80	22,92	26,95	28,23	25,56
1995	22,98	23,32	27,18	28,43	25,75
1996	23,13	23,68	27,24	28,59	25,89
1997	23,37	24,04	27,37	28,62	25,99
1998	23,60	24,36	27,44	28,73	26,14
1999	23,77	24,60	27,38	28,69	26,40
2000	24,01	24,96	27,40	28,63	26,48

	Estonsko	Česká republika	Finsko	Nizozemsko	Portugalsko
2001	24,22	25,34	27,48	28,64	26,63
2002	24,63	25,63	27,58	28,68	26,78
2003	24,78	25,93	27,79	28,78	27,06
2004	24,97	26,32	27,81	28,88	27,15
2005	25,20	26,62	27,89	28,95	27,32
2006	25,36	26,95	27,99	29,02	27,51
2007	25,43	27,15	28,07	29,03	27,59
2008	25,77	27,33	28,16	29,10	27,73
2009	26,06	27,44	28,19	29,16	27,91
2010	26,30	27,62	.	.	.
2011	.	27,78	.	.	.

Zdroj dat: Human Fertility Database

Příloha 5 – Míry plodnosti dle věku v České republice v letech 1960, 1980, 1995 a 2009

	1960	1980	1995	2009
15	1,04	1,00	1,15	1,42
16	7,75	7,27	4,54	4,14
17	26,19	31,55	13,44	9,55
18	71,15	87,67	34,69	16,95
19	130,57	156,09	65,72	25,02
20	176,33	203,15	85,89	33,43
21	185,69	219,28	101,00	42,44
22	198,18	208,23	108,72	45,95
23	186,37	192,65	112,89	53,80
24	174,67	169,28	107,80	61,94
25	153,48	149,42	103,96	77,30
26	134,01	128,36	94,45	93,93
27	115,87	107,95	79,25	105,35
28	98,14	86,97	70,58	118,20
29	83,34	73,27	59,66	125,34
30	68,95	59,64	50,17	124,44
31	58,53	48,74	40,17	114,42
32	49,04	40,60	33,69	101,71
33	41,28	34,28	26,64	83,98
34	35,70	27,94	22,88	69,72
35	29,76	19,97	17,39	55,83
36	24,38	16,55	14,10	43,83
37	19,71	11,91	10,55	32,92
38	15,80	8,97	7,21	25,07
39	10,95	6,13	5,51	17,65
40	8,78	4,42	3,46	12,24
41	6,39	2,98	2,27	7,50
42	3,62	1,52	1,55	4,63
43	2,58	1,17	0,85	2,62
44	1,22	0,66	0,37	1,30
45	0,79	0,24	0,17	0,55
46	0,39	0,10	0,15	0,24
47	0,16	0,04	0,06	0,08
48	0,06	0,02	0,02	0,13
49	0,02	0,01	0,00	0,08

Zdroj dat: Human Fertility Database

Příloha 6 – Míry plodnosti dle věku v Estonsku v letech 1960, 1980, 1995 a 2009

	1960	1980	1995	2009
15	0,42	1,20	4,17	1,67
16	1,71	5,77	12,52	7,66
17	8,66	24,19	26,20	15,59
18	29,91	57,56	59,48	24,62
19	60,01	123,04	87,70	42,40
20	100,73	171,39	102,68	53,37
21	115,63	183,47	115,43	54,42
22	132,06	186,20	108,72	62,10
23	141,95	169,72	105,06	68,70
24	143,68	159,02	102,04	79,72
25	141,66	140,29	95,29	97,46
26	123,88	126,10	84,39	101,91
27	120,06	105,27	80,73	105,03
28	111,93	92,76	68,79	113,21
29	101,85	81,98	54,58	104,11
30	94,86	71,16	54,43	97,90
31	82,45	59,00	41,69	93,13
32	73,13	53,31	33,85	83,91
33	63,05	45,99	30,73	75,58
34	58,76	36,12	24,07	66,06
35	54,62	32,86	20,26	62,68
36	42,05	26,88	18,69	52,94
37	39,52	19,96	14,99	42,35
38	36,36	17,34	11,11	36,83
39	28,13	12,35	7,38	29,36
40	23,54	11,29	6,65	20,17
41	18,09	6,87	4,76	12,96
42	9,20	3,22	1,42	8,35
43	8,63	3,57	1,59	4,09
44	3,62	1,50	0,48	1,62
45	2,42	0,60	0,48	1,18
46	1,11	0,00	0,18	0,21
47	0,55	0,09	0,00	0,10
48	0,11	0,00	0,00	0,10
49	0,32	0,00	0,00	0,10

Zdroj dat: Human Fertility Database

Příloha 7 – Míry plodnosti dle věku ve Finsku v letech 1960, 1980, 1995 a 2009

	1960	1980	1995	2009
15	0,62	0,97	0,41	0,56
16	3,50	4,20	2,10	1,54
17	16,43	12,63	6,15	4,12
18	47,94	29,64	13,19	11,21
19	81,21	47,06	26,54	24,91
20	124,42	64,99	39,82	37,82
21	149,97	79,12	50,33	48,87
22	174,35	92,61	67,06	60,27
23	180,58	107,98	80,07	69,87
24	182,30	111,26	94,65	79,67
25	179,49	122,58	115,85	93,25
26	172,96	123,28	123,56	107,34
27	158,06	120,18	137,06	120,28
28	149,59	109,20	136,15	127,37
29	137,14	98,96	136,37	131,72
30	124,74	87,94	128,02	131,20
31	112,56	76,58	121,85	131,48
32	103,73	66,61	104,13	121,45
33	91,92	57,10	91,27	112,99
34	85,35	48,38	79,44	99,04
35	74,57	40,12	61,90	84,41
36	68,36	32,54	52,56	72,16
37	60,25	25,93	40,34	54,69
38	57,27	22,39	29,94	41,37
39	46,51	17,08	24,47	33,32
40	39,97	11,29	16,51	24,85
41	31,65	8,37	11,81	16,70
42	24,79	5,34	6,85	9,51
43	17,20	3,67	4,17	6,65
44	11,26	2,12	2,21	3,05
45	6,31	1,00	1,32	1,20
46	3,44	0,54	0,51	0,48
47	1,67	0,15	0,21	0,29
48	0,30	0,04	0,02	0,08
49	0,17	0,00	0,05	0,05

Zdroj dat: Human Fertility Database

Příloha 8 – Míry plodnosti dle věku v Nizozemsku v letech 1960, 1980, 1995 a 2009

	1960	1980	1995	2009
15	0,80	0,68	0,58	0,55
16	3,71	2,44	1,51	1,26
17	12,36	7,06	4,33	3,84
18	26,23	13,28	7,82	7,57
19	42,44	22,50	14,75	12,98
20	62,14	36,38	20,54	18,53
21	88,08	54,32	29,30	25,95
22	120,67	80,60	35,66	36,63
23	156,61	104,61	45,55	48,19
24	182,77	127,63	58,28	61,11
25	205,60	146,39	73,43	79,16
26	215,96	153,39	91,67	95,16
27	215,14	151,62	109,40	111,85
28	207,79	139,03	123,07	129,29
29	197,12	122,56	134,95	141,39
30	183,04	104,93	136,59	147,58
31	167,88	82,56	129,32	147,92
32	151,50	63,29	115,85	140,92
33	138,31	47,93	99,11	127,80
34	122,14	37,27	81,30	111,72
35	113,31	27,17	65,44	92,29
36	99,86	21,05	48,79	75,71
37	89,34	15,97	35,57	57,18
38	77,58	11,94	25,80	42,19
39	64,65	8,73	16,97	29,47
40	53,31	6,98	11,47	19,16
41	41,76	4,20	6,57	11,80
42	31,05	3,10	3,52	6,59
43	22,68	1,92	2,03	3,53
44	13,93	0,93	0,93	1,97
45	7,61	0,74	0,46	0,72
46	3,82	0,43	0,24	0,35
47	1,43	0,21	0,08	0,24
48	0,53	0,20	0,10	0,08
49	0,23	0,18	0,08	0,07

Zdroj dat: Human Fertility Database

Příloha 9 – Míry plodnosti dle věku v Portugalsku v letech 1960, 1980, 1995 a 2009

	1960	1980	1995	2009
15	1,64	5,83	3,87	3,47
16	7,22	16,77	9,49	8,86
17	20,96	37,01	17,87	13,49
18	41,86	63,32	28,17	21,09
19	67,43	90,53	37,44	28,26
20	101,79	122,33	46,70	34,89
21	128,12	142,32	56,18	38,68
22	162,03	152,61	64,12	44,36
23	178,51	157,06	72,83	46,64
24	186,51	159,57	82,03	53,25
25	192,26	152,11	90,09	59,25
26	188,21	140,95	98,03	64,85
27	180,72	129,06	99,14	71,56
28	172,82	120,19	100,72	79,53
29	158,52	109,39	96,58	86,96
30	156,79	99,40	90,35	89,93
31	134,63	86,24	77,64	89,24
32	129,54	73,30	68,00	86,25
33	125,25	63,36	55,93	77,64
34	114,99	56,01	47,38	69,78
35	111,49	49,23	38,33	61,79
36	106,17	43,52	29,98	50,85
37	92,47	35,87	23,48	39,21
38	88,38	31,52	17,45	31,69
39	73,22	27,25	13,56	23,28
40	65,24	24,45	9,92	16,62
41	52,04	19,52	6,68	10,21
42	43,65	15,01	4,56	7,45
43	32,27	10,16	2,86	4,00
44	23,45	7,33	1,68	2,20
45	10,28	4,28	1,00	1,20
46	5,61	2,72	0,44	0,61
47	2,55	1,05	0,26	0,27
48	1,39	0,73	0,11	0,11
49	0,45	0,50	0,08	0,05

Zdroj dat: Human fertility database

Příloha 10 – Úhrnná sňatečnost žen v České republice, Estonsku, Finsku, Nizozemsku a Portugalsku v letech 1960–2010

	Česká republika	Estonsko	Finsko	Nizozemsko	Portugalsko
1960	1,04	.	0,96	1,05	0,94
1961	0,99	.	0,99	1,08	1,06
1962	1,00	.	0,98	1,07	0,96
1963	0,99	.	0,92	1,07	0,97
1964	0,94	.	0,92	1,12	1,00
1965	0,90	.	0,93	1,13	1,04
1966	0,89	.	0,95	1,11	1,09
1967	0,90	.	0,98	1,09	1,14
1968	0,91	.	0,93	1,06	1,12
1969	0,91	.	0,93	1,03	1,18
1970	0,91	1,04	0,94	1,06	1,21
1971	0,93	1,02	0,87	1,06	1,20
1972	0,96	0,94	0,80	1,00	1,07
1973	1,00	0,96	0,78	0,91	1,13
1974	0,99	0,95	0,77	0,92	1,08
1975	0,99	0,94	0,70	0,83	1,39
1976	0,98	0,93	0,71	0,79	1,37
1977	1,00	0,93	0,69	0,74	1,19
1978	0,99	0,91	0,67	0,69	1,04
1979	0,96	0,93	0,66	0,65	1,01
1980	0,90	0,94	0,67	0,68	0,89
1981	0,90	0,91	0,68	0,63	0,92
1982	0,89	0,86	0,70	0,61	0,87
1983	0,92	0,89	0,67	0,56	0,88
1984	0,94	0,86	0,65	0,57	0,82
1985	0,91	0,88	0,58	0,57	0,79
1986	0,92	0,87	0,58	0,60	0,81
1987	0,94	0,89	0,61	0,60	0,84
1988	0,92	0,86	0,60	0,61	0,85
1989	0,90	0,86	0,57	0,62	0,89
1990	1,02	0,79	0,58	0,66	0,88
1991	0,75	0,69	0,58	0,64	0,88
1992	0,73	0,58	0,56	0,63	0,84
1993	0,64	0,50	0,59	0,60	0,82
1994	0,55	0,46	0,60	0,56	0,79
1995	0,50	0,45	0,57	0,53	0,78
1996	0,49	0,35	0,59	0,55	0,75
1997	0,50	0,36	0,57	0,56	0,77
1998	0,49	0,35	0,57	0,58	0,79
1999	0,48	0,37	0,58	0,60	0,81
2000	0,50	0,37	0,62	0,59	0,75

	Česká republika	Estonsko	Finsko	Nizozemsko	Portugalsko
2001	0,47	0,40	0,59	0,54	0,68
2002	0,48	0,42	0,64	0,59	0,66
2003	0,45	0,42	0,61	0,56	0,67
2004	0,48	0,44	.	0,52	.
2005	0,49	0,45	.	0,52	.
2006	0,51	0,51	.	0,53	.
2007	0,55	0,52	.	0,54	.
2008	0,50	0,45	.	0,56	.
2009	0,46	0,4	.	0,55	.
2010	.	0,38	.	.	.

Zdroj dat: Council of Europe, dr. Gijs Beets, Eesti Statistika, Polesná, 2011

Příloha 11 – Průměrný věk při prvním sňatku žen v České republice, Estonsku, Finsku, Nizozemsku a Portugalsku v letech 1960–2010

	Česká republika	Estonsko	Finsko	Nizozemsko	Portugalsko
1960	22,0	.	23,8	24,2	24,8
1961	21,9	.	23,6	24,1	24,8
1962	21,8	.	23,6	23,9	24,7
1963	21,7	.	23,5	23,9	24,8
1964	21,7	.	23,4	23,8	24,7
1965	21,7	.	23,4	23,6	24,6
1966	21,6	.	23,4	23,5	24,6
1967	21,7	.	23,3	23,3	24,6
1968	21,6	.	23,3	23,2	24,3
1969	21,6	.	23,3	23,0	24,3
1970	21,6	23,5	23,3	22,9	24,2
1971	21,7	23,5	23,4	22,8	24,1
1972	21,7	23,3	23,5	22,7	24,1
1973	21,7	23,2	23,6	22,6	24,2
1974	21,6	23,0	23,7	22,6	24,0
1975	21,6	23,2	23,4	22,6	23,6
1976	21,6	22,9	23,7	22,6	23,5
1977	21,5	22,8	23,9	22,8	23,4
1978	21,6	22,7	24,0	22,9	23,4
1979	21,6	22,7	24,2	23,1	23,2
1980	21,5	22,6	24,3	23,2	23,2
1981	21,6	22,8	24,5	23,3	23,2
1982	21,5	22,9	24,6	23,4	23,1
1983	21,6	23,0	24,8	23,6	23,1
1984	21,5	23,0	25,1	24,0	23,7
1985	21,6	22,8	25,1	24,4	23,4
1986	21,6	22,8	25,5	24,7	23,5
1987	21,7	22,8	25,6	25,1	23,6
1988	21,7	22,8	25,8	25,3	23,7
1989	21,7	22,5	25,8	25,5	23,9
1990	21,6	22,5	26,0	25,9	23,9
1991	21,6	22,4	26,1	26,2	24,1
1992	21,6	22,5	26,3	26,5	24,2
1993	22,0	23,0	26,6	26,7	24,4
1994	22,3	23,5	26,7	27,0	24,5
1995	22,7	23,5	27,0	27,1	24,7
1996	23,0	23,7	27,2	27,2	24,8
1997	23,4	24,0	27,3	27,4	24,9
1998	23,7	24,3	27,5	27,6	25,0
1999	24,1	24,5	27,8	27,7	25,2
2000	24,5	24,8	28,0	27,8	25,3

	Česká republika	Estonsko	Finsko	Nizozemsko	Portugalsko
2001	24,8	25,2	28,1	27,9	25,6
2002	25,2	25,5	28,5	28,2	25,9
2003	25,6	25,7	28,8	.	26,2
2004	26,0	26,1	.	.	.
2005	26,3	26,3	.	.	.
2006	26,7	26,5	.	.	.
2007	26,9	26,97	.	.	.
2008	27,1	27,17	.	.	.
2009	27,5	27,62	.	.	.
2010	.	27,9	.	.	.

Zdroj dat: Council of Europe, ČSÚ

Příloha 12 – Vývoj ukazatele úhrnná rozvodovost v České republice, Estonsku, Finsku, Nizozemsku a Portugalsku v letech

	Česká republika	Estonsko	Finsko	Nizozemsko	Portugalsko
1960	16,00	.	10,65	6,99	1,35
1961	17,00	.	11,47	6,94	1,33
1962	18,00	.	11,72	6,87	1,28
1963	18,00	.	12,32	6,93	1,10
1964	18,00	.	13,09	7,28	1,11
1965	20,00	.	13,45	7,19	1,14
1966	22,00	.	14,21	7,74	1,11
1967	22,00	.	15,16	8,37	1,12
1968	23,00	.	15,56	8,86	1,14
1969	25,00	.	16,68	9,81	0,76
1970	26,00	.	16,88	10,95	0,74
1971	28,00	.	20,06	11,81	0,77
1972	27,00	.	22,81	15,96	0,80
1973	30,00	.	24,32	19,23	0,84
1974	29,00	.	27,42	19,21	1,07
1975	30,00	.	25,53	19,33	2,16
1976	29,00	.	27,91	20,12	6,70
1977	29,00	.	28,43	20,88	10,44
1978	31,00	.	29,57	21,77	9,34
1979	29,00	.	29,36	23,34	7,75
1980	31,00	50,00	27,73	25,32	7,49
1981	32,00	.	28,13	28,33	8,59
1982	32,00	.	28,90	31,01	9,30
1983	34,00	.	29,34	32,97	9,97
1984	36,00	.	29,13	34,86	8,74
1985	36,00	49,00	27,56	35,25	11,30
1986	35,00	.	30,05	31,20	10,54
1987	37,00	.	31,54	29,30	11,28
1988	36,00	.	38,26	29,64	11,43
1989	37,00	.	46,04	30,12	12,42
1990	38,00	46,00	42,35	30,37	11,82
1991	33,88	.	42,08	30,22	13,79
1992	33,08	51,05	43,19	32,47	16,23
1993	35,30	44,30	42,91	32,37	15,81
1994	37,45	43,56	46,74	38,41	17,86
1995	38,38	66,39	48,32	36,41	16,21
1996	41,73	52,89	47,91	37,44	17,78
1997	42,04	51,19	47,67	36,63	18,84
1998	42,97	45,68	49,59	35,54	20,63
1999	32,40	48,55	50,95	36,92	24,37
2000	41,25	46,69	51,18	38,31	26,16

	Česká republika	Estonsko	Finsko	Nizozemsko	Portugalsko
2001	44,56	48,38	50,66	41,30	26,20
2002	45,57	47,56	50,15	37,24	38,82
2003	48,00	47,10	51,00	33,00	32,30
2004	49,29	51,40	49,90	32,30	33,80
2005	47,34	51,30	50,50	33,40	33,60
2006	48,69	49,30	49,60	33,80	35,90
2007	48,75	49,70	49,40	34,10	38,60
2008	49,63	.	.	35,20	.
2009	46,76	.	.	34,30	.

Zdroj dat: Dr. Gijs Beets, Council of Europe, ČSÚ

Příloha 13 – Pohled na svět z postmoderní a post-materialistické pozice v extrémních kontrastech

The world view of a 'postmodernist' and 'postmaterialist' in extreme contrasts

Postmodernist	**Postmaterialist**
Structural dimension	
Rejects meta-narrative on progress	Development, progress oriented
Socio-economic future uncertain	Teleological view of the future
Accepts risks and insecurity	Stresses well-being in security
Questions capitalist system	Accepts liberal humanist system
Seeks re-evaluation political system	Ready to function under authority
Not motivated to participate in workforce etc.	Willing participant in societal change
Cultural dimension	
Seeks self-expression, new structures of feeling	Seeks self-realization
Relishes the image, the simulated and representation	Enjoys the real, the authentic, the natural
Seeks immediate gratification and enjoyment	Seeks fulfillment on developmental scale
Sees language as producing reality	Sees language as window on the world
Accepts idea constant reconstruction of identity	Assumes stable socialization
Reserved attitude to formal education	Stresses value formal and higher educat.
Seeks exposure mass media, popular culture	Values 'elitist' cultures
Welcomes plurality, heterogeneity, differences	Accepts plurality, values homogeneity
Rejects epistemological philosophy	Sees epist. philosophy as yardstick truth
Rejects meta-narratives of morality etc.	Does not question their societal value
Technological dimension	
Doubts objectivity of research, science	Sees important role R.& D.
Attacks the modernization it entails	Welcomes its potential benefits in welfare

(van de Kaa, 1998, s. 10)

Příloha 14 – Přehled demografických a sociálních charakteristik v souvislosti s prvním a druhým demografickým přechodem v západní Evropě

Table 1: Overview of demographic and societal characteristics respectively related to the FDT and SDT (Western Europe).

FDT	SDT
A. Marriage	
• Rise in proportions marrying, declining age at first marriage	• Fall in proportions married, rise in age at first marriage
• Low or reduced cohabitation	• Rise in cohabitation (pre- & postmarital)
• Low divorce	• Rise in divorce, earlier divorce
• High remarriage	• Decline of remarriage following both divorce and widowhood
B. Fertility	
• Decline in marital fertility via reductions at older ages, lowering mean ages at first parenthood	• Further decline in fertility via postponement, increasing mean age at first parenthood, structural subreplacement fertility
• Deficient contraception, parity failures	• Efficient contraception (exceptions in specific social groups)
• Declining illegitimate fertility	• Rising extra-marital fertility, parenthood within cohabitation
• Low definitive childlessness among married couples.	• Rising definitive childlessness in unions
C. Societal background	
• Preoccupations with basic material needs: income, work conditions, housing, health, schooling, social security. Solidarity prime value	• Rise of "higher order" needs: individual autonomy, self-actualisation, expressive work and socialisation values, grass-roots democracy, recognition. Tolerance prime value.
• Rising memberships of political, civic and community oriented networks. Strengthening of social cohesion	• Disengagement from civic and community oriented networks, social capital shifts to expressive and affective types. Weakening of social cohesion.
• Strong normative regulation by State and Churches. First secularisation wave, political and social "pillarisation"	• Retreat of the State, second secularisation wave, sexual revolution, refusal of authority, political "depillarisation".
• Segregated gender roles, familistic policies, embourgeoisement.	• Rising symmetry in gender roles, female economic autonomy.
• Ordered life course transitions, prudent marriage and dominance of one single family model.	• Flexible life course organisation, multiple lifestyles, open future.

(Lesthaeghe, Neels, 2002)

Příloha 15 – Schéma: Vysvětlující rámec pro druhý demografický přechod

	SOCIETAL DIMENSIONS/PROCESSES	SOCIETAL UNITS		
		SECONDARY GROUPS	PRIMARY GROUPS FAMILY/PAIR	INDIVIDUALS
STRUCTURE	Modernization, development of post-industrial society and welfare state Increased: -standard of living -social security -functional differentiation -structural complexity -mobility -education -female participation	-development of broad middle stratum -reduction of their protective role -increased interdependency -functional loss of political and religious groupings -action groups emerge	-increased opportunity costs of marriage and childbearing -greater independence of partners, freedom of choice -increased problems of combining societal roles of partner and parent	-individual quality, ambitions and training determine position and income -exposed to many demands, which are difficult to combine -necessity to remain flexible -partial integration -early independence -individualized security
CULTURE	*Silent Revolution* Increased: -democracy -equality -personal freedom -value pluralism -universalism -individualism -secularization -higher needs orientation	-reduction in dominance of normative groups -reduction in degree of cohesion and normative control of these groups -increase in cross-cutting affiliations -increased contest between the sexes -increased contest between age groups etc.	-changes in balance of power between sexes -absence of strong guiding principles -need to establish own set of norms -parental role less clear and certain -children/partner reduce freedom of choice -difficult to reconcile different life courses	-reluctance to enter into long term relations/commitments -increased emphasis on self-realization -difficulty of establishing personal identity -search for personal life style -female life course more independent -conflict of roles in different spheres of life
TECHNOLOGY	*Second contraceptive revolution* and spread of televised information Improved: -transport -communication -health care -medical technology -contraceptive techniques and means	-rapid spread of information and means -reduction in costs -right to service through medical insurance -equal access for all groups	-information on job opportunities, wages levels, etc. -rapid spread of knowledge -possibility to contracept “perfectly” -not to contracept conscious decision -childlessness acceptable and possible option	-contraception can be an individual decision -increased sexual freedom -“mistakes” can be corrected through abortion, etc. -greater individual responsibility

(van de Kaa, 1994)

Příloha 16 – Vstupní data pro tabulku uvedenou v textu: Souhlasné vyjádření respondentů z vybraných evropských zemí s výrokem „Je v pořádku, když spolu dva žijí, aniž by byli sezdáni“ dle věku v roce 2008 (v %)

vek_kat * v155 It is alright to live together without getting married (Q47D) Crosstabulation

			v155 It is alright to live together without getting married (Q47D)					
			1 agree strongly	2 agree	3 agree nor disagree	4 disagree	5 disagree strongly	Total
vek_kat	1,00 18 - 29	Count	115	170	73	16	4	378
		% within vek_kat	30,4%	45,0%	19,3%	4,2%	1,1%	100,0%
		% within v155 It is alright to live together without getting married (Q47D)	39,2%	23,4%	15,3%	8,4%	6,3%	21,6%
		Adjusted Residual	8,1	1,5	-3,9	-4,7	-3,0	
	2,00 30 - 44	Count	93	216	120	32	14	475
		% within vek_kat	19,6%	45,5%	25,3%	6,7%	2,9%	100,0%
		% within v155 It is alright to live together without getting married (Q47D)	31,7%	29,7%	25,2%	16,8%	21,9%	27,1%
		Adjusted Residual	2,0	2,1	-1,1	-3,4	-1,0	
	3,00 45 - 59	Count	53	194	125	46	13	431
		% within vek_kat	12,3%	45,0%	29,0%	10,7%	3,0%	100,0%
		% within v155 It is alright to live together without getting married (Q47D)	18,1%	26,7%	26,2%	24,1%	20,3%	24,6%
		Adjusted Residual	-2,8	1,7	1,0	-,2	-,8	
	4,00 60 +	Count	32	147	159	97	33	468
		% within vek_kat	6,8%	31,4%	34,0%	20,7%	7,1%	100,0%
		% within v155 It is alright to live together without getting married (Q47D)	10,9%	20,2%	33,3%	50,8%	51,6%	26,7%
		Adjusted Residual	-6,7	-5,2	3,8	8,0	4,6	
Total		Count	293	727	477	191	64	1752
		% within vek_kat	16,7%	41,5%	27,2%	10,9%	3,7%	100,0%
		% within v155 It is alright to live together without getting married (Q47D)	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%

Zdroj dat: EVS 2008

Příloha 17 – Klasifikační úrovně EQF, kódové označení kategorií dosaženého vzdělání v ČR a klasifikace ISCED 97

EQF	Kategorie	Dosažené vzdělání	ISCED 97
1	B	**základy vzdělání** ukončení vzdělávacího programu základního vzdělávání v základní škole speciální - 10 ročníků	2C
2	C	**základní vzdělání** úspěšné ukončení vzdělávacího programu základního vzdělávání v základní škole, na nižším stupni šestiletého nebo osmiletého gymnázia nebo v odpovídající části osmiletého vzdělávacího programu konzervatoře; úspěšné ukončení kursu pro získání základního vzdělání	2A
		střední vzdělání praktická škola jednoletá a dvouletá pro absolventy základní školy speciální	2C
	J	**střední vzdělání** bez výučního listu – délka studia 2 roky	3C
	E	**střední vzdělání s výučním listem** především pro žáky se zdravotním postižením a zdravotním znevýhodněním – délka studia 2 roky	3C
3	E	**střední vzdělání s výučním listem** především pro žáky se zdravotním postižením a zdravotním znevýhodněním – délka studia 3 roky	3C
	H	**střední vzdělání s výučním listem** délka studia 3 roky	3C
4	K	**střední vzdělání s maturitní zkouškou** všeobecné (gymnaziální) vzdělání – délka studia 4 roky	3A
	L	**střední vzdělání s maturitní zkouškou** odborné vzdělání s odborným výcvikem – délka studia 4 roky	3A
	L	**nástavbové studium poskytující vzdělání s maturitní zkouškou** po získání středního vzdělání s výučním listem – délka studia 2 roky	4A
	M	**střední vzdělání s maturitní zkouškou** odborné – délka studia 4 roky	3A
6	N	**vyšší odborné vzdělání** zkratka udělovaného titulu DiS. - délka studia 3 – 3,5 roku	5B
	P	**vyšší odborné vzdělání na konzervatoři** zkratka udělovaného titulu DiS. - délka studia 2 roky	5B
	R	**vysokoškolské – bakalářský studijní program** zkratky udělovaných titulů Bc., BcA. – délka studia 3–4 roky	5A
7	T	**vysokoškolské – magisterský studijní program** zkratky udělovaných titulů Mgr., MgA., Ing., Ing. arch., MUDr., MDDr., MVDr., JUDr., PhDr., RNDr., Pharm.Dr., ThLic., ThDr. – délka studia 2–3 roky (nebo u tzv. dlouhého, na bakalářský program nenavazujícího studia, 4-6 let)	5A
8	V	**vysokoškolské – doktorský studijní program** zkratky udělovaných titulů Ph.D., Th.D. – délka studia 3-4 roky	6

Zdroj dat: http://www.europass.cz/wp-content/uploads/P%C5%99evodn%C3%ADk-EQF-a-ISCED.pdf